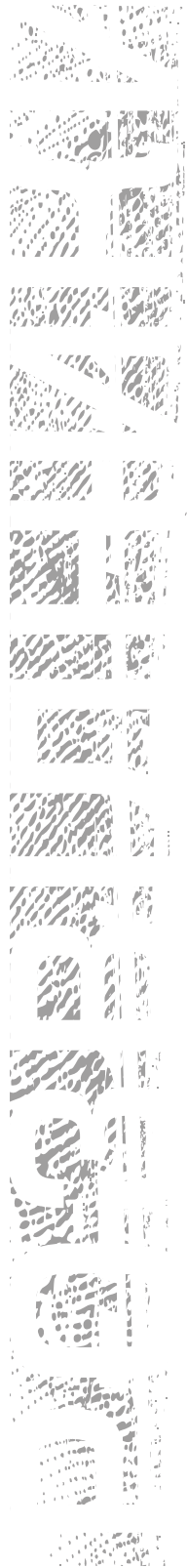
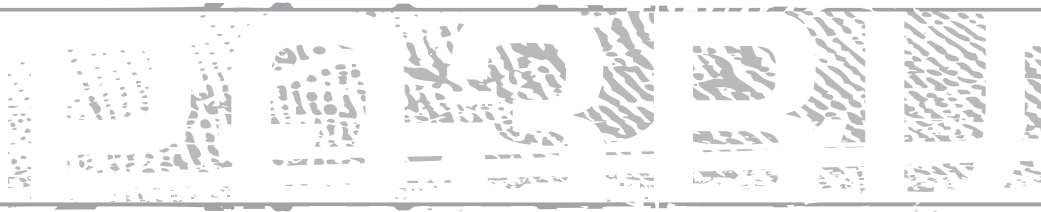

**РОЗВІДНИКИ,
НАРОДЖЕНІ
В УКРАЇНІ**

Київ, 2011

Скрипник, Олександр

С45 Розвідники, народжені в Україні
/ Олександр Скрипник. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 624 с.: іл.
ISBN 978-617-605-000-1

У книзі вперше зібрано й систематизовано інформацію про розвідників, які народилися в Україні і досягли вагомих професійних здобутків, а також про тих, хто відбувся як розвідник саме у підрозділах української зовнішньої розвідки. Імена багатьох з них увійшли до когорти визначних розвідників світу, а проведені ними операції ще довго вражатимуть уяву своєю масштабністю, гостротою детективних сюжетів, боротьбою інтелекту, винахідливістю, психологічною напругою, ризиком і несподіваними драматичними поворотами.

Під час написання книги автор спирався на спогади, інтерв'ю, мемуари ветеранів розвідки і членів їхніх родин, документальні матеріали з архівів спецслужб, дослідження істориків і фахівців розвідки.

ББК 67.9(УКР)301.212+67.301.212

ISBN 978-617-605-000-1

© Олександр Скрипник, 2011
© Сергій Тарасенко, дизайн, верстка, 2011
© Видавництво «Ярославів Вал», 2011

О Л Е К С А Н Д Р
С К Р И П Н И К

**РОЗВІДНИКИ,
НАРОДЖЕНІ
В УКРАЇНІ**

ЗМІСТ

ВІД АВТОРА	9
-------------------------	---

ЛИЦАРІ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Рятівник Відня від турецького поневолення	25
Очільник козацької розвідки Богдана Хмельницького	35
Камергер польського короля	42
На таємній службі у Людовіка XV	48

У БОРОТБІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ УКРАЇНИ

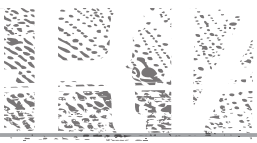
З дореволюційним стажем детектива	63
Перший керівник військової розвідки України	69
Свій серед чужих, чужий серед своїх	74
Розвідчий старшина Іван Вислоцький	80
Начальник розвідки у Юрка Тютюнника	84
На чолі спецслужби еміграційного уряду	87
Нескорена Ольга Басараб	91

НАРОДЖЕНІ РЕВОЛЮЦІЄЮ

Головний кур'єр операції «Синдикат-2»	97
Злети і падіння Каріна-Даниленка	105
Трагічний фінал для «тихого американця» Томпсона	111
Спецагент англійської розвідки «3-В»	116
Начальник махновської контррозвідки	123
Двічі розстрілювана Марія Фортус	131

У ПОЛУМ'Ї ДРУГОЇ СВІТОВОЇ

Спеціаліст з партизанської війни	141
На чолі розвідувальної резидентури у Києві	148
Під псевдонімом «Зорич»	155

У загоні особливого призначення «Переможці»	161
Прототип героя повісті про чекіста	167
«Моряк» з миколаївського підпілля	172
Брат комдива Щорса	177
Командир розвідгрупи «Валька»	183
Слідами нацистських злочинців	187

ЗА ЗАВДАННЯМ ВІЙСЬКОВОЇ РОЗВІДКИ

«Малий шеф» «Червоної капели»	195
Майор «Вихор»	203
В оточенні болгарського царя Бориса	209
Унікальний дар Яна Черняка	219

МИСЛИВЦІ ЗА АТОМНИМИ СЕКРЕТАМИ

Голос із-за океану	227
Випускник Масачусетського технологічного інституту	232
За лаштунками «Манхеттенського проекту»	237

РЕЗИДЕНТИ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ

Громадянин з датським паспортом	245
Робота з нелегальних і легальних позицій	253
Підозрюваний у замаху на Кірова	258
Співвласник фабрики іграшок у Німеччині	262
Перший легальний резидент розвідки у США	267
Керівник «Амторгу»	270
Під оперативним псевдонімом «Лука»	275
Загадкове вбивство резидента	277
Особлива місія у Фінляндії	283
Розвідувальна точка «Іван і Марія»	289
Фахівець з країн Сходу	294

Головний резидент в Індії	298
На берегах Сени	302
50 років у зовнішній розвідці.	308

РОЗВІДНИКИ-НЕЛЕГАЛИ

Розвідка з жіночим обличчям	317
Таємні сеанси лікаря Ліницького	325
Комісар бронепοїзда «Свобода або смерть».	335
На полюванні з диктатором Парагваю	340
Власники елітного салону краси	347
Фатальна явка в Копенгагені	352
На грані провалу.	360
17 років у особливих умовах	367

НА ЧОЛІ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ У КИЄВІ І МОСКВІ

Перший керівник Іноземного відділу в Україні	375
Соратник Леніна	381
Комісар держбезпеки 2-го рангу	385
Тріумф і трагедія Павла Судоплатова	389
Три місяці на посаді начальника ПГУ	400
З міністерського кабінету – у крісло начальника розвідки	405
Від шифрувальника – до начальника управління	410
У період реорганізації розвідки	415
Перший генерал в українській розвідці	420
Філософія розвідки Георгія Ковтуна	429
На чолі ГУР на рубежі століть	439

ВЕЛИКІ АВАНТЮРИСТИ

Яків Блюмкін	447
Сідней Рейлі	454

ЛЮДИ ТВОРЧОЇ ДОЛІ

Альбом з акварелями від Гітлера	465
Співавтор Володимира Маяковського	472
Менеджер кінематографу	476
Під літературним псевдонімом «Ірина Гуро»	480
«Подвиг розвідника» Михайла Маклярського	485
Картина для агента іноземної розвідки.	492
Резидент і письменник.	496
Розсекречені спогади генерала Нездолі	502

НА АФГАНСЬКИХ ПРОСТОРАХ

Командир команди «Карпати-1»	509
Комполку Ковальов	516
Керівник оперативних груп	521
Три відрядження до Афганістану Валентина Дьоміна	529
Ракетник. Каскадер. Розвідник	538

НА ФРОНТАХ «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Фундатор Служби зовнішньої контррозвідки	545
Генерал Константинов із фільму «ТАРС уповноважений заявити»	549
Опікун агента ЦРУ	554
На ділянці підготовки розвідників-нелегалів	561
У нью-йоркській резидентурі	566
По обидва боки «берлінської стіни»	575
На науково-технічному напрямі	584
Проти ядерного тероризму.	589
Зв'язок з Центром – через супутник	595
Особливий підхід до джерел інформації.	603
Офіційний представник української спецслужби у США	609
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	617

Від автора

Коли вже була поставлена остання крапка у попередній книзі «Український слід у розвідці», я зрозумів, що неодмінно буде продовження. Під час пошукової роботи з'ясувалося, що серед вихідців з України багато розвідників, які досягли значних успіхів у цій таємній сфері діяльності. Список персоналій з кожним днем зростає і ставав більш вагомим, цікавим і часом навіть несподіваним.

Зрештою, стало цілком очевидним, що до когорти українців, які прославилися у світі своєю працею і звершеннями у науці, техніці, культурі, освіті, підкоренні космосу, військовій і спортивній сферах, можна сміливо вписувати представників розвідки. З-поміж них стільки талановитих, майстровитих, колоритних, непересічних, відданих своїй справі особистостей, що кожна країна світу вважала б за честь мати у своєму історичному родоводі таке суцвіття. Шкода, що імена багатьох з них упродовж тривалого часу не завжди асоціювалися з Україною.

Ті, кого зростила українська земля, у різні часи й епохи для виконання розвідувальних завдань впроваджувалися у оточення польського короля, болгарського царя, парагвайського диктатора, керівників деяких європейських і азійських країн, вели відповідальні секретні переговори з прем'єр-міністрами, дослужилися до високого чину генерала французької армії, стали

рятівниками Відня від турецької облоги, Кракова – від цілковитого зруйнування гітлерівськими військами, прототипами головних дійових осіб у кінофільмах «Щит і меч», «Салют, Маріє!», «Майор «Вихор», «Повість про чекіста», «ТАРС уповноважений заявити» та інших, художниками зі світовим ім'ям, письменниками, сценаристами, були резидентами розвідки у США, Англії, Франції, Німеччині, Італії, Ізраїлі, Індії, Афганістані, Китаї і багатьох інших країнах, керівниками радянської зовнішньої розвідки, добували відомості про секрети створення атомної бомби, дату початку нападу гітлерівської Німеччини на СРСР та багато іншої важливої розвідувальної інформації.

Сьогодні на підставі вже оприлюднених матеріалів можна говорити про своєрідність української зовнішньої розвідки, притаманні лише їй риси, про міцні історичні корені і родовід, деякі неординарні особистості, свій «почерк», зрештою, уже поіменно можна назвати усіх керівників цих засекречених підрозділів.

Власне назва нового видання вже несе певне змістове навантаження і визначає коло персонажів, про яких ітиметься. У першу чергу, це розвідники, які фізично народилися, вирости в Україні і досягли вагомих професійних результатів у розвідувальній діяльності. Варто наголосити на тому, що з-поміж них є не лише українці, але й представники інших національностей. У той же час, є немало осіб, які народилися в інших місцях, але відбулися як розвідники саме на українській землі. Їм також приділено увагу на сторінках книги.

Щоб розповідь була повнішою, всебічною, послідовною і зрозумілою, довелося усі персоналії систематизувати за майже півтора десятком розділів, кожен з яких присвячений певному історичному періоду або своєрідному напрямку роботи розвідників чи то становищу, яке вони займали в ієрархії розвідки.

Деякі імена є досить відомими для широкого загалу і не потребують особливих коментарів. Про окремих із них на-

віть можна писати романи і знімати кінофільми. Візьмімо для прикладу Василя Верещаку, який служив при дворі польсько-го короля Яна Казимира, одержав чин камергера, мав доступ до інформації про засідання сейму і таємної королівської ради. Через мережу посланців він передавав Богдану Хмельницькому конфіденційну інформацію про плани і наміри Варшави у роки національно-визвольної війни українського народу проти польського поневолення (1648 – 1654 рр.). Або Юрія Франца Кульчицького, який у 1683 році врятував столицю Габсбургів під час її облоги 200-тисячним турецьким військом. Він зголосився виконати важливу розвідувальну місію: під виглядом турецького купця пройшов крізь ворожий стан, дістався до об'єданого європейського війська, що прямувало на допомогу оточенням, розповів про становище в оточеному місті, про розташування турецьких позицій і приніс віденцям звістку про швидке визволення і план спільних дій.

Своєрідним українським мушкетером можна назвати Григорія Орлика. За іронією долі він став членом таємного кабінету французького короля Людовіка XV, неодноразово виїздив у ряд країн Європи з дипломатичними й розвідувальними місіями, отримав титул графа, військове звання лейтенант-генерала французької армії. Разом зі своїм батьком Пилипом Орликом прагнув створити потужну коаліцію у складі Франції, Швеції, Польщі, Туреччини, Кримського ханства і, піднявши козаків на боротьбу, спільними зусиллями здобути незалежність України.

Цікавими і ще не до кінця розкритими й дослідженими є долі представників національних розвідувальних структур 1918 – 1921 років (Центральна Рада, Українська держава гетьмана Скоропадського, Українська Народна Республіка за часів Директорії та Державного Центру УНР в еміграції). З-поміж таких вирізняється постать киянина Миколи Красовського, який у до-революційній царській Росії працював у підрозділі кримінального розшуку Києва і навіть упродовж деякого часу очолював

його, розкрив десятки резонансних злочинів і зарекомендував себе одним з кращих розшуковців. Центральна Рада УНР залишила його на службі як офіцера, який прийняв ідею національної державності. Згодом, з урахуванням великого досвіду оперативно-розшукової діяльності, він був призначений керівником Інформаційного бюро Розвідочної управи Генштабу Армії УНР – головного робочого органу у складі військової розвідки та контррозвідки Збройних сил республіки.

Серед українських розвідників, народжених революцією 1917-го року, вирізняються уродженець нинішньої Кіровоградської області Пантелеймон Калюжний, впроваджений у структури румунської і англійської розвідок, та Андрій Федоров з Донеччини – головний кур'єр в класичній хрестоматійній операції «Синдикат-2» із уведення представників радянської зовнішньої розвідки у 20-ті роки минулого століття в оточення одного з найвпливовіших діячів російської політичної еміграції, затятого монархіста і прихильника боротьби з радянською владою методами терору і організації інтервенції Бориса Савінкова. Ця операція увійшла в усі підручники і монографії з історії спецслужб.

Серед жінок-розвідниць цього періоду унікальну, сповнену численних пригод і драматичних епізодів біографію має уродженка Херсонщини Марія Фортус, яка виконувала розвідувальні завдання у загонах Махна, в охопленій полум'ям війни республіканській Іспанії, на окупованій гітлерівцями території низки європейських країн, за що була нагороджена п'ятьма бойовими орденами.

Відомо, що будь-яка історія має свої темні й світлі сторони. Це стосується і розвідки. В українському сегменті також були різні часи, події, люди... У розділі «Великі авантюристи» подаються розповіді про двох осіб, ім'я яких стало загальновідомим. Один з них – одесит Сідней Рейлі. Він став одним з прототипів знаменитого агента 007 Джеймса Бонда – героя

романів Яна Флемінга. Йому присвячені численні публікації, фільми, а також окремі статті одразу в двох книгах – «100 великих авантюристів» і «100 великих розвідників». Інший персонаж – також одесит Яків Блюмкін. У багатьох публікаціях його називають супертерористом, другим Отто Скорцені, неперевершеним майстром інтриг і авантюр, організатором убивства німецького посла графа фон Мірбаха, другом Єсеніна і Маяковського. Упродовж кількох років він досить активно й плідно працював по лінії зовнішньої розвідки за кордоном, і його здобутків вистачило б для наповнення професійної біографії не одного розвідника. Однак слід у розвідці згадані персонажі лишили досить своєрідний.

Із 28 співробітників органів держбезпеки, удостоєних звання Героя Радянського Союзу, професійних розвідників-українців було двоє: Микола Прокоп'юк з Хмельниччини – командир розвідувально-диверсійного загону, а перед війною – один з керівників розвідувальних резидентур в Іспанії і Фінляндії, та Іван Кудря – керівник київського підпілля, родом з Київщини. Напередодні війни Кудря очолював у Києві один із відділів Першого (розвідувального) управління НКДБ УРСР. Це з його біографії одесит Михайло Маклярський виписав один епізод для фільму «Подвиг розвідника» з Павлом Кадочниковим у головній ролі, який став на довгі роки культовим фільмом у повоєнний період.

Сам Михайло Маклярський увійшов до когорти найвизначніших радянських письменників і сценаристів, хто найкраще відтворив образ розвідника у художніх творах і кінофільмах. За його сценаріями було створено 14 художніх кінофільмів. Але не всі знають, що М. Маклярський сам під час Другої світової війни досить успішно займався розвідувальною діяльністю, доклав руки до розробки відомих операцій «Монастир» та «Березино», що, зрештою, і допомогло йому правдиво й точно показати роботу розвідників.

Видатний український живописець, народний художник СРСР, лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка Микола Петрович Глуценко перед Другою світовою війною півтора десятка років прожив у Берліні й Парижі, уміло поєднуючи амплу художника й розвідника. Ще в середині 1930-х років він виконав ряд складних завдань із добування науково-технічної інформації оборонного характеру, у результаті чого радянська розвідка одержала цілком таємні креслення на 205 видів військової техніки, зокрема на авіаційні двигуни для винищувачів. При житті про його минулу роботу в розвідці ніхто зі знайомих і колег по творчості не знав.

Одним з прообразів радянського розвідника Олександра Белова – Йогана Вайса з кінофільму «Щит і меч» був харків'янин Олександр Святогоров (розвідувальний псевдонім «Зорич»). Ще більше написано про майора «Вихора» – нині Героя України Євгена Березняка. Завдяки рішучим діям очолюваної ним бойової групи військової розвідки «Голос» вдалося врятувати від знищення замінований гітлерівцями стародавній Краків. З легкої руки Юліана Семенова прообраз цього кіногероя став широко відомим не тільки в Радянському Союзі, а й за кордоном.

До книги, окрім Євгена Березняка, включено також розповіді про кількох інших військових розвідників Другої світової війни – Анатолія Гуревича, Семена Побережника і Яна Черняка, народжених в Україні, які упродовж тривалого часу виконували особливі завдання ГРУ у країнах Європи. Вибір припав на них саме тому, що їхня доля багато в чому схожа між собою. Всі вони добували надзвичайно важливі відомості, які кардинальним чином впливали на хід воєнних дій. Троє з них – Є. Березняк, А. Гуревич і С. Побережник за збігом обставин потрапили до рук гестапо, але, як би це не здавалося неймовірним, змогли перехитрити ворога, втекти з-під опіки й дістатися до своїх. При цьому Є. Березняк і А. Гуревич навіть спромоглися завербувати представників гітлерівських спецслужб і доставити їх на

«велику землю». Та це не врятувало усіх їх, окрім Я. Черняка, від арешту на батьківщині, тривалого ув'язнення і тавра зрадника.

Справжнє визнання їхніх заслуг, повна реабілітація, шана, нагороди прийшли до них лише через кілька десятиліть. При цьому Євген Березняк найвищу відзнаку одержав уже в незалежній Україні – звання Героя України, Яну Черняку буквально за кілька днів до смерті вже у лікарні була вручена Золота Зірка Героя Росії, а Анатолій Гуревич – він же «Кент» з «Червоної капели» був реабілітований лише в середині 1991 року.

Дещо в тіні слави загальновідомого радянського розвідника росіянина Миколи Кузнецова опинився його бойовий соратник по партизанському загону «Переможці» рівненчанин Микола Струтинський, хоч його бойові заслуги досить значні. Він діяв на Рівненщині як розвідник і як організатор розвідгруп, здійснював зв'язок загону «Переможці» з підпіллям, забезпечував партизан зразками різноманітних гітлерівських документів, виїздив з Кузнецовим на бойові завдання в якості водія та з функціями забезпечення прикриття.

Досить відомим у післявоєнний період було ім'я одесита Миколи Артуровича Гефта. Він став прототипом головного героя художнього фільму «Повість про чекіста» розвідника Миколи Густавовича Крафта, знятого за однойменною документальною повістю Віктора Михайлова, а також фільму «Сутичка». Його представляли до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, але з якихось причин, імовірно пов'язаних з його національним походженням і обмеженням у зв'язку з цим громадянських прав у минулому, нагородження не відбулося. Але це жодним чином не применшує його героїчних вчинків на таємному фронті.

Одну з найзначніших диверсій проти німецьких окупантів здійснив у Миколаєві волинянин Олександр Сидорчук. Тоді у результаті серії потужних вибухів і пожежі було знищено німецький аеродром. Загалом гітлерівці втратили 27 літаків, стільки ж запасних авіаційних двигунів, бензосховище

з палим, два склади з обладнанням і запчастинами, авіамастерні. За масштабністю одночасно заподіяних ворогу збитків ця операція і її головний виконавець увійшли в історію Другої світової війни.

У історію розвідки цього періоду вписав своє ім'я також Ігор Щорс – троюрідний брат легендарного кіногероя громадянської війни Миколи Щорса. Упродовж 1944 – 1945 років він брав участь у розробці і проведенні масштабних стратегічних радіоігор з німецькою розвідкою «Монастир» і «Березино», у результаті яких вдалося ввести в оману супротивника і нейтралізувати значну кількість ворожої агентури. В історії він довго лишався невідомим героєм таємної війни, а інформацію про його участь у деяких операціях оприлюднили лише через кілька десятків років після завершення Другої світової війни. В операції «Березино» у складі так званої легендарної групи німецьких солдат і офіцерів брав участь Іван Борисов і навіть одержав німецький Залізний хрест від гітлерівського командування. У післявоєнний період він плідно працював на ділянці підбору розвідників-нелегалів.

Вихідці з України досягли вагомих результатів у справі добування інформації про створення атомної бомби у сорокові роки минулого століття. Один з учасників тих подій Яків Голос народився і виріс у Катеринославі (нині Дніпропетровськ). За участь у підпільній боротьбі проти царизму був заарештований, згодом утік із заслання і емігрував до США, де невдовзі став одним з найрезультативніших на той час розвідників-груповодів радянської зовнішньої розвідки, самостійно створивши досить розгалужену агентурну мережу. Активно відстежував упродовж 1938 – 1944 років у США проблему створення ядерної зброї одесит Семен Семенов. Згодом деякі свої напрацювання і джерела інформації він передав своєму земляку, уродженцю Акермана (нині Білгород-Дністровський), що на Одещині, Анатолію Яцкову, який у дев'яності роки приєд-

нався до когорти Героїв Росії. А їхнім куратором у той час був виконуючий обов'язки резидента радянської розвідки у Нью-Йорку Павло Пастельняк, який народився у місті Ізюм Харківської губернії.

Серед резидентів радянської зовнішньої розвідки вихідці з України посідають особливе місце. Першим легальним резидентом радянської зовнішньої розвідки у США був Петро Гутцайт з Катеринославської губернії. У середині 1920-х років резидентом у Відні був Іван Запорожець з Великого Токмака Бердянського повіту Таврійської губернії. У різні роки в довоєнний період резидентом в Італії, Фінляндії, Німеччині і Франції був Іван Камінський, родом з Київщини. Приблизно у цей самий час волинянин Євген Міцкевич обіймав посади керівника нелегальних і легальних розвідувальних резидентур в Італії, Англії, Китаї, США. Луганець Іван Бовкун у 1937 – 1939 роках був повноважним представником СРСР у Китаї і одночасно резидентом радянської зовнішньої розвідки у цій країні. Наприкінці 1920-х років під виглядом співвласника фабрики дитячих іграшок у Німеччині проживав Бертольд Ільк з Тернопільщини, який одночасно очолював нелегальну резидентуру радянської розвідки у цій країні. Уродженець Чернігівщини Петро Гудимович був направлений резидентом зовнішньої розвідки у Варшаву напередодні війни і одержав достовірні відомості про дату ворожого нападу.

Багато українців залишили помітний слід у післявоєнний період історії розвідки. Уродженець Бердянська генерал Володимир Вертипорох вирізнявся з-поміж інших не лише козацькою статурою – мав майже двометровий зріст, вуса, був міцно збитий, – а й професійною майстерністю. Не випадково ще під час війни він був призначений резидентом радянської розвідки в одному з регіонів Ірану, а після проголошення у 1948 році держави Ізраїль став першим резидентом розвідки у Тель-Авіві, практично з нуля організовуючи всю роботу.

Своєрідним генералом розвідки за рівнем професійної майстерності був розвідник-нелегал з-під Мелітополя Федір Хілько. Він виріс у німецькому поселенні, вчився у німецькій школі, тому досконало знав мову. А унікальна легенда, за якою він опинився за кордоном, відкрила йому широкі можливості у розвідці. За збігом обставин він виявився власником спадщини на Заході, далеким родичем багатого промисловця довоєнної Німеччини, а також знаного в минулому члена нацистської партії, штандартенфюрера, який продовжував свій кар'єрний ріст у післявоєнний період. Завдяки наполегливості й природній обдарованості Ф. Хілько сам став успішним бізнесменом, встановлював і підтримував контакти з високопоставленими вченими, міністрами й навіть із першими особами деяких держав та їхніми близькими родичами, які й не підозрювали, що мають справу з радянським розвідником. У 1960-ті роки Хілько керував однією з нелегальних резидентур. На зв'язку мав цінні джерела з числа співробітників посольств, міністерств оборони й закордонних справ.

Крім нього, у сфері нелегальної розвідки добре проявив себе одесит Абрам Ейнгорн. Це йому вдалося добути у США і переслати у Центр повний комплект креслень одного з нових військових літаків, сконструйованих І. Сікорським, а також інформацію про технологію переробки нафти, економічний ефект від впровадження якої був оцінений у мільйон доларів.

А Михайлові Філоненку з Луганщини і його дружині Ганні Камаєвій вдалося вписати настільки яскраві сторінки в історію радянської нелегальної розвідки, що коли під час зйомок телефільму «Сімнадцять миттєвостей весни» режисеру і акторам знадобилися для консультації реальні розвідники, які жили і результативно діяли за кордоном у складних умовах, то керівництво КДБ СРСР зупинило свій вибір саме на них. У 1950-х роках подружжя створило розгалужену агентурну мережу у країнах Південної і Латинської Америки, завдяки

чому у Центр регулярно надходила важлива інформація про військові бази США, передислокацію стратегічних військових з'єднань, плани превентивних ядерних ударів по Радянському Союзу, відомості про зміну політичної обстановки. М. Філоненко добився визнання успішного бізнесмена, його радо приймали у впливових колах Аргентини, Парагваю, Мексики, Бразилії, Уругваю, Колумбії, Чилі, він зумів проникнути в оточення бразильського президента Кубичека, потоваришувати з парагвайським диктатором Стресснером і багатьма іншими відомими й впливовими особами.

Однією з найуспішніших радянських розвідниць, які діяли за кордоном як з нелегальних, так і з легальних позицій, була Єлизавета Зарубіна з Буковини. Вона напередодні Другої світової війни упродовж деякого часу підтримувала у Німеччині агентурний зв'язок з гауптштурмфюрером Віллі Леманом (псевдонім «Брайтенбах»), одним із прототипів Штірліца з кінофільму «Сімнадцять миттєвостей весни», а під час війни робила спроби впливу у США на відомого фізика Роберта Опенгеймера ще до того, як він став одним з керівників американського ядерного проекту.

У 1960-ті роки у столиці однієї з великих африканських країн господарями елітного салону краси, який швидко завоював популярність у представників дипломатичного корпусу, дружин членів уряду, бізнесменів, були радянські розвідники-нелегали кияни Борис і Олена Бейми. Керівництво розвідки високо оцінювало добути ними відомості по колишній англійській колонії, яка щойно одержала незалежність і за вплив на яку СРСР наполегливо боровся з Англією та США. На жаль, про багатьох розвідників-нелегалів і досі не можна розповісти з урахуванням особливих умов їхньої роботи. У ті часи Україна кваліфіковано щороку готувала розвідників-нелегалів, яких направляли до Москви для подальшого відпрацювання легенди прикриття і виведення за кордон. Про подальшу долю

і результати роботи більшості з них мало що відомо. Лише з уривчастих спогадів нинішніх ветеранів розвідки можна мати уяву про їхні потенційні можливості і здогадуватися, який слід вони залишили в історії розвідки.

Окремий розділ книги присвячений розповіді про діяльність представників розвідки в Афганістані у 1979 – 1989 роки. Тривалий час ця тема була за сімома печатами. Відтоді сплило багато часу, і немало таємниць стали надбанням гласності. Про деякі маловідомі сторінки афганської епопеї у книзі розповідається через призму участі у тих подіях керівників команд спеціального призначення «Карпати» і «Карпати-1» Михайла Ковальова та Геннадія Лобачова, а також Анатолія Неєжмакова, Валентина Дьоміна, Віталія Койнова та інших, які під час перебування в Афганістані були причетними до особливої сфери діяльності спецслужб, про яку практично не згадується в книгах, спогадах і інтерв'ю учасників тих подій, – вони були співробітниками Представництва КДБ СРСР у цій країні і керували оперативними групами у різних провінціях, сприяли створенню й діяльності національних спецслужб.

Родом з України багато розвідників, які обіймали керівні посади як у Києві, так і в Москві. П'ятеро вихідців з України у різні роки очолювали зовнішню розвідку СРСР – С. Могилевський, А. Слуцький, П. Курбаткін, П. Судоплатов і С. Савченко. Полтавець Григорій Григоренко у 1962 – 1969 роках керував зовнішньою контррозвідкою в Першому головному управлінні КДБ СРСР, згодом став заступником Голови КДБ СРСР, генерал-полковником. Інший полтавець генерал-майор Яків Медяник був резидентом радянської розвідки в Ізраїлі, Афганістані, Індії, а згодом заступником начальника ПГУ КДБ СРСР. Спільно з ними упродовж тривалого часу працював харків'янин Віталій Бояров, який був одним з головних розробників і керівників операції з викриття і арешту агента ЦРУ «Тріанона». В. Бояров став реальним прообразом генера-

ла КДБ Константінова у багатосерійному телевізійному фільмі «ТАРС уповноважений заявити», якого зіграв В'ячеслав Тихонов. Пізніше він очолив Головне управління державного митного контролю при Раді Міністрів СРСР.

Легендарним керівником української розвідки називають сьогодні Василя М'якушка. Із 1967 по 1971 рік він був начальником Першого (розвідувального) управління КДБ УРСР, а потім ще упродовж 13 років керував розвідкою вже як заступник Голови КДБ УРСР, багато зробив для становлення і зміцнення розвідки радянської України. Він пройшов усі щаблі оперативної роботи, шість років успішно працював під прикриттям у Франції, був серед перших нагороджених відзнакою «Почесний співробітник КДБ СРСР» за проведення розвідувальних операцій за кордоном, став першим в Україні генералом-розвідником.

У 2010 році світ побачила книга «Керівники української зовнішньої розвідки», у якій вперше зібрано й систематизовано інформацію про керівників української зовнішньої розвідки від часів утворення і діяльності національних розвідувальних структур 1918 – 1921 років до сьогодення. З урахуванням цього до нинішнього видання увійшли розповіді лише про деяких осіб, які керували підрозділами зовнішньої розвідки в Україні у різні історичні періоди.

Непросто було розповідати про тих, хто діяв у роки «холодної війни» і пізніше, у 1980 – 1990-ті роки, оскільки це не такі вже й віддалені у часі події, щоб можна було сміливо «розкрити всі карти». Специфіка діяльності розвідки змушувала деякі епізоди показувати завуальовано, не називати окремі країни, де діяли розвідники, і осіб, які допомагали їм вирішувати важливі й ризиковані розвідувальні завдання. Дехто із змальованих у книзі персонажів і нині застосовує свої знання і вміння для виховання молодого покоління українських розвідників.

Чимало гідних ветеранів розвідки цього періоду лишилися поза межами журналістських досліджень з різних причин.

Про декого ще не вдалося знайти достатню кількість матеріалів, оскільки розвідники не залишили спогадів про свою роботу, а скупі документи з архівних справ не дають можливості повною мірою змалювати ту багатогранну роботу, яку їм доводилося виконувати за кордоном. Є серед нинішніх ветеранів української розвідки надзвичайно колоритні, заслужені і шановані особи, але ще не настав час розповідати про те, чим вони займалися за кордоном, якими орденами нагороджені і за що. Інформація про них відображена лише в закритій музейній експозиції Служби зовнішньої розвідки України.

У результаті тривалих пошуків з'ясувалося, що родом з України дуже багато розвідників, які досягли значних успіхів у цій таємній сфері діяльності. Мабуть, ця тема є справді невичерпною й багатогранною, і лише спільними зусиллями журналістів, письменників, дослідників, ветеранів і діючих співробітників розвідки її можна донести до широкого загалу фахово, грамотно, цікаво і нестандартно.

Автор вдячний за підтримку цього проекту керівництву Служби зовнішньої розвідки України, голові правління благодійної організації «Фонд сприяння зовнішній розвідці України» генерал-майору запасу Д. Захарашу, за консультативну допомогу й поради під час роботи над книгою – дослідникам історії українських спецслужб докторам історичних наук В. Сідаку, Т. Вронській, Д. Веденеєву, колишнім керівникам української зовнішньої розвідки генерал-майору у відставці В. М'якушку, генерал-майору у відставці В. Абрамову, генерал-лейтенанту запасу Л. Рожену, правлінню Фонду ветеранів зовнішньої розвідки, ветеранам розвідки, які ділилися своїми спогадами, давали слушні поради й спонукали до об'єктивного показу професії розвідника, – Г. Лобачову, П. Спіріну, Г. Руденку, Б. Логінову, А. Бароніну, В. Ільченку, В. Берднікову, А. Неєжмакову, І. Хижняку, М. Гречці, В. Крамаренку, М. Гавязу, В. Редьку та іншим.

Особливі слова подяки й пошанування за те, що допоміг осягнути складні й неповторні аспекти розвідувальної професії, хочеться адресувати І. Гуменюку, розповідь про незвичайну професійну долю якого могла б скласти окрему книгу, але сьогодні ще зарано це робити з цілої низки міркувань... Вдячність журналістам і письменникам, які ділилися деякими матеріалами, – І. Безсмертному, С. Шевченку, І. Яворському, тим, хто допомагав у опрацюванні ілюстративного матеріалу і запису окремих спогадів ветеранів розвідки, – М. Молдаванову та І. Пшеничному, а також особливі слова вдячності видавництву «Ярославів Вал», яке послідовно й наполегливо прагне заповнювати білі плями в українознавстві.

Отже, перед вами перша подібного роду українська книга, в якій зібрано й систематизовано відомості про розвідників, котрі народилися й працювали в Україні і які з притаманними їм чеснотами, світоглядом, зрештою, сміливістю намагалися бути корисними тій землі, що дала їм життя, силу духу і підживлювала своєю неповторною життєдайною енергією повсюди, куди б їх доля не завела. Сподіваюся, що подані тут розповіді про людей особливої, незвичної і утаємниченої професії нікого не залишать байдужими.

Лицарі
козацької
доби

Рятівник Відня від турецького поневолення

Ім'я Юрія Франца Кульчицького наприкінці XVII – на початку XVIII століття було на слуху у всієї цивілізованої Європи. Воно асоціювалося з нищівним розгромом військ Оттоманської Порти, а власноруч написана ним книга про його героїчний вчинок із врятування Відня була перекладена багатьма мовами. Для сучасників Кульчицький більше відомий як один з родоначальників кави по-віденськи. А більш детальне вивчення окремих сторінок його біографії дає підстави говорити, що він у певні періоди життя займався розвідувальною діяльністю.

Юрій Франц Кульчицький народився близько 1640 року у невеличкому західноукраїнському селі Кульчиці-Шляхотські, що біля Самбора на Львівщині. За походженням він був із шляхетського православного роду Кульчицьких-Шелестовичів, які мали власний герб. Про його дитячі та юнацькі роки майже нічого не відомо. Окремі дослідники стверджують, що ще в молоді роки Юрій подався до Запорозької Січі. Там був прийнятий у славне товариство запорозьке і пройшов справжню науку, як потрібно жити, перемагати, захищати себе і рідну землю від

GEORG FRANTZ KOLTSCHITZKY gewesen:
Handeltreibender bey der Orientalischen Compagnia.

Юрій Франц Кульчицький

чужоземців, як виживати в скруту й стійко зносити біль душевний і тілесний. Під час одного з походів він потрапив до турецького полону, а через деякий час звідти його викупили купці з Белграда. Так на початку 70-х років XVII століття він опинився на перекладацькій роботі в сербському представництві австрійської «Орієнтальної торговельної компанії», що представляла інтереси імператора Леопольда I на Сході. Документи свідчать, що коли турецька влада звинуватила купців компанії у шпигунстві проти султана і виселила їх з Белграда, Кульчицький, заявивши про своє польське підданство, уник репресій.

За іншими даними, з огляду на добре знання німецької та латинської мов, античної історії, Кульчицький мав навчатися в якомусь із німецьких університетів, а можливо і у віденському. Зрештою, він перебрався до Відня, де став успішним імпортером східних товарів.

Його здібності не залишилися непоміченими. Спочатку Юрія беруть до свити особливого цісарського посланця для виконання різноманітних доручень. Переважно вони були пов'язані з перекладами із турецької. Потім упродовж двох років він працює перекладачем у турецькому посольстві у Відні. У 1667 році в Австрії засновується «Східна торгова компанія», куди Кульчицький вступає на службу і працює в ній аж до початку війни з турками. Неодноразово у справах він виїздить до Белграда, Стамбула та інших міст.

Окрім суто службових справ він залучається і до збирання розвідувальної інформації військово-політичного характеру про плани і наміри Туреччини, як це нерідко практикувалося з торговим людом у тогочасній Європі. Особливо активною ця діяльність була у 1679 – 1680 роках, коли Кульчицький працював у австрійській посольській місії в Стамбулі. Після повернення до Відня він склав детальний звіт імператорському двору, в якому зробив висновок, що Туреччина готується до воєнних дій проти Угорщини, яка знаходилася у сфері австрійського впливу. З урахуванням його життєвого досвіду, знання мов, звичаїв різних народів, перебування у багатьох країнах цілком логічним видається припущення, що Кульчицький активно використовувався представниками влади у здійсненні розвідувальної діяльності і виконанні окремих особливих доручень.

Незадовго до облоги турками австрійської столиці Ю. Кульчицький вже проживав у одному з районів Відня, що звався Леопольдштат. Коли до стін міста в липні 1683 року упритул підійшло 200-тисячне турецьке військо під командуванням великого візира Кара-Мустафи, мешканці перебували у великому страхі. Для Османської імперії захоплення столиці імперії Габсбургів мало величезне стратегічне значення у цьому великому поході проти католицького світу. Захопивши Відень, турки могли практично повністю контролювати всю Центральну Європу і торговельні шляхи з Росії до Західної Європи. Ситуація значно ускладнилася після того, як турки перервали сполучення міста з лівим берегом Дунаю і повністю взяли його в облогу. У Відні почалися голод і епідемії червінки та дизентерії, які стали косити оборонців. Постійний обстріл спричиняв пожежі, і мешканців міста охопив розпач.

Кращій тогочасній армії протистояв лише 16-тисячний гарнізон і 6-тисячний загін ополченців. Усією обороною Відня керував граф Ернст Рідігер Штаремберг, який реально усвідомлював, що самотужки їм місто не втримати. Лише допомога

ззовні і спільні скоординовані дії могли переломити хід подій. У цей час цісар Леопольд I вів перемовини з європейськими монархами, щоб об'єднатися для гідної відсічі іновірцям. До об'єданого війська, окрім австрійців, увійшли польські полки, бойова дружина князя Лотаринзького Карла, українські козаки під проводом Данила Апостола та інші. Очолив похід польський король Ян III Собеський. Для успішного остаточного бою під стінами міста спільникам бракувало координації дій з оборонцями столиці. Віденці ж навіть не знали, чи взагалі є сенс чекати підмоги. Харчі закінчувалися, разом із ними зникала надія вижити. Всі розвідники, які посилалися з міста назустріч об'єднаній армії монархів, вилловлювалися турками і саджалися на палю. Це робилося демонстративно й пригнічувало і без того сумний настрій віденців.

Чи не єдиний, хто у цій ситуації зберігав присутність духу і навіть пробував підбадьорювати інших та ще при цьому й жартувати, був український шляхтич Юрій Франц Кульчицький. Він без упину розповідав ополченцям різні небилиці про турків, їхні звичаї, гарячу вдачу, про султанів і візирів, мечеті й гареми, євнухів і невільників. Він був з тих, хто з будь-яким зустрічним міг швидко знайти спільну мову, зробити своїм одноступцем, або пристати до іншої точки зору, в залежності від обставин, дати безліч порад на всі випадки життя, запропонувати допомогу, легко напроситися в компаньйони. При цьому він завжди був щирим, відкритим, товариським, так що дуже швидко новим знайомим здавалося, що вони його знали ледве чи не все життя.

На момент облоги Відня Юрій Кульчицький квартирував у помешканні капітана Франка – служивого чоловіка з віденського військового гарнізону. Якимось він дізнався про те, що граф Штаремберг шукає сміливця, бажано зі знанням турецької мови, який зміг би пробратися через ворожий стан і виконати важливу розвідувальну місію. Юрій, не довго вагаючись, попросив капітана привести його до графа.

Штаремберг уважно вислухав план Кульчицького і одразу прийнявся до нього довірою. Збори були недовгими. Юрій попросив знайти йому одяг турецького купця, під виглядом якого він мав намір, не криючись, пройти крізь ворожий табір. А ще запропонував узяти з собою товариша – Юрія Михайловича, чи то серба, чи українця за походженням, який перед тим був на службі в цісарського посла в Константинополі. Він також добре володів турецькою мовою і знав турецькі звичаї. У дорозі він мав грати роль його слуги.

Кульчицькому зашили в одяг лист, який потрібно було передати у головний штаб союзних військ. «Високодостойний, наймогутніший, непереможний Римський Цісарю й королю Мадярщини і Чехії... Ми ризикуємо, однак сподіваємося, що цього разу нам пощастить більше, ніж з попередніми листами, які перехопив ворог, і один з яких стрілою знову «полетів» до міста. Нема слів, щоби описати, з яким завзяттям наші обороняли передмістя і будівлі, до яких вже в перший день облоги ворог наблизився на 60 кроків, – ішлося в листі. – Наші люди билися дуже хоробро. Але тепер ворог зі своїми мінами вже стоїть перед мурами, і ми вже не маємо ані гранат, ані відповідної зброї і вишколених вояків, яких ми тепер так потребували б, щоб протистояти йому. Кількість оборонців з дня на день маліє. В списках, які ми отримали вчора, знаходимо 1902 мертвих і ранених, чотири полковники і численні капітани загинули, червінка сильно панує між вояками і громадянами. Де князь Лотарінгський тепер, не знаємо, бо ми не дістали жодної відповіді на численні листи, що ми до нього написали – зв'язок перерваний».

Близько півночі Кульчицький з Михайловичем рушили в дорогу. Надворі переіщив дощ, шлях освітлювали лише поодинокі спалахи блискавки. А взагалі морок був такий, що вони навіть втратили орієнтири і вже просувалися навмання поміж турецькими шатрами. Вранці, коли вже розвиднилося, почали зустрічати сонних яничар. Під час наближення до них Юрій по-

чинав наспівувати веселих турецьких пісень і на чому світ стоїть сварив свого «слугу» за якусь провину.

Біля одного шатра їх покликав офіцер-ага і почав розпитувати про причину роздратування «купця». Кульчицький пояснив, що вони прибули сюди з табором, як купці, постачають провіант для війська великого візира. Але через недогляд слуги весь крам намок і тепер за нього й ламаного гроша не отримають. Ага звелів подати їм кави й обсушити. На прощання застеріг, щоб були обережними, бо можуть потрапити до рук невірних. При цьому детально розказав, як краще прямувати, де стоять турецькі загони, а де можна натрапити на супротивника. Саме така інформація розвідникам і була потрібна. При хорошому освітленні вони ще раз окинули уважним поглядом турецький табір і попрямували на пошук своїх.

Проте найбільша небезпека чатувала на Ю. Кульчицького та його супутника там, де вони на неї зовсім не чекали: в одному з придунайських сіл їх прийняли за справжніх турків і ледве не вбили. Переправившись через Дунай, згодом посланці були вже на прийомі у князя Карла Лотарингського, який одразу відписав оборонцям Відня, що він готується до битви з турками і незабаром приїде з 70-тисячним військом на допомогу. Кур'єрів добре нагодували. Відвага Кульчицького викликала неабиякий подив у цісарському таборі, і князь осипав обох сміливців похвалами. Та найскладніше завдання - передати відповідь до Відня – ще стояло перед ними. Кульчицький усвідомлював, що від його вдалого виконання залежить порятунок Відня зі скрутного становища, тому вирішив якнайшвидше вертатись. Того ж дня сміливці, детально розповівши про розташування турецьких військ і показавши їх на карті, рушили у зворотному напрямку. Вони знали, що на звістку від них з нетерпінням очікує стражденний Відень. Їх перевезли через Дунай, і вони знову рушили вздовж ріки в напрямку міста. Що ближче підходили, то небезпечніше ставало. Довкола чигала турецька розвідка. Та все ж їм

вдалося благополучно дістатись у такий же спосіб через бусурманський табір назад. Кульчицький розповів про готовність союзних військ до наступу, про плани на майбутню битву і про умовні світлові сигнали, за допомогою яких тепер з вежі Святого Стефана належало тримати зв'язок зі ставкою союзників.

Принесена Кульчицьким звістка підбадьорила захисників і додала їм нових сил. Штаремберг на radoцax опублікував листа, якого доставили у місто. Наступного дня його поширювали серед захисників. В ньому висловлювався жаль за втратою хоробрих офіцерів і вояків та повідомлялося, що з Баварії і Саксонії вже йде допомога. Крім цього, на звільнення міста від облоги рухається велике військо під командуванням польського короля Собеського.

Про щасливе повернення Кульчицького було повідомлено союзникам на другому березі Дунаю сильним димом і пострілами. В самому ж місті панувало піднесення. Ще упродовж кількох днів оборонці успішно відбивали напади турків, готуючись до вирішальної битви. Уже не було паніки, розпачу, думок про здачу міста чи прихований відступ. Всі були максимально зібраними й згуртованими. Коли зранку 12 вересня турки почали генеральний штурм, несподівано у тил їм вдарили союзні війська, у складі яких були українські полки Данила Апостола, Семена Палія, Іскри, Ворони, Булиги. Узгоджений план дій обложених у Відні та війська, що наступало, приніс європейцям блискучу перемогу.

Турки були розгромлені, втратили понад 30 тисяч убитими і увесь обоз: 20 тисяч наметів, 20 тисяч биків, буйволів, верблюдів і мулів, 10 тисяч баранів, 100 тисяч мішків зерна. Після невдалої облоги Відня і ганебного відступу великий візир Кара-Мустафа був страчений за наказом султана. Разом з ним потрапив у немильність і великий драгоман Маврокордато, який уникнув смерті лише тому, що пожертвував усім своїм майном. На цьому мрія завоювати Європу була похована.

Коли граф Штаремберг поцікавився у Кульчицького, чим він може віддячити йому за подвиг, то замість очікуваних привілеїв і прохань про дарування срібла-злата несподівано почув прохання віддати йому захоплені у турок мішки з сіро-зеленими зернами.

Здивуванню графа не було меж. Адже про призначення цих дивних зерен ніхто нічого не знав. Усі думали, що це корм для верблюдів. Лише Кульчицький, який під час перебування у Туреччині призвичаївся до кави і дізнався, як вона готується, зрозумів, що на цьому можна зробити хороший бізнес. У його мудрій голові виникла геніальна, як потім з'ясувалося, думка – не лише відкрити першу кав'ярню у Відні, а й зробити кавовий напій більш уживаним і доступним не тільки в Австрії, а й в усій Європі. Адже до цього часу кава вживалася лише як лікувальний засіб і коштувала дуже дорого.

Кульчицькому спеціально виділили кілька десятків підвід, щоб він зумів перевезти 300 мішків із зернами до дарованого йому кам'яного будинку. Здивуванню городян не було меж, коли наступного, 1684 року, він відкрив незвичайний заклад – кав'ярню «Під блакитною пляшкою» та почав частувати у ньому напоєм, приготовленим із трофейних зерен. Вживання кави не одразу смакувало віденцям. Незвичайний гіркуватий присмак приваблював небагатьох. Здебільшого до кав'ярні приходили люди, яким цікаво було познайомитись з людиною, що врятувала їх від поневолення. Каву вони купували лише через повагу до господаря. Збагнувши це, Кульчицький швидко напи-

Пам'ятник Ю. Кульчицькому у Відні

сав і видав книжечку під назвою «Розповідь очевидця, який у турецькому одязі пройшов через ворожий табір і повернувся назад, першим принісши звістку».

Книжка швидко стала бестселером. Після неї відвідувачів значно побільшало. Тоді винахідливий українець, щоб закріпити і підтримати свій імідж, почав зустрічати гостей у колоритному турецькому одязі. Зрештою доля усміхнулася наполегливості підприємливого козака. Якимось він спробував додати в каву цукру і молока, що зробило її смак набагато привабливішим і надзвичайно популярним. Відтак його кав'ярня стала улюбленим місцем відпочинку віденців та приїжджих гостей.

Через деякий час за його сприяння в багатьох куточках міста почали діяти подібні заклади, а Ю. Кульчицький очолив окремих цех продавців кави. Його олійний портрет довгий час висів на чільному місці у приміщенні, де вони час від часу збиралися для вирішення своїх професійних проблем. Окрім того, на спеціальному штандарті віденських кав'ярів було зображено сцену надання цісарем Леопольдом I організатору «кав'ярського руху» привілею на відкриття кав'ярні. Також указом імператора він був звільнений від сплати податків.

Приготовлений за новим рецептом напій почав завойовувати нечувану популярність. У моду стало входити смакування чашечки кави одразу після пробудження. Це дуже бадьорило, і віденські лікарі стверджували, що це корисно для здоров'я. Офіцери після обіду зазвичай пили каву і викурювали люльку. Ажіотаж навколо кави виник такий, що почали з'являтися підробки зі смаженої пшениці, гороху і навіть жолудів. Та справжню каву подавали лише у Кульчицького, який не поспішав розкривати своїх секретів. Бажаючих він учив за гроші, а оскільки таких набралось чимало, то організував навіть спеціальні курси. Їхніх випускників наймали знатні сім'ї лише задля одного – приготування кави.

Кульчицький став справжнім національним героєм Австрії, який не лише допоміг врятувати Відень, а й подарував мешканцям новий оригінальний напій. До останніх днів життя він займав посаду кур'єра імператорського двору, виконуючи всілякі доручення, але вже не виїздив до Османської імперії. І ховали його як героя з усіма почестями біля собору Святого Стефана. Він помер від сухот у 1694 році.

Австрійці пам'ятають і шанують славного українця. Ще у 1862 році одну з віденських вулиць було названо на його честь – Kolschitzky-Gasse. До цього часу у Відні на вулиці Фаворітенштрассе існує кав'ярня з промовистою назвою «Grand Cafe Zwirina zum Kolschitzky», а в 1885 р. на кошти місцевого кав'ярника Карла Цвіріни на одному з наріжних будинків по вулиці імені Кульчицького було встановлено бронзову скульптуру роботи відомого скульптора Емануїла Пендля. Це одяг-

нутий в турецький стрій козак, який в лівій руці тримає тацю з невеличкими філіжанками кави. А біля ніг зображено турецькі трофеї – хоругви з півмісяцями, криві шаблі та бунчуки. Серед них в'ються лаврові гілочки з листками на честь визначного подвигу.

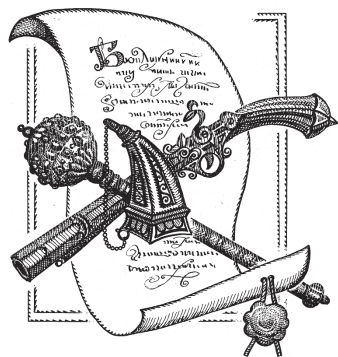
А на відзначення 320-ї річниці визволення Відня від турецької облоги посольством України в Австрії було реалізовано проект з встановлення в австрійській столиці бронзового пам'ятника українським козакам, які допомогли розбити вороже військо. Його було розміщено в одному з найяскравіших куточків Відня – парку, де колись були шанці проти турків. Парк так і називається – «Тюркеншанцпарк».

Очільник козацької розвідки Богдана Хмельницького

У багатьох дослідженнях періоду національно-визвольної війни українського народу за свою незалежність 1648 – 1654 років зазначається, що у цей час козацька розвідка Богдана Хмельницького була однією з найефективніших у тогочасній Європі. У той же час документальних свідчень функціонування в Україні у зазначений період окремого розвідувального відомства не виявлено. Натомість у хроніці часів козаччини є письмові згадки про розвідувальну діяльність, що сприяла втіленню стратегічних планів, та ієрархію осіб, які брали участь в організації цієї справи. У даній ієрархії особливе місце посідає гадяцький полковник Лаврін Капуста.

Про дату народження та молоді роки майбутнього очільника козацької розвідки достовірної інформації немає, як і про обставини його призначення на цю відповідальну утаємничену посаду. Зрештою, правильніше слід говорити не про призначення на посаду, а про довіру гетьмана виконувати при ньому особливі функції. У одному з досліджень зазначається, що Лаврін Капуста став «очима і вухами» Богдана Хмельницького, прийшовши на зміну Максиму Кривоносу. Той нібито якимось зауважив, що йому ліпше шаблею в бою махати і полком командувати, ніж займатися розбиранням перехоплених листів, перевіркою різноманітних відомостей і чуток, засиланням у стан супротивника надійних гінців. При цьому порекомендував на своє місце сотника Лавріна Капусту, який «з молодих та раннях», «знає стільки мов, скільки й сам Богдан», «бував з гетьманом ще у Франції». Мабуть, малася на увазі участь козаків на прохання французького короля у битві під Дюнкерком.

Відомо, що у 40-х роках XVII століття Лаврін Капуста перебував у Запорозькій Січі, у квітні 1648 року брав участь у повстанні реєстрових козаків у Кам'яному Затоні, разом з якими приєднався до української армії під проводом Богдана Хмельницького. Пізніше був учасником Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв. У листопаді 1648 року він за наказом гетьмана здійснив на чолі окремого корпусу похід на Городок і Перемишль. Є неодноразові згадування про нього як гадяцького полковника. А в лютому 1649 року Б. Хмельницький призначив його суботівським городовим отаманом. Саме так зазначається в історичних документах. Це свідчило про особливу довіру. У Суботіві знаходився родовий маєток гетьмана. І хоч ні за розмірами, ні за кількістю жителів цей хутір до статусу міста аж ніяк

Козацька розвідка

не дотягував, і тут цілком вистачило б і сотника, Б. Хмельницький все ж робить полковника Л. Капусту городовим отаманом, підносячи тим самим його вагу серед свого оточення.

Завдяки такому наближенню до себе відданого і перевіреного в екстремальних ситуаціях козацького полковника Богдан

Хмельницький зміг неодноразово убезпечитися від неодноразових підступних намірів ворогів отруїти або вбити його. Справа в тому, що Лаврін Капуста одночасно займався як розвідувальною, так і контррозвідувальною роботою. Перебуваючи у Суботіві, він перший звернув увагу на підозрілу поведінку дружини Б.Хмельницького Мотрони, а згодом отримав і докази тому. У перехоплених листах, які за дорученням польських магнатів писав їй Чаплинський, давалася вказівка отруїти чоловіка, за це призначалася велика винагорода. Мотрона була заарештована і після допитів зізналася у зраді.

Завдяки добре налагодженій своєрідній службі внутрішньої безпеки у травні 1649 року вдалося запобігти замаху на гетьмана, організованого польським шпигуном Яковом Смяровським. Поляки, дізнавшись що в оточенні гетьмана є незадоволені, завербували цього православного шляхтича, який був колишнім підстаростою Черкаським. Знаючи про це, поляки доручили йому організувати вбивство Хмельницького. Він отримав 50 бланків-привілеїв на шляхетство, куди потрібно було лишень вписати прізвища, і зумів підкупити чотирьох козацьких старшин. Але спроба завербувати п'ятого стала фатальною: змову викрили, під час обшуку у Смяровського знайшли оті бланки-привілеї, і прямо на старшинській раді йому винесли смертний вирок. Пізніше, у 1650 та 1652 роках, козацькій контррозвідці вдалося розкрити кілька спроб підготовки убивства керівника Української держави, у 1653 році – зірвати таємні антигетьманські інтриги окремих старшин, у листопаді цього ж року – підготовку змови полковника М. Федоровича проти Б. Хмельницького.

І все ж основними завданнями для Л. Капусти були організація і проведення розвідувальної діяльності. Кожен крок узгоджувався безпосередньо з Богданом Хмельницьким, який, за свідченням джерел, здійснював загальне керівництво розвідкою і лише до нього надходила вся найважливіша інформація вій-

ськового чи політичного змісту. Напевно у складі Генеральної канцелярії працювали особи, причетні до розвідувальної служби, однак вони підлягали не генеральному писарю, а гетьманові. У найважливіших випадках він сам приймав розвідників, інструктував їх перед відправкою у стан супротивника і потім вислуховував від них звіти. Але, звісно ж, він не міг сам всього охопити, тому вирішення багатьох таємних справ покладав на таких близьких помічників, як Лаврін Капуста.

Не виключено, що саме за участю Л. Капусти з кінця 1650 до літа 1651 року була проведена одна з наймасштабніших у тогочасній Європі розвідувальних операцій з направлення у Польщу й Галичину близько двох тисяч осіб із завданням збирати відомості різноманітного характеру, проведення диверсійних актів та підготовки повстань. Характерно, що їхня діяльність носила не стихійний характер, а спрямовувалася на місцях резидентами. Добувати відомості військового характеру були зобов'язані полкові й навіть сотенні структури державної влади. Чимало бійців тогочасного таємного фронту за своїм соціальним статусом належали до шляхти, обіймали офіцерські посади, що давало їм змогу добувати особливо цінну інформацію. Основне ж ядро розвідувальної системи складали козаки, саме вони мали змогу збирати політичну інформацію під час місій до Польщі, Литви, Московії, Швеції, Османської імперії, Кримського ханства. Важливу роль в залаштункових справах відігравали православні священники та ченці. Серед розвідників були й представники незаможних верств населення: утікачі, жебраки, вуличні артисти.

Б. Хмельницький застосовував силу лише тоді, коли вже хитрість виявляла безсилля. Так, у вересні 1648 року, коли 100-тисячне українське військо стояло під Пилявцями (неподалік нинішнього Старокостянтинова), гетьман провів ефективну дезінформаційну операцію. Про участь у її розробці Лавріна Капусти даних немає, хоч він тоді вже перебував у оточенні

Козацький дозор

Б.Хмельницького і брав активну участь у битві. У той час козаки очікували підходу союзників – татарського загону – і бойових дій проти поляків, яких було понад 140 тисяч, не розпочинали. Прийшло ж усього 4 тисячі кримчаків. Після певних роздумів Хмельницький підіслав до шляхтичів священика із завданням «правдиво» розповісти, що прибуло 40-тисячне татарське військо. У результаті в польському стані почали панікувати, а коли розпочалася битва, ворог не втримався й кинувся тікати. У порожньому таборі шляхти козаки заволоділи багатими трофеями – усією артилерією та військовим обозом.

Іншого разу, під час взяття Бердичева у 1652 році, козаки також вдалися до хитрості. Тоді польський гарнізон у складі близько 7 тисяч жовнірів сховався за мурами добре укріпленої монастирської фортеці. До того ж поляки мали перевагу в артилерії: 56 гармат проти 12 у козаків і 8 тисяч війська. У цій ситуації було вирішено на штурм не йти, а послати до міста свого роду розвідника-диверсанта зі спеціальним завданням. Нібито цю операцію розробляв сам Лаврін Капуста. Він відшукав одного з козаків зі знанням польської мови, який втратив вухо у давньому бою. Йому роздряпали рану до крові, перев'язали, перевдягнули в мундир польського мушкетера та інсценували

нібито його втечу з полону. Поляки відчинили браму і впустили втікача, який згодом досить «правдоподібно» розповів про своє перебування у полоні, про катування і про те, як йому вдалося приспати пильність охоронців і вирватися на волю. На доказ він постійно бідкався за своїм відрізаним вухом і поривався помститися кривдникам. Поляки йому повірили. Skorиставшись цим, козак в одну з ночей відчинив ворота і впустив у фортецю військо Б. Хмельницького, яке за кілька годин захопило місто.

Майже схожа ситуація була і під час облоги Житомира. Тоді в добре укріпленій фортеці, яка височіла на Замковій горі, засіло більше тисячі піших і кінних поляків. Лаврін Капушта запропонував Б. Хмельницькому авантюру, на перший погляд, ідею: викрасти з фортеці польського воєводу і в обмін на обіцянку зберегти йому життя змусити поляків здатися. Вночі за мури пробралися троє відчайдушів і почали полювання на воєводу. Однак це була непроста затія, і її реалізувати не вдалося. Зате козаки змогли обеззброїти варту біля брами і відчинити її, чим одразу скористалися козацькі загони, що чатували поряд наготові. У результаті фортецю вдалося взяти практично без втрат.

Богдан Хмельницький умів помічати й цінувати обдарованих полковників у своєму оточенні і вміло їх використовувати в інтересах Української держави. Коли він зрозумів, що Лаврін Капушта на своєму посту досяг неабияких здобутків, став масштабно мислити, добре розбиратися в заплутаних хитросплетіннях міжнародної політики і при цьому давати слушні поради, вміти аргументовано переконувати інших на козацьких радах, він вирішив спробувати його використати в дещо іншій сфері таємної дипломатії. Гетьман, розуміючи, що самотужки Україні важко протистояти зазіханням Польщі і Кримського ханства на свої території, все більше звертає погляд на Московське царство як можливого союзника у справі захисту православних християн. Він прагне переконати московський уряд у необхідності спільних дій, якнайшвидшому перекиненні своїх полків на те-

рени козацької України, щоб рішучими зусиллями не допустити об'єднання кримської та польської армій.

На чолі одного з посольств він посилає до Москви Лавріна Капусту, який у травні 1653 року брав участь у Земському соборі, а 4 жовтня того ж року мав зустріч з царем Олексієм Михайловичем. У листі від гетьмана, який озвучив козацький посланець, зазначалося, що «...король с войсками своими на Украину идет. И они, не хотя монастырей и церквей божиих и христиан в мучительство выдать, бьют челом, чтоб государь его пожаловал, войска свои вскоре пошлет к ним велел».

З цього часу Б. Хмельницькому чи не вперше за роки національно-визвольної війни доводиться ґрунтовно зайнятися організацією збору військово-політичної інформації про Кримське ханство уже як потенційного противника України. Оскільки протягом квітня-червня 1654 року не вдалося запобігти укладенню польсько-кримського союзу, спрямованого проти Української держави, гетьман, з одного боку, посилює розвідувальну діяльність стосовно Криму, з іншого – все ж намагається дипломатичним шляхом вплинути на розвиток ситуації. Упродовж 1655 – 1657 років Лаврін Капуста на чолі українського посольства кілька разів виїздив до Туреччини, де зустрічався з султаном та іншими сановними особами, намагаючись схилити їх до прийнятної для української сторони позиції на міжнародній арені.

Коли у липні 1657 року помер Богдан Хмельницький, Лаврін Капуста в умовах суворої конспірації здійснив ще одну, чи не останню в своєму житті таємну операцію. На наступний день після похорону він забрав тіло з Іллінської церкви у Суботіві, де воно за останньою волею небіжчика було поховане поруч із сином Тимошем, і перепоховав у печері у горі біля Чигирина, щоб навіть над мертвим козацьким отаманом ніхто не зміг поглумитися. Принаймні, так ідеться у одній з легенд, бо до сьогоднішнього дня точне місце поховання Б. Хмельницького невідоме, як і не знайдено його прах.

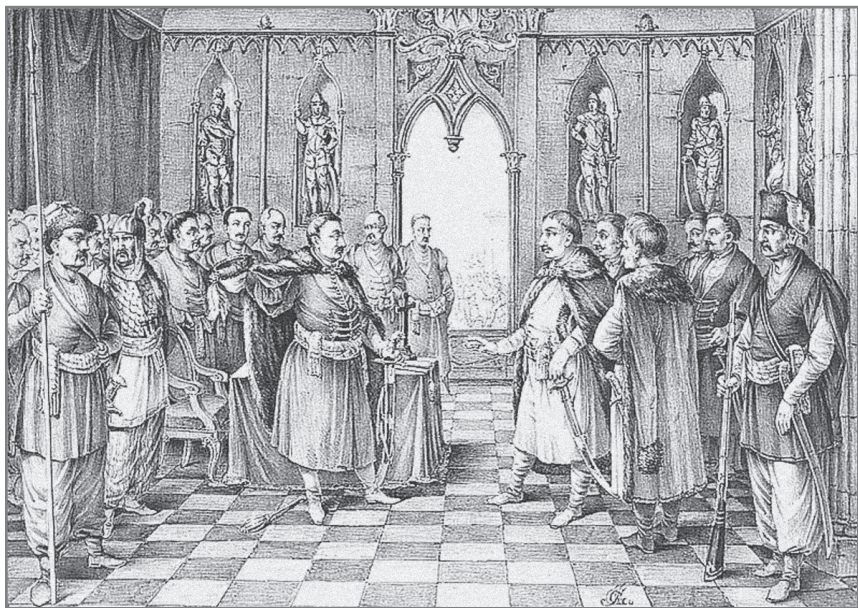

Сам Лаврін Капуста ще раніше, у середині травня 1657 року, нібито тяжко захворів під час перебування у Стамбулі. Можливо, хвороба була дійсно серйозною і згодом призвела до смерті. Та документальних свідчень про це не збереглося. Лише в деяких джерелах, де наводиться його біографія, зазначається: «рік народження невідомий, дата смерті – після травня 1657 року».

Камергер польського короля

У роки національно-визвольної війни українського народу проти польського поневолення (1648 – 1654 рр.) під проводом Богдана Хмельницького було сформовано розгалужену розвідувальну мережу, яку склали підрозділи козацької розвідувально-дозорної служби, військові розвідувальні загони, дипломатичні місії, резидентури та окремі емісари на території інших країн. Серед тогочасних українських розвідників, які добували особливо цінні відомості, найколоритнішою є постать Верещаки.

Василь Верещака (за іншими відомостями – Верещага) народився на початку XVI століття в Україні. У наукових дослідженнях зустрічається лише одна згадка про його службу вже у зрілому віці у брацлавського воєводи Адама Кисіля. Не всі, хто був тоді поряд з Адамом Киселем, поділяли його погляди на розвиток українсько-польських стосунків. Були й такі, хто більше дбав про інтереси України. Таких козаків брали на замітку представники розвідки Богдана Хмельницького і вміло використовували у своїх цілях. Так, у польських архівних джерелах є згадки про те, що з обозу А. Кисіля, який на чолі однієї з комісій вів переговори з Б. Хмельницьким, у серпні 1648 року повідомляли, що гетьманові «завжди дає знати один якийсь пан про те, що тут пан воєвода брацлавський обіцяє козакам,

Під час зустрічі Б. Хмельницького з польським посольством

а щось інше чинить проти Війська Запорозького у Варшаві». Цим паном цілком міг бути і Василь Верещака.

Не виключено, що майбутній розвідник у цей період познайомився з високопосадовими польськими шляхтичами, які були частими гостями у воеводи, або зав'язав контакти з поляками під час спільних походів українського і польського війська проти турок чи при відвідинах Варшави. Принаймні історики точно не описують, як саме Верещака опинився на території Речі Посполитої і став служити при дворі польського короля. Можна лише здогадуватися, що цьому передували якісь особливі обставини. Не останню роль тут зіграли особисті риси характеру козака.

Василь досить швидко навчився гарним манерам, показав себе здібним молодиком, який розбирався у державних справах, швидко орієнтувався у будь-якій ситуації, умів чітко й зрозуміло викладати свої думки. Він став вхожий у світське товариство

і згодом отримав чин камергера короля. За родом своєї діяльності мав причетність до складання листів та інших документів за результатами засідань сейму і різних нарад, іноді особисто був присутній при обговоренні деяких питань. Особливо його цікавило все, що стосувалося України.

Ці ж питання цікавили і Богдана Хмельницького, який встановив таємне листування з Верещакою. Обмін інформацією активізувався під час масштабних бойових дій з польською армією у період національно-визвольної війни українського народу.

Після перемог козацьких військ над поляками на річці Жовті Води і під Корсунем практично жодне засідання сейму не обходилося без порушення українського питання. Верещака уважно за всім стежив і про найважливіші рішення передавав інформацію для Хмельницького. Для цього були ретельно продумані способи передачі і доставки письмових послань, маршрути, підібрані надійні люди. Щоб убезпечити самого Верещаку, максимально звузили коло осіб, які могли з'являтися у нього вдома, забирати листи і передавати звістки від самого Хмельницького.

У той час лише об'єктивна інформація із безпосереднього оточення польського короля могла прояснити заплутану картину українсько-польських стосунків. Адже на словах сенатори нібито заявляли про готовність до переговорів і задоволення козацьких вимог, але паралельно вели підготовку до воєнних дій, щоб узяти реванш. Серед правлячої верхівки Речі Посполитої більш помірковану позицію щодо козацьких проблем займав канцлер Оссолінський. А от магнат Вишневецький гуртував навколо себе прихильників вирішення проблем лише вогнем і мечем. Він пропонував підкупити татар і переманити їх на свій бік, щоб спільно вдарити на козаків. Також велися переговори з кардиналом Франції Мазаріні з метою одержання військової допомоги. А в польських воеводствах формувалися загони у 1500-2000 жовнірів, які згодом мали об'єднатися і вирушити в Україну.

Маючи об'єктивну інформацію від Верещаки та інших джерел про наміри Польщі, Богдан Хмельницький після козацької ради, скликаної у Чигирині, написав до сенату листа. У ньому він недвозначно застерігав Річ Посполиту, щоб розмови про замирення не робилися заради зради, бо він має відомості про збирання військ і стягування їх поближче до українських земель. Щоб не дати застати себе зненацька, гетьман почав скликати до себе козацькі загони. І зробив це дуже вчасно, бо поляки вже перейшли з великим військом на східний бік річки Случ. Згодом вони розташувалися табором на берегах річки Пиляви. Хмельницький, вийшовши назустріч ворогу, не квапився нападати. Він сподівався на допомогу татар і хотів разом з ними оточити поляків з усіх боків, як було під Корсунем. Проте поляки самі прискорили свою поразку. Вони першими почали наступ і з кількома полками підступили через греблі та броди за Пиляву аж до козацького табору.

Хмельницький тільки цього й чекав. Він так ударив усім військом, що поляки кинулися назад, але шлях їм був уже перекритий. Більшість нападників посікли на місці або потопили в річці та болотах. Ця пригода так налякала польське панство, що воно, разом зі шляхтою, покидало обози і кинулося тікати. Відступ відбувався в такому безладі, що під час переправи через Случ поляки завалили міст і у великій кількості потонули в річці.

У цей час королем став Ян Казимир, який спочатку обіцяв шляхом переговорів домовитися з козаками про мирне врегулювання усіх проблем і за обрання якого на престол виступав сам Богдан Хмельницький. Та він фактично нічого не зробив з того, що наобіцяв, і на початку літа 1649 року під тиском прихильників «жорсткої руки» почав збирати військо, щоб рушити на Україну. Одержавши від своїх інформаторів з Варшави звістку про це, гетьман також почав скликати козаків, запросив запорожців із Січі і домовився про допомогу кримського хана.

Для короля була цілковитою несподіванкою поява великого козацького війська там, де його взагалі не очікували. Половину польських полків вдалося оточити у Збаражі, а другу, під проводом короля, вщент розбили біля міста Зборова. Козаки мало не взяли в полон самого Яна Казимира, але Хмельницький зупинив їх, бо все ж мав короля за свого державця. Він звелів козакам припинити бій і дати йому можливість неушкодженим залишити польський табір.

Після повернення до Варшави король зібрав таємну раду, на якій довго аналізували причини останніх невдач. Була дана вказівка спрямувати дипломатичні зусилля в бік Туреччини і шляхом переговорів, уступок, обіцянок чи навіть підкупів спробувати схилити султана на свій бік до союзу проти Хмельницького. Особлива політика вироблялася і стосовно переговорів з козацькою старшиною, спрямована на внесення розбрату в її лави. Наостанок він висловив підозру, що про рішення сейму і про всі потаємні плани відразу стає відомо Хмельницькому, і в цьому також слід шукати причину останніх невдач.

На одному із засідань сейму було звернуто увагу на той факт, що «під Берестечком, по втечі козаків, знайшовся між паперами Хмельницького щоденник сейму 1649 р. після Зборова, де всіх по імені і прізвищах названо, що хто говорив на сеймі, хоча в цілому хотіли те у таємниці тримати». Крім цього, польські гусари захопили в полон татарського мурзу, який на допиті розповів, що чув «про одну високопоставлену особу, ім'я котрої ніколи не називають і котра перебуває при королі та (коронних) гетьманах; радами цієї особи Хмельницький керується в усьому, без них він нічого не розпочинає».

Ян Казимир поставив особливе завдання: негайно встановити, хто в близькому оточенні став очима і вухами козацького гетьмана. У першу чергу необхідно було організувати стеження за тими, хто співчутливо ставиться до українців,

до вихідців з українських земель, підслати до них своїх людей, підкупити слуг, знайомих. Під підозру з-поміж інших потрапив і Верещака.

Але він, нічого не підозрюючи, продовжував у своєму помешканні приймати посланців з України. З його вірним слугою, який багато років вірою і правдою прислужувався, зустрівся представник таємної канцелярії, який дав вказівку збирати інформацію про всіх, з ким його господар спілкується вдома. Той спочатку категорично заперечував проти цього і навіть намагався довести, що його пан нічого лихого не робить, він усією душею вболіває за Польщу і процвітання його королівської величності. Але у відповідь почув, що проти самого Верещаки ніхто нічого й не має, він віддано служить королю. Але можуть бути погані люди, які спробують скористатися його добротою на шкоду інтересів Речі Посполитої.

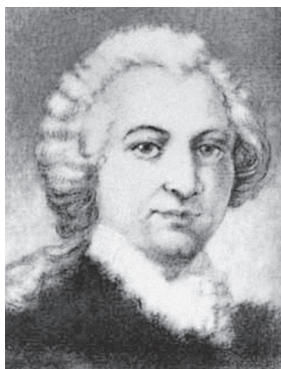
Зрештою, на підставі одержаної інформації у покоях Верещаки зробили обшук і виявили «чорні грамоти» Хмельницького і якісь зашифровані записи. У грудні 1950 року це питання було спеціально винесено на засідання польського сейму, де фігурувало як розгляд «справи Верещаки». Розвідник виправдовувався тим, що до знайдених документів не має ніякого відношення, мовляв, їх просто забули київські ченці, які перебували у Варшаві під час обговорення умов Зборовської угоди.

Йому нібито повірили і залишили на деякий час у спокої. Принаймні ще понад шість місяців він працював, як і раніше, передаючи інформацію про плани і наміри поляків. Щоб відвернути від себе підозри й поновити дещо втрачену довіру, Верещака незадовго до битви під Берестечком представив Яну Казимиру грамоту Хмельницького до семиградського князя Ракоці, яку йому нібито вдалося перехопити. Проте через підкупленого слугу прибічникам короля вдалося дізнатися, що цю грамоту підробив сам розвідник, а свої таємні папери він зберігає у власному ліжку.

Після нового обшуку Верещака схопили і ув'язнили у фортецю Мальборк. Але й тут своєї провини він не визнавав. Достовірних документальних свідчень про подальшу його долю не збереглося. Дійшли лише окремі згадки в архівних джерелах, перекази й легенди. За одними – козацький розвідник був страчений. Згідно з польськими джерелами, Верещаці вдалося уникнути кари і втекти з королівської в'язниці. Якщо це так, то тоді саме про нього пише Самійло Величко у «Сказанні про війну казацьку з поляками», описуючи виступ гетьмана Івана Виговського проти московського засилля у 1657 році. У літописі Величко поряд з найближчими соратниками повсталого гетьмана Юрієм Немировичем і Сулимою згадує і козака Верещагу.

На таємній службі у Людовіка XV

Він був неперевершеним майстром таємної дипломатії при дворі французького короля Людовіка XV. Вільно володів латиною, польською, німецькою, французькою, татарською, турецькою мовами. Будь-яка розвідка світу вважала б за честь мати у своєму історичному життєписі такого яскравого і легендарного представника. Але його серце належало лише Україні, якій він намагався бути корисним до останніх днів свого життя.

Григорій Орлик

Григорій Орлик народився 5 листопада 1702 року в Батурині. Охрещений як Петро Григорій Орлик. Його хрещеним батьком був гетьман Війська Запорозького Іван Мазепа. Під час вимушеної еміграції після поразки запорожців зі шведами у битві під Полтавою він разом з батьком спочатку жив у Бендерах.

Після смерті Мазепи прапор боротьби за державний суверенітет України підхопив його найближчий соратник генеральний писар Війська Запорозького Пилип Орлик. На загальній раді козацької старшини і запорожців під Бендерами його у 1710 році було обрано гетьманом Правобережної України. Заручившись підтримкою турецького султана Ахмета III і кримського хана Девлет-Гірея про спільні дії проти царя Петра I, Пилип Орлик будував грандіозні плани звільнення України, але шляхом підкупу турецьких вельмож російські посланці переінакшили ситуацію на свою користь.

Було укладено договір, згідно з яким Карл XII і Пилип Орлик мали покинути територію Молдови. Та гордий і непомітливий шведський король відмовився виконувати ці умови. Тоді його було захоплено силою. Після цього настала черга українського гетьмана. Будинок, де він проживав з сім'єю, оточила татарська кіннота і наказала скласти зброю. Коли двері прочинилися і в кімнату увійшли озброєні кримчаки, назустріч їм кинувся, вихопивши маленьку шаблю, одинадцятирічний Григорій, захищаючи матір і сестер. На мить татари розгубилися і навіть подалися назад, не очікуючи такого зухвальства з боку підлітка. Але потім його все ж скрутили і прямо на місці хотіли покарати, прив'язуючи мотузками до коня. За Григорія вступився ханський син Каплан-Гірей, з яким вони потоваришували раніше під час відвідин Орлика хана. Розлючені татари відпустили хлопця, надавши йому наостанок стусанів. Так для нього починалося доросле життя.

Змалку опановуючи складну науку виживання, боротьби за власну гідність і національні інтереси, Григорій уважно прислухався до настанов і повчань мудрого батька. «Там, де не вдається чогось добитися силою, треба докладати уміння, а то й хитрощів, – говорив він, – де не виходить здобути перемогу зненацька, наскоком, потрібно йти в обхід, терпляче вичікувати слушну нагоду, не прискорювати події, а приму-

шувати їх працювати на тебе. Щоб вижити і чогось добитися в цьому жорстокому світі, потрібно навчитися добре розбиратися в людях, уміти розрізняти в них добродушність і злостивість, безкорисливість і жадібність, благородство і ницість, скромність і пихатість, простодушність і заздрісність та вдало грати на цих рисах характеру. Іноді заради досягнення високої мети можна й самому перевтілюватися в якийсь образ, але ніколи не ганьбити свого доброго імені і свій рід негідними вчинками».

Після прибуття до Швеції Пилип Орлик влаштував сина спочатку до гвардії, а через рік на навчання в Лунденський університет. Це був досить престижний навчальний заклад, куди віддавали здобувати освіту дітей із знатних родів королівства. З багатьма із них Григорій потоваришував, а особливо з сином канцлера Швеції Густавом. Якось під час одного з королівських прийомів канцлер відрекомендував 16-річного Григорія Карлу XII. Гетьманич не розгубився і на бездоганній латині почав вести світську бесіду з королем, чим викликав у нього непідробний інтерес і щире здивування. Користуючись нагодою, він надзвичайно делікатно натякнув королеві, що його знання могли б бути ще кращими і він би міг принести більше користі на королівській службі, якби вдалося одержати хоч частину тих коштів, які свого часу були надані у борг шведському війську зі скарбниці Війська Запорозького. Карл XII не залишив без уваги цей дипломатичний реверанс і згодом виділив сім'ї Орлика спеціальний пенсіон, а Григорій був зарахований на державну службу з солідною оплатою.

Шведський період життя Орликів тривав недовго. Гетьман не міг сидіти на місці, склавши руки. Він постійно намагався шукати прихильників для об'єднання зусиль проти московського царя з метою виборювання суверенітету України. Зрештою, він подався по допомогу до турецького султана і осів у Салоніках. Сину ж допоміг через саксонського канцлера Фле-

мінга стати лейтенантом кінного полку саксонської гвардії під прізвищем де Лазіск. Однак через кілька років представники московської розвідки, які по всій Європі розгорнули справжнє полювання на мазепинців, вийшли на слід Григорія. До цього у Варшаві був схоплений генеральний есаул гетьмана полтавський полковник Григорій Герцик. У Гамбурзі заарештували племінника Мазепи Андрія Войнаровського, який вів переговори з англійським двором, намагаючись привернути увагу до українського питання. Обидва вони були доставлені у Росію і піддані покаранню. Царський посол князь Долгорукий закинув докір графу Флемінгу, що у військах союзників Росії Саксонії служить син державного російського злочинця. Флемінг таємно зустрівся з Григорієм і пояснив йому ситуацію. Максимум, що він міг зробити, це надати нові документи і забезпечити безперешкодний виїзд в іншу країну.

Так Григорій Орлик опинився в Австрії, а потім у Польщі, де вступив на службу есаулом польського коронного гетьмана. У Варшаві він реально оцінив обстановку, яка склалася на той час в Україні. З Гетьманщини постійно приїздили гінці до шведського посла, підштовхуючи Швецію до нової війни. Але про війну з Росією й мови не могло бути. Сили мазепинців були розпорошені. «Якби скоординувати дії Війська Запорозького і повсталих в Україні з підтримкою турецького султана, – розмірковував Григорій, – тоді б, може, щось і відбулося». Проте аби схилити турків до союзу з українцями і війни проти сильної Московської імперії, потрібні були вагомі аргументи. У Європі вплинути на султана могла хіба що Франція. Це була ще давня ідея Дорошенка і Мазепи – ставити на могутнє французьке королівство. Тепер ця думка запала в душу й Григорію Орлику.

Тим часом помер польський коронний гетьман, у якого Григорій служив ад'ютантом. Його місце зайняв Понятовський, прихильник колишнього польського короля Станіслава Лещинського. Він добре знав Орлика, цінував його хвацьку на-

туру, бурхливу енергію, гострий розум, уміння знаходити вихід з найбезнадійніших ситуацій і тому одразу наблизив його до себе, довіривши виконання різноманітних делікатних доручень. Коли ж постало питання про відрядження до Франції посланця з особливою таємною місією, кращої кандидатури годі було й шукати. Ішлося про реставрацію на польському троні Лещинського після смерті хворого короля Августа II Саксонського. А колишній монарх у той час проживав у Франції у Фонтенбло. Людовік XV був одружений на його доньці, і тому ідея знову поставити тестя французького короля на польський престол визріла не випадково.

Для узгодження усіх деталей цієї непростой справи було заготовлено кілька листів до кардинала Франції герцога Флері, міністра закордонних справ де Шовелена і командуючого збройними силами короля маршала Вільяма. Їх доручили доставити у Францію Григорію Орлику, а звідти таємно привезти Станіслава Лещинського. Виконані на тонкій шовковій тканині, листи були зашиті під підкладкою мундира капітана гвардії шведського короля Густава Бартеля. Під цим іменем до Парижу відправився Григорій Орлик.

Перший візит він наніс Станіславу Лещинському. Повідавши йому про плани польської знаті, він заодно заручився підтримкою майбутнього польського короля в українському питанні. Через кілька днів відбулася зустріч з міністром закордонних справ. Три години вони обговорювали події в Польщі, Швеції, Франції. Григорій приємно вразив маркіза де Шовелена своїми знаннями у сфері міждержавних стосунків, цікаво розповідав про Україну, козаччину, причини поразки в російсько-шведській війні. Детальніше він зупинився на планах австрійського цісаря за підтримки Петербурга щодо недопущення французького ставленика Лещинського на польський престол. На його думку, єдиною можливістю зірвати ці плани було зорганізувати широкомасштабну акцію проти Росії.

Орлик просив Шовелена послати його з відповідними листами і повноваженнями до Туреччини, де б він зміг за допомогою французького посла переконати султана повернутися обличчям до його батька Пилипа Орлика і укласти з ним союз. Шовелен на це сказав, що йому необхідно порадитися з кардиналом Флері. Для Орлика ж важливим було те, що міністр принаймні не відхилив можливість створення коаліції у складі Швеції, Речі Посполитої і Оттаманської Порти за підтримки Франції проти Росії з метою відокремлення від неї України. На прощання Шовелен порекомендував Григорію зустрітися з Вольтером, який тоді працював над книгою «Історія життя Карла XII».

Вольтер проявив неабиякий інтерес до розповідей Орлика про свого батька, про Мазепу, про бойові дії шведських військ на території України. Наостанок попросив написати листа до батька, щоб той надіслав для книги свої спогади і матеріали.

Вирішальною в долі Григорія Орлика була аудієнція у кардинала Флері. У той час він фактично керував Францією через нездатність Людовіка XV займатися державними справами. Молодий гетьманич про це знав і всіляко намагався справити на нього хороше враження. Однак хитрий кардинал вже й сам мав достатньо різнобічних відгуків про українського посланця з Польщі. Після зустрічі Флері дійшов думки, що таку особу гріх не залучити до таємної розвідувальної роботи, а те, що він так стурбований долею України, можна вміло використовувати і в інтересах Франції. Треба лише спрямовувати його туди, де зав'язаний воедино спільний клубок проблем. Орлик же ладен був виконувати будь-які завдання, аби лиш на користь Україні.

Навесні 1730 року Григорій під виглядом офіцера швейцарської гвардії Людовіка XV капітана Хага сів у Марселі на судно, яке взяло курс на Стамбул. Під час зупинки у Салоніках він нарешті через багато років зустрівся зі своїм батьком. Після тривалих спогадів і обмінів думками у нього з новою силою пробудилися національні почуття і з'явилося бажання відвідати Україну.

Згодом він прибув до Стамбула і зустрівся з французьким послом Віленьовим. Той уже мав від короля відповідні інструкції про сприяння місії Орлика і одразу почав знайомити його з впливовими особами. На одній із зустрічей з Єрусалимським Патріархом той зацікавився «батьківщиною» капітана Хага Швейцарією. Григорій за одну ніч прочитав книгу про цю країну. І вже наступного дня він з таким захопленням цікаво й переконливо розповідав про неї Патріарху, що ні в кого з оточуючих не виникло жодного сумніву у його швейцарському походженні. Корисними були й інші контакти, однак міжособні заворушення і народні хвилювання в Османській імперії, спрямовані проти султана та його візира, змусили Орлика перервати поїздку і відбути до Франції.

До нової зустрічі з міністром закордонних справ Шовелевом Григорій, на підставі зібраних матеріалів і бесід з батьком, підготував документ, в якому змальовувалися можливі дії Туреччини, напрямки її політики, зокрема, на європейському континенті, а також українських землях. При цьому він окремо виклав свої міркування щодо залучення Туреччини до союзу з українським козацтвом на протидію російській експансії. Обговорення цього документу було навіть винесено на королівську раду. В цілому ідеї Орликів були сприйняті схвально. Однак кардинал Флері висловився за те, щоб не форсувати подій. На той час стосунки Франції з Росією не були напруженими, але це могло статися після появи на польському престолі Станіслава Лещинського, і ось тоді, мовляв, можна буде повернутися до детальнішого опрацювання висловлених пропозицій. Проте дещо можна було реалізувати одразу. У результаті від імені Людовіка XV послу Віленьову було відправлено листа з рекомендаціями сприяти і в подальшому справі Григорія Орлика. Гетьманич також одержав королівську грамоту до кримського хана, в якій йшлося про виступ проти Москви.

Під виглядом перського купця, який нібито прибув до Франції для збуту прянощів королівському двору, Григорій, за новою легендою, повертався на Близький Схід. У Смірні він зупинився в готелі і став очікувати нових інструкцій від посла Франції в Стамбулі. Згодом від Віленьова прибув гонець з рекомендаціями прямувати з караваном через пустелю, а потім – морем до Стамбулу. Посол також повідомляв, що російський представник у Туреччині Неплюєв дізнався, що під виглядом капітана Хага раніше приїздив Григорій Орлик, і тому просив бути обережним і ретельно маскуватися.

Подорож затягувалася, до того ж на караван напали розбійники, Григорій зі своїм супровідником ледь не загинули. По приїзду до Стамбула його очікувало розчарування. У результаті перевороту був скинутий зі свого трону візир Осман-паша, який уже почав приготування до війни з Росією. У султанському палаці панувала невизначеність, тому Віленьов порекомендував негайно податися до кримського хана в Бахчисарай.

Літньої ночі від однієї з турецьких пристаней відійшла фелюга, у якій знаходилися лікар-француз Ля Мот, двоє яничар, капітан і двоє матросів. Григорій, маскований під лікаря, з нетерпінням чекав зустрічі з новим кримським ханом і своїм старим знайомим, котрий свого часу врятував його від розправи, – Каплан-Гіреєм. Той радо зустрів Орлика, разом пригадали той драматичний епізод багаторічної давності. Каплан-Гірей позитивно поставився до всіх пропозицій і навіть пообіцяв схилити нового великого турецького візира до співробітництва з французьким королем. На завершення зустрічі хан подарував Орлику білого арабського скакуна і передав листи до короля, гетьмана і Станіслава Лещинського. При цьому на словах зауважив, що, у разі необхідності, він самостійно може ударити на російське військо в Україні. Каплан-Гірей також застеріг, щоб Григорій не їхав до Стамбула через Молдову, бо там на нього можуть чекати неприємності.

За його даними, підкуплені молдовські вельможі готові схопити і видати його Москві.

Та їхати сухоходом, а не морем Орлик вирішив не дарма. Він хотів потрапити на Січ, побачитись із запорозькими козаками, дізнатися про їх життя-буття, настрої. Звичайно ж, він не виявляв себе і спілкувався через татарського перекладача. Зі щемом у серці Григорій оглядав курені, розпитував про недавні події, про козацьку долю. Йому так хотілося розказати, як батько тужить за батьківщиною, перебуваючи чи то під арештом, чи під пильним цілодобовим наглядом у Салоніках, як він бажає добра українській землі. Але він стримався, не піддався емоціям.

1 лютого 1733 року відбулася подія, яка стала новим поворотним моментом у житті Григорія Орлика. Помер король Польщі Август II Саксонський, і на дипломатичній арені почав втілюватися заздалегідь заготовлений план зведення на престол шляхом інтриг, підкупів і таємної дипломатії Станіслава Лещинського. Григорію при цьому відводилася особлива місія. Він мав негайно вирушити до Варшави з таємними королівськими інструкціями і мільйоном флоринів для підкупу польських сенаторів.

Переконавшись, що флорини зроблять свою справу, Григорій згодом подався з польської столиці до Стамбулу. Перед великим візиром він разом з французьким послом змальовували реальну картину, яка складалася після обрання тестя Людовіка XV польським королем. Це автоматично призводило до походу російських військ на Польщу і впровадження на трон того, хто б задовольнив Петербург. Щоб цього не сталося, турецькі війська і кримський хан мали вдарити у фланг росіян, а шведські – спрямувати наступ з півночі на російську столицю. Після обрання Лещинського візир мав попередити російських послів, що у разі їхнього походу на Польщу султан спрямує свою армію на Україну, а кримський хан піде на Астрахань.

Виконавши розвідувальну місію і доповівши кардиналу про настрої у Варшаві і Туреччині, Григорій Орлик одержав нове завдання – таємно переправити самого Станіслава Лещинського до Польщі через недружню територію Німеччини – союзниці Росії й Австрії. Обміркувавши всі можливі варіанти, він зупинився на найпростішому: ніяких великих ескортів, супроводу, пишних екіпажів, краще замаскуватися під простих подорожніх, щоб не привертати зайвої уваги. Сам він вирушив у дорогу під виглядом челядника Ернста Брамляка, короля Станіслава переодягнули в німецького купця з документами на ім'я Бовера, третім був французький дворянин Андлі. У такий спосіб вони без перешкод дісталися Варшави.

За успішно проведену операцію Людовік XV нагородив Орлика орденом, а також діамантом вартістю 10 000 екю. Геральдистам наказав підготувати графський патент на ім'я кавалера де Лазіскі, придворний художник одержав вказівку написати портрет графа, а королева подарувала свій портрет, прикрашений дорогоцінним камінням. Перед одержанням графського титулу Григорію, щоправда, довелося ще здійснити таємну подорож до України, знайти в Батурині священника, який свого часу хрестив його, і взяти в нього виписку з церковної книги про своє народження. Подорож була вельми небезпечною, проте надала Григорію свіжих сил від батьківської землі.

Тим часом події розгорталися не на користь України. Росія направила до Польщі велику армію, і новообраний король не зміг їй гідно протистояти. Франція оголосила війну Австрії. Всі очікували початку скоординованих бойових дій з боку турків і татар. Узявши листа від Людовіка до Каплан-Гірея з проханням надання допомоги гетьману Пилипу Орлику з козаками в організації визвольної боротьби, Григорій подався на південь. Однак коли вже всі справи з ханом були залагоджені, активізувалися російські посланці, які пильно стежили за розгортанням подій у Криму. Вони одразу отри-

мали інформацію про те, що старий гетьман, сповнений надій на визволення України, збирається стати на чолі свого війська. У свою чергу царський уряд підкупом, інтригами і залякуваннями вніс смуту в наміри козацької старшини на Січі, і таки зміг схилити її на свій бік.

Григорій не йняв віри у ці звістки і вирішив сам податися на Гетьманщину, аби особисто довідатися про справжній стан справ. Через Хотин і Кам'янець, під виглядом татарського торговця, він дістався Правобережжя, побував на Полтавщині, в Ніжині, зустрівся з козацькими старшинами. Вони в один голос запевняли, що пам'ятають та шанують його батька і що вся Україна піде за ним, якщо він з'явиться. У той же час Григорій одержав звістку від близького оточення коменданта розташованих на Україні військ шотландця генерала Кейта про те, що з Москви надійшов наказ захопити його – живим або мертвим. Не завершивши розвідувальну місію, він змушений був покинути українську землю.

Коли ж почалася російсько-турецька війна, Порта не спромоглася використати сприятливі обставини, що склалися в тогочасній Європі, і Москва підкупом схилила турків до миру. Григорій змушений був повернутися до Парижу. Але на цьому його розвідувальна діяльність не завершилась. Людовік спробував направити Орлика з таємною місією до Туреччини у якості посла його королівської величності. Дізнавшись про це, Москва виступила категорично проти і зробила все, щоб і турецька сторона не дала своєї згоди.

Проте, маючи великий досвід на ниві таємної дипломатії, Григорій і далі був членом таємного кабінету короля, куди входили міністр закордонних справ, послы, графи, принци. Для таємних послань кожен з них мав свій шифр. Свої шифровані послання Орлик підписував цифровим кодом 1265, Україна у нього значилася під номером 12, запорожці – під номером 14, реєстрове козацтво – під номером

299. Григорій почав користуватися шифрами в перші роки своєї розвідувальної діяльності на службі у французького короля. Він неодноразово переконувався, що листи могли перехоплювати, а їх зміст ставав надбанням супротивної сторони. Тому він написав листа до батька з проханням надіслати шифри для листування. Він пам'ятав, що батько у такий спосіб листувався ще з шведським королем Карлом XII. Старі способи шифровки послань з роками були вдосконалені, і вже у Франції в таємному кабінеті «Секрет короля» були надійнішими, оскільки ґрунтувалися на застосуванні неалфавітного коду.

Знання та навички Григорія Орлика особливо знадобилися французькому двору в період правління в Росії Єлизавети Петрівни. Франція уважно стежила за розвитком російської зовнішньої політики і одержувала інформацію з різних джерел. Якось було вирішено дізнаватися про події у Петербурзі через молодого українського гетьмана Кирила Розумовського – рідного брата фаворита цариці. Вивчалися різні варіанти. Французький посол у Варшаві де Брой пропонував підіслати до гетьмана його однокашника по Берлінському університету польського дворянина Станіслава Мокрановського. Однак це виглядало занадто прямолінійно і нічого, крім короткочасних контактів, принести не могло.

Орлик ґрунтовніше підійшов до цього питання, проаналізував спосіб життя гетьмана, риси його характеру, звички, уподобання. Знаючи про хворобливість Розумовського, він запропонував підіслати до нього французького лікаря Ніколя-Гавріїла Ле Клерка. Щоб усе виглядало природно, розробив своєрідну комбінацію. У результаті Ле Клерк став домашнім лікарем Розумовського і п'ять років прожив у гетьманському палаці в Батурині, а потім перебрався до Петербургу особистим лікарем Єлизавети Петрівни. Можна собі лише уявити, яку інформацію він одержував, а відтак впливав на високо-

сановних осіб. Григорій Орлик також спробував скористатися нагодою, щоб ще раз порушити перед королем українське питання і спонукати Розумовського до боротьби за українську державність. Але з цього нічого не вийшло.

Залишивши дипломатичну і розвідувальну діяльність, Орлик присвятив себе сім'ї. Його обраницею стала мадемуазель Дентевіль з давнього багатого французького роду. На весіллі були присутні король з придворною свитою. Вольтер подарував авторський примірник своєї книги «Історія життя Карла XII», спеціально обрамлений у червону шкіру з гербами графа і графині. Сам Григорій також взявся за написання книги з історії України. Багато часу він проводив у передмісті Парижу Комерсі, де знаходився їхній родовий замок, і лише зрідка Орлик з'являвся у власному будинку у Версалі, коли

Сучасний портрет Г. Орлика

з якихось причин його хотів бачити король або міністри.

Проте виявилось, що спокійне, одноманітне життя було не для нього. Активна натура прагнула дій. Мабуть, з самого початку це зрозуміла і дружина, яка в подарунок чоловікові придбала драгунський кінний полк в Лотарингії. До нього записувалися переважно шведи, одягнені в блакитні мундири, через що він отримав назву «Сині шведи короля». Була в полку і сотня запорозьких козаків.

Згодом на чолі свого полку Григорій взяв активну участь у Семирічній війні, що спалахнула в Європі внаслідок загострення англо-французьких відносин навколо боротьби за колонії і зіткнення політики Пруссії з інтересами Австрії,

Франції та Росії. Граф Орлик одержав чин «табірного маршала» і очолив один з трьох польових французьких корпусів у Саксонії. Завдяки сміливості, відвазі, вмінню приймати нестандартні рішення він швидко зробив блискучу кар'єру, одержав високі нагороди і звання лейтенант-генерала. Не шкодуючи себе, він ходив у атаку на чолі свого полку, був поранений. А в листопаді 1759 року поблизу містечка Мінден англійська штуцерна куля пробила йому груди.

Земляки-запорожці поховали Орлика на березі Рейну. Характерно, що на цій річці, там, де виступають пороги, як у Чортомлику, Григорій пропонував Версалю створити козацьку Січ з українських емігрантів. Та його задумам не судилося здійснитись. Доля розпорядилася так, що він віддав своє життя на чужині не за свою батьківщину, але загинув гідно. У листі до його дружини Людовік XV писав: «Мадам, я втратив бездоганного дворянина, Франція – сміливого і талановитого генерала, славне ім'я якого назавжди залишиться в анналах армії. У великому горі, яке спіткало Вас, знайдіть утіху в тому, що граф Орлик помер так, як належить помирати людині його роду і гідності». За численні заслуги Григорій Орлик був удостоєний ордена «Хреста Святого Людовіка», шведського військового ордена Меча і польського ордена «Білого Орла».

У боротьбі
за державність
України

З дореволюційним стажем детектива

Вперше ім'я одного з найвизначніших вітчизняних розвідників періоду Української революції 1917 – 1921 років Миколи Красовського досить гучно засвітилося у 1911 році у так званій «справі Бейліса». Це була одна з найрезонансніших справ у дореволюційній царській Росії, яка проgrimіла на увесь світ. 12 березня 1911 року у Києві на території цегляного заводу єврейського купця Зайцева було знайдено тіло по-звірячому вбитого і практично повністю знекровленого 13-річного учня Києво-Софійського духовного училища Андрія Ющинського, на тілі якого судові медики нарахували близько 50 колених ран. Для розслідування справи призначили досвідчених детективів, серед яких був і Микола Красовський.

У скоєнні злочину намагалися звинуватити експедитора Київського цегельного заводу 39-літнього Менахема Менделя Бейліса, який нібито здійснив ритуальне убивство з метою одержання християнської крові для приготування маці, яка випікається за єврейським релігійним обрядом до Пасхи. Визнання винним Бейліса могло стати приводом до жахливих єврейських погромів.

Під час досудового слідства М. Красовський відстоював версію, що Андрія Ющинського убив не Бейліс, а члени місцевої банди, які займалися пограбуваннями. Детективу стало відомо, що банда використовувала хлопця у квартирних крадіжках. Посварившись через якусь дрібницю з сином очільниці грабіжників Віри Чеберяк, він нібито пообіцяв розповісти сусідам про його зlodійку маму. А незадовго до цього банда якраз скоїла декілька вдалих крадіжок, і багатьох її членів схопила поліція. 10 березня, напередодні вбивства Андрія, поліцейські обшукали квартиру однієї з головних підозрюваних. Бандити запідозрили, що поліцію міг навести на них саме Ющинський. Хлопчика звинуватили в зradі, і, за звичаєм зlodіїв, убили у надзвичайно жорстокий спосіб.

У процесі розслідування справи М. Красовський теж пояснював зухвале вбивство тим, що зlodії хотіли видати його за ритуальне і тим спровокувати єврейський погром. Адже під час погрому в Києві у жовтні 1905 року квартира Чеберякових була складом награбованого погромниками єврейського майна. На вимогу детектива Віру Чеберяк арештували, але одразу ж випустили «за відсутністю доказів», хоча, як з'ясувалося потім, їх було більше, ніж достатньо. Згодом М. Красовський знову взяв її під варту, щоб вона не чинила тиск на свідків, але, згідно

Микола Красовський

з письмовим розпорядженням прокурора окружного суду, змушений був її випустити.

Самого ж М. Красовського та інших детективів, які вели розслідування не так, як їм було наказано, проявили принциповість і намагалися притягнути до суду справжніх винуватців, було усунуто від розслідування. Організатори процесу – чорносотенці на чолі з міністром юстиції Щегловітовим роби-

ли все від них залежне, щоб довести провину Бейліса. Але це не вдалося, і він був виправданий. А Миколу Красовського 31 грудня 1911 року звільнили з поліції. Та, незважаючи на політичну кон'юнктуру, це не вплинуло на його репутацію справжнього фахівця, яку він заробив за вісім років роботи у поліції.

Микола Олександрович Красовський народився у 1871 році в сім'ї київського православного священика. Службову діяльність почав у 1903 році помічником поліцейського пристава у м. Ніжин Чернігівської губернії. З 1908 року працював у Київській міській поліції спочатку наглядачем, а згодом виконуючим обов'язки начальника розшукового відділення. За короткий проміжок часу, очолюючи кримінальний розшук Києва, розкрив десятки резонансних злочинів і зарекомендував себе одним з кращих розшуковців. У книзі «Кримінальний розшук Києва» йому дається така характеристика: «Кримінальний світ Києва зазначав, що в особі Красовського вони мають серйозного противника і його слід остерігатися. Професійні злочинці усіх мастей і забарвлень розуміли, що успішні «розкриття» Красовського пояснюються його високим професіоналізмом і вмінням «працювати» з агентурою з їхнього середовища... Все це викликало у них занепокоєння і одночасно примушувало замислюватися над своєю безпекою... Одне зі злочинських угруповань навіть вирішило «прибрати» Красовського, але цим його не залякали».

Центральна Рада УНР залишила його на службі як офіцера, який сприйняв ідею національної державності. У березні 1917 року його призначають комісаром кримінально-розшукового відділення міліції Києва. Столичний кримінальний розшук очолював до червня 1918 року. Був членом підпільної організації, яка боролася зі спецслужбами австро-німецьких військ, що дислокувалися в Україні за Брестським договором, входив до складу нелегального Комітету порятунку України. Комітет мав підготувати збройне повстання проти австро-німецьких окупа-

ційних військ, нормалізувати обстановку в країні і сприяти подальшому розвитку суверенної Української держави.

Крім того, Комітет планував арештувати близько тридцяти найвпливовіших осіб, які активно співробітничали з німцями. З-поміж них на першому місці значився відомий цукрозаводчик, директор Російського зовнішторгбанку, член фінансової комісії Центральної Ради Абрам Добрий. Він усіяко сприяв окупаційній німецькій владі у здійсненні розрахунків через банк, надавав інші фінансові послуги, чим зажив слави так званого «агента впливу» Німеччини. У зв'язку з цим голова уряду УНР Михайло Грушевський назвав його «правою рукою німців у їхніх антидержавних задумах».

Для нейтралізації А. Доброго малося таємно заарештувати його і вивезти за межі Києва. Проведення цієї операції доручили Миколі Красовському. Вночі на чолі групи співробітників кримінально-розшукового відділення він прибув на квартиру до банкіра, оголосив про його арешт і наказав збиратися. А. Доброго на авто доставили в район залізничного вокзалу, помістили під охороною чотирьох січових стрільців в окреме купе вагону, який стояв на запасних коліях. Наступного дня він уже перебував у одному з готелів Харкова під посиленою охороною. Та гроші й тут допомогли йому. Пообіцявши начальнику охорони готелю хабар у розмірі сто тисяч рублів, він передав звістку про себе близьким родичам, які одразу ж звернулися по допомогу до німецької влади.

Німецька контррозвідка швидко вийшла на слід організаторів і виконавців викрадення. У липні 1918 року Микола Красовський разом з іншими учасниками операції був заарештований і за вироком німецького воєнно-польового суду засуджений до двох років тюремного ув'язнення.

Після зречення від влади гетьмана П. Скоропадського Микола Красовський у грудні 1918 року був звільнений. Із квітня 1919 року працював у Міністерстві внутрішніх справ УНР. Під

час Директорії УНР нагально постало питання про удосконалення структури центрального апарату військової розвідки та створення системи регіональних органів із широкомасштабним планом дій. З урахуванням великого досвіду оперативно-розшукової діяльності М. Красовського, військове командування направило його у розпорядження Розвідочної управи Генштабу Армії УНР і призначило керівником Інформаційного бюро.

Раніше Інформбюро існувало при Корпусі військової жандармерії. З переведенням його у травні 1920 року у підпорядкування Розвідочній управі Генштабу воно мало перетворитися на головний робочий орган військової розвідки та контррозвідки Збройних сил республіки і стати, по суті, окремою спецслужбою, хоч це і викликало певні дублювання у роботі Розвідочної управи. Щодня начальник Інформбюро особисто доповідав начальнику Генштабу, або керівникові військового відомства, що суттєво підвищувало його статус.

Структурно Інформаційне бюро складалося з центрального органу (Центру «ІНФІБРО») та філій Центру. У складі центрального органу знаходилися відділи внутрішнього, зовнішнього догляду, розвідочний і реєстраційний. Це дозволяло автономно виконувати широке коло завдань з постачання розвідувальної інформації, її обробки, підтримки внутрішньої безпеки збройних сил, підготовки кадрів.

На чолі «ІНФІБРО» Микола Красовський відзначався принциповістю і наполегливістю, багато уваги приділяв організації агентурної роботи, особисто працював з агентами, які перебували на зайнятій ворогом території України та за кордоном. Він особисто розробив ряд нормативних документів розвідувальної структури, закладаючи в них своє бачення цієї специфічної діяльності і акцентуючи увагу на головних особливостях для національних кадрів розвідки і контррозвідки.

Зокрема, у передмові до інструкції для Інформаційного бюро М. Красовський досить влучно висловився про риси ха-

рактеру майбутнього оперативного співробітника. «Інформбюро, – писав він, – не може тримати в своїх рядах людей абияких, для котрих однаково, чи бути учителем, чи військовим, чи духовною особою, аби заробляти хліб насущний і, відбувши свої урядові часи, скрізь голосно заявляти, що він виконав свій службовий і громадянський обов'язок і має право на різні допомоги від держави... Не досить навіть щирого бажання виконувати все, що буде сказано. Треба самого себе почувати здатним до ідейної боротьби зі злочинністю, не рахуючись з тим, чи буде за це від когось подяка чи ні... Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових, бо це є теж дар Божий – талант, який можна розвивати і довершувати, але ні в яким разі не можна його вкоренити в чоловіка, який не народився з цим талантом; не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом або скульптором. Отже, коли хто не чуває в собі того святого вогню, про який зазначено вище, то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідочно-розшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ідейно і безоглядно віддана улюбленій праці своїй».

Під його проводом «ІНФІБРО» працювало результативно, постачало Головному Отаману й іншим представникам вищої влади цінну інформацію щодо воєнно-політичної обстановки як на терені УНР, так і за її межами, ставлення урядових та ділових кіл інших країн до проблем України та її державотворчих зусиль. Під керівництвом М. Красовського вдалося запобігти замаху на Симона Петлюру й затримати організатора цієї акції Шульзельмана. Більшовики призначили за голову кожного співробітника Інформбюро по 300 тисяч карбованців, а сам орган називали «петлюрівською ЧК».

Через свою принципову позицію й рішучість у відстоюванні власної точки зору з багатьох питань М. Красовський неодноразово мав конфлікти з вищим керівництвом. Були навіть випад-

ки, коли його намагалися відсторонити від посади, дорікаючи колишньою багаторічною службою за царського режиму. При цьому при передачі справ своїм наступникам вимагали, щоб він надав звіт про всіх осіб, з якими він підтримував агентурні зв'язки під час виконання розвідувальних завдань. Але жодного разу М. Красовський на це не пішов і не розкрив особисті оперативні джерела, надбані ним за всі роки служби, багато з яких працювало й за кордоном, і упродовж майже трьох десятків років не поривало контактів з ним, довіряючи цій людині.

Після еміграції українського уряду і військових частин «ІН-ФІБРО» ще впродовж якогось часу діяло (1920 – 1921 роки) на території Польщі. Однак за відсутності коштів на утримання підрозділ згодом був виведений зі складу Генштабу армії УНР. Ряд його співробітників, у тому числі й М. Красовський, за взаємною домовленістю керівників двох союзницьких військових відомств продовжили службу у II відділі Генштабу Польщі, який займався питаннями розвідки і контррозвідки. Обов'язки начальника Інформбюро виконував поручник Шевчук. Але у листопаді 1921 року М. Красовський був поновлений на попередній службі, отримав надзвичайні повноваження щодо організації розвідувальної і контррозвідувальної діяльності, а його співробітники активізували роботу, зокрема в таборах перебування українських вояків. Подальша його доля невідома.

Перший керівник військової розвідки України

Уберезні 1918 року новий начальник Генерального штабу Армії УНР полковник О. Сливинський, проводячи структурну реорганізацію штабу, особливу увагу приділив створенню нових окремих структур, покликаних забезпечити армію конфіденційною інформацією про пла-

ни і наміри супротивника. На жаль, раніше Генштаб не мав спеціалізованого підрозділу військової розвідки, і це був не єдиний прорахунок організаторів військового будівництва в УНР. Полковник це прекрасно розумів, як і те, що військове командування мало обмаль інформації про плани і наміри держав Антанти,

Володимир Колосовський

Польщі, радянської Росії та інших. Нехтування цими питаннями мало фатальні наслідки для України, особливо на початку січня 1918 року, коли більшовицькі війська розгорнули наступ на Лівобережну й Південну Україну, і Генштаб не завжди мав достовірні відомості про їхнє просування і намічені операції.

Після підписання Брестського договору випадала більш-менш спокійна ситуація впритул зайнятися військовим будівництвом. Розписуючи нову структуру Генштабу, полковник О. Сливинський

вніс до неї два підвідділи: розвідочний і закордонного зв'язку. А вже через місяць розвідувальний підрозділ отримав статус відділу 1-го генерал-квартирмейстерства. Його начальником був призначений В. Колосовський (з 10.03.1918), який після проголошення Української Народної Республіки підтримав ідею самостійної незалежної України і був залучений до участі у створенні українського війська.

Колосовський Володимир Васильович народився 6 березня 1884 року. Закінчив другу Київську гімназію, Михайлівське артилерійське училище у 1906 році, служив у 4-му стрілецькому артилерійському дивізіоні (Одеса). У 1913 році закінчив Імператорську Миколаївську військову академію за 1-м розрядом. Брав участь у Першій світовій війні. Служив помічником

начальника оперативної частини штабу Південно-Західного фронту. Останнє звання у російській армії – підполковник.

Виходячи із штатного розкладу, В. Колосовському доставля невеликий розвідувальний відділ. До його складу увійшли начальник, його помічник, двоє офіцерів для доручень, двоє перекладачів і один урядовець. Сам В. Колосовський здійснював загальне керівництво роботою підрозділу. Його помічник, осавул Матвієнко, відповідав за організацію агентурної діяльності («керування таємною розвідкою»). Один із старшин для доручень (курінний Мазур-Ляховський) провадив допити військовополонених і громадян, які прибували з території радянської Росії, а другий (курінний Марченко) підтримував контакти з «політичним бюро у справах контррозвідки», виокремлював цінну для розвідки інформацію. Перекладачі перекладали з французької та німецької мов, а урядовець виконував обов'язки діловода підрозділу.

В. Колосовський з самого початку побачив, що наявного штату недостатньо, щоб ефективно вирішувати поставлені завдання, тому постійно порушував питання про збільшення штатів задля можливості здійснювати перманентну розвідку всіх армій суміжних з Україною держав. Він також вносив низку пропозицій щодо вдосконалення роботи розвідвідділу, розширення спрямувань, поліпшення матеріально-технічних умов роботи.

У цей період головна увага української розвідки була зосереджена на вивченні становища на фронтах радянських військ в районі Дону і Кубані, враховуючи безпосередню наближеність цих регіонів до кордонів України. Також здійснювалася розвідка Румунії, керівництво якої не приховувало своїх намірів щодо окупації Північної Буковини й Південної Бессарабії. Ці напрями роботи розцінювалися як пріоритетні, в другу чергу велася розвідка армій інших держав. Здобута відділом секретна інформація щодня включалася до розвідувальних звітів для команду-

вання Армії УНР. Крім цього, відділ розробляв рекомендації для військових аташе УНР за кордоном. Безпосередньою ж організацією роботи аташату займався підвідділ закордонного зв'язку під керівництвом генерала О. Березовського, що функціонував у Генеральному штабі окремо.

Поступово окреслилися основні методи діяльності розвідного відділу: здобування інформації агентурним шляхом, через опитування полонених і громадян, які перебували на території потенційного противника, обробка іноземних видань, де містилася відомості, що могли зацікавити українську спецслужбу. Як один із методів оперативної роботи розглядався обмін конфіденційною інформацією з розвідками союзних на той час України держав – Австрії та Німеччини. Але рівноправного обміну добитися так і не вдалося. Про це підполковник В. Колосовський неодноразово наголошував у своїх доповідях керівництву генштабу. В одній з доповідей він зазначав: «Відділ надсилав німцям і австрійцям всі одержані відомості, а від них ніяких відомостей не одержує». Незважаючи на неодноразові спроби В. Колосовського налагодити взаємовигідне співробітництво з розвідками Австрії і Німеччини, ця мета так і не була досягнута.

Після проголошення Української держави на чолі з Гетьманом Павлом Скоропадським і чергової реорганізації у червні 1918 року Генерального штабу Збройних сил України В. Колосовський вже у званні полковника був призначений начальником розвідного відділу (з 21.06.1918 року згідно із затвердженням штатом).

Відділ мав три частини, розмежування діяльності яких дає уявлення про пріоритетні напрями спрямувань Гетьманату. Перша частина – Румунія, Туреччина, Болгарія, друга – Росія, Кавказ та інші регіони, що утворилися після розпаду Російської імперії, третя – зв'язок з союзними арміями та їх командуванням. Перша та друга частини організовували добування, збір і вивчення даних про воєнно-політичну ситуацію в країнах, котрі були об'єктами зацікавленості, їх збройні сили, військово-еко-

номічний потенціал, склад, розташування, стан, характер дій та намірів їх військ. При цьому головними напрямками розвідувальних зусиль були радянська Росія і Румунія.

3-поміж нових форм і методів розвідувальної роботи у цей період вирізняються періодична посилка за кордон таємних агентів з особливими дорученнями, використання постійних особливих агентів за кордоном, придбання таємних документів за гроші. В. Колосовський особисто надавав особливої ваги забезпеченню конспірації, особливо ж – збереженню таємності в роботі з агентурою та при проведенні розвідувальних операцій в цілому. «Вся організація закордонної розвідки, – зазначалася у підписаному ним документі, – повинна доставатися безумовною таємністю для всього розвідочного відділу, позаяк було б занадто непевно для справи знайомити багатьох осіб з організацією таємної розвідки...»

Розвідка також застосовувала технічні засоби для здобування інформації, насамперед радіоперехоплення. Для контролю радіопереговорів радянських військ була змонтована станція радіоперехоплення на даху будинку Генерального штабу. Для її обслуговування залучали фахівців спеціальної школи підготовки персоналу станцій радіоперехоплення для російської армії, яку було відкрито ще у ході Першої світової війни у Миколаєві.

За часів Гетьманату у сфері військової розвідки під керівництвом В. Колосовського здійснювалася аналітична обробка розвідувальної інформації, відбулося чіткіше розмежування функцій між військовою розвідкою та військовою дипломатією, розроблялися плани активізації роботи шляхом створення закордонних резидентур, які мали поєднувати збір інформації з акціями політико-пропагандистського впливу та іншими заходами в інтересах Української держави.

Після поразки Гетьманату полковник В. Колосовський у добу Директорії УНР також залучався новою владою до розвідувальної діяльності.

З 12 січня 1919 року він – військовий експерт делегації УНР на мирних переговорах у Парижі. Станом на 9 травня 1919 року – військовий агент УНР у Франції, Бельгії, Іспанії, Португалії з дислокацією у Парижі.

З 1920 року перебував в еміграції у Німеччині, редагував журнал «Война и Мир». Деякий час, з 1929 року, входив до складу військового штабу Проводу українських націоналістів. Помер у 1944 році.

Свій серед чужих, чужий серед своїх

На початку серпня 1919 року у Кам'янці, де тоді перебувала Директорія УНР, один з її членів А. Макаренко запросив до себе на розмову Юрія Скугар-Скварського. Бесіда відбувалася за зачиненими дверима і носила конфіденційний характер. А. Макаренко мав усі під-

стави довіряти енергійному активному есеру, більше того, саме він запропонував його кандидатуру для виконання особливо важливого розвідувального завдання. Доля звела їх ще у листопаді 1918 року

під час підготовки і проведення антигетьманського повстання. Тоді А. Макаренко разом з В. Винниченком, Є. Коновальцем, П. Болбочаном та іншими противниками гетьманського режиму входив до складу Конспіративного Повстанського Штабу, а Скугар-Скварський був серед тих, хто рішуче і наполегливо втілював задуми штабу у життя.

У Юрія були свої рахунки з гетьманом Павлом Скоропадським. Свого часу, працюючи в газеті «Слово», він опублікував переписку між Скоропадським і генералом Красновим, за що у

часи Гетьманату його оголосили поза законом і змусили йти в підпілля. Юрієві нічого не лишалося, як почати освоювати методи конспірації і ведення таємної роботи. І на цій ниві він досяг певних успіхів. Відтоді упродовж багатьох років його життя мало два виміри: зримий і прихований від сторонніх очей. Спочатку за завданням Центрального Комітету Української партії соціал-революціонерів (ЦК УПСР) він неодноразово переходив лінію фронту, встановлював і підтримував зв'язок з антирадянським підпіллям, збирав відомості про стан і плани військ Червоної армії. Для цього він користувався фальшивим паспортом і добутою якимось чином перепусткою Київської губернської Надзвичайної комісії.

Після евакуації з Києва центральних закладів республіки він разом з Директорією УНР переміщувався у напрямку Вінниці, Рівного, Кам'янця. У цей час із-за кордону повернувся сотник О. Євтухов, який перебував на Кубані з особливою місією. Він був відряджений до української дипмісії на Кавказі під виглядом кур'єра МЗС УНР. Такі поїздки за кордон розглядалися як один із шляхів здобуття унерівськими спецслужбами розвідувальної інформації. Ця форма роботи була доцільною за умов відрізаності територій УНР зонами ворожої окупації, що перешкоджало створенню повноцінних розвідувальних мереж.

Під час перебування на Кубані О. Євтухов зібрав важливу інформацію про ставлення правлячих кіл кубанської автономії до України. Після повернення розвідник повідомив, що Кубанська Крайова Рада різко опозиційно ставиться до Добровольчої армії і не налаштована надавати козаків на боротьбу з українцями. При цьому він настійливо рекомендував уряду УНР розвивати контакти з кубанською владою в інтересах протистояння білогвардійському руху і використання численної української діаспори у вигідному плані в цьому важливому регіоні.

Тепер справу О. Євтухова мав продовжити Ю. Скугар-Скварський. Під час розмови з ним А. Макаренко перед тим,

як поставити конкретне завдання, спочатку детально змалював стан відносин України з Кубанню. Він зазначив, що ще Центральна Рада наприкінці 1917 року направила на Кубань дипломатичну делегацію з метою пошуку союзників. У козацькій столиці Катеринодарі представники УНР тоді зустрічалися з головою крайового уряду, представниками органів управління автономії. Однак це носило переважно консультативний характер і дипломатичні стосунки України з Кубанню тоді встановлені не були. Пожвавлення відбулося за Гетьманату Павла Скоропадського, який здійснював політику, спрямовану на приєднання Кубані до України на правах автономії або федерації, таємно постачав зброю для боротьби з російським білим рухом. Але все обмежалося лише обміном дипломатичними представництвами. Тепер Директорію хвилювало, що білогвардійці розглядали Кубань як один із плацдармів для бойових дій проти України.

А. Макаренко поставив Ю. Скугар-Скварському завдання таємно виїхати на Кубань, зібрати відомості про сили й плани дій Добровольчої армії і спробувати схилити кубанську владу до відкритого збройного виступу проти А. Денікіна. Судячи з характеру цього завдання, виконання якого вимагало значного життєвого досвіду, певного дипломатичного хисту і володіння основами конфіденційної розвідувальної діяльності, зрештою, сміливості і відваги. Ю. Скугар-Скварський, напевне, був саме такою кандидатурою. Можна припустити, що до цього він встиг проявити себе при виконанні інших серйозних завдань, інакше йому б не довірили таку надзвичайно відповідальну місію.

Голова МЗС УНР А. Левицький видав йому на оперативні витрати 18 тисяч царських і керенських рублів з секретного фонду Директорії і дав адресу впливового діяча Кубані М. Левицького для вирішення через нього окремих питань. 5 серпня Ю. Скугар-Скварський виїхав до окупованого денікінцями Києва. Розраховувати на підроблені документи у подальшій подорожі він не наважився. На залізниці військові патрулі затриму-

вали будь-яку підозрілу особу, і можна було потрапити в халепу, зірвавши тим самим виконання завдання. План визрів несподівано. У місті він знайшов старих знайомих, які працювали на залізниці. Через них вдалося влаштуватися помічником машиніста і у такий спосіб уже без перешкод дістатися до Катеринодара.

На Кубані він перебував на нелегальному становищі. У бесідах з місцевими впливовими діячами зондував можливості створення єдиного збройного фронту проти «білої» армії. Він також взяв участь у секретній нараді Кубанської Ради, на якій закликав до спільної боротьби за незалежність. Але Голова Ради І. Кримгирей лише на словах підтримав визвольні змагання українського народу і передав йому братній привіт від українців Кубані, нічого конкретного не пообіцявши. Приблизно такою ж була реакція і члена Особливої Наради Доброармії І. Макаренка, який симпатизував Українській державі і з яким Юрію вдалося предметно поспілкуватися. І. Макаренко не надто оптимістично оцінив можливості УНР продовжувати збройну боротьбу і зазначив, що до повернення голови місцевого уряду з Парижу, де той перебував у якихось справах, про конкретні кроки не може бути й мови. У той же час він надав важливу інформацію про передислокацію денікінських частин і їхні подальші плани, що було згодом високо оцінено керівництвом розвідки УНР.

Після повернення з Кубані Ю. Скугар-Скварський зробив детальний письмовий звіт на 28 аркушах, який зі своїми коментарями доповів А. Макаренку та С. Петлюрі. Але одна з пропозицій про необхідність розвивати й зміцнювати контакти з кубанською громадою так і не знайшла свого втілення.

В умовах же відступу, поразок, хаосу в управлінні військом і урядовими структурами політичні погляди Ю. Скугар-Скварського дещо змінилися. Він відкрито негативно висловлювався на адресу окремих керівних товаришів, які під час спішної втечі за кордон не гребували прихопити з собою матеріальні цінності, що їм не належали. У жовтні 1919 року він

порвав з партією есерів. А згодом його взяли під варту нібито за звинуваченням у «розкладанні збройних сил» республіки. Пізніше з цього приводу він пояснював, що став нелояльним до партійних товаришів, спостерігаючи, як війська переходили на бік червоних. Через кілька днів його звільнили, взявши підписку про невиїзд. Skorиставшись цим, Юрій перейшов лінію фронту і дістався Києва. Тут він вирішив зайнятися підпільною боротьбою за незалежність України. Як знаному фахівцю у сфері розвідки йому доручили керувати розвідроботою Київської філії Центрального українського повстанського комітету (ЦУПКОМу), який фактично виконував функції головного координатора центру підпільного руху в умовах відірваності від державного центру УНР.

Але підпільна робота тривала недовго. Якраз у цей час почала набирати обертів діяльність Всеукраїнської надзвичайної комісії. Чекісти досить швидко вийшли на слід активних учасників ЦУПКОМу. Почалися арешти. П'ятого квітня прийшли і за Ю. Скугар-Скварським. Після перших допитів представники нової більшовицької влади дійшли висновку, що затриманого можна використати у показовій «справі ЦК УПСР». Його перевели з Києва до харківської в'язниці. Вирок оголосили через рік, у травні 1921 року, коли у справі набралось чимало фігурантів і можна було говорити про ліквідацію розгалуженої антирадянської організації.

Верховний надзвичайний революційний трибунал особливого призначення ВУЦВК засудив Ю. Скугар-Скварського до п'яти років концтаборів. Але вже через три місяці його звільнили зі зняттям судимості. Така метаморфоза відбулася не випадково. Більшовики досить реально оцінили професійні здібності Юрія і його розвідувальне минуле. У цей час перед новою політичною владою постало завдання щодо активного збирання інформації про настрої, плани й наміри численних представників емігрантських кіл. Своїх підготовлених кадрів

для такої роботи було ще обмаль, тому вирішили скористатися послугами тих, хто умів це робити, міг швидко і легко розібратися у взаємовідносинах нових політичних утворень співвітчизників за кордоном.

Кураторство у справі подальшого використання Ю. Скугар-Скварського здійснював сам секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський. Було вирішено послати його до Чехословаччини із завданням збирати відомості про антирадянську діяльність місцевої української громади і схилити її представників до повернення на батьківщину. Цим він займався упродовж 1923 – 1924 років, за цей час навіть устиг одружитися з дочкою тамтешнього шахтаря. Однак згодом поліція змусила його покинути країну. Після приїзду у Москву для складання звіту про перебування за кордоном Юрій несподіваного для себе був заарештований і згодом за рішенням Колегії ОДПУ засуджений до п'яти років ув'язнення у таборі на Соловках і трьох років виселення у Північний край.

Він відбув повний термін покарання, хоч так і не зрозумів, за що. У 1933 році звільнився. Спочатку проживав у Архангельську, звідки через хворобу дочки перебрався у Кара-Калпакію. Але й там його не залишили у спокої. У 1938 році під час чергової хвилі репресій знову згадали його есерівське минуле, заарештували і засудили до трьох років таборів. Коли термін покарання закінчувався, розпочалася війна, і його доля, як і багатьох інших неблагонадійних підпала під рішення «не звільняти до особливого розпорядження». Таке розпорядження з'явилося аж у 1947 році. А через два роки – новий арешт і виселення до Красноярського краю. На волю вийшов лише після так званої «берієвської» постанови від 27 березня 1953 року. Було велике сподівання на «хрущовську відлигу», але клопотання про реабілітацію, поновлення трудового стажу і призначення пенсії лишилося без задоволення. У постанові від 2 грудня 1958 року за підписом заступника прокуро-

ра Харківської області зазначалося: «вирок за антирадянську діяльність від 25 травня 1921 року визнано вірним».

Така непроста доля випала розвідникові Української Народної Республіки Юрію Скугар-Скварському. Не виключено, що 1990-ті роки, під час масової реабілітації жертв політичних репресій, він таки був реабілітований посмертно. Але про це достеменно невідомо.

Розвідчий старшина Іван Вислоцький

Іван Вислоцький

Іван Вислоцький вписав своє ім'я в історію української розвідки передусім тим, що залишив по собі детальні письмові спогади про свою службу у розвідчному відділі Української Галицької Армії (УГА) і про діяльність розвідки у цей непростий період життя Української держави. Вони були опубліковані у 30-ті роки минулого століття у Львові і дають можливість скласти враження про становлення розвідки УГА, здобутки й вади у роботі, конкретні епізоди розвідувальної діяльності з рук безпосереднього учасника подій.

Досить цікавою є і сама особа Вислоцького. Він народився у родині священика 24 липня 1893 року в Лелюхові повіту Новий Санч на Лемківщині. У 18-річному віці добровольцем вступив до австрійської армії, згодом скінчив школу розвідників у Брегені і був призначений виконавцем окремих завдань при штабі корпусу, що базувався в Перемишлі. Під час Першої світової війни потрапив у російський полон і був вивезений до Чити, а пізніше до Уфи. У революційні дні 1917 року він разом з іншими україн-

ськими полоненими з Галичини з пригодами дістався Києва, де вступив до Корпусу Січових Стрільців у ранзі хорунжого.

Після створення у листопаді 1918 року Західно-Української Народної Республіки одразу почалися формування регулярної Української Галицької Армії (УГА) для захисту своєї державності. Важливе місце в її структурі відводилося розвідчому відділу, який структурно підпорядковувався Начальній Команді – вищому органу управління УГА.

Ініціатором створення розвідки галицького війська став керівник УГА полковник Дмитро Вітовський. Начальником розвідного відділу на початку 1919 року був призначений поручник Родіон Ковальський, який, за архівними документами, проходить ще і як «шеф розвідки». До складу відділу входили підрозділи, які займалися як розвідувальною, так і контррозвідувальною діяльністю. Останні називалися детективами. Один з таких детективів, який знав Вислоцького ще з австрійської армії, якось навесні 1919 року випадково зустрів його на вулиці і запропонував повернутися до розвідчої служби. Отримавши попередню згоду, відрекомендував керівникові відділу Ковальському. Нетривала розмова про попередню службу справила на того досить позитивне враження, і Вислоцького зараховують до старшинського складу розвідного відділу.

«Цей відділ був на чолі всієї розвідки, – згадував у своїх споминах Іван Вислоцький, – і мав спочатку назву Вивідчий відділ, скорочено ВВ, а пізніше, аж до кінця свого існування, звався Розвідчим Відділом, чи РВ. Йому підлягали старшини-розвідники при командах бригад та окружних допоміжних командах у Галичині, а також старшини, що перебували на окремих важливих місцях по обидва боки тодішнього українсько-польського фронту і пограниччя з румунами». Крім цього функціонували підрозділи польової розвідки, авіаційна розвідка, «пропагандивний» відділ, який організовував агітаційно-пропагандистські заходи.

У цей час робота розвідки за етапами діяльності поділяється два головні періоди: галицький, під час якого тривала війна з поляками, і наддніпрянський, коли точилися бойові дії з Червоною та Добровольчою арміями. Розвідники УГА збирали інформацію і про своїх союзників – Дієву армію УНР, бо для цього були вагомні підстави. З одним із таких завдань був направлений на Наддніпрянщину і Вислоцький як єдиний на той час старшина розвідки, який знав цю територію. Після повернення він написав докладний звіт про все побачене, який певною мірою шокував керівництво УГА. У документі розвідник зазначав, що багато старшин Дієвої армії УНР та отаманів повстанських загонів участі у боях з більшовиками не брали, чинили сваволю проти мирного населення, а кошти, виділені урядом, пропивали. У місті Барі, що недалеко від Жмеринки, побував на допиті у одного з таких отаманів і сам Вислоцький. Був ранок, а отаман виглядав добряче напідпитку, з булавою в руці. Лише придумана розвідником легенда про те, що він прибув сюди з якимось дорученням від Галицької армії, врятувала йому життя.

В іншому випадку він, перевдягнувшись у форму старшини однієї з більшовицьких дивізій, що розташувалася між Жмеринкою і Вінницею, пробрався у тил, де познайомився із її воюючими і зібрав багато важливої інформації. Успіху сприяла та обставина, що дивізія складалася переважно з полонених мадярів і німців австрійської армії, і досвід попередньої служби в австрійській армії дав змогу Вислоцькому швидко знайти з ними спільну мову і видати себе за «свого».

Та чи не найвагомішим досягненням розвідника стало успішне виконання ще одного завдання у тилу більшовицьких військ. Йому належало обминути південне крило більшовицького фронту, зайти в тил і дізнатися, до яких маневрів удаються відступаючі, а головне – з'ясувати, чи мають більшовики на цій ділянці танки. Два тижні провів Вислоцький у ворожому оточенні, ризикуючи потрапити в поле зору противника, але все ж

добув інформацію про те, що танки є, але більшовики направили їх проти Добровольчої армії. За виконання цього завдання він отримав підвищення у званні від хорунжого до четаря.

Одним із вагомих успіхів начальника розвідного відділу поручника Р.Ковальського у цей період був арешт у Вінниці шефа польської розвідки капітана Ковалевського, котрий повідомив дуже цінну інформацію стосовно дій польської армії на східному фронті.

Загалом же розвідка УГА, хоч і мала деякі успіхи, все ж не могла рівнятися з польською, радянською чи денікінською розвідками через брак кваліфікованих фахівців, коштів і недостатню увагу до цієї важливої справи. Крім цього, розвідувальну роботу ЗУНР на окупованій території Галичини ускладнював жорсткий контррозвідувальний контроль спецслужб Польщі.

Зрештою, примусове злиття УГА з Червоною армією призвело до ліквідації розвідки галицького війська, оскільки більшовики намагалися насамперед приборкати до рук співробітників розвідного відділу і розстрілювали їх без суду. Був заарештований і поручник Родіон Ковальський, але під час конвоювання до Москви йому вдалося вискочити через вікно вагона і, незважаючи на зламану при цьому ногу, втекти. Подальша його доля невідома. Ще 26 співробітників розвідки спромоглися перебраться за кордон через Польщу й Румунію.

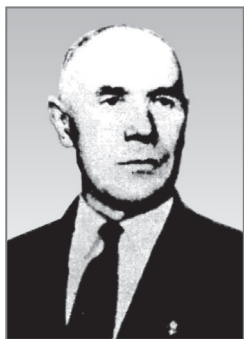
Навесні 1920 року УГА та її спецслужби фактично припиняють регулярну діяльність. При цьому більшість армійських старшин та стрільців, співробітників розвідки і контррозвідки переходять у підпілля, поповнюють лави повстансько-партизанських формувань та національно-визвольних рухів і продовжують боротьбу за самостійність і соборність Української держави.

Така ж доля спіткала й Івана Вислоцького. З молодою дружиною за піддробленими паспортами він зумів з пригодами через Одесу, Варну і Білгород дістатися Відня. Потім жив і

працював на території Чехословацької Республіки, Польщі, під час Другої світової війни проживав у Самборі. У 1944 році з родиною опинився в таборі для переселенців у Німеччині, звідки у 1948 році виїхав до Парагваю. За океаном у останні роки життя навчав дітей переселенців читати та писати українською мовою. Помер у 1969 році в Аргентині.

Начальник розвідки у Юрка Тютюнника

Одразу ж після переходу української армії за Збруч, у листопаді 1920 року, вже у нових умовах еміграції продовжилася організація збройної боротьби за відновлення суверенної української держави. Цим займався спеціальний орган Державного Центру УНР в екзилі – Партизансько-Повстанський Штаб (ППШ) на чолі з відомим воєначальником генерал-хорунжим Юрком Тютюнником. Спочатку штаб дислокувався на території Польщі у Тарнові, а згодом у Львові. Структура центрального апарату протягом існування ППШ зазнавала певних змін, проте одним з найважливіших підрозділів у ньому залишався розвідувальний відділ, який очолював полковник О. Кузьмінський (пізніше став генерал-хорунжим).

Олександр
Кузьмінський

Кузьмінський Олександр Хомич народився 30 серпня 1884 року. Походив з міщан Тульчина Подільської губернії. Закінчив Тульчинську духовну семінарію, Одеське піхотне юнкерське училище (1908), служив підпоручиком у 75-му піхотному Севастопольському полку (Гайсин), у складі якого брав участь у Першій світовій війні. У 1917 р. закінчив один курс Військової академії Генерального штабу. Останнє звання у російській армії – капітан.

3 грудня 1917 року він – начальник штабу 64-ї Української дивізії. Потім упродовж 1918 – 1919 років обіймав різні посади – був у резерві старшин Генерального штабу військ Центральної Ради, молодшим ад'ютантом штабу 2-го Подільського корпусу Армії УНР, обер-старшиною для доручень штабу Сердюцької дивізії Армії Української Держави, штаб-старшиною оперативного відділу штабу військ Директорії, помічником начальника оперативного відділу штабу Дієвої армії УНР, булавним старшиною 3-го генерал-квартирмейстерства Генерального штабу УНР.

Крім цього, О. Кузьмінський ще у 1919 році очолював Розвідочну управу Генерального штабу УНР і мав досвід ведення цієї роботи. В умовах еміграції ж розвідувальна діяльність мала суттєві відмінності від тієї, яку доводилося здійснювати раніше з території України. Вона була спрямована в першу чергу на здобуття різнопланової інформації про дислоковані в Україні сили Червоної армії, органи державної безпеки УСРР, стан охорони державного кордону, політичну й економічну ситуацію в країні. Відбувалося вивчення території України як майбутнього театру збройного повстання.

Керівним органом розвідувальної роботи ППШ був його 2-й (розвідувальний) відділ. До його складу входили три секції: офензиви (розвідки), дефензиви (контррозвідки) та пресова секція. За станом на вересень 1921 року у другому відділі працювало сім офіцерів і певна кількість допоміжного персоналу. Розвідувальна секція вела агентурну роботу, здійснювала підбір і навчання розвідувальних кадрів, а також підготовку документів для легальної роботи в УСРР. Крім цього вона була своєрідним інформаційно-аналітичним центром і обробляла одержану різними каналами інформацію. У результаті поступового накопичення досвіду розвідувальної роботи було підготовлено «Проект організації розвідки на терені України», спрямований передусім на уніфікацію та вдосконалення організаційної структури розвідапарату повстанського руху в Україні. У ньому віддзеркалю-

валися тогочасні погляди на завдання, форми і методи розвідки, призначеної для оперативного забезпечення бойових дій.

Під час підготовки до «Другого Зимового походу» розвідка мала об'єктивну інформацію про концентрацію військових частин Червоної армії в прикордонних районах з Польщею, про спад повстанського руху в УСРР та інші відомості, які не завжди співвідносилися з тими даними, які приносили зв'язкові Штабу. Керівник ППШ Ю.Тютюнник не завжди прислухався до інформації і рекомендацій розвідки. На цьому ґрунті у О. Кузьмінського склалися з ним напружені стосунки.

Негаразд складалося і у співпраці зі спеціальними службами Польщі, які вільно влаштовували до структур Штабу своїх співробітників. Зокрема, до розвідувального відділу був приставлений польський поручник Ковалевський, котрий без відома начальника відділу дозволяв собі інструктувати агентів української розвідки, які направлялися на територію України. Сам О. Кузьмінський рішуче виступав проти цього, але нічого вдіяти не міг.

Зрештою, спільні прорахунки розвідки, контррозвідки, Штабу і особисто його керівника стали причинами поразки «Другого Зимового походу» і в цілому національно-визвольних змагань на цьому етапі. Безперечно, що в умовах вимушеної діяльності на чужій території, відсутності достатніх коштів і кваліфікованих кадрів, суттєвої залежності і підконтрольності з боку польських спецслужб та активної протидії більш організованих в усіх відношеннях радянських органів держбезпеки розвідувальні підрозділи ДЦ УНР в екзилі на цьому етапі не могли на належному рівні протистояти іншій стороні.

На посаді керівника розвідувального відділу О. Кузьмінський пробув недовго. Наприкінці 1921 року його було призначено головноуповноваженим Українського центрального комітету у Галичині. У 1939 році він виїхав до Австрії. У 1951 році емігрував до Канади. Помер у Торонто у 1975 році.

На чолі спецслужби еміграційного уряду

Після еміграції уряду Української Народної Республіки у 1921 році одним із першочергових його завдань було реформування спеціальних служб з урахуванням нових умов проживання за межами своєї держави. Важливого значення надавалося роботі розвідки. Перед нею стояло завдання збирати інформацію про становище в Україні з метою підготовки умов для повалення радянської влади і відновлення незалежності й державного суверенітету республіки шляхом військової інтервенції ззовні і активізації партизансько-повстанського руху на території УСРР. Після убивства у 1926 році головного отамана Симона Петлюри ді-

Всеволод Змієнко

яльність спецслужби УНР зазнала суттєвої реорганізації, особливо за часів керівництва нею генерал-хорунжого Всеволода Змієнка у 1928 – 1936 роках, який змінив на цій посаді Миколу Чеботаріва. Розвідувальна секція у цей час посіла у спецслужбі ключову позицію.

Всеволод Юхимович Змієнко народився в Одесі 16 жовтня 1886 року. Закінчив Київську старшинську школу і Миколаївську академію Генерального штабу. У роки Першої світової війни у складі царської армії за хоробрість нагороджений орденами Святої Анни, Святого Станіслава, Святого Князя Володимира і Георгіївською зброєю. За часів Центральної ради і Директорії УНР перебував в українській армії на посадах начальника штабів Одеської гайдамацької дивізії, 3-го Херсонського корпусу, 1-ї дивізії Січових стрільців та на багатьох інших. Був військовим комісаром Одеси й округи, головою військового відділу Головної Комісії Херсонщини, Таврії і Катеринос-

лавщини, помічником командувача і командувачем групи військ Південно-Східного фронту.

Його сходження військовими ранговими шаблями було послідовним і заслуженим. У 1917 році він став підполковником, у 1920 – полковником, у 1922 – генерал-хорунжим. Під час перебування в еміграції у Польщі працював у Генеральному штабі Армії УНР, де мав безпосереднє відношення до розвідки. Ще тоді він підготував документ про основні концептуальні засади розвідки, її найголовніші завдання, вважаючи розвідвідділ «мозковою клітиною» штабу. Його діяльність у добу національно-визвольних змагань, як активного учасника протидії радянській владі, стала приводом для внесення у 1924 році до переліку політичних злочинців, котрі розшукуються органами ДПУ.

Перші роки його життя в еміграції були досить важкими. Під час перебування у Польщі в таборі для інтернованих вояків армії УНР він отримав листа від одного з вірних однополчан з рідної Одеси. Там у нього після втечі з рештками війська за кордон лишилася вся рідня, з якою він не встиг навіть попрощатися і від якої довго не мав жодних звісток, бо й вони не віддали, де його шукати. Того листа він читав і перечитував з нетямними від горя і розпачу очима. Товариш писав, що від тифу померли його мати, дружина і майже всі родичі. Залишилось троє дітей – чотирирічна Галина, семирічний Олег і десятирічний Всеволод. Змієнко сам у 1919 році перехворів на тиф і знав, що це таке.

Дітей взяла до себе на виховання рідна сестра дружини – Марія Дмитрівна Рябініна-Скляревська, чоловік якої упродовж 1918 – 1920 років служив на різних посадах в українській армії у званні генерала. Переправити їх до батька не було змоги. Та й Змієнко тоді бідував, у таборі для інтернованих шукав роботу, пропонуючи себе то журналістом, то вчителем. У тому ж таборі для інтернованих міста Олександрів-Куявський, в якому перед тим перебувало півтори тисячі вояків білогвардійського генерала Миколи Бредова, пізніше розмістилося дві з половиною ти-

сячі козаків і майже тисячу старшин 6-ї Січової дивізії. Згодом табір поповнився козаками і старшинами 4-ї Київської дивізії Юрка Тютюнника та 3-ї Залізної дивізії Олександра Удовиченка. Усі вони швидко відчували на собі тяжке таборове життя у переповнених, не пристосованих до зими бараках.

За якийсь час сина Всеволода і доньку Галину Змієнків вдалося вивезти з Радянського Союзу за допомогою польських репатріантів. Зустріч батька з дітьми була жаданою і хвилюючою, а потім почалися важкі будні, сповнені турбот про хліб насущний.

Отримавши посаду керівника уенерівської спецслужби, Змієнко, перш ніж взятися за проведення змін, серйозно проаналізував стан справ. Його дещо вразила розпорошеність сил і відсутність чіткої організації роботи. Це йому нагадало події 1918 року в Україні, безпосереднім свідком яких він був. Тоді гостро стояло питання про те, бути чи не бути незалежній Українській державі, яку необхідно було рішуче відстоювати. Він був певен, що у тому хаосі уряд толком не знав, де знаходяться військові частини і що вони роблять.

Змієнко сам у різноманітних штабах бачив силу-силенну представників різних полків, загонів, куренів, які нерідко підпорядковувалися лише своїм отаманам. Там були наливайківці, дорошенківці, богданівці, полуботківці, богунівці, Січові Стрільці, чорні і червоні гайдамаки, Вільне Козацтво, Кіш Слобідської України, запорозькі полки. Всякого війська було багато, але воно було геть не зорганізоване і не становило єдиної бойової сили. Тому й розбіглося після перших ударів, не змогло боронити державу. А інакше – не сиділи б на чужині на утриманні поляків, румун, чехів, англійців і мріяли про вільну Україну.

Серйозну підтримку на першому етапі реорганізації спецслужби Змієнко отримував від Міністра військових справ уряду УНР в екзилі Володимира Сальського. Міністр на цій справі добре знався. За часів Першої світової війни він був офіцером Генштабу Київського військового округу, працював у розвідувально-

му відділі, мав на своєму рахунку ряд вдалих вербовок, цікавих і ефективних операцій, дуже уважно і прискіпливо ставився до роботи з агентурою. В еміграційному уряді міністр координував і спрямовував усю діяльність спецслужби від самого її створення, і жодна більш-менш вагома справа не обминала його уваги.

В. Змієнко розпочав свою роботу начальника II секції (розвідка й контррозвідка) Генштабу з того, що встановив стосунки з представниками Військового міністра у країнах Європи, а також з широким колом керівників українських громад, отримавши таким чином дуже важливі джерела інформації. По кожному регіону України він завів окрему справу, де вся територія була розбита на райони приблизно у межах старих повітів. Туди вносилися вся одержана інформація про населення, керівні органи, підприємства, військові частини та інше.

Розвідувальна робота велася за такими напрямками: агентурне проникнення до урядових та партійних структур радянської України з метою вивчення політичного курсу; здобування інформації про боездатність, технічне оснащення, розвиток окремих родів військ, тактику дій великих армійських з'єднань; активні заходи пропагандивного характеру на терені України; з'ясування становища у прикордонні для успішного перекидання агентів. З цією метою були створені розвідувальні пункти у європейських країнах, котрі мали спільний кордон з СРСР, – Румунії, Чехословаччині, Туреччині, Болгарії, а також у Персії і навіть на Далекому Сході. Фінансування розвідувальної роботи, як і всієї уенерівської спецслужби в цілому, здійснювалося польською спецслужбою, що накладало серйозний відбиток на спрямування діяльності і обов'язкове врахування інтересів Польщі при плануванні конкретних операцій.

Раніше використовувався переважно письмовий зв'язок зі своїми людьми в Україні. Користувалися шифрами і тайнописом. Кожен резидент мав задля цього свій рецепт. Тепер довелося від такої форми зв'язку відмовитися. Для чекістів

це вже не становило таємницю, і від цього мали багато неприємностей. Тому основний акцент зробили на використанні кур'єрів, а також на залучення до співпраці так званих «поворотчан» – тих українців-реемігрантів, які поверталися з різних причин в Україну.

В. Змієнко
у 1930-ті роки

Однак з кожним роком одержувати розвідувальну інформацію з України ставало дедалі важче. Доходило до того, що направлені в конкретні райони розвідники іноді навіть не могли потрапити в деякі населені пункти, які виявлялися заблокованими підрозділами міліції й ДПУ. Почастішали і затримання агентів, яких не вдавалося ретельно навчити й підготувати до виконання завдань. Радянські підрозділи контррозвідки у цьому протистові виглядали явно сильнішими, більш організованими і всеохоплюючими. У зв'язку з цим В. Змієнко постійно шукав нових людей і нові, нестандартні шляхи проникнення на територію України.

Після того, як 1 січня 1936 року спецслужба Генштабу Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі була ліквідована, В. Змієнко продовжував займатися різними універсальними урядовими справами під керівництвом В. Сальського. Він увійшов у історію визначних діячів еміграції як глибоко порядна людина, сильна й вольова натура, спроможна самостійно приймати рішення, бути лідером за вдачею.

Помер Всеволод Змієнко у Варшаві 30 жовтня 1938 року.

Нескорена Ольга Басараб

Ошостій годині ранку 9 лютого 1924 року у невеличку львівську квартиру на вулиці Виспянського увірвалася польська поліція. У помешканні знаходилося двоє жінок – Ольга Басараб і Стефанія Савицька, які разом ви-

наймали це житло. Здавалося, вони не могли становити жодної загрози для влади, і такий ранній візит був якимось непорозумінням. Та поліцаї цілеспрямовано робили свою справу, ретельно оглядаючи кожен закуток. Судячи з усього, вони знали, що

Ольга Басараб

їм належало знайти. Нарешті в особистих речах О. Басараб вони виявили та вилучили матеріали підпільної Української військової організації, тексти розвідувальної інформації й заарештували обох жінок. Ольгу звинуватили в шпигунстві, як це не звучить парадоксально, водночас на користь веймарської Німеччини та більшовицької України й ув'язнили у тюрмі на вулиці Яховича.

Поліцейські здогадувалися, що їм вдалося заарештувати обізнаного у справах представника українського опору, і, звісно, їх вабила перспектива виявити українську підпільну мережу та здобути інформацію, якою вони не володіли. 34-річна Ольга Басараб, тендітна на вигляд, уперта за характером і не з лякливих, здавалося, не становитиме особливих труднощів для досвідчених фахівців вибивати показання із заарештованих. Та поліцейські глибоко помилялися. Ольга, можливо, упродовж усього свого життя готувалася саме до цього випробування.

Народилася Ольга Михайлівна Басараб (у дівочтві – Левицька) 1 вересня 1889 року в селі Підгороддя (сучасна Івано-Франківщина) у шляхетській сім'ї. Її батьківський рід, як і рід матері, належали до давніх і відомих священницьких родів, представники яких були відомі навіть за межами Галичини. Освіту здобувала в приватному пансіоні для дівчат у м. Вайсвассер (нині м. Біла Вода, Чеська Республіка), а потім – в лицей Українського інституту для дівчат у Перемишлі (нині м. Пшемисль, Республіка Польща) та на курсах Віденської торгової академії.

Після завершення навчання Ольга приїздить до Львова, де працює в українському банку «Дністер», «Земельному іпотеч-

ному банку», а також стає членом головного відділу львівської «Просвіти» та товариства «Сокіл–Батько». Громадською діяльністю вона займалася ще у столиці Австро–Угорської імперії як член товариства «Січ».

Старанна у навчанні і активна у громадському житті, шляхетна і ерудована, вона ще під час перебування у Перемишлі привернула увагу українського гімназиста Дмитра Басараба. Пізніше, вже студентом «Львівської політехніки» й керівником студентського товариства «Основа», Дмитро освідчився їй у коханні. 10 жовтня 1914 року вони повінчалися в українській церкві святої Варвари у Відні. Та щастя було недовгим. Під час Першої світової війни у першому ж бою 22 червня 1915-го на італійському фронті її чоловік загинув і посмертно був нагороджений хрестом Заслуги III класу.

В умовах воєнного часу Ольга все більше уваги приділяє громадській роботі – у віденському Українському жіночому комітеті допомоги пораненим українським воїнам австрійської армії, Українській Лізі миру й свободи та Українській секції Міжнародного Червоного Хреста. Ще раніше разом із подругами вона створила першу жіночу чоту при формуваннях Українських січових стрільців.

У період Директорії Української Народної Республіки Ольга Басараб працювала секретарем Українського посольства у Фінляндії, а згодом бухгалтером посольства УНР у Відні. Завдяки доброму знанню іноземних мов вона вільно почувалася у європейському середовищі, відвідувала різні західноєвропейські держави, легко і невимушено встановлювала контакти з дипломатами, представниками політичних та ділових кіл. Саме у цей час підрозділ так званої загальнодержавної розвідки – відділ закордонної інформації політичного департаменту Міністерства внутрішніх справ УНР почав активно використовувати закордонні дипломатичні представництва, а також діаспору та представників зарубіжних суспільно-політичних

кіл, які співчували боротьбі України за незалежність, для добування розвідувальної інформації.

Як і багато інших патріотів, Ольга також була залучена до розвідувальної діяльності в інтересах Української держави, відвідувала Данію, Німеччину, Норвегію, інші держави. Вона легко провозила через кордони документальні матеріали, за які, у разі їх вилучення поліцією, могла бути заарештована і звинувачена у шпигунській діяльності. Після ліквідації дипломатичних представництв УНР у 1923 році Ольга переїхала до Львова, де співпрацювала з Українською військовою організацією (УВО) – підпільною організацією військовиків, заснованою 1920 року колишніми старшинами корпусу Січових стрільців і Української галицької армії.

Діяльність цієї організації у Галичині непокоїла польський уряд, тому не випадковим був інтерес до її активістів і, зокрема, до Ольги Басараб. Обшук у її помешканні також не був випадковим. Та сподівання легко одержати від заарештованої відомості про членів підпільної організації, її структуру і наміри були марними. Ольга трималася мужньо і нікого не виказала. Тоді слідчі, ймовірно, вдалися до жорстоких тортур. Останні допити відбулися 12 лютого і тривали до глибокої ночі. Уранці Ольгу знайшли повішеною на вишитому рушнику на ґратах вікна камери. Закатована, вона ще змогла видряпати на тюремній стіні: «Вмираю замучена. Помстить!».

Сьогодні уже неможливо з'ясувати подробиці трагедії. За однією з версій, не стерпівши принижень, горда українка наклала на себе руки. Проте згодом офіційне повідомлення про самогубство опротестувала громадськість – в'язничні ґрати були надто високо, щоб нещасна самотужки могла прив'язати зашморг.

У цій ситуації поліція повелася надто цинічно. Родину не лише не повідомили про трагедію, але й упродовж кількох днів на ім'я покійної приймали передачі. Тіло Ольги, як «бездо-

мної», під фіктивним прізвищем Юлії Баравської було передано спочатку для студентських дослідів, а згодом таємно поховано. Українська громадськість обурювалася на такі дії поліції. І на дев'ятий день по смерті поліція таки озвучила свою версію смерті української розвідниці як самогубство.

26 лютого була проведена ексгумація тіла Ольги та повторне обстеження і перепоховання на Янівському цвинтарі за участю кількох тисяч українців. Утім це не дало відповіді на питання про причину смерті. Маніпуляції поліції спричинили масове обурення. Кампанію протесту розпочав «Союз українок» (Ольга була бухгалтером цього товариства). Акцію продовжили інші українські товариства Львова, Галичини й осередків еміграції. Смерть Ольги Басараб стала однією з найбільш вражаючих подій на західноукраїнських землях у 1920-х роках.

Під тиском громадськості польська влада змушена була повторно провадити розслідування. Але слідство невдовзі припинили «за відсутністю складу злочину». Натомість могила О. Басараб на Янівському цвинтарі всі наступні роки міжвоєнної епохи стала об'єктом паломництва українців, а її ім'я оповите ореолом мучеництва у боротьбі за соборну й незалежну Україну.

Память про Ольгу Басараб і сьогодні свято шанується на Галичині, Прикарпатті і далеко за межами України. У 2009 році у Бурштині урочисто відкрито пам'ятник нескореній українці. Її погруддя постало на високому гранітному п'єдесталі перед загальноосвітньою школою № 2. А роком пізніше там же урочисто відкрито й освячено музей її імені.

По сьогодні одна з гілок родини Басарабів, яка проживає в Північній Америці, зберігає традицію: при народженні першої дівчинки її називають Ольгою і до кінця життя зберігають її дівоче прізвище.

Народжені революцією

Головний кур'єр операції «Синдикат-2»

Класична хрестоматійна операція із впровадження представників радянської зовнішньої розвідки у 20-ті роки минулого століття в оточення одного з найвпливовіших діячів російської політичної еміграції, зятятого монархіста і прихильника боротьби з радянською владою методами терору і організації інтервенції Бориса Савінкова, його виведення на територію радянської Росії і арешту у 1924 році

Андрій Федоров

увійшла в усі підручники і монографії з історії спецслужб. Операцію особисто розробляли і керували нею Ф. Дзержинський, В. Менжинський і А. Артузов. Про це написано багато документальних і художніх творів, знято фільми. Але не завжди в них детально акцентується увага на тому, що одну з ключових ролей у встановленні і підтриманні прямих контактів з Б. Савінковим і його переконанні поїхати в Росію й на місці самому очолити антирадянський рух зіграв син українського селянина Андрій Федоров. У той же час історія про його участь у цій операції є надзвичайно цікавою і захоплюючою, як і сам життєпис розвідника.

Андрій Павлович Федоров народився у 1888 році в селі Мангуш Маріупольського повіту Катеринославської губернії (нині Донецька область). Він закінчив двокласне сільське училище, Маріупольську гімназію і у 1909 році вступив до Новоросійського університету в Одесі. На студентські роки припадає формування його революційної свідомості. Він досить швидко стає учасником революційних гуртків і рухів, за що виключається з університету і висилається з Одеси. Наступного року він вступає на юридичний факультет до Харківського університету, де продовжує революційну діяльність. У 1912 році за протест проти розстрілу робітників Ленських золотих копалень його знову виключають з навчального закладу і висилають на Кавказ. Та прагнення здобути вищу освіту бере верх. Він продовжує самотужки опановувати навчальні дисципліни і згодом добивається дозволу скласти екстерном усі необхідні іспити і отримує диплом юриста.

У 1915 році А.Федорова забирають до армії і направляють на навчання до Москви в Олександрівське військоve училище. Через рік йому присвоюють військоve звання прапорщик і зараховують до складу 5-го сибірського полку, розквартированого в місті Асхабад. Зайвим буде говорити, що і тут він продовжив революційну діяльність і був обраний членом полкового солдатського комітету.

Після революції 1917 року він працював у щойно створених місцевих радянських органах, був інструктором військової секції Асхабадської міськради. У роки громадянського протистояння його доля складалася досить драматично, і він не раз знаходився буквально за крок від трагічного для себе фіналу. Але навіть у найскрутніших ситуаціях везіння не залишало його. У 1918 році він був заарештований білогвардійцями, але зумів утекти. Через рік знову був заарештований за звинуваченням у зв'язках з більшовиками і засуджений до розстрілу. Та в грудні 1919 року згідно з «маніфестом» гене-

рала А. Денікіна був помилуваний і направлений у караульну роту до Владикавказу.

Але змінювати свої ідеологічні погляди і воювати по інший бік барикад Андрій Федоров не збирався. Буквально через місяць він утік зі своєї частини, пробрався у розташування Червоної Армії у Тифлісі, де був зарахований секретним співробітником у особливий відділ 10-ї армії. До 1922 року він працював на Кавказі уповноваженим, а згодом начальником відділення особливого відділу Батумського укріпленого району. Сміливого, активного і грамотного співробітника швидко помітило керівництво Закавказької надзвичайної комісії, забравши до своїх лав і призначивши начальником відділення. А за кілька місяців він уже працював у Москві у центральному апараті ВНК секретним співробітником по закордону. По суті, з кінця 1922 року починається його кар'єра у зовнішній розвідці. І саме на цей час припадає проведення операції «Синдикат-2».

Це була масштабна оперативна гра радянської розвідки і контррозвідки, яка тривала два роки. Її метою була ліквідація розгалужених філій антирадянських підпільних організацій створеної Борисом Савінковим «Народної спілки захисту батьківщини і свободи» у Москві, Петрограді, Тулі, Харкові, Києві, Одесі та інших містах і нейтралізація самого лідера цієї організації шляхом його виведення на радянську територію. Противник був надзвичайно серйозний, хитрий, досвідчений і небезпечний. Про це яскраво говорив його так званий послужний список: один із керівників бойової організації есерів-терористів, засуджений у 1906 році за причетність до вбивства міністра внутрішніх справ Росії В. Плеве до смертної кари, міністр Тимчасово уряду О. Керенського у 1917 році, учасник Першої світової війни у лавах французької армії і громадянської війни в Росії на боці білогвардійських частин Колчака і Краснова, організатор так званої Руської народної армії, яка воювала на боці польського уряду Пілсудського.

У 1922 році Борис Савінков перебрався з Польщі до Парижу, де знайшов підтримку своєї діяльності, у тому числі матеріальну, з боку урядів Франції, Англії і Польщі у проведенні диверсійної, терористичної і розвідувальної діяльності проти радянської Росії. Для того, щоб регулярно отримувати кошти, необхідно було демонструвати бурхливу діяльність, крім шпигунства, займатися диверсіями, терором, створенням підпільних філій «Спілки» на радянській території. З цією метою Б. Савінков вирішив направити одного із своїх найбільш довірених співробітників Леоніда Шешеню для зустрічі з резидентами у Смоленську і Москві. Під час переходу кордону Л. Шешеня був затриманий прикордонниками і доставлений у Москву. Після пред'явлення йому неспростовних доказів його протиправної діяльності, він у всьому зізнався і на цій підставі був завербований.

Одночасно за його свідченнями заарештували і завербували резидента Савінкова у Москві Зекунова. Саме на зміну йому був відряджений Л. Шешеня для налагодження роботи підпілля. Усі заходи здійснювалися в умовах суворої секретності, і у їх здійсненні брало участь обмежене коло осіб. У цій ситуації керівництво ОДПУ (Об'єднаного державного політичного управління) вирішило провести оперативну гру з метою проникнення у закордонні антирадянські центри, встановлення безпосередніх контактів з Б. Савінковим, його виведення на радянську територію і арешту. Операція отримала умовну назву «Синдикат-2». Для її реалізації була створена так звана легендована контрреволюційна організація «Ліберальні демократи» (ЛД), яка ставила перед собою амбіційну мету з повалення більшовицької влади, але для цього нібито не вистачало досвідченого політичного керівника, яким «підпільники» вважали саме Бориса Савінкова.

Зайве говорити, що всі ролі у цій організації грали співробітники ОДПУ на чолі з Артуром Артузовим. Але найбільш делікатна і відповідальна роль відводилася Андрію Федорову. Йому належало виїхати до Польщі під виглядом одного

з активних діячів ЛД разом із завербованим московським резидентом «Спілки» Зекуновим, щоб на місці переконати представників Б. Савінкова і польської розвідки в існуванні на радянській території солідної контрреволюційної організації. Неважко уявити, що було б з радянським розвідником, якби його розповідь поставили під сумнів або якби Зекунов у всьому зізнався. Але він холоднокровно дотримувався визначеної йому лінії поведінки, не допускаючи ніяких відхилень та імпровізацій, що могло викликати серйозні сумніви, у першу чергу, в польської контррозвідки.

Та все ж певні сумніви лишалися, тому до Москви разом з ними відправили Фомичова – визначного діяча «Спілки» і родича затриманого і завербованого Шешені. Довелося демонструвати йому активну діяльність «антирадянської організації», провадити зібрання керівного складу і у той же час переконувати, що «Ліберальні демократи» ідуть на зближення зі «Спілкою» лише через визнання авторитету Б. Савінкова. Щодня спектакль розігрувався настільки вміло, що Фомичов нічого не запідозрив. Йому дали можливість повернутися до Польщі, де він про все розповів керівництву місцевого відділення «Спілки». Після цього було прийняте рішення організувати зустріч представників ЛД з Б. Савінковим у Парижі.

Про те, що до Франції має їхати Андрій Федоров, ні в кого сумнівів не викликало. Він добре увійшов у свою роль і наскільки промовисто відшліфовував свою оперативну легенду під час нарад, що колеги при цьому жартома зазначали: такого переконливого «контрреволюціонера» їм рідко доводилося бачити. Але все ж хвилювання перед зустріччю з хитрим і підозріливим Б. Савінковим залишалися. Перша така зустріч відбулася 14 липня 1923 року у Парижі, куди Федоров прибув у супроводі Фомичова. Пізніше було ще кілька зустрічей, і щоразу розвідник переконував Б. Савінкова у тому, що ЛД становить реальну силу, однак потребує такого авторитетного керівника, як він.

Поступово Б. Савінков перейнявся довірою до А. Федорова і почав розповідати про стан справ у емігрантських колах, про джерела фінансування «Спілки», похизувавшись при цьому, що, крім розвідувальних структур, кошти готові виділити Форд, Муссоліні і бельгійські капіталісти, які зацікавлені в одержанні майбутніх концесій у Росії. Він також познайомив його зі своїми найближчими помічниками і однодумцями: керівником військових формувань «Спілки» полковником С. Павловським, англійським розвідником Сіднеєм Рейлі та іншими.

Підозрілість у взаєминах поступово зникала, але А. Федоров добре знав про природжену обережність Б. Савінкова, тому ні на мить не розслаблявся. Під час однієї з розмов він переконався, що той ще і ще раз вдаватиметься до різноманітних перевірок отриманих відомостей. Адже саме життя привчило Савінкова нікому не вірити на слово. Цього разу він вирішив направити до Москви свого довіреного емісара С. Павловського. Дізнавшись про це, А. Федоров дав йому для зв'язку адресу квартири Л. Шешені. Саме на цій квартирі паризький емісар і був заарештований чекістами 17 серпня 1923 року. Його змусили під диктовку написати листа до Парижу, в якому йшлося про те, що з ним усе гаразд, а також про створення при ЛД двостороннього керівного центру, який заочно обрав Б. Савінкова своїм керівником і прагне зустрічі з ним у Москві для визначення подальших дій.

Листи С. Павловського зіграли важливу роль у створенні в Б. Савінкова враження про спроможність московської організації до активної діяльності. Але все ж вирішальною умовою для його прибуття на радянську територію була вимога, щоб за ним особисто приїхав сам С. Павловський. Він нібито інтуїтивно щось відчував. Тому і в листі до свого довіреного емісара наголошувалося: «Без Вашого приїзду батько відвідати ярмарок не зможе».

До прискорення процесу знову вирішено було залучити А. Федорова. У квітні 1924 року він виїхав до Варшави, а потім

до Парижу, де зустрівся з Б. Савінковим і намагався переконати його у необхідності якнайшвидшого приїзду до Москви. Він розповів про нібито суперечності в організації, які можуть призвести до розколу і що врегулювати їх зможе лише його особиста присутність. А стосовно С. Павловського чекісти повідомили, що він поїхав на південь, де нібито знайшов своїх родичів і спланував провести якийсь акт експропріації для наповнення скарбниці «Спілки».

Б. Савінков у котрий раз вирішив ще раз усе перевірити і послав у Москву разом з Федоровим свого надійного представника Фомичова, щодо якого не сумнівався. Довелося імітувати зустріч з С. Павловським на засіданні правління ЛД, яке повністю складалося з чекістів. Ретельно проінструктований, Павловський дотримувався обраної лінії поведінки і нічим не виказав, що перебуває під контролем. Ще одна зустріч відбулася вже у невимушеній обстановці на так званій «квартирі» С. Павловського, де у присутності А. Федорова він передав прохання Б. Савінкову, щоб йому дали змогу ще залишитися в Росії для вирішення невідкладних справ.

І після цього Борис Савінков ще вагався з прийняттям рішення про свою поїздку до Москви і очікував на повернення свого емісара із-за кордону. Тоді йому надіслали листа, в якому повідомлялося, що С. Павловський під час чергової експропріації поїзда недалеко від Ростова був тяжко поранений, але зумів утекти від чекістів і тепер переховується й лікується у надійного хірурга. Щоб пересвідчитися у правдивості цієї інформації, до С. Павловського знову приїздить Фомичов. Він спілкується з «тяжко пораненим» перебинтованим колегою, переконується у неможливості його пересування і разом з А. Федоровим їде до Парижу. Це було останнє відрядження розвідника за кордон, під час якого він таки переконав Б. Савінкова у необхідності його поїздки в СРСР. Щоправда, той ще радився з цього приводу з Сіднеєм Рейлі, якого спеціально попросив приїхати з

Нью-Йорку. Майже три тижні тривало обговорення плану поїздки та інших деталей проведення підривної роботи. Але процес уже пішов і його зупинити було неможливо.

15 серпня 1924 року Б. Савінков нарешті перетнув польсько-радянський кордон у супроводі Фомичова та інших наближених до нього осіб. Він мав паспорт на іншу особу і дещо змінену за допомогою гриму зовнішність. По цей бік кордону їх зустріли А. Федоров, співробітник розвідки Піляр, який грав роль командира прикордонної застави і прихильника «Ліберальних демократів», та інші «члени московської підпільної організації». А наступного дня він і його супроводжуючі були заарештовані.

Несподіваний арешт став справжнім шоком для Бориса Савінкова, після чого він так і не зміг психологічно оговтатися. На суді він визнав свою провину і повністю відкрікся від цілей і методів контрреволюційного і антирадянського руху, до чого закликав і своїх прихильників. У зв'язку з цим смертний вирок був замінений позбавленням волі на 10 років. Під час відбування покарання у в'язниці він часто впадав у депресію, а згодом, дізнавшись про відхилення його клопотання про помилування, викинувся з вікна п'ятого поверху і розбився. Це сталося у травні 1925 року. Принаймні, така офіційна версія його смерті.

За участь у проведенні операції «Синдикат-2» Андрій Федоров був нагороджений орденом Червоного Прапора. Після цього його кар'єра успішно просувалася вгору. У 1933 – 1937 роках він очолював Іноземний відділ Управління НКВС в Ленінграді і Ленінградській області. Але ніякі заслуги не вберегли його від арешту за наклепницьким звинуваченням у приналежності до так званого «троцькістсько-зінов'євського блоку». У травні 1937 року він рішенням Колегії Верховного Суду СРСР був засуджений до розстрілу. Реабілітований уже посмертно у 1956 році.

Злети і падіння Каріна-Даниленка

Сергій Тарасович Карін-Даниленко – чи не єдиний з-поміж українських розвідників 20 – 30-х років минулого століття, з ким ще віч-на-віч встигли поспілкуватися деякі нинішні ветерани зовнішньої розвідки. Після звільнення у запас у 1947 році він ще тривалий час брав участь у професійній підготовці молодих розвідників, передавав свій досвід і вміння, розповідав про участь у операціях, деякі з яких

Сергій Карін-Даниленко

стали вже хрестоматійними і увійшли в історію вітчизняних спецслужб. Щоправда, з позицій сьогодення ставлення до тих подій змінилося, відбулося переосмислення багатьох моментів. Час, як і належить, розставляє свої акценти, а факти, документи, свідчення очевидців відображають те, що відбувалося у конкретних історичних умовах...

Народився Сергій Даниленко (саме таким було його справжнє прізвище) в селі Високі Байраки на Єлизаветградщині (тепер Кіровоградська область) у родині селянина-бідняка, учасника російсько-турецької війни 1877–1878 років, який мав 15 дітей і десятину землі. У 1919-му йому вдалося закінчити комерційне училище в Єлизаветграді. Та працювати за спеціальністю не довелося. Точилася громадянська війна, і 20-літній юнак добровольцем пішов у Червону Армію. На бронепоезді «Смерть білим» він брав участь у боях із денікінцями і махновцями. За декілька місяців червоноармійця звалив тиф. Лікувався у рідних краях, і якось під час одного з численних відступів ледве не потрапив до рук білогвардійців. Його встигли сховати добрі люди, та нападники все ж помстилися – підпалили батькову садибу.

Після одужання повернувся у рідне село. Працював на землі, разом з односільчанкою організував у покинутому панському маєтку аматорський театр. Та щось у репертуарі не сподобалося місцевій владі, і їх і заарештували за доносом провокатора співробітники місцевої «чека». Під арештом тримали недовго, швидко у всьому розібралися, справу закрили, а їх відпустили. Та ненадовго. Через деякий час Даниленка знову викликали і... запросили до себе на роботу. Так у січні 1921-го року він опинився в лавах органів держбезпеки.

Служив у Єлизаветградській, Миколаївській, Київській губчека. Займався роботою, пов'язаною з протидією контрреволюційним організаціям. Якось на вулиці він зустрів знайомого з реального училища. Той довірився однокашникові й повідомив, що бере участь у діяльності підпільної військової організації. Запропонував і йому вступити до неї. Керівники ВУНК схвалили ідею.

Додержуючись розробленої лінії поведінки, Даниленко, який на той час з міркувань конспірації змінив прізвище на Карін, завоював довіру членів цієї підпільної організації. Перший етап завдання завершився успішно. На другому – передбачалося, що він виїде до Польщі для добування розвідувальної інформації про плани Партизансько-Повстанського Штабу (ППШ) Державного Центру УНР в екзилі. Цей спеціальний орган займався організацією збройної боротьби за відновлення української державності. Спочатку він дислокувався на території Польщі у Тарнові, а згодом у Львові. Основною метою його діяльності було повалення радянської влади в Україні. Крім того, керівництво ППШ готувало збройні формування Армії УНР до переходу через польсько-радянський кордон у 1921 року. Головними організаторами й керівниками Штабу стали відомі воєначальники УНР – генерал – хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн.

Каріна-Даниленка у вересні 1921-го направили до штабу нібито від імені отамана Новицького, що діяв на Єлизаветградщині. Він був свідомий того, що бореться з ворогами радянської влади, які заважають мирному життю молодій країні робітників і селян, і прагнув зробити і свій внесок у цю справу. Три тижні провів розвідник у стані Юрка Тютюнника, збираючи важливу інформацію про плани ППШ. На диво, контррозвідальні служби повстанського штабу у цей час, як і пізніше, діяли непрофесійно, не займалися як слід перевіркою новоприбулих. У результаті в близьке оточення командування штабу радянським спецслужбам вдалося впровадити своїх людей і про всі плани ППШ радянська сторона знала заздалегідь, відтак Другий зимовий похід повстанських військ зазнав поразки.

Інформація про ППШ, добута Каріним-Даниленком, була настільки детальною і всеохоплюючою, що керівництво ВУНК спочатку навіть не хотіло вірити, що все це можна було розвідати за такий короткий час. Та згодом вона дістала підтвердження через інші джерела. Про це пізніше розвідник писав так: «... У результаті я був нагороджений золотим годинником, а начальник контррозвідального відділу офіційно заявив, що сумнівів щодо моєї інформації немає і всі мої дані підтвердилися захопленими під час розгрому штаба Ю. Тютюнника документами».

У подальшому ДПУ УСРР склало план, як виманити Ю. Тютюнника в Україну й арештувати. Вузловими пунктами операції стали такі: через впроваджених в оточення генерала своїх людей переконати його в наявності на території УСРР потужного підпілля, що потребує відповідного керування. До Ю. Тютюнника вміло підвели негласного помічника чекістів – колишнього повстанського командира. Отамана вдалося переконати, що в Україні діє підпільна «Вища військова рада». Проти ночі 17 червня 1923 року Ю. Тютюнник відбув на нараду з її «керівництвом». На радянському березі Дністра отамана схопили прикордонники, які імітували повстанців. У 1929-му Ю. Тютюнника розстріляли...

Якщо не брати до уваги політичну складову цієї справи, а лише говорити про професіоналізм виконавців, то історики спецслужб дають їй найвищу оцінку. І хоч на той час в Україні офіційно ще не було створено Іноземне відділення як самостійний структурний підрозділ у сфері зовнішньої розвідки, ця операція з точки зору розвідувального оперативного мистецтва дійсно була проведена на високому рівні. І не останню роль у цьому зіграв Карін-Даниленко.

Пропрацювавши кілька років на оперативних посадах, він у 1931 році став помічником начальника Іноземного відділу ДПУ УСРР. Протягом 1931–1934 років виконував важливі завдання за кордоном, працюючи у складі Празької резидентури радянської зовнішньої розвідки. Згодом брав участь у розробці операції «Пастка», під час якої було знешкоджено двох емісарів-терористів Російської загальновійськової спілки. Після повернення в Україну був призначений начальником одного з відділів республіканського ГУДБ НКВС. У 1937 році виконував спеціальне завдання на Далекому Сході. Відгуки про нього були позитивними. Та несподівано, через деякий час після повернення до Києва, його заарештували й етапували до Москви, де йому довелося пройти всі кола тогочасного слідчого пекла.

С. Каріна обвинувачували у так званій змові начальника ДПУ УРСР В. Балицького та створенні антирадянської націоналістичної організації. У Лефортово й Бутирках він провів 26 місяців. Слідчий намагався примусити його дати свідчення на себе й інших, незалежно від того, був він винний чи ні. Якщо потрапив за ґрати, виходить, ворог народу – такий був головний аргумент. Не раз підслідний писав звернення до Генерального прокурора та наркома. Усе марно. Звільнили його тільки 22 жовтня 1939 року. Справу припинили за відсутністю складу злочину. Багатомісячні знущання в СІЗО й захворювання на сухоти далися взнаки: довелося звільнитися зі служби за станом здоров'я.

На початку Другої світової війни С. Карін подав рапорт із проханням використати його оперативний досвід. Ветерана ввели в групу підготовки партизансько-диверсійних заходів. Згодом він бере участь в обороні Сталінграда. До кінця війни мундир фронтовика прикрасили ордени Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, «Знак Пошани», бойові медалі.

Наприкінці 1944 року після звільнення України він займав посаду заступника начальника 4-го управління НКДБ УРСР. У цей час гостро постало питання про пошук виваженого політичного рішення на Західній Україні у протистоянні між органами радянської влади і формуваннями Української повстанської армії (УПА). У листопаді 1944 року від підпільних структур надійшли пропозиції про мирні переговори. Глава парторганізації УРСР Микита Хрущов санкціонував операцію «Перелом». Тоді й згадали про С. Каріна як грамотного і розсудливого фахівця, який добре знався на проблемі і міг авторитетно й принципово відстоювати потрібну позицію. У результаті він узявся зіграти важливу і відповідальну роль представника уряду УРСР на переговорах.

Першого березня 1945 року на 130-му кілометрі шосе Львів – Тернопіль машину С. Каріна та Головка (капітана Хорошуна зі Львівського УНКДБ) зупинили умовним сигналом ліхтаря. За 12 кілометрів від дороги, на хуторі Конюхи Козівського району Тернопільщини радянських представників чекали начальник Військового штабу УПА Дмитро Маєвський і політреферент Яків Бусол, які прибули під охороною збройного «відділу особливого призначення». Напружені консультації тривали п'ять годин. Розглядалися різні варіанти досягнення прийнятних для обох сторін умов. Проте останнє слово було за керівництвом СРСР. Якраз воно й не проявило доброї волі. І хоча були спроби відновити переговори, принаймні до квітня 1948 року, кровопролиття не вщухало ще довгих 10 років.

У 1947-му тяжко хворий полковник, який майже втратив зір, вийшов у відставку. Він навчав молодих співробітників, виступав з лекціями, почав писати книжки. І не випадково, що його унікальний досвід згодом знову був затребуваний. У березні 1953 року МВС СРСР очолив Лаврентій Берія. Його «намісником» в Україні став генерал-лейтенант Павло Мешик, який хоч і негативно ставився до підпільних формувань ОУН-УПА, але все ж обстоював ідею мирного врегулювання конфлікту. Він різко критикував високих партчиновників за «перекося в ленінській національній політиці», дав вказівку щодо перегляду справ на засуджених підпільників і членів їхніх сімей, відміни виконання їм смертних вироків, згортання збройних операцій.

Знову постало питання і про поновлення переговорів. Мешик викликав С. Каріна й доручив саме йому підготувати послання лідерові руху опору Василеві Куку (Лемешу). До роботи відставник узявся з ентузіазмом. Підпілля пропонувалося скласти зброю в обмін на життя, волю, соціальні гарантії. У листі мова йшла про можливість звільнення заарештованих і засланих, серед них митрополита Йосипа Сліпого, інших церковних ієрархів. У підготовленому посланні С. Карін цілком щиро проявив свої найкращі дипломатичні здібності.

Та втілити миротворчий задум не вдалося. Після арешту і розстрілу Берії його долю розділив і Мешик. Операція була згорнута, на Західній Україні і далі лунали постріли. А Сергія Каріна у цей час викликали до слідчих, які наполегливо, щоправда, уже не так, як у 1937-му, вимагали зізнань про дії «ворога народу Мешика». На щастя, все обійшлося.

Сергій Карін-Даниленко прожив після цього ще три десятки років, уважно спостерігаючи за змінами життя у суспільстві і зв'язуючи з ними свої погляди. Помер він у Києві у 1985 році.

Трагічний фінал для «тихого американця» Томпсона

Коли 18-річний українець Павло Ладан у 1910 році емігрував до Канади, а через п'ять років переїхав до Сполучених Штатів Америки і став громадянином цієї країни, він і гадки не мав, що мине не так багато часу, і йому доведеться стати штатним співробітником радянської зовнішньої розвідки. Його життя постійно було насичене непередбачу-

Павло Ладан

ваними подіями, різкими поворотами долі, змінами місць проживання, прізвищ, паспортів. Незмінними залишилися тільки любов до України і політичні переконання лівого спрямування. Та від них він змушений був письмово відректися у останні місяці свого життя. На те були вагомі причини, які він не зміг пересилити, бо перебував у великому відчаї і зневірі. Про такий фінал свого життя він ніколи й подумати не міг за всі двадцять років перебування за кордоном.

Народився Павло Степанович Ладан 29 лютого 1892 року в селі Улашківці Чортківського повіту на Тернопільщині у селянській родині. Навчався у гімназії, згодом екстерном здобув вищу освіту. Про те, як у нього визрівали прогресивні революційні погляди і наміри емігрувати, достеменно невідомо. З анкетних даних випливає, що уже за кордоном він став секретарем бюро Української федерації соціалістичної партії Америки. У 20-ті роки минулого століття, ймовірно, він на деякий час приїздив на батьківщину, оскільки з 1924 року обирався членом Центрального комітету компартії Західної України (КПЗУ) і кандидатом у члени Виконкому Комуністичного інтернаціоналу, представни-

ком КПЗУ у польській секції Комінтерну. Протягом 1926 – 1928 років, проживаючи у США, піклувався про однопартійців, надаючи фінансову підтримку КПЗУ.

У системі Виконкому Комінтерну, який на той час мав власні і досить розгалужені розвідувальні структури у всьому світі, активного і зрілого партійця помітили і з часом долучили до розвідувальної діяльності. Подібний шлях у розвідку – через Комінтерн пройшов Ріхард Зорге та інші відомі розвідники. Це була непогана школа конспірації, створення агентурних мереж, проникнення до осередків інших партій і в урядові кола багатьох країн.

П. Ладан вважався непоганим фахівцем з українського питання. Через широке коло українських емігрантських організацій у Європі й Америці він добував потрібну інформацію. Ці властивості згодом оцінили представники резидентури радянської зовнішньої розвідки у Берліні, де П. Ладан осів на проживання у 1928 році, працюючи в апараті КПЗУ як співробітник секретаріату й член редакційної колегії. Спочатку його залучили до співпраці на негласній основі, а згодом запропонували стати штатним співробітником розвідки. Павло дав згоду.

Його спосіб життя і склад характеру практично відповідали тому, чим йому потрібно було займатися уже на постійній професійній основі. Мабуть, це зіграло вирішальну роль, коли він сказав резидентові своє остаточне «так». І подальша розвідувальна робота, як і попередня революційна, його поглинула з головою. У цей час спектр завдань і діяльності берлінської резидентури у сфері політичної розвідки визначався тим, що вона мала у розпорядженні цінні джерела інформації, які дозволяли одержувати відомості з усієї Європи. Важливого значення надавалося розвідці з позицій Німеччини сусідньої Польщі, правлячі кола якої систематично влаштовували збройні провокації на радянсько-польському кордоні. П. Ладан, маючи широкі контакти у Польщі, використовувався і на цьому напрямку, а також по так

званій українській лінії. Лише у 1929 році добуті берлінською резидентурою документальні матеріали про політику керівництва уряду УНР в екзилі та його осередків склали цілий том.

На той період у Берліні діяла як легальна резидентура радянської зовнішньої розвідки, що складалася з восьми співробітників, так і нелегальна. Помічником керівника останньої був саме Павло Ладан. Він мав службовий псевдонім «Ігор» і партійні прізвиська Степанов, Недобитий, Томпсон. Під виглядом американця Томпсона розвідник неодноразово вступав у контакт з потрібними резидентурі поінформованими особами і залучав їх до співпраці так би мовити «під чужим прапором».

Саме у такий спосіб у 1930 році берлінська резидентура залучила до таємного співробітництва громадянина Австрії, доктора права, який очолював приватне інформаційне бюро у Відні і мав хороші можливості для одержання важливої інформації з держапарату і впливових політичних кіл країни. Згодом він став активним учасником напіввійськової австрійської фашистської організації, наближеною особою її керівника, який незабаром обійняв пост міністра внутрішніх справ Австрії, призначивши доктора права секретарем політичного бюро цієї організації. Так у берлінській резидентурі з'явилося надзвичайно цінне джерело інформації.

П. Ладан з цікавістю і тривогою спостерігав, як стрімко змінюється політична ситуація в Німеччині, Європі, Радянському Союзі. Його ідеологічні погляди теж зазнавали змін, але він продовжував лишатися на позиціях прихильника політики комуністичної партії Західної України. Відтак він поступово опинявся серед когорта невдоволених політикою радянської влади, а це вже було небезпечно не тільки для кар'єрного росту, а й для життя. Перший попереджувальний сигнал для нього прозвучав на початку 1930-х років, коли були заарештовані «замасковані агенти ОУН» лідери КПЗУ М. Заячківський, Г. Іваненко, К. Максимович, Р. Туринський, котрі перебували в СРСР як працівни-

ки Комінтерну. Саме ця партія першою у світовому комуністичному русі, не криючись, виступила проти сталінізму, піддавши осудові придушення опозиції та волюнтаристську політику, спрямовану на згортання українізації.

Влітку 1931 року Павла Ладана викликали у Центр нібито для вирішення службових питань. Про справжню причину виклику він, напевне, здогадувався, бо не одразу вирушив до Москви, деякий час вагався, нервував, навіть для чогось придбав револьвер. І все ж у серпні він прибув на Луб'янку, де, після розмови з керівництвом Іноземного відділу, його заарештували і помістили до слідчого ізолятора. На перших допитах він навіть не зміг повною мірою збагнути, в чому його провина і яких помилок у роботі він припустився. Між тим слідчі не давали йому отямитися і почали застосовувати фізичні методи тиску.

Шокований жорстоким поводженням, П. Ладан 1 жовтня 1931 року написав листа у ЦК, ЦКК ВКП(б) і колегію ОДПУ про лояльність до радянської влади, акцентував увагу на своїх заслугах перед міжнародним комуністичним рухом, намагався довести, що ніколи не думав про підривно контрреволюційну діяльність. Та від нього домагалися не запевнень у відданості ідеалам комунізму. Із заарештованого планували виліпити одну з провідних фігур нової гучної політичної справи. Міфічна «контрреволюційна організація антирадянської інтелігенції» мала називатися «Український національний центр».

Формування «справи УНЦ» почалося ще у 1929 році. Під слідством уже було близько півсотні фігурантів – представників інтелектуальної еліти республіки. Колишній голова Центрально-Ради М. Грушевський, згідно із задумом ОДПУ, очолював цей центр, а допомагали йому активісти В. Голубович, М. Чечель та інші. З УНЦ прагнули зробити такий собі штаб борців-антирадянщиків Наддніпрянської України та «філію» Організації українських націоналістів на теренах СРСР. Свідчення П. Ладана мали, за задумом організаторів процесу, відіграти важливу роль

у справі. Підслідному наполегливо підказували, що він має засвідчити зраду функціонерами КПЗУ інтересів Комуністичного інтернаціоналу та революційної ідеї.

«Наполегливі» допити все ж зробили свою справу. До такого розвитку подій Павло Ладан, як з'ясувалося, був не готовий. 11 жовтня 1931 року він написав покаянного листа у ЦК ВКП(б) і колегію ОДПУ. У ньому він зазначав: «Крок за кроком я йшов далі в болото націонал-шовінізму, підміняючи революційний інтернаціоналізм на буржуазний націоналізм, робітничу солідарність та гниле інтелігентське базікання, чим сплачував данину українській націоналістичній контрреволюції».

Він гадав, що після цього його залишать у спокої. Але останню крапку у справі поставили лише тоді, коли до купи зв'язали усі нитки. Ще віднайшли «свідків», які звинуватили його в контактах з польською дефензивою, спробах перенести вплив УВО-ОУН на робітничий рух Канади й Сполучених Штатів Америки. Вимальовувалася масштабна справа, за допомогою реалізації якої можна було раз і назавжди покінчити з «блоком антирадянських галицьких партій і націоналістичної української інтелігенції».

На початку 1932 року П. Ладана визнали винним у розкольницькій діяльності у КПЗУ, що був членом УВО, а також у тому, що, будучи співробітником розвідки ОДПУ, приховував свою «контрреволюційну діяльність» і «зривав доручену йому роботу». Колегія ОДПУ на засіданні 20 січня 1932 року ухвалила: Ладана Павла Степановича розстріляти. Вирок виконано 27 квітня того ж року.

Упродовж наступних п'яти – семи років така ж доля спіткала ще кілька десятків співробітників закордонних резидентур зовнішньої розвідки, які були найбільш професійно підготовленими і досвідченими працівниками у непростій сфері таємної діяльності, мали хорошу освіту, знали іноземні мови і були готові самовіддано служити своїй батьківщині. Лише де-

які з них свідомо проігнорували виклик з Центру і залишилися жити за кордоном з тавром «ворогів народу».

Спецагент англійської розвідки «З-В»

У середині 20-х років минулого століття розвідкою радянської України оперативним шляхом було одержано інформацію про намагання Англії сформувати на півдні України агентурну мережу для добування відомостей військово-політичного характеру. Представники

Пантелеймон Калюжний

української розвідки спрацювали на випередження, створивши так звану легендовану розгалужену антирадянську організацію. Її «керівника» вміло підставили іноземній спецслужбі, і згодом він очолив «українську лінію» англійської розвідки в Бухаресті. Протягом семи років він постачав Лондон дезінформацією про політичну ситуацію в Україні, збройні сили Червоної Армії. Через нього також надавалися матеріали, що спонукали

Англію до зближення з Радянським Союзом на фоні відродження військового потенціалу гітлерівської Німеччини.

Цю роль вдало зіграв Пантелеймон Федорович Калюжний, 1897 року народження, уродженець селища Рівне Зінов'євського округу (тепер – територія Кіровоградської області), у минулому професійний художник, активний есер, поборник ідеї створення самостійної України. За мобілізацією Пантелеймон Калюжний потрапив до царської армії, воював у піхотній частині, одержав чин поручика. Потім – революція, громадянська війна. 20-річний Пантелеймон вступив до партії есерів, активно, з великим піднесенням вів пропагандистську діяльність, був членом цен-

тральної організації «Селянська спілка». Умів переконувати і запалювати своїми ідеями інших.

Він радо зустрів проголошення Української Народної Республіки, усім серцем волів бачити Україну вільною, квітучою, можливою. Навіть зі зброєю в руках під прапорами Симона Петлюри пішов боронити незалежність рідної землі, деякий час був офіцером з доручень командуючого 3-го корпусу, дослужився до отамана куреня. Здобув авторитет і визнання в колі борців за самостійну Україну. Та не судилося, як бажалося: були поневіряння, пошуки, розчарування, зближення з отаманом Григор'євим і робота в його штабі, участь у повстанні проти більшовиків аж до ліквідації повстанської армії Нестора Махна...

По громадянській війні вступив до Одеського інституту образотворчих мистецтв, вчився за фахом художника декоративно-монументального (фрескового) живопису, як успішного студента, по закінченню навчання залишили на викладацькій роботі.

Саме тоді у обстановці суворої секретності представниками Одеського окружного відділу ДПУ УСРР здійснювався пошук кандидата для підстави англійській розвідці з території Румунії. Від агента «Томського», який раніше був впроваджений в англійську розвідку і очолював на Дністрі українсько-румунський пункт переправи у місті Резіні, стало відомо, що англійці відчують гостру нестачу розвідувальної інформації щодо південного регіону України і шукають будь-які можливості для зміцнення своїх позицій на цьому напрямку. Необхідно було зіграти на випередження і терміново підібрати таку людину, яка могла б зацікавити їх і водночас не викликала жодних підозр. Це мав бути чоловік, який би міг переконливо зіграти роль якщо не ворога радянської влади, то принаймні особу з критичним ставленням до неї, у біографії якого були б присутні епізоди участі в боротьбі з більшовицьким ладом. До того ж він мав бути «своїм» у колі прихильників самостійної України, адже за легендою

йому належало діяти у тісній співпраці з українськими центрами політичної еміграції. Не кажучи вже про те, що це повинна бути людина смілива, мужня, вольова, освічена, спроможна вважати діяти в екстремальних ситуаціях.

З усіх підібраних кандидатів найбільше відповідав усім вимогам П. Калюжний. За задумом, він мав стати керівником легендованої антирадянської організації на півдні України. Її мережа в перспективі охоплювала б міста, де дислокувалися військові частини, що були предметом особливої уваги іноземних розвідок. Операція одержала умовну назву «Представництво», а головний фігурант Пантелеймон Калюжний для зашифровки отримав псевдонім «Консул». До її проведення залучили іноземний, контррозвідувальний та особливий відділи ДПУ. Іноземний забезпечував виведення «Консула» за кордон і його просування в поле зору англійської розвідки, контррозвідувальний мав координувати роботу з вивчення спрямувань іноземних розвідок до України, нейтралізації засланої агентури, а на особливий відділ покладалося завдання з ретельної підготовки матеріалів дезінформаційного характеру про радянські військові об'єкти, які планувалося передавати через українського розвідника.

Загальну лінію поведінки визначили таку: Калюжний працює в інституті і поступово опановує роль керівника контрреволюційної організації, що збирає інформацію про політичне і економічне життя на півдні України, про невдоволення народних мас правлячим режимом, прагне повалення більшовицької влади і шукає зв'язків із закордоном для координації своєї роботи і її спрямування в потрібне русло. Ідеологічна позиція – боротьба за самостійну Україну, що дозволить швидше налагодити необхідні контакти з українськими центрами політичної еміграції в Румунії, а вже через них встановити зв'язки з представниками англійської розвідки, яка посилила свою присутність у цій країні і намагається активно використовувати емігрантів для проникнення на територію СРСР.

Перше виведення «Консула» за кордон у 1928 році готувалося Іноземним відділом з особливою ретельністю. На той час інформацію про очолюване ним антибільшовицьке підпілля і про його можливості добувати важливі відомості закритого характеру довели через агента «Томського» до одного з керівників англійської розвідувальної мережі в Румунії емігранта Віктора Богомольця. На підтвердження цього передали кілька підготовлених «Консулом» інформаційних матеріалів про становище в Україні і в Одеському військовому окрузі. Інформація викликала непідробний інтерес. Понад те, за відомості військового характеру «Консулу» навіть передали грошову винагороду. А згодом надійшла пропозиція про організацію особистої зустрічі на території Румунії.

З цього моменту операція переходила в іншу фазу. До цього «підпілля» існувало лише на папері. Тепер його потрібно було створювати по-справжньому, інакше можна серйозно проколотися. Під створену легенду добирали реальних людей, відпрацьовували з ними лінію поведінки, вибудовували схеми, зв'язки. Упродовж ближчих кількох місяців Пантелеймон Федорович разом з уповноваженим Іноземного відділу здійснювали поїздки регіонами: Зінов'ївськ, Умань, Ананьївськ, Бердичів. Після проведеної роботи і необхідних зустрічей організація «почала набирати більш реальних обрисів».

Згодом йому організували поїздку за кордон з документами на ім'я Ігнатенка Якова Івановича. Під цим новим прізвиськом належало довго жити і працювати. Розвідника зустрів Віктор Богомолець, який спеціально приїхав на зустріч з Бухаресту до Кишинєва. Позитивно оцінивши діяльність підпільної організації, Богомолець зазначив, що надані «Консулом» матеріали все ж носять переважно загальний характер. Тому надалі йому надаватиметься перелік питань, на які за допомогою інформаторів потрібно буде конкретно відповідати. Найбільше англійську розвідку цікавили відомості про озброєння частин Червоної

Армії, зокрема про хімічну зброю та засоби захисту від неї і особливо про стан справ в авіації. Для документування матеріалів йому передали невеликий фотоапарат з набором плівок до нього і проінструктували, як ним користуватися.

В ДПУ УСРР була створена спеціальна група, яка спільно з особливими відділами військових округів готувала матеріали дезінформаційного характеру. Для підстраховки такі ж відомості просувалися в поле зору іноземних розвідок через інші джерела і канали. Спільними зусиллями радянська зовнішня розвідка намагалася вводити супротивника в оману.

На іншому етапі операції мова йшла про виведення П.Калюжного за кордон на постійне проживання, щоб там він зміг закріпитися, завоювати довіру і вже у новій якості самому приймати підібраних кур'єрів, здійснювати керівництво легендарною організацією на Україні і, в разі необхідності, приїздити самому для проведення найвідповідальніших зустрічей.

Тим часом Калюжний посилено опановував особливості розвідувальної роботи в умовах перебування за кордоном. Усі доповіді про роботу належало писати невидимим чорнилом. Тому його вчили, як його готувати, як наносити тайнописні повідомлення, щоб не помітила контррозвідка. Напам'ять він заучував паролі для зв'язку, вчився виявляти за собою стеження, опановував інформацію про особливості роботи румунської Генеральної сигуранци, а також англійської розвідки.

До найменших дрібниць продумувався сам процес виведення його за кордон. Зрештою, вирішили злегендувати втечу нібито через можливе переслідування з боку органів ДПУ. У Румунії через відому переправу в Резіні «Консул» з'явився 1 березня 1930 року. Його залишили в Бухаресті, де він мав приймати кур'єрів, керувати їхньою роботою, готувати завдання для інформаторів. На цей час він уже мав так звану розгалужену мережу інформаторів по всій Україні, що поступово розросталась і вже охоплювала Харків, Полтаву, Житомир, Умань,

Проскурів, Ананьєв, Бердичів, Одесу, Севастополь та інші міста. По суті, через нього англійська розвідка мала задовільнити інформацію по Україні. До того ж з самого початку у нього склалися хороші довірливі стосунки з Богомольцем. Зрештою, це призвело до того, що Богомолець сам запропонував йому офіційну посаду свого помічника.

З кожним роком напруженої роботи позиції «Консула» лише посилювалися. В одному зі звітів із-за кордону, якими рясніє 20-томна архівна справа, він повідомляє: «Зі зміною керівників англійської розвідки в Румунії було посилено конспірацію в роботі і змінено організаційну структуру самої служби. Якщо при Богомольці вся робота будувалася навколо його особи, і англійців мало цікавили люди, які стояли за ним, то його наступник Міллер виділив працівників, які керували певними лініями роботи, мали свої мережі інформаторів, і підніс їх на новий рівень. У зв'язку з цим окреслено дві секції: російська (білогвардійська), якою керує Аксаков, і українська на чолі зі мною. Нас відрекомендували центру, після чого затвердили в штаті англійської розвідки та надали особисті номери (мій 3-В)».

За погодженням із представництвом англійської розвідки, Калюжний згодом переправив до Бухареста дружину. Ганна Григорівна, пройшовши попередню підготовку в Іноземному відділі ДПУ й отримавши необхідні інструкції та завдання, готова була стати надійним помічником своєму чоловікові у його небезпечній і відповідальній роботі. Тепер вони жили в окремому двоповерховому будинку і навіть мали змогу наймати прислугу. Регулярна непогана платня від англійської розвідки давала змогу впевнено почуватися у добірному товаристві емігрантів.

Ішлося навіть про отримання Калюжним англійського громадянства. Але несподівано англійці дізналися, що в їхній румунській розвідувальній резидентурі перебуває радянський «крит». Почалися повальні перевірки, стеження. Серед інших потрапив під підозру і «Консул».

Його арешт пройшов дуже тихо: ніякого розголосу, гучних заяв, преси. Пантелеймона Федоровича тримали під охороною на конспіративній квартирі. Як згодом з'ясувалося, «Консул» потрапив в одну з розставлених румунською контррозвідкою перевірочних пасток. Про це він згодом сам дізнався під час допитів. Із ним уже не церемонилися і ставили питання прямо: хто й коли його завербував, хто співники, їхні адреси і паролі? Калюжний мовчав.

Так тривало всю весну до середини літа. А вранці 25 липня 1936 року в районі сіл Карагаш і Слободзея радянські прикордонники знайшли на березі кілька трупів чоловіків, яких прибило течією Дністра з румунського берега. В одному з них упізнали «Консула». Іноземні спецслужби таким чином поставили крапку в цій не вельми приємній для себе історії.

Ганна Калюжна

«Консула» поховали в Тирасполі. Його дружина повернулася на батьківщину по війні у 1945 році. Згодом, за клопотанням органів державної безпеки, їй призначили персональну пенсію. Було навіть підготовлено подання про нагородження орденом Червоної Зірки. Однак у бюрократичній круговерті довести це питання до логічного завершення так і не вдалося. Г. Калюжна тривалий час працювала в університетській бібліотеці Чернівців, але ніхто до останніх днів її життя не знав, що вони з чоловіком були головними дійовими особами масштабної операції зовнішньої розвідки радянської України у 20–30-ті роки минулого століття.

Начальник махновської контррозвідки

Ім'я цієї людини у представників старшого покоління викликає асоціацію з образом вульгарного і жорсткого начальника махновської контррозвідки, змалюваного письменником Олексієм Толстим у романі «Ходіння по муках», і його коронною фразою, яка російською звучала так: «Я – Лева Задов. Со мной шутить не надо!» У той же час мало хто знає, що Л. Задов до служби в армії Нестора Махна був анархістом, каторжанином, у перші роки радянської влади обирався від металургів і шахтарів депутатом міської ради у Юзівці (нині Донецьк), потім воював у складі Червоної Армії. Після втечі за кордон був румунською розвідкою посланий на радянську територію з розвідувально-

Лев Зінківський

диверсійним завданням, а після тривалого перебування під арештом, за непередбачуваним плином долі, його узяли на роботу в органи держбезпеки. Протягом 13 років він сумлінно і результативно працював у Іноземному відділі ДПУ-НКВС в Одесі, а у період масових репресій був заарештований і розстріляний за звинуваченнями у шпигунстві на користь румунської, польської і англійської розвідок.

Спробуємо розібратися, ким же був насправді Лев Задов: ідейним анархістом чи борцем за Радянську владу, агентом чекістів у оточенні Нестора Махна чи його відданим прихильником і ад'ютантом, радянським розвідником чи румунським шпигуном?

Його життєпис надзвичайно заплутаний і сповнений протиріч, як і сам Лев Задов. Ось як він про себе говорить у трилогії Олексія Толстого: «Одеса ж мене на руках носила: гроші, жінки... В усіх газетах писали: Задов – поет-гуморист... Цікава у мене біо-

графія. Із золотою медаллю закінчив реальне. А батько – простий биндюжник з Пересипу. Вся Одеса була обклеєна афішами з моїми портретами...» Насправді ж він ніколи не був одеситом, поетом і медалістом. Все це – художній домисел автора і данина політичній ситуації, в якій писався роман.

Лев Миколайович Задов народився у 1893 році у землеробській єврейській колонії Весела Маріупольського повіту Катеринославської губернії (нині – Донецька область) у сім'ї селянина. Батьки не могли із двох десятин землі прогодувати 11 дітей, тому у 1900 році сім'я переїхала до Юзівки, де батько зайнявся приватними перевезеннями на конях. На освіту грошей не було, тому Лев міг похвалитися хіба що двома роками навчання у єврейській школі. А от богатирською силою і зростом природа його, як і літературного героя, наділила щедро. Він, ще хлопчаком, підробляв на млині, переносючи повні мішки з пшеницею. Від природи наділений свободолюбною вдачею, він ніколи не терпів образ і нікому не дозволяв попихати собою. На відміну від інших, завжди слухняних, покірливих і сумлінних одноліток-євреїв, він нерідко пускав у діло свої не за віком здоровезні кулаки. І горе було тому, хто наслідювався необачно обізвати його пархатим жидом.

Слава зірвиголови і відчайдуха згодом привела його до анархістів. Тоді він саме працював у Юзівці на металургійному заводі в доменному цеху. Його часто брали у небезпечні вилазки добувати гроші для анархістської каси, і в розбійних нападах він вражав своєю хоробрістю, а іноді й жорстокістю. Лише у 1912 році він тричі брав участь у подібних «експропріаціях», пограбувавши артільника місцевого рудника, залізничного касира і поштову контору. Ще більше загрубіла й зашкарубла його душа на царській каторзі – У 1915 році Катеринославський окружний суд за участь у цих пограбуваннях засудив його до 8 років каторжних робіт. Спочатку він під слідством два роки провів у Юзівській в'язниці, потім сидів у Бахмуті,

Луганську, Катеринославі. Ще під час перебування в ув'язненні він узяв собі псевдонім Зіньковський.

Революція принесла йому звільнення і навіть особливий статус – потерпілого від старого режиму, борця за волю і світле майбутнє. Він повернувся на рідний завод, де був обраний членом Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Коли в Україну прийшли німці, подався добровольцем до Червоної Армії. Хоробро воював під Царицином і згодом за сміливість і відвагу з рядового став начальником штабу загону. Потім через свої анархістські переконання виявив незгоду із розподілом грошового забезпечення бійцям і командирам загону, після чого був відряджений у штаб Південного фронту. Звідти, за одними даними, він був направлений у тил німецький військ для проведення підпільної роботи, а за іншими – сам туди попрямував, поближче до рідних місць. Пізніше за це його нібито навіть звинувачували у дезертирстві, але довести щось було важко.

Наприкінці 1918 року він побував у Юзівці, зібрав невелику групу друзів-анархістів, до складу якої увійшов і його молодший брат Данило, і разом вони прийшли до Махна. Гуляйпільський атаман видався йому близьким за духом і тим, що він вкладав у поняття революційного перетворення суспільства. Л. Зіньковський-Задов швидко завоював авторитет і увійшов до найближчого оточення Нестора Махна. Спочатку він був рядовим бійцем, потім його поставили помічником командира полку, а згодом, після створення контррозвідки повстанської армії, призначили помічником начальника, а не начальником контррозвідки, як зазначається у багатьох публікаціях. Начальником був Лев Голік. Згодом, після ряду реорганізацій і злиття із частинами Червоної Армії, Л. Зіньковський став начальником контррозвідки 1-го Донецького корпусу. Саме на цій посаді він і розкрив себе повністю, одержав величезні повноваження і можливість карати й милувати, розчавлювати людей і шляхетно дарувати їм життя.

Про те, чи був він агентом «чека» у близькому оточенні Нестора Махна, достеменно стверджувати можна лише за наявності документальних матеріалів стосовно цього факту. Однак досі жодних документів з цього приводу оприлюднено не було. Тому численні розмірковування на цю тему можна пояснити лише величезним бажанням видати бажане за дійсне і додати ще один штрих у і без того заплутану й авантюрну біографію Л. Задова. Авторіві також доводилося особисто чути одкровення поважних осіб, які свого часу нібито тримали в руках архівну справу на Л. Задова і при цьому запевняли, що там є інформація про те, що він був завербований для роботи проти Махна. Інші, не менш поважні особи, які вивчали особову справу Л. Задова, запевняли, що нічого подібного в архівних матеріалах немає.

Аналіз подальших подій показує, що при бажанні з нього можна зробити як героя, так і жертву, як віддану Махнові людину, так і зрадника, який пізніше активно працював по махновській еміграції. Що б там не було, а у Нестора Махна підстав сумніватися у відданості Л. Зіньковського не було. Він брав участь у всіх походах і операціях. Був комендантом загону, посланого у Крим на розгром Врангеля, форсував Сиваш і штурмував Перекоп. Згодом, після того, як Фрунзе порушив умови договору, став роззброювати і розстрілювати махновців, з невеликим загonom вирвався з оточення, дістався Гуляй-Поля, і відтоді, аж до виходу за кордон, був постійно поряд з Н. Махном. На цьому останньому етапі махновського спротиву він стає особистим ад'ютантом Махна і незмінним керівником розвідки і контррозвідки, не раз рятує отамана від смерті, ледве не на собі виносить його пораненого з поля бою. Якби був агентом «чека», то мав безліч можливостей, щоб ліквідувати Н. Махна. Але ж цього не зробив.

За кордоном Лев Зіньковський став безправним емігрантом і втікачем. На початку червня 1924 року він підрядився зводити будинок у Румунії поблизу містечка Плоешти. Колишні грізні

і безстрашні вояки брати Лев і Данило Задови, Андрій Скомський, Василь Бойченко, Андрій Шанкала і колишній сотник петлюрівської армії Іван Запорожченко, що товаришував з махновцями, за роки еміграції перетворилися на звичайнісіньких роботяг із загрубілими від важкої праці руками.

Л. Зінковський серед співробітників
Іноземного відділу

брати-махновці побоювалися і обминали після якихось провин, тепер став підсобником, бо у будівельній справі нічого не тямив. Льовкина волелюбна натура постійно бунтувала, у відчаї натикалася на непорозуміння, мов на глухі стіни, але виходу не знаходила. Та згодом з'явилася ціль.

Якось із Бухареста приїхав один чоловік і відрекомендувався представником якогось емігрантського комітету. Насправді ж, судячи з його обізнаності, він був з розвідки. Махновцям запропонували перейти український кордон, виконати там спеціальне завдання і повернутися назад. Їм належало розвідати обстановку поблизу кордону, а на зворотному шляху здійснити низку диверсійних актів. Обіцяли добре за це заплатити. Після деяких роздумів і суперечок свою згоду дали всі. Вони вирішили скористатися цією нагодою, щоб вибратися з Румунії і повернутися на батьківщину, де махновцям було оголошено амністію. Їх доставили в Ясси, спочатку кожного сфотографували, а

Все ество Льови
Зінковського проти-
лося тому способу жит-
тя, що він змушений
був вести в еміграції.
Тепер, після тієї майже
безмежної влади, яку
мав у махновській ар-
мії, він змушений був
рабською працею зароб-
ляти собі на прожит-
тя. Він, кого навіть свої

потім відвели до канцелярії штабу армійського корпусу, де наказали заповнити анкети. Там треба було обов'язково зазначити прізвище, ім'я, по-батькові, місце народження, записати всіх близьких родичів і їх адреси, відповісти на ряд запитань щодо перебування в Румунії. А ще кожному присвоїли псевдонім, під яким він братиме участь в операції. Після виконання всіх формальностей групу відправили в бік кордону.

Л. Зіньковського призначили старшим групи. Незабаром принесли зброю: кожному по револьверу, по дві бомби і майже по сотні патронів. Після переходу на радянську територію вони зайшли в село Баштанку, де швидко відшукали голову сільради, здали зброю і про все розповіли. Згодом дісталися в районний відділ ДПУ, звідки їх першим же поїздом під конвоєм відправили до Вінниці. Там їх ретельно допитали, склавши відповідні протоколи, а через тиждень усіх відвезли до Харкова.

У деяких публікаціях помилково стверджується, що Л. Зіньковський прибув на радянську територію за завданням Нестора Махна, щоб відшукати заховане раніше золото. Насправді, за цінностями приблизно в цей же час до Гуляй-Поля прямував інший ад'ютант – Іван Лепетченко. Інформацію про його особливу місію задалегідь добула варшавська резидентура радянської зовнішньої розвідки. Під час переходу кордону він був затриманий і змушений показати деякі місця, де ховалися цінності, особисті речі і документи Махна.

Л. Зіньковського під час допитів також розпитували про махновські скарби, але він повідомив лише загальну інформацію і те, про що чекісти вже знали з інших джерел. Тому є абсолютною хибним припущення, що він за золото нібито купив собі посаду в лавах ДПУ. Насправді, він шість місяців відсидів під арештом. За відсутністю достатньої кількості місць для утримання в'язнів його увесь цей час тримали у ванній кімнаті. Л. Зіньковський справив гарне враження на чекістів, у першу чергу тим, що був добре обізнаний з обстановкою за кор-

доном, під час проживання у Румунії постійно підтримував контакти з іншими махновцями і користувався у них авторитетом.

Саме в цей час щойно створені підрозділи зовнішньої розвідки ДПУ радянської України здійснювали широкомасштабну операцію, метою якої було повернення на радянську територію колишніх махновців, котрі перебували в Румунії, Польщі та інших країнах Європи і яким було оголошено амністію. Цій операції надавалося особливо важливого значення, оскільки іноземні розвідки почали активно вербувати агентуру серед колишніх махновців для засилання в Україну з розвідувальними та диверсійними завданнями. Необхідно було позбавити іноземні спецслужби такої можливості. Одну з провідних ролей в цій операції належало зіграти саме Льву Зіньковському.

Як це не звучить парадоксально, але сталося так, що Л. Зіньковському після шести місяців перебування у в'язниці запропонували роботу в ДПУ. Спочатку кілька місяців він працював у Харкові, потім був переведений уповноваженим Іноземного відділу в Одеський окружний відділ ДПУ УСРР. Його брали на службу з цілком конкретним прицілом: він мав працювати по численній колонії колишніх махновців, які після втечі опинилися на території Румунії і Польщі, переконувати їх повертатися на батьківщину, залучати для збору розвідувальної інформації, знаходити серед великої маси тих, хто залишився в Україні і порвав з минулим, надійних людей для засилання з конкретними завданнями за кордон. Зі своїм сильним вольовим характером, своєрідним досвідом перебування на службі у Махна, а потім проживання у вигнанні за кордоном протягом кількох років, знанням румунської мови, величезним авторитетом серед махновців Зіньковський був просто знахідкою на цій роботі.

У новій якості він проявив наполегливість і непідробне прагнення бути корисним радянській владі. За його безпосередньої участі вдалося залучити до роботи зі збирання важливої інформації в Румунії і Польщі ряд махновців, де-

кого використовувати як кур'єрів для підтримання зв'язку із закордонними співробітниками розвідки. Чого вартий лише один із них – колишній командир кулеметного підрозділу махновської армії, який протягом п'яти років був чи не основним кур'єром у радянського розвідника Пантелеймона Калюжного, впровадженого в англійську розвідку у Бухаресті. Як свідчать архівні матеріали, Л. Зіньковський особисто виїздив на кордон, де займався переправлянням кур'єрів за кордон, фігурував у багатьох справах як активний учасник оперативних ігор з іноземними розвідками.

Всього Зіньковський прослужив у Іноземному відділі 13 років. Неодноразово захоплювався керівництвом за мужність і сміливість. Але його минуле – перебування у махновській армії і в еміграції за кордоном – важким тягарем супроводжувало його усі роки.

У 1935 році на території Румунії була розкрита майже вся резидентура радянської зовнішньої розвідки, до чого доклали руку деякі агенти, які стали на шлях зради. Із Москви надійшла вказівка терміново у всьому розібратися і знайти винних. У цей час уже відчувалося наближення 1937-го року, тому пошук відбувався за схемою, яка пізніше знайшла масове застосування. Замість аналізу реальних причин невдач відшукували тих, на кого можна було звалити всі невдачі, звинувативши при цьому в антирадянській і контрреволюційній діяльності. Л. Зіньковський, як ніхто інший, підходив під таку кандидатуру.

Закономірним, як на ті часи, став арешт, безпідставні, надумані звинувачення у зв'язках в румунською, польською і англійською розвідками і трагічна розв'язка. Він був розстріляний у 1938 році, а реабілітований лише у 1990-му. Усі ці роки тавро зятого анархіста, начальника контррозвідки махновської армії і втікача за неймовірних обставин з Румунії постійно тяжіло над його долею і незримо впливало на тих, хто мав винести остаточний вердикт у його справі.

Двічі розстрілювана Марія Фортус

Навряд чи знайдеться ще в історії радянської розвідки жінка з такою героїчною і драматичною біографією, як у Марії Фортус. Її ім'ям батько – відомий на початку 1900-х років у Херсоні банкір Олександр Фортус, – назвав придбаний ним пароплав, благословляючи у такий спосіб доньку на успішне плавання по бурхливому життєвому морю. А

Марія Фортус

в 1970-ті роки вона вже сама була однією з так званих хрещених матерів спуску на воду суден на Херсонському суднобудівному і судноремонтному заводі. Тоді ж на її честь була названа одна з вулиць Херсона. Та в її біографії були й інші сторінки, приховані від широкого загалу, коли вона виконувала таємні завдання розвідки...

Фортус Марія Олександрівна народилася у 1900 році на Херсонщині. Ще до революції 1917 року вона, як член есерівської організації, виконувала різні ризиковані завдання. Одним з них було влаштування в оранжерею херсонської в'язниці з метою встановлення контактів із засудженим до смертної кари активістом і підготовки його втечі. Марія зробила усе, як веліли. Однак на завершальному етапі свої корективи в хід операції внесла революція, після якої усіх політв'язнів і так звільнили.

Наступним завданням було поширення листівок серед іноземних матросів, які разом з білогвардійськими частинами господарювали в портових містах на півдні України. Марія з головою занурилася у цю справу і навіть не одразу збагнула, що закохалася в одного смуглявого чорноокого моряка. Його звали Рамон Касанеляс Люк. Він виявився іспанцем, якого поліція переслідувала за політичну діяльність у себе на батьківщині, і він змушений був знайти притулок на французькому

торговельному судні, влаштувавшись механіком. Згодом це судно переобладнали в ремонтну базу і включили до складу французької військової ескадри, яку відправили для боротьби з радянською владою.

Зрозумівши, що новий знайомий також широко закоханий в неї і поділяє її революційні погляди, Марія почала активно залучати і його до цієї діяльності. Та згодом масові антивоєнні виступи французьких моряків у портових чорноморських містах змусили уряд Франції відкликати свій флот. Покидав Херсон і Рамон, не знаючи, що разом з коханою він залишає на українському березі свою майбутню дитину.

Сина, який згодом народився, вона назвала на честь батька Рамоном. Все це аж ніяк не стало на заваді тому, що їй запропонували роботу в місцевій ЧК. Марія спочатку в основному займалася діловодством. Але незабаром їй довелося виконувати завдання надзвичайної ваги. Події громадянської війни на півдні розгорталися непередбачено. За якусь мить все змінилося і червоногвардійці, спішно покидаючи зайняті території, почали стрімко відступати, не встигаючи навіть евакуювати державні установи з їхньою документацією. Найбільше у цій ситуації хвилювалися за напрацьовані секретні папери чекісти. Щоб зайвий раз не ризикувати в дорозі, все найважливіше закопали в лісі. Там же заховали й реквізоване у буржуазії срібло й золото. А найцінніші вироби і діаманти було вирішено доставити в Київ.

Цю місію взялася виконати Марія. Вона вшила все це у спеціальний пасок, яким обгорнула себе кілька разів, так що зовні знову виглядала вагітною, як і нещодавно. Їй дали супроводжуючого, який виступав у ролі чоловіка, і так вони пішки вирушили в небезпечну подорож. Дорогою натрапляли на різноманітні банди, загони місцевих отаманів і революціонерів, від яких іноді доводилося триматися подалі. Якось навіть піддали обшуку, запідозривши в них червоних лазутчиків. Але Марія влаштувала таку істеріку, апелюючи до жінок, які зібралися довкола, що в

усіх відпало усіяке бажання до неї торкатися. Майже місяць добиралися вони на перекладних до Києва і таки дійшли, напівголодні і босі, оскільки взуття геть розлізлося. В кабінеті начальника ВУЧК Марія виклала на стіл коштовності і тільки тоді відчула страшенну втому, ледве не знепритомнівши.

З Києва її відрядили на оперативну роботу в Єлизаветградську ЧК. Якось виникла незвичайна ситуація: бандити захопили підпільників і вимагали викуп. Але такої суми не було. Хтось запропонував попросити у Нестора Махна, його головний штаб якраз перебував неподалік. Марія разом з колегою під виглядом вчителів пробилися з поклоном до всесильного «батька» і почали слізно просити грошей нібито на утримання школи. Дружина Нестора Івановича Галина Кузьменко, що якраз була у хаті, зглянулася на такі бідування і умовила чоловіка допомогти. Грошей вистачило, аби визволити товаришів.

Згодом на одній з чергових нарад обговорювалося питання, як боротися з армією Нестора Махна, зокрема, продумувалися різні варіанти проникнення в один із його загонів. На цю роль Марія запропонувала себе. Спочатку вона влаштувалася медсестрою в евакопункт на станції П'ятихатки, де частенько лікувалися поранені махновці. Заприятелювавши з черговою групою бійців, вона згодом після їхнього одужання подалася разом з ними до одного із махновських загонів. Там продовжувала лікувати хворих і поранених, а тим часом через заздальгідь визначені способи зв'язку повідомляла про пересування і плани махновців.

Але якось трапилося непередбачуване: хтось із близького оточення Махна упізнав у ній ту вчительку, яка приходила просити гроші на школу. Марію запідозрили у шпигунстві. Довго розбиратися не стали. Разом з іншими схопленими її вивели в поле і дали залп...

Коли місцеві селяни навідалися на місце розстрілу, то помітили, що хтось подає слабкі ознаки життя. Це була Марія Фор-

тус. Куля, влучивши у великий мідний гудзик, застрягла біля серця. У лікарні її вдалося врятувати.

Після одужання вона знову повернулася на службу, тепер уже в Одеську губчека. Брала участь у розробці закордонних білоемігрантських організацій. При цьому, як і раніше, потрапляла в саму гущу подій, туди, де найбільш небезпечно й ризиковано. Та на одній з підставних явочних квартир, яку використовувала розвідка, її виявив колишній білогвардійський офіцер. Зрозумівши усю небезпеку становища, Марія спробувала вихопити револьвер, але чоловік виявився спритнішим. Вона тільки встигла побачити, як із дула його нагана вихопилося полум'я, і одразу все провалилося в якесь небуття...

Знову її чекала операційна палата і балансування між життям і смертю. І воля до життя знову взяла гору. Однак після одужання лікарі визнали неможливим її подальше використання на оперативній роботі. Та й колеги радили більше не випробувати долю. Зрештою, її відрядили на навчання до Москви в Комуністичний університет трудящих Сходу. Саме там відбулася подія, про яку вона всі ці роки мріяла.

У коридорах університету Марія випадково зустрілася з Рамоном. Як з'ясувалося, він був політемігрантом і сам намагався розшукати її на півдні України. А доля знову звела їх разом у Москві і подарувала кілька років щасливого життя разом з сином. Рамон у цей час закінчує льотну школу, потім – Комуністичний університет імені Свердлова, працює у виконавчому комітеті Комінтерну.

У 1929 році його, як активного політичного діяча, по лінії Комінтерну направляють спочатку до Мексики, а потім до Іспанії. Радянська зовнішня розвідка, що увесь час тримає в полі зору розвиток цих подій, вирішує відправити до нього Марію. Імпозантна і модно одягнена латиноамериканка з уругвайським паспортом, оформленим на ім'я Хулії Хіменес Кардена, прибула в один з іспанських портів на туристичному теплоході. Вона до-

сконало володіла іспанською, тож ніхто навіть не міг запідозрити, що ця чарівна пані є розвідницею.

Її перебування в Іспанії було досить непростим. Політична ситуація у цей час дуже загострюється. Профашистський режим намагається задушити активність народних мас і посилює репресії проти комуністичної партії, яка змушена піти в підпілля. Разом з Рамоном, обраним генеральним секретарем компартії Каталонії, переховується від переслідувань і Марія. Але їхня діяльність не залишається не поміченою поліцією. Рамона заарештовують, а її виселяють з країни. Марія опиняється на півдні Франції. Через кілька місяців, дізнавшись про звільнення чоловіка, вона таємно повертається і знову включається у підпільну роботу.

В Іспанії на неї очікує нове випробування. У країні починаються парламентські вибори, Рамон висувається кандидатом у депутати від комуністичної партії. Та незадовго до виборів автомобіль, в якому він їхав до Мадриду у партійних справах, потрапляє у влаштовану реакціонерами аварію. Попрощатися з тілом популярного політичного діяча прийшли тисячі іспанців. Жива черга до приміщення ЦК партії розтягнулася на кілька кварталів. Марія ж, яка переживала цю втрату більше за всіх, змушена була кілька разів ставати у загальну чергу, щоб пройти повз труну коханого. Через незаконний перехід кордону вона могла будь-якої миті бути заарештованою. І поліція дійсно вистежувала її серед учасників похоронної процесії.

Протягом якогось часу вона залишалася за кордоном, виконуючи завдання розвідки. Потім повернулася до Москви. А через чотири місяці в Іспанії спалахнула громадянська війна, і її знову відрядили туди. Після прибуття на місце бойових дій Марію спочатку призначили перекладачем і офіцером з особливих доручень до радянського військового радника при генеральному штабі республіканської армії генерала Петровича – майбутнього маршала Радянського Союзу Кирила Мерецькова. Згодом

вона дістала нове призначення – займатися авіаційною розвідкою на північному фронті у штабі військово-повітряних сил.

Про одну з операцій зі знищення бази бомбардувальників у місті Леон, проведених за її безпосередньої участі, тоді писало багато європейських газет. За успішне проведення цього та інших небезпечних завдань в Іспанії Марію Фортус нагородили орденами Леніна і Червоного Прапора.

Історія з нагородженням орденом Леніна є досить цікавою. Коли до Москви прибула делегація уряду республіканської Іспанії, Марія Фортус у якості перекладача побувала з нею на зустрічі зі Сталіним. Під час бесіди Долорес Ібарурі досить високо оцінила роль Марії Олександрівни як у підпільній діяльності, так і бойових діях на території Іспанії, на що Сталін сказав: «Ми їй за це дамо Героя». Але Фортус заперечила, мотивуючи це тим, що її брат був репресований і розстріляний у 1937 році, тому вона не має права на таку високу нагороду. Після деякої паузи і роздумів Сталін промовив на це: «Ну, якщо не Героя, то орден Леніна ми їй дамо».

Після повернення до Москви перше, що вона зробила, – відвідала відділ, який опікувався відправкою добровольців до Іспанії, щоб дізнатися про сина. Страшна звістка про загибель Рамона в повітряному бою у районі Сарагоси над ворожими позиціями її приголомшила. Але Марія знайшла в собі сили повернутися на службу. Її в числі тих, хто пройшов бойове хрещення в Іспанії, направили на навчання в Академію імені Фрунзе. Вперше сюди зарахували кількох жінок.

Коли почалася війна 1941-го року, Марію Фортус призначили начальником штабу авіаційного полку під командуванням Марини Раскової. При цьому керувалися тим, що вона раніше вже мала справу з авіацією. Але Марія була переконана, що може більше користі принести на іншій ділянці роботи – у розвідці. Відповідні рапорти один за одним направлялися нею керівництву. На початку 1942 року випала слушна наго-

да використати її колишні знання і навички. У сформований Дмитром Медведєвим партизанський загін увійшла група іспанських емігрантів, і якраз знадобився перекладач. Водночас перед нею поставили завдання допомагати командирі у здійсненні розвідувальної діяльності.

У загоні Марія познайомилася з розвідником Миколою Кузнецовим. Вони спільно розробляли деякі операції. Та її перебування у партизанському загоні тривало недовго, воно завершилося після поранення. Літаком її відправили на «велику землю». Новим призначенням після одужання був розвідувальний відділ 3-го Українського фронту. Тут вона брала участь у підготовці розвідувальних груп до закидання їх у глибокий тил ворога. А одного разу і сама була десантована на румунську територію між річками Прут і Серет для розвідування укріплень та місць розташування ворожих військ. Після повернення її було нагороджено другим орденом Червоного Прапора.

А ще один орден Леніна Марія одержала за успішно проведені операції на території Угорщини. На одній з ділянок фронту гітлерівці зосередили великі сили і розгорнули масований контрнаступ. Радянські війська змушені були відступити і залишити старовинне місто Секешфехервар, давня назва якого латинською звучала Альба Регія (Біле місто). Перед відступом Марія отримала завдання терміново підготувати надійні позиції для залишення в місті розвідниці з рацією та залучити до цієї роботи місцевих патріотів. Радисткою вона обрала Лідію Мартищенко, роль якої пізніше успішно зіграла відома актриса Тетяна Самойлова у радянсько-угорському фільмі «Альба Регія». У результаті з окупованого міста регулярно надходила важлива розвідувальна інформація, яка допомогла провести успішний наступ і визволити місто, не заподіявши йому великих руйнувань.

У наступній спеціальній операції в окупованому Будапешті Марія вже брала участь сама. Коли почалися бої на око-

лицях міста, на радянський бік перейшов угорський капітан. Він повідомив, що у підвалі зруйнованого королівського палацу, де розміщувався важливий німецький штаб, зберігалися якісь дуже цінні документи. Капітан приблизно знав це місце і міг його показати. Командування, якому доповіли про це, одразу зацікавилася і віддало наказ за будь-яку ціну роздобути документацію.

Марію Фортус, капітана і перекладача перевдягнули у форму німецьких військових лікарів. Вночі їх непомітно переправили через лінію фронту. Напівзруйнованими вулицями вони дісталися палацу і відшукали потрібний бункер. Вхід до нього був завалений уламками цегли й каміння від вибуху.

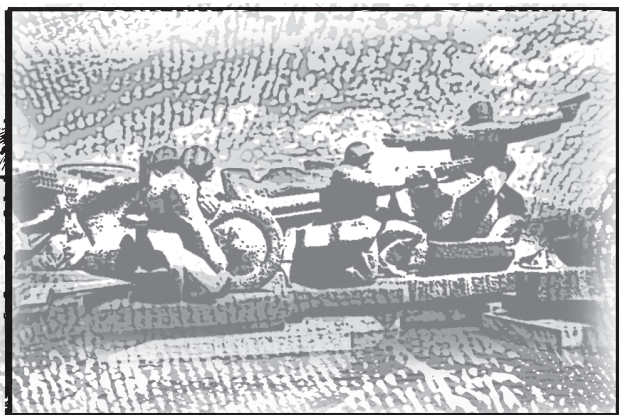
М. Фортус серед однополчан

Довелося розбирати все вручну. Коли дісталися до документів, почався авіаційний наліт і всі виходи назовні завалило. Згодом сіли батарейки в ліхтарях. Так минула ціла доба, яка здалася безкінечністю. Потім несподівано почули стукіт і голоси. Це перекладач, який залишався назовні, пішов на ризик

і попросив німецьких солдатів визволити двох засипаних у підвалі лікарів. На щастя, у метушні вуличних боїв ніхто не став з'ясовувати, хто вони насправді, і все завершилося благополучно.

Після війни Марія ще протягом деякого часу у Відні займалася розвідувальною діяльністю з позицій Центральної групи радянських військ в Австрії. Зокрема, брала участь у розшуку засекреченого підземного військового заводу. Після завершення цієї операції все найцінніше обладнання було вивезено до Радянського Союзу.

Згодом вона повернулася на батьківщину, працювала в Москві у центральному апараті розвідки. Потім займалася громадською і літературною діяльністю. Як про визначну розвідницю про неї дізналися вже після виходу на екран художніх фільмів, зокрема, «Салют, Маріє!» з акторами Адою Роговцевою, Валерієм Золотухіним, Віталієм Соломінім та іншими. Чи не щороку вона приїздила і до Херсону, де народилася й виросла, де на її честь названо одну з вулиць і де зустріла кохану людину, пам'ять про яку пронесла через усе життя. Померла Марія Фортус у 1980 році.

У полум'ї Другої світової

Спеціаліст з партизанської війни

Одним із тих, хто ще задовго до початку Другої світової війни послідовно і цілеспрямовано на професійній основі готувався до ведення партизанської війни в глибокому тилу ворога, був Микола Архипович Прокоп'юк. Майбутній розвідник народився 7 червня 1902

Микола Прокоп'юк

року в селі Самчики Старо-Костянтинівського повіту Кам'янець-Подільської губернії (нині Хмельницька область). У 1918 році сім'я переїхала в містечко Синява. М. Прокоп'юк пішов працювати слюсарем на місцевий цукровий завод, де вступив у озброєну заводську дружину. Згодом він узяв участь у повстанні проти білополяків, а в 1920 році вступив до Червоної Армії. У складі 8-ї дивізії червоного козацтва воював з денікінцями і на польському фронті.

У 1921 році його відрядили до органів державної безпеки. Починав він співробітником Старокостянтинівського повітового відділення ВУНК, з 1921 року – уповноваженим по бо-

ротьбі з бандитизмом Шепетівського окружного відділення ДПУ. Згодом продовжив службу у прикордонних військах, де упродовж семи років безпосередньо займався розвідувальною діяльністю, працюючи в іноземному відділенні спочатку у Славутському, а потім Могилів-Подільському прикордонних загонах.

У 1931 році Миколу Прокоп'юка переводять до центрального апарату ДПУ України в Особливий відділ Українського військового округу, де він працює помічником начальника відділення, а згодом і начальником відділення. У цей час почалася нова хвиля широкомасштабної підготовки до партизанської війни проти можливого противника. Прокоп'юка призначають керівником однієї із спеціальних груп. Незважаючи на те, що думки військових командирів і політиків на роль партизанських формувань у тогочасних умовах дуже різнилися, особисто він вважав цей вид ведення бойових дій у тилу ворога дуже ефективним і докладав максимум зусиль для опанування тактики і методів ведення партизанської війни. За результатами загальновійськових навчань на території Ленінградського військового округу, у яких брали участь підрозділи військової і зовнішньої розвідки, дії очолюваної ним спецгрупи заслужили найвищу оцінку.

Одержані знання і навички йому знадобилися в Іспанії. Команданте Ніколас, як його називали іспанські товариші, займався розвідкою, організацією диверсій на залізницях, аеродромах та інших транспортних комунікаціях, брав участь у підриві одного із стратегічних мостів, у боях з франкістськими військами під Гранадою, на Валенсійському та інших напрямках, виконував різні спеціальні завдання. Після повернення на батьківщину він, з урахуванням набутого досвіду, очікував на нове призначення і, звісно, на підвищення. Орден Червоного Прапора на його грудях доповнював і без того позитивну та героїчну характеристику.

М. Прокоп'юка планували направити на Україну в Іноземний відділ на посаду начальника відділення, яке мало займатися підготовкою співробітників для ведення спеціальних операцій на випадок війни. Але його подальшу долю вирішив один дзвінок від першого секретаря компартії України Микити Хрущова до Лаврентія Берії. Всі більш-менш вагомі посади тоді погоджувалися на партійному рівні, і кандидатура Прокоп'юка потрапила на розгляд республіканського ЦК. Як з'ясувалося пізніше, на заводі стало те, що він безпартійний, до того ж його рідний брат був у травні 1938 року заарештований за підозрою у контрреволюційній діяльності і розстріляний як польський шпигун.

Брат Прокоп'юка працював учителем історії в середній школі. Йому інкримінували членство в контрреволюційній повстанській організації, а також проведення роботи проти радянської влади в складі групи, яка нараховувала більше десяти осіб. Серед них були вчителі, рядові колгоспники і деякі керівники. У підсумку – розстріл за шпигунську діяльність на користь польської розвідки, підготовку до здійснення диверсійних актів, шкідництво й антирадянську агітацію.

Арешт брата Прокоп'юк вважав якимось непорозумінням, кричущою помилкою, яка мала обов'язково з'ясуватися і бути виправленою. Але поки що ця обставина боляче вдарила по ньому самому. Спочатку його понизили у посаді, а в травні 1940 року взагалі звільнили зі служби й відправили у запас.

Так проминуло кілька місяців. В Європі у розпалі була Друга світова війна. Керівництво радянської розвідки чітко усвідомлювало, що скоро вона перекинеться і на територію Радянського Союзу. Слід було готуватися до гіршого і зміцнювати кадровий апарат, який дуже постраждав у період репресій. У цій ситуації у окремих начальників вистачило сміливості й мужності звернутися до Берії з пропозицією звільнити з таборів деяких колишніх співробітників розвідки, а також поновити на роботі тих, хто був звільнений за

наклепами або надуманими мотивами. Серед названих був і Микола Прокоп'юк.

Його зарахували у кадровий резерв центрального апарату зовнішньої розвідки. На той час уже закінчилася радянсько-фінська війна, і з цією країною відновилися дипломатичні відносини. Ще в березні 1940 року резидентом зовнішньої розвідки під прикриттям посади повіреного у справах, а потім і радника дипломатичного представництва до Фінляндії був направлений розвідник Єлисей Синіцин, який уже мав досвід роботи у цій країні. Прокоп'юка відрядили до нього у помічники під прикриттям посади співробітника торговельного представництва СРСР. Перед ним стояло завдання головну увагу зосередити на вивченні німецько-фінських стосунків і збиранні інформації про можливі плани залучення Фінляндії до участі у воєнних діях на боці Німеччини.

Прокоп'юку вдалося добути важливу оперативну інформацію про порушення фінською стороною укладеного мирного договору з СРСР, про перекидання німецьких військ на північ країни, таємні військові фінсько-німецькі переговори. У березні 1941 року від одного зі своїх агентів він одержав повідомлення про прибуття в район Петсамо німецьких дивізій, а ще через деякий час – про одержання резервістами військового обмундирування, що означало практично їх приведення в повну бойову готовність.

У червні резидентурою було заздалегідь отримано інформацію про підписання угоди між Німеччиною і Фінляндією стосовно участі останньої у війні проти СРСР. А після початку воєнних дій усю радянську дипломатичну місію, у тому числі й Прокоп'юка, було депортовано. Проїзд дозволявся поїздом до Туреччини під пильною охороною гітлерівців. Там мав відбутися взаємний обмін дипломатами з Фінляндією, тобто між країнами, які перебували у стані війни. Лише 15 вересня радянська місія прибула до Москви.

А вже через кілька днів Прокоп'юк командував батальйоном окремої бригади особливого призначення, яка під Москвою займала оборону між Ленінградським і Волоколамським шосе. Лише коли загроза столиці країни зникла, керівництво зовнішньої розвідки, зокрема 4-го управління НКВС, згадало, що він є досвідченим фахівцем з проведення розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога. Прокоп'юка відкликали з фронту і до ручили сформувати розвідувальну групу під умовною назвою «Мисливці». Вона мала діяти на окупованій території України, у тих місцях, які він знав ще з юнацьких років.

Перший загін із 28 бійців у ніч на 1 серпня 1942 року був завантажений у «Дуглас» і успішно десантований у лісовій місцевості поблизу Олевська Житомирської області. За два тижні сюди було перекинуто всю розвідгрупу. Спочатку передбачалося, що діяльність «Мисливців» спрямовуватиметься на українську столицю і в цілому на Київський оперативний район. Для зручності групу передислокували в район Малина на Київщині. Але тількино почали створювати необхідні позиції, як із Центру надійшла вказівка перебиратися поближче до Рівного, яке обрав для влаштування своєї резиденції рейхскомісар України Еріх Кох. Важкий перехід, який супроводжувався неодноразовими бойовими сутичками, завершився у Цуманських лісах, великих лісових масивах, розташованих поблизу міст Рівне, Луцьк і Ковель.

Основне завдання, яке стояло перед загоном, – здійснювати диверсії на залізниці Рівне – Ковель і шосе Брест – Київ, якими до фронту повним ходом йшла техніка і жива сила, при цьому уникати збройних сутичок з ворожими гарнізонами, а також збирати й передавати у Центр розвідувальну інформацію. Встановлення широких і надійних зв'язків з місцевим населенням давало змогу розвідникам з'являтися й надовго влаштовуватися в Рівному і Луцьку для збору і передачі важливих даних, а звідти проникати для налагодження розвідувальної роботи навіть на територію Німеччини.

З наближенням фронту Прокоп'юк одержав з Центру по радіо наказ рухатися на захід. І загін, який на той час уже виріс до бригади чисельністю у 500 бійців, узяв курс на Яновські ліси, що в Люблінському воєводстві Польщі.

Спільно з польськими партизанами загін розгорнув активну діяльність, що дуже дошкуляло гітлерівцям і відволікало чимало їхніх сил. Остаточне рішення про ліквідацію партизанських з'єднань вони прийняли після того, як за наводкою розвідників Прокоп'юка авіація далекої дії Радянської Армії завдала прицільного бомбового удару по скупченню військових ешелонів на залізничній станції Хелм. Гітлерівці розробили масштабну каральну експедицію, до якої залучили регулярні, охоронні і поліцейські війська, підкріплені артилерією, танками і навіть авіацією. Всього зібрали близько 30 тисяч вояків. Керувати операцією призначили генерала Кенслера. Тактично йому протистояв Микола Прокоп'юк, якого обрали керувати

Герой Радянського Союзу
М. Прокоп'юк

всіма оточеними радянськими і польськими загонами і в якого у розпорядженні було вдесятеро менше особового складу.

Зваживши всі можливі варіанти, Прокоп'юк вирішив залишатися на місці, приймати бій, завдати ворогу максимальних втрат і лише після цього усім разом виходити з оточення. Досвід професійного розвідника підказував йому, що для успіху операції необхідно за будь-яку ціну дізнатися про плани нападників. Обравши тактику коротких раптових сутичок, бійці загону внаслідок одного з боїв захопили в полон німецького капітана з документами і картами. Допит полоненого і вивчення трофеїв дозволили встановити час, місце головного удару і подальше ймовірне розгортання подій.

На всьому проміжку оборони бій тривав цілий день. Гітлерівці зазнали значних втрат. Зранку вони планували повторити наліт авіації і остаточно зламати опір. Але об'єднані загони вночі повним складом вийшли з оточення і відірвалися від переслідування. Це було одне з найбільших протистоянь партизан на польській землі за всі роки окупації.

Після цього Прокоп'юк повів свій загін у напрямку Карпат і згодом розгорнув активну бойову діяльність на території східної частини Словаччини. Наприкінці вересня 1944 року «Мисливці» захопили Руський перевал у Східних Карпатах і упродовж кількох днів утримували його до підходу передових частин 4-го Українського фронту. За цю операцію Микола Архипович був нагороджений другим орденом Червоного Прапора і відкликаний до Москви. А незабаром з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння йому в числі інших розвідників звання Героя Радянського Союзу.

Логічно розсудивши, що його досвід проведення розвідувально-диверсійних операцій на західному фронті уже навряд чи знадобиться, керівництво зовнішньої розвідки поставило перед ним нове завдання. Більш ніж на рік він відряджався до Китаю. Там займався збором розвідувальної інформації для Радянської Армії перед початком війни з Японією, а також наданням допомоги китайським патріотам у національно-визвольній боротьбі. За його участі формувалися розвідувально-диверсійні групи з числа китайських громадян, які досить ефективно діяли у провінції Сінцзян.

Після повернення з Китаю Миколу Прокоп'юка очікує нове відрядження – до Німеччини. Він бере участь у проведенні ряду спеціальних операцій в рамках діяльності радянської військової адміністрації землі Саксонія, спільно з представниками східнонімецьких органів безпеки провадить оперативні ігри, спрямовані проти іноземних розвідок.

У 1950 році він виходить у запас за станом здоров'я. Участь у війні, багаторічні перебування у тривалих відрядженнях за кордоном, де іноді напруження доходило до критичної межі, давали про себе знати. Він отримав визнання, пошану і всі можливі почесті. А наприкінці 1980 року, через п'ять років після смерті розвідника, на одному з флігелів маєтку у Самчиках на Хмельниччині, що колись належав поміщику Михайлові Шестакову, з'явився об'ємний ліплений напис: «Музей М. Прокоп'юка». Саме у цьому флігелі колись жила велика родина сторожа панського лісу Архипа Прокоп'юка і саме тут народився і зростав майбутній розвідник і Герой Радянського Союзу.

На чолі розвідувальної резидентури у Києві

У роки Другої світової війни нелегальною резидентурою, яка в окупованому Києві здійснювала розвідувально-диверсійну діяльність, керував Іван Кудря. Влітку 1942 року він був заарештований і згодом розстріляний фашистами. І лише через двадцять років після закінчення війни, ретельно розібравшись у всіх обставинах його діяльності,

Іван Кудря

було прийнято рішення про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу (посмертно). Тоді ж на його честь у Києві назвали одну з вулиць, школу, встановили погруддя на Херсонщині, де він вчителював, створили музей. Відтоді з'явилося багато нових матеріалів, які проливають світло на діяльність київського підпілля в роки війни, але вони аж ніяк не дають підстав применшувати того, що було зроблено під керівництвом І. Кудрі.

Іван Данилович Кудря народився 24 червня 1912 року в селі Сальків Київської губернії. Після закінчення шестимісячних педагогічних курсів учителював на Херсонщині. Служив у прикордонних військах, звідти був направлений на навчання у Ново-Петергофське військово-політичне училище НКВС. У 1938 році, після закінчення училища, був зарахований до центрального апарату радянської зовнішньої розвідки. У 1940 році відраджений до Києва, де очолив один із відділів 1-го (розвідувального) управління НКДБ УРСР.

З наближенням бойових дій до міста ставало все очевиднішим, що більшості оперативників доведеться брати до рук гвинтівки і зустрічати ворога в окопах. У один з таких днів почалося формування батальйону особливого призначення НКДБ УРСР. До його складу включали викладачів і курсантів Київських курсів НКДБ СРСР та підрозділів центрального апарату наркомату держбезпеки республіки. Іван Кудря про це знав, і коли його терміново викликали до керівництва, він не сумнівався, що також одержить призначення у цей батальйон. Але розмова пішла про інше.

Начальник розвідувального управління Сергій Савченко доручив йому виконання особливого завдання – організацію розвідувально-диверсійної діяльності в Києві після його окупації гітлерівськими військами. Йому надали списки кадрових співробітників, яких можна було залишити в тилу, а також матеріали на осіб для залучення до підпільної роботи.

Легенду, за якою він мав жити і працювати, І. Кудря придумав собі сам. Він виступав у ролі викладача української мови і літератури. Свого часу ж учителював на Херсонщині, куди з матір'ю переїхали ще в 1926 році. Навіть встиг побути директором початкової школи. Перебравши з колегами купу справ і матеріалів, зупинився на тому, що проживатиме під виглядом сина священика з села Мерефа, що на Харківщині, розстріляного радянською владою. Документи було виготов-

лено на ім'я Кондратюка Івана Даниловича. Для зв'язку ж із Центром і конспірації він обрав псевдонім «Максим».

Попередньо було підібрано і квартиру в центрі Києва по вулиці Інститутській, 16. Там проживала вчителька Груздова Марія Іллівна. Її чоловіка у 1937 році репресували, але це не було перепорою для облаштування в її помешканні конспіративної квартири. Навпаки, німці до осіб, скривджених радянською владою, ставилися поблажливіше. А щодо самої Марії Іллівни, то вона була справжньою патріоткою, і хоч тяжко переживала через втрату чоловіка, постійно намагалася довести, що і вона сама, і її сім'я ніколи не були ворогами народу. Спільно вони відшліфували й запам'ятали легенду, згідно з якою належало жити в окупації. Вони нібито познайомилися ще два роки тому під час відпочинку в Сочі. Відтоді весь цей час переписувалися і ось вирішили одружитися. Кудря перебрався до неї у квартиру, познайомився з сусідами. Крім цього, у квартирі обладнали тайник, куди сховали зброю, бланки різних документів, списки і адреси осіб, яких можна було залучити до підпільної роботи, паролі для зв'язку.

Особливу увагу приділили радіозв'язку. Потужну рацію сховали на околиці Києва у непримітному будиночку. Згодом рацію перевірили кадрові співробітники К. Ємець та А. Кравченко, яких залишали на нелегальну роботу радистами, здійснили пробний сеанс зв'язку – все діяло. У перші ж дні окупації відомостей на радіограму набралось чимало, але Центр на позивні не відповідав. Так було і вдруге, і втретє, і всі наступні рази. В умовах хаосу й неорганізованості на фронті зв'язок встановити так і не вдалося. Група «Максима» продовжувала збирати інформацію, але до адресата вона не доходила.

У цій ситуації підпільникам хотілося бути максимально корисними у справі протидії ворогу, і вони організували низку вибухів у німецькій комендатурі і в кінотеатрі, де солдати й офіцери передивлялися хроніку переможної ходи радянською

територією. Але ніхто не міг передбачити, що це обернеться розстрілом мирних мешканців і підривом окупаційною владою житлових будинків.

Так званий «будинок Гінзбурга», в якому знайшов притулок Кудря, також перетворився на купу руїн. А під ними залишилися всі заготовлені засоби для проведення розвідувально-диверсійної роботи і, найголовніше, – адреси помічників. Під кінець жовтня сіли батареї у рації. Так і не вдалося передати жодної радіограми. Після деяких роздумів Кудря вирішив направити радистів через лінію фронту із зібраними матеріалами. Лише на початку 1942 року їм таки пощастило дістатися до командування радянських військ і повідомити про те, як діє київська розвідувальна резидентура.

Але «Максим» про це ще не знав. Він наполегливо шукав надійних людей для роботи у підпіллі і шляхи одержання справді важливої інформації про німецькі війська і їхні плани, проникнення якимось чином у їхні штаби. Як професійний розвідник, він розумів, наскільки це важливо, але жодних варіантів для реалізації задуму не було. Надія зажеврела після однієї несподіваної зустрічі в центрі Києва, яка, зрештою, могла коштувати йому і життя.

Якось на вулиці він випадково зустрів чоловіка з гестапівською пов'язкою на рукаві. Перед ним стояв колишній об'єкт розробки розвідувального управління на прізвисько «Вусатий». Деякі його родичі і знайомі знаходилися в еміграції, проживали в Чехословаччині й Німеччині. Вони регулярно переписувалися, і зі змісту листів керівництво зробило висновок, що «Вусатий» має антирадянські настрої і ледве чи не є німецьким шпигуном. Після цього плани стосовно використання чоловіка у вивченні закордонних емігрантських центрів змінилися на розробку його самого. «Вусатого» заарештували, а його справу передали для подальшого провадження в інше управління.

І. Кудря, який з ним неодноразово зустрічався і встановив непогані довірчі стосунки, як міг, доводив тоді керівництву, що той ніякий не ворог народу. Він добре вивчив його спосіб життя, риси характеру і мав підстави так стверджувати. Та всі аргументи були марними. Більше того, чекіста ледве самого не звинуватили у втраті революційної пильності. Хоча справу через деякий час все ж закрили і затриманого відпустили, не набравши достатньо доказів. Зі шрамами на душі й на тілі від того перебування в підвалах НКВС «Вусатий» озлобився на радянську владу, до якої до цього ставився цілком нейтрально. Не дивно, що на початку війни він волів краще сховатися від каральної машини, яка заарештовувала всіх неблагонадійних, хто хоч колись потрапив до «чорних» списків, і відправляла їх далеко вглиб території. А коли німці увійшли до Києва, він пішов у поліцейську управу і, як ображений радянською владою, запропонував свої послуги, додавши, що має родичів у Німеччині і сам непогано володіє німецькою мовою. Гору все ж взяло почуття помсти. Так він став перекладачем у спеціальній команді гестапо.

Розмова між ними видалася непростою, та все ж І. Кудрі вдалося переконати свого колишнього знайомого працювати не на гітлерівців, а бути корисним батьківщині. «Вусатий» ще деякий час вагався, але таки пішов на співпрацю. Спочатку він розповідав розвіднику, що через нього проходять заяви зрадників про комуністів і чекістів, які залишилися в місті. За завданням Кудрі деякі заяви він знищував, у той же час інших повідомляли про небезпеку підпільники. Згодом він передав прізвища двох німецьких агентів, які були закинуті в тил Червоної Армії в райони Москви і Челябінська зі спеціальними завданнями.

Та найважливішою була інформація про розгортання в Києві розвідувального пункту абвера, прізвище керівника і адресу його конспіративної квартири. Як з'ясувалося, розвідпункт очолював майор Міллер, він же Антон Іванович Мільчевський – досвідчений німецький розвідник, який до війни працював

в Умані, де займав непримітну посаду інженера. У 1936 році на його слід вийшли чекісти, але Мільчевському вдалося зникнути, перебратися до Японії, а звідти в Німеччину. Після початку війни він знову з'явився в Україні, тепер уже в новій ролі.

Одержавши інформацію про місце проживання майора Міллера, Іван Кудря почав інтенсивно шукати підходи до його будинку. Першим успіхом було влаштування Марії Груздової через свого давнього знайомого в міській управі керуючою цим будинком. Вона одержала можливість збирати інформацію про осіб, яких готували для засилання в тил радянських військ з розвідувально-диверсійними завданнями. Кудря завів окремих зошит, в який ретельно занотовував дані на них. Всього за весь час окупації вдалося зібрати відомості на 87 гітлерівських агентів. Але він розумів, що це лише половина справи. Потрібно було ще передавати ці відомості у Центр, та рація не працювала. У даній ситуації він вирішує самому йти через лінію фронту, щоб доповісти про роботу і повернутися з необхідним обладнанням для подальшої розвідувальної роботи.

Але похід виявився невдалим. Кудрю заарештували за 80 кілометрів від Києва і помістили в дарницький табір військовополонених. Лише підкупом та за сприяння знайомих, які перебували на службі в німецьких установах, Марії Груздовій вдалося добитися його звільнення. Зібрану розвідувальну інформацію вдалося передати в Центр лише через деякий час із посланцями з «великої землі», які спеціально були відряджені командуванням до Києва.

Кудря ж зосередив зусилля на створенні бойових груп з числа підпільників і організації диверсій. 1 травня 1942 року вчинили диверсію на перегоні Київ – Жмеринка. У результаті ешелон з боєприпасами та живою силою противника полетів під укіс. Ще одну диверсію здійснили на станції Дарниця. Крім цього, вдалося налагодити випуск листівок зі зведеннями радянського Інформбюро. З перших днів окупації Кудря встано-

вив контакт з Євгенією Бремер – німкенєю за походженням, так звану «фольксдойче», чоловік якої до війни працював в органах НКВС. Тепер у неї на квартирі проживав високопосадовий офіцер, який удома тримав радіоприймач. За його відсутності вона записувала передачі з Москви, передавала тексти «Максиму», а він уже на їх основі складав листівки. Потім Бремер розмножувала їх на друкарській машинці, а вночі підпільники розклеювали їх на вулицях міста.

Через Бремер «Максим» познайомився з артисткою Київського оперного театру Раїсою Окіпною, яка згодом стала активною помічницею у збиранні розвідувальної інформації. Коли ж йому стало відомо про спорудження німцями поблизу Вінниці в лісі якогось таємного об'єкту, саме Окіпна запропонувала свої послуги в одержанні достовірної інформації. Вона була родом з Вінниці, колись співала у місцевому театрі, там проживали її родичі, тому поїздка сюди була цілком умотивованою. Не підозрюючи про якусь небезпеку, вона звернулася до керівництва оперного театру з проханням одержати дозвіл і необхідні документи на поїздку. З цього часу вона опинилася під пильним наглядом німецької служби безпеки СД, адже під Вінницею саме завершувалося будівництво ставки Гітлера «Вервольф». Всі роботи здійснювалися в умовах надзвичайної таємності. Людина, яка проявляла будь-який інтерес до цього регіону, не кажучи вже про зацікавленість стратегічним об'єктом, одразу потрапляла в «чорний» список і підлягала ретельному вивченню.

Досить швидко гестапо через свого агента вийшло на слід підпільників. На початку липня 1942 року Івана Кудрю, Раїсу Окіпну і Євгенію Бремер заарештували. Протягом трьох місяців їх регулярно допитували, піддаючи найстрашнішим тортурам. Але жодних прізвищ товаришів по розвідувальній групі вони не назвали. Не добившись від них ніяких відомостей, їх розстріляли. Але група Кудрі продовжувала діяти під керівництвом його заступника Дмитра Соболева. Саме до його рук

після арешту командира потрапив той учнівський зошит, на одній із сторінок якого твердим розбірливим почерком було виведено: «Шпигуни і зрадники. Деякі зараз діють на території СРСР». Далі йшов їх перелік.

Підпільник доповнив зошит коротким викладом обставин загибелі Кудрі і назвав ім'я зрадниці. На внутрішньому боці обкладинки він написав: «До всіх, хто знайде ці записи. Прошу радянських патріотів зберігати ці записи і у разі моєї смерті від рук ворогів моєї Батьківщини – німецьких фашистів з приходом Червоної Армії передати їх відповідним органам. За що я і наша Батьківщина будуть вам вдячні. Д. Соболев».

Але під час арешту Соболева зошит потрапив до рук гестапо. І лише стрімкий наступ військ 1-го Українського фронту не дав змогу гітлерівцям вивезти всі архіви. В одному з приміщень гестапо був знайдений безцінний учнівський зошит в лінійку з сіро-блакитною обкладинкою. Далі «списком Кудрі» вже займалися співробітники контррозвідки, яким вдалося розшукати і затримати багатьох агентів абверу, закинутих в тил радянської території. А після війни у Польщі був заарештований і керівник розвідшколи Міллер-Мільчевський, до викриття якого доклав рук інший український розвідник – Костянтин Богомазов.

Під псевдонімом «Зорич»

Олександр Святогоров був одним з найвизначніших розвідників періоду Другої світової війни. Йому присвячені книги «Подвійна пастка», «Його звали Зорич», «Фронт в тилу вермахту», «Смерть і життя поряд» та інші. Він став одним з прототипів героя-розвідника Олександра

Олександр Святогоров

дра Белова – Йогана Вайса з кінофільму «Щит і меч». Це був збірний образ. При створенні фільму консульгувалися з кількома розвідниками, що працювали в безпосередньому оточенні ворога, вивчали їхні справи. Святогорову також доводилося в німецькій формі й з німецькими документами виходити на вулиці Любліна на завдання, посилати своїх розвідників у Варшаву і Берлін під виглядом офіцерів вермахту. Це насамперед цікавило авторів фільму. І дещо вони використали. Саме після фільму прийшли і слава, і пошана, і високі нагороди з рук Президента України. Та доля не завжди була прихильною до розвідника...

Олександр Пантелеймонович Святогоров народився 15 грудня 1913 року в Харкові. Закінчив семирічку і силікатний технікум, потім працював на металургійному комбінаті «Запоріжсталь». З 1937 по 1941 роки навчався на заочному відділенні Запорізького індустріального інституту. У листопаді 1940 року його взяли на службу в органи державної безпеки. До війни він працював в економічному відділі Управління НКВС по Запорізькій області.

Напередодні окупації Запоріжжя фашистами Святогорова ввели до складу спеціальної групи, що мала вивести з ладу електростанцію, телефонну станцію та телеграф. Потім він був включений до складу оперативної групи при Першому Управлінні НКВС УРСР, яка готувала агентуру, що мала залишатися на окупованій території з диверсійними та розвідувальними завданнями, а також забезпечувала виведення цієї агентури за лінію фронту. Перед захопленням гітлерівцями Харкова йому

доручили здійснити підготовчу роботу для організації диверсій. Зокрема, у будинку, де поселився комендант міста фон Браун, задалегідь було встановлено два вибухових пристрої. Причому один із них за новітньою розробкою легендарного мінера Іллі Старинова. У той момент, коли у коменданта зібралися на нараду вищі офіцери вермахту, радіокеровану міну підірвали. Під уламками були поховані близько двох десятків високопосадових гітлерівців.

Згодом О. Святогоров став учасником розвідувально-диверсійних груп, які на завершальному етапі війни діяли проти фашистів на землях Польщі й Чехословаччини. Спочатку він мав особливо відповідальне завдання – проникнення у Люблінську розвідувальну школу абвера. У розташування партизанського загону «Задністровці» його закинули разом з розвідником Анатолієм Коваленком. Старшим призначили Олександра Святогорова. Під час виконання завдання він діяв під псевдонімом «Зорич», як пам'ять про загиблого сербського побратима. На першому етапі йому вдалося виявити ворожу агентуру всередині партизанського загону, а потім розробити й реалізувати операцію із проникнення у Люблінську розвідшколу. Багатоходовою комбінацією завершилася одержанням важливої інформації про її керівний та особовий склад і навіть фотознімків курсантів школи, що допомогло співробітникам радянської контррозвідки багатьох з них виявити і знешкодити.

У загоні «Задністровці» О. Святогоров був причетний ще до однієї важливої операції. Як відомо, радянська розвідка робила спроби ліквідувати рейхскомісара України Еріха Коха. Це завдання мав Микола Кузнецов. Проте втілити задум йому не вдалося. Тривалий час Кох перебував у Східній Пруссії. Якось надійшла інформація, що він має відвідати намісника Гітлера у Польщі генерал-губернатора Ганса Франка в резиденції у Кракові. За завданням Центру О. Святогоров розпочав підготовку до цієї операції. Треба було потрапити до замку Вавель, де міс-

О. Святогоров у роки війни

тилася резиденція Франка, і спробувати виконати вирок катові українського народу. Та з'ясувалося, що замок посилено охороняється і так просто туди не пробратися. Почали обдумувати різні варіанти.

Стало відомо, що з духівником замку добре знайомий пастор однієї з парафій Любліна. Вони разом навчалися в духовній семінарії. Пастор був патріотично налаштованим, тому зробили спробу, скориставшись

цим знайомством, за його допомогою потрапити до замку Вавель. Перший етап операції закінчився успішно. Уже збиралися зайнятися доставкою вибухівки під кімнату, де мав зупинитися Еріх Кох. Але через зраду ворог дізнався про інтерес радянської розвідки до резиденції Франка, і операцію довелося припинити. Кох і цього разу залишився недосяжним.

Причетний О. Святогоров і до захоплення у полон кількох важливих офіцерів вермахту, переданих фронтовій розвідці 2-го Українського фронту, зокрема начальника контррозвідки 24 німецької дивізії гауптмана Файльгенгауера, який виконував особисті доручення адмірала Канаріса.

У результаті Львівсько-Сандомирської операції радянські війська звільнили велику частину польської території на схід від Вісли. Диверсійно-розвідувальний загін «Задністровці» в серпні 1944 року з'єднався з регулярними військовими частинами. Та відпочинок тривав недовго. Радіо Банська-Бистриці 29 серпня 1944 року сповістило про початок Словацького національного повстання. Німецьке командування кинуло проти повстанців вісім дивізій. ЦК компартії Чехословаччини звернувся до Радянського Союзу по допомогу. О. Святогорову ставиться нове завдання: на чолі розвідувально-диверсійної групи «Зарубіжні»

десантуватися на базу партизанського з'єднання поблизу Банська-Бистриці і, поряд з виконанням завдань розвідувального характеру, надавати необхідну допомогу повсталим.

І з цим завданням О. Святогоров успішно справляється. До того ж він тісно контактує з начальником штабу Словацького національного повстання Олексієм Асмоловим, майбутнім керівником країни Густавом Гусаком, генеральним секретарем компартії Словаччини Вільямом Широки, якого розвідникам і місцевим партизанам вдалося визволити з фашистської в'язниці разом з його колегою по підпільній боротьбі Юліусом Дюрішем.

Уже по закінченню війни Святогоров працює у Братиславі генеральним консулом, уміло поєднуючи амплуа дипломата і розвідника. Проте його розвідувальна кар'єра була непростюю, і про неї він практично нічого не розповідав близьким і знайомим. Лише колегам-ветеранам і діючим співробітникам розвідки, зокрема про два довготривалих закордонних відрядження до Чехословаччини, про роботу у Німеччині, про деякі проведені операції, про короткострокові поїздки у Францію й Англію, де йому доводилося виконувати відповідальні завдання, вербувати важливі джерела інформації для радянської розвідки, впроваджувати агентуру в іноземні спецслужби.

У Німеччині він працював у Апараті уповноваженого КДБ СРСР при МДБ НДР, що знаходився у Карлсхорсті. Керував тоді Апаратом видатний радянський розвідник Олександр Коротков, з яким у Святогорова були добрі стосунки. Там Олександр Пантелеймонович перебував під прикриттям полковника радянської армії. Насправді, в нього

О. Святогоров під час роботи у консульстві

була своя ділянка роботи по лінії розвідки, було кілька резидентів, які замикалися на нього, і в цілому він курирував роботу кількох десятків агентів. На зустрічі з ними йому доводилося виїжджати в Західний Берлін за іншими документами й певною легендою. Правда, ще не було Берлінської стіни, хоча так просто і тоді нічого не відбувалося. Були ризиковані заходи. В одних йому доводилося безпосередньо брати участь, в інших – опосередковано. Деякі з них сьогодні сприймаються неоднозначно. Але такий непростий був тоді час, тривала так звана берлінська криза й загроза нової світової війни. Розвідка була на вістрі тих подій.

Попри все те гостре ідеологічне протистояння й необхідність вести роботу в колах еміграції все ж основні зусилля і Святогоров, і його колеги спрямовували на забезпечення керівництва держави всебічною інформацією стратегічного характеру, потрібною для ведення складних переговорів із Заходом. Необхідно було точно знати про плани й наміри протилежної сторони, щоб не допустити відкритої конфронтації й не переступити критичну межу. І така інформація добувалася й дозволяла знаходити розумні компроміси.

Але траплялися в роботі й непередбачувані обставини. Сталося так, що серед інших співробітників Святогорова достроково звільнили без вислуги й пенсії. Тоді один з агентів радянської розвідки – Б. Сташинський залишився на Заході й зізнався у своїй роботі на КДБ. Був великий міжнародний резонанс, розслідування усередині відомства і безпосередньо берлінського апарату. Усіх без розбору, хто мав якесь відношення до цієї справи, відсторонили від роботи, звільнили або віддали під суд. Олександрю Пантелеймоновичу довелося навіть потрапити до слідчого ізолятора. А потім – суд, і Військова колегія Верховного Суду СРСР його виправдала, як і деяких інших співробітників. О. Святогоров зазначав, що був категорично проти того, щоб Б. Сташинського випускати за кордон. Це, зрештою, і врятувало.

Його провини в тому, що сталося, не знайшли, але зі службою довелося розпрощатися.

Він усвідомлював, що в історії радянської розвідки були ще й не такі випадки, особливо перед війною, коли високопрофесійних співробітників відкликали із-за кордону, безвинно саджали за ґрати, розстрілювали. Але нікого в тому, що сталося у його житті, не звинувачував і ні про що не шкодував. Розмірковуючи про це, любив повторювати: «Розвідка – це дуже делікатна й тонка сфера діяльності. Іноді потрібні роки й десятиліття, щоб усе осмислити, зрозуміти, докопатися до істини, до всіх таємниць якихось подій, зробити правильні висновки. А нерідко таємниця так і залишається за сімома печатками».

Потім він працював заступником директора Інституту кібернетики Національної академії наук УРСР з режиму. Була цікава робота разом з колишніми колегами зі створення шифрів і кодів та контррозвідувального забезпечення всіляких заходів. Він не сидів без діла. Займався потрібною роботою. За непередбаченим збігом обставин життя ветерана обірвалося 22 червня 2008 року.

За виконання важливих завдань і заслуги перед Батьківщиною у різні роки Олександр Святогоров був нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня і «За заслуги» III ступеня, а також зарубіжними орденами: Польщі – «Партизанський військовий хрест», Чехословаччини – «Військовий хрест», «Орден Словацького Народного Повстання», «Червона Зірка ЧРСР» та багатьма медалями.

У загоні особливого призначення «Переможці»

Ім'я Миколи Струтинського в когорті розвідників Другої світової війни посідає особливе місце. Він не був професійним розвідником і не проходив спеціальної розвідувальної підготовки, а став ним у силу нашарування обставин і

Микола Струтинський

подій, у першу чергу, завдяки зустрічі з розвідником Миколою Кузнецовим. Пліч-о-пліч з ним він брав участь у проведенні багатьох операцій, але не зажив такої ж гучної слави й не став, як Кузнецов, Героєм Радянського Союзу, хоча в повоєнні роки тричі подавався до удостоєння цього найвищого звання. У травні 2003 року кандидатура Миколи

Струтинського, ще за життя розвідника, була рекомендована IX сесією Придніпровської районної у м. Черкаси ради на представлення до звання Герой України. Згодом, по смерті партизана, – у вересні 2003-го та у червні 2005-го. Не судилося. У той же час ордени Леніна, «Знак Пошани», два ордени Вітчизняної війни, «За заслуги» III ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня та інші нагороди красномовно свідчать про його неабиякі заслуги.

Народився Микола Володимирович Струтинський 1 квітня 1920 року у місті Тучин нинішньої Рівненської області у багатодітній селянській сім'ї. Він був найстаршим серед дітей, у зв'язку з чим на його плечі рано лягла відповідальність за молодших братів і сестер. Перед початком війни він закінчив школу шоферів і деякий час встиг попрацювати у Рівному за спеціальністю, що стало в нагоді у майбутньому. Коли потрапив до партизанського загону особливого призначення «Переможці» під командуванням Дмитра Медведева, там доля звела його з розвідником Миколою Кузнецовим. Так сталося, що на завдання з Кузнецовим-Зіббертом вони виїздили разом на німецькому трофейному авто, і за кермом упродовж тривалого часу незмінно знаходився Микола Струтинський. Але Микола був не лише водієм у легендарного розвідника, а й безпосереднім учасником розробки й

реалізації багатьох операцій. Він також самостійно діяв у Рівному й Луцьку як розвідник і організатор розвідгруп.

Та перш ніж потрапити до загону «Переможці», Микола Струтинський сам упродовж деякого часу керував іншим партизанським загonom. Загін складався з 51 місцевого жителя, які добре знали один одного. Надійною опорою командира у партизанській діяльності були брати й сестра, а також батько й мати. Все сімейство стало на боротьбу з ворогом.

У вересні 1942 року партизани випадково зустрілися в лісі з розвідувальною групою загону «Переможці» і всім складом влилися в нього. Згодом відбулося знайомство Миколи Струтинського з одним із утаємничених бійців загону – Миколою Васильовичем Грачовим. Під цим іменем діяв розвідник Микола Іванович Кузнецов, який був направлений до партизанського загону для виконання спеціальних розвідувальних завдань і ліквідації високопосадових ставлеників гітлерівської Німеччини в Україні. У подальшому вони нерідко діяли разом.

Позаяк загін базувався далеко від Рівного, необхідно було придумати спосіб, щоб М. Кузнецов якомога швидше дістався до міста. На шляху слідування вирішили спорудити проміжні бази або, як їх тоді називали, «маяки». Місця обирали поблизу шосе в глухих хуторах чи в лісових хащах. Там постійно перебували партизани, які супроводжували розвідника до табору після виконання ним завдань або могли оперативнo доправити зібрану ним інформацію до командира загону. На «маяку» тримали коней, якими він діставався до міста, а згодом з'явилися мотоцикл і автомобіль. Коли М. Кузнецов особисто пересвідчився у тому, що М. Струтинський не лише володів усіма необхідними для розвідника якостями, а ще й вправно кермував трофейним авто, він одразу вирішив залучити його до своєї групи. У результаті одержався вдалий тандем, у якому обидва розуміли один одного з півслова, вирізнялися сміливістю, холонокровністю і водночас відчайдушністю.

Під час однієї з бойових операцій Микола Кузнецов, брати Микола і Георгій (Жорж) Струтинські влаштували засідку на шосе і захопили в полон начальника відділу рейхскомісаріату майора графа Гаана та імперського радника зв'язку фон Райса. Здобутком партизан стала топографічна карта з нанесеною на неї мережею сполучень між імперською канцелярією Берліна і передмістям Вінниці. Допитавши полонених, розвідники дізналися про існування засекреченої польової ставки фюрера «Вервольф». Ця інформація одразу була передана у Москву.

Для Миколи Струтинського підбрали форму німецького солдата, в якій він хвацько кермував новим трофейним авто. Поряд зазвичай – Микола Кузнецов у бездоганно підігнаній німецькій формі з документами обер-лейтенанта 230-го піхотного полку 76-ї піхотної дивізії Пауля Вільгельма Зібберта. Разом вони здійснили низку актів помсти над високопосадовими гітлерівцями.

Одне із головних завдань, яке ставилося Центром перед загоном особливого призначення «Переможці», – знищення рейхскомісара України Еріха Коха. Його резиденція знаходилася в Рівному, але Кох бував там лише наїздами і поводився надзвичайно обережно. Тому вирішили: для початку ліквідувати його заступника Пауля Даргеля. У вересні 1943 року М. Кузнецов і М. Струтинський виїхали до Рівного для здійснення наміченої операції, але замість Даргеля вони вбили імперського радника з фінансових питань з правами міністра доктора Геля, який напередодні прибув з Німеччини, і його касового референта майора Адольфа Вінтера.

Позаяк автомобіль розвідників потрапив у поле зору гестапівців, його перефарбували, змінили номери і через десять днів знову виїхали до Рівного. На цей раз вдалося вистежити Даргеля у той момент, коли він зі своїм ад'ютантом прямував на обід. Коли машина наблизилася, Кузнецов кинув у їхній бік гранату. Партизани побачили, що після вибуху гітлерівці упа-

ли на землю, але їм самим потрібно було хутчіш тікати з місця пригоди. Лише завдяки тому, що Микола Струтинський добре орієнтувався у Рівному, їм вдалося відірватися від переслідувачів і зникнути з міста.

Наступна операція із замаху на генерала Германа Кнута – ще одного заступника імперського комісара України, готувалася ретельніше. Кнут очолював «Пакетаукціон» – контору, яка займалася відправкою до Німеччини награбованого майна. Коли Кнут, із притаманною німецькою педантичністю, о вісімнадцятій годині закінчив справи, вийшов з контори і сів у легковик, його вже очікували партизани. У авто, яке вже рушило, Ян Камінський кинув гранату, а Кузнецов і Струтинський відкрили вогонь з автоматів. Цього разу вони, пересвідчившись, що Кнут разом зі своїм ад'ютантом і водієм мертві, заздалегідь наміченим маршрутом зникли.

Микола Струтинський брав безпосередню участь у розробці і проведенні іншої операції – з викрадення із власної штаб-квартири в Рівному командуючого особливими каральними військами в Україні генерала фон Ільгена. Підготовка тривала досить ретельно і довго. За генералом влаштували спостереження, вивчили його розпорядок дня, маршрути пересування, уподобання. У його помешкання вдалося влаштуватися прибиральницею розвідниці загону Лідії Лісовській. Вона з'ясувала план будинку і систему охорони. Згодом Лісовська повідомила, що обидва ад'ютанти генерала виїхали до Німеччини, у самому помешканні перебуває лише ординарець, а охороною будинку займається місцева поліція.

15 листопада 1943 року до будинку під'їхало авто, за кермом якого знаходився Микола Струтинський, поряд Ян Камінський, Мечислав Стефанський і Микола Кузнецов. Але Ільген на цей час не з'явився, затримувався у якихось справах. Щоб не привертати до себе увагу, розвідники виїхали за місто, а через дві години знову прибули до будинку. Вони одразу роззброїли вар-

тового і ординарця, обшукали приміщення, забрали документи й зброю і приготувалися до приїзду генерала. Коли він зайшов у будинок, перед ним одразу з'явилися Кузнецов і Струтинський, які назвалися партизанами і запропонували здатися. Але Ільген, хоч і був шокований таким розвитком подій, учинив опір. Тому довелося застосувати силу, щоб його угамувати і зв'язати.

Ще одна несподіванка чатувала за дверима. Несподівано неподалік з'явилось кілька німецьких офіцерів. Микола Кузнецов у цій ситуації проявив холонокровність і винахідливість. Він пішов їм назустріч, дістав гестапівський жетон і сказав, що затримано партизана, перевдягнутого в німецьку форму, і попросив показати документи. Уважно ознайомившись з ними, він дізнався, що один із офіцерів є особистим шофером гауляйтера Коха. Кузнецов запропонував йому їхати з ним як свідкові. У результаті – до партизанського загону доставили генерала фон Ільгена разом з ординарцем, вартовим і шофером Коха гауптманом Гранау.

У партизанській біографії Миколи Струтинського було ще чимало складних непередбачуваних ситуацій, з яких йому вдавалося виходити з честю. Якось у Рівному після чергової операції їх з Кузнецовим почали переслідувати гітлерівці на автомобілі. Після виїзду на наступну вулицю вони помітили попереду авто, схоже на своє. Миттєво зорієнтувавшись в обстановці, вони звернули у найближчий провулок, а далі – на паралельну вулицю й помчали у зворотному напрямку. Гітлерівці ж, не помітивши цього маневру, стали переслідувати іншу машину.

М. Струтинський, крім проведення операцій разом з М. Кузнецовим, здійснював зв'язок між партизанським загonom Д. Медведєва і рівненським підпіллям. Він також налагодив через свою мережу постійне постачання до загону «Переможці» зразків різноманітних гітлерівських документів, які у подальшому використовувалися для забезпечення діяльності радянської розвідки на всій окупованій території.

За бойову діяльність у тилу ворога Микола Струтинський у жовтні 1944 року в Кремлі із рук Михайла Калініна одержав орден Леніна. Після завершення війни він проходив службу в органах державної безпеки, у відставку звільнився у званні полковника, проживав у Львові, а пізніше в Черкасах. Ім'я Струтинського стало ще відомішим після його низки публікацій і книг про партизанський рух в Україні. Він став членом Національної спілки журналістів України і Союзу журналістів Росії, лауреатом літературної премії імені М. І. Кузнецова. Помер Микола Володимирович Струтинський 11 липня 2003 року. Похований на Янівському цвинтарі у Львові.

Прототип героя повісті про чекіста

Ім'я радянського розвідника Миколи Артуровича Гефта у післявоєнний період було досить відомим. Він став прототипом головного героя художнього фільму «Повість про чекіста» розвідника Миколи Густавовича Крафта, знятого за однойменною документальною повістю

Микола Гефт

Віктора Михайлова, а також фільму «Сутичка». Його подавали до присвоєння звання Героя Радянського Союзу, але з певних причин, ймовірно пов'язаних з національним походженням і обмеженням у зв'язку з цим громадянських прав у минулому, нагородження не відбулося. Але це жодним чином не применшує його героїчних вчинків на таємному фронті.

У розпал Другої світової війни перед керівництвом радянської зо-

внiшньої розвiдки гостро постало питання про пошук кандидатiв з досконалим знанням нiмецької мови для використання у розвiдувальнiй дiяльностi на окупованiй територiї. Тодi й згадали про етнiчних нiмцiв, яких з початком бойових дiй масово виселяли у вiддаленi райони Радянського Союзу, побоюючись, щоб вони не стали на бiк загарбникiв. З часом на переселенцiв почали дивитися по-iншому, вже не вбачаючи у кожному з них потенцiйного зрадника. Бiльше того, деякого пiсля додаткового вивчення стали залучати до особливо таємної i вiдповiдальної роботи у розвiдцi.

Серед тих, хто потрапив у поле зору представникiв розвiдки, був i Микола Артурович Гефт. Він народився 18 травня 1911 року в Одесi. Його мама була корiнною одеситкою з дiдапрадiда, а батько Артур Готлiбович – нiмцем за походженням. Він працював складальником у мiсцевiй друкарнi, брав участь у революцiйних подiях 1905 року. Пiд час громадянської вiйни був комiсаром однiєї з частин Бессарабської дивiзiї, потiм перебував на партiйно-господарській роботi. Напередоднi Другої свiтової вiйни, працюючи на Одеськiй залiзницi, він чимось не сподобався радянським каральним органам i потрапив за ґрати. Перед самою вiвною його випустили на волю. Коли радянськi вiйска залишили Одесу, Артур Готлiбович опинився на окупованiй територiї.

Микола Гефт спочатку навчався у машинобудiвному технiкумi, водночас працював складальником тракторiв. Згодом закінчив Одеський iнститут морського транспорту. Потiм працював на Пiвночi, в Архангельську, на Кавказi. У Туапсе пройшов шлях вiд судового механiка до заступника головного iнженера порту. З початком вiйни за мобiлiзацiєю його направили в розпорядження управлiння Чорноморського флоту. Там йому доручили встановлювати озброєння на вiйськових кораблях. Але на завадi стало його походження – нiмець. На Миколу дивилися як на потенцiйного прислужника фашистiв. I його разом iз сiм'єю вислали на поселення до Казахстану.

У січні 1942 року М. Гефта мобілізували вдруге, тепер уже до так званої трудової армії. Його відправили до Челябінська на будівництво металургійного комбінату. Все це він сприймав болісно, як безпідставну образу. Йому не давала спокою думка, що залишається осторонь збройної боротьби з фашистськими загарбниками, і про це він неодноразово висловлювався у своєму оточенні. На нього звернули увагу представники органів державної безпеки, але не як на невдоволеного радянською владою, а як на патріота, і вирішили залучити до розвідувальної роботи. У червні 1942 року працівники Першого (розвідувального) управління НКВС зустрілися з ним, і незабаром він став курсантом розвідувальної школи в Енгельсі Саратовської області.

Навчався Микола Артурович охоче, старанно. Ретельно розробляв імовірні варіанти своєї появи в тилу ворога, уточнював до дрібниць деталі поведінки, багато часу приділяв вивченню спеціальних дисциплін. Паралельно відбувалося складання легенди-біографії. Великих розбіжностей між дійсним життєписом і легендою не було, а появу на окупованій території він мав пояснювати тим, що перебуваючи на фронті, перейшов на сторону німців.

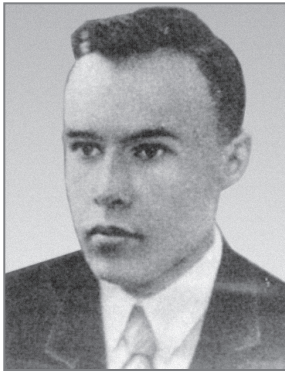
Після завершення підготовки його десантували на парашуті неподалік Одеси. Батько допоміг синові влаштуватися старшим інженером «Буднагляду». Ця організація наглядала за ремонтом і будівництвом кораблів для німецького військового флоту на колишньому заводі імені А. Марті. Тепер це був завод №1 Одеського порту. М. Гефт одержав перепустку в усі цехи заводу, а також на територію порту.

Це надавало величезні можливості для виконання розвідувальних завдань. Одеський порт був базою фашистської сторожової флотилії, яка охороняла узбережжя Чорного моря. Тут швартувалися ескадрені міноносці, винищувачі підводних човнів, торпедні та броньовані катери, різних типів сторожовики, а також пароплави й теплоходи, які несли допоміжну службу:

перевозили війська, боеприпаси, продовольство. М. Гефт дійшов висновку, що посада, на яку його призначили, дає змогу не тільки добувати цінну розвідувальну інформацію, а й учиняти диверсії на кораблях. Залишалось здобути авторитет і заслужити цілковиту довіру адміністрації. Безпосереднім начальником Гефта був майор гітлерівської армії Карл Загнер. Крім військового, він мав ще й цивільний чин морського будівельного радника, що надзвичайно розширювало його повноваження й робило справжнім господарем заводу і верфі.

Карл Загнер спершу ставився до нового інженера з підозрою. Але після того, як Микола Гефт за три дні зумів полагодити пошкоджений радянською авіацією німецький сторожовий корабель, який до цього два тижні безуспішно ремонтували, його авторитет суттєво зріс. Тепер він міг спокійніше займатися тим, для чого його направили в Одесу. Спочатку він підібрав собі надійних помічників, лави яких незабаром

Валер'ян Бурзі

поповнив посланець Центру Валер'ян Еріхович Бурзі, також німець за походженням, доля якого багато в чому була схожою на життєвий шлях М. Гефта.

Бурзі Валер'ян Еріхович народився 1917 року в Херсоні. На початку 1941-го закінчив Ленінградський електротехнічний інститут. Працював на суднобудівному заводі в Миколаєві. У серпні

того ж року був евакуйований до Грозного.

Звідти його як німця відправили на поселення до Казахстану. Потім доля звела його з Гефтом на будівництві металургійного комбінату. А далі все було так, як і в Миколи Артуровича. Тільки Гефта після навчання в спецшколі послали до Одеси, а Бурзі – до Херсону. Виконавши завдання, він повернувся на радянську територію, звідки в грудні 1943-го його вдруге закинули за лінію фронту, де він мав зв'язатися з Гефтом.

Після зустрічі в Одесі вони домовилися так: Гефт вестиме й далі підпільну роботу на заводі, а Бурзі працюватиме серед мешканців міста – буде збирати розвідувальну інформацію військового, політичного й економічного характеру, виявляти агентуру гестапо і румунської сигуранци. Спільними зусиллями їм вдалося організувати низку вибухів і аварій на гітлерівських бойових і допоміжних кораблях

З наближенням радянських військ розвідники прийняли рішення саботувати евакуацію заводу, врятувати робітників і фахівців від примусового вивезення до фашистської Німеччини і не дозволити висадити в повітря бодай головні цехи. Їм стало відомо, що перед відступом німці замінували цехи заводу, і на момент вступу радянських військ до міста вони мали злетіти у повітря. Перед М. Гефтом постало важливе завдання роздобути схему мінування.

Вночі з порту мало відійти останнє судно – плавальний док. На ньому евакуювалося заводське керівництво. Загнер був призначений командиром доку, Гефт – його заступником. Напередодні Микола Артурович лишився ночувати на заводі в кабінеті Загнера. Але тієї ночі він не спав. Ключем, виготовленим зі зліпку, він відчинив сейф, дістав звідти схему мінування заводу і зробив з неї копію.

Наступного дня у порту пролунав вибух. Загорівся винищувач підводних човнів, до вугільної ями якого члени диверсійної групи кинули пакет із вибухівкою. На допомогу йому поквапилися інші кораблі конвою. Скориставшись загальною панікою, Микола Артурович покинув док і побіг в основні цехи заводу, де поперерівав дроти, що вели до мін.

Після визволення Одеси Миколу Гефта, якому на той час було присвоєно військове звання майора держбезпеки, на чолі розвідгрупи «Авангард» десантували на територію Польщі. Група мала здійснювати систематичні диверсії на залізничній дільниці Краків – Кельце і розвідку у цьому районі. Вона складалася

з 10 осіб. Серед них був і колега по одеському підпіллю В. Бурзі.

Під час переходу в район Бреслау група наразилася на німецький гарнізон. Частині бійців пощастило відірватися від переслідувачів, а М. Гефт із трьома підлеглими опинився в оточенні. Усі четверо полягли як герої і ціною власного життя сприяли виходу з оточення решті загону. Це сталося 25 серпня 1944 року.

Микола Артурович Гефт посмертно нагороджений медаллю «Партизанові Вітчизняної війни», а 1965 року – орденом Вітчизняної війни I ступеня. Після війни його останки перепоховали на Алеї Слави в місті-герої Одесі.

«Моряк» з миколаївського підпілля

Олександр Сидорчук

У одному з парків Миколаєва є пам'ятний знак із написом: «На цьому місці 10 березня 1942 р. чекіст-розвідник Олександр Сидорчук здійснив одну з найзначніших диверсій проти німецьких окупантів». Тоді у результаті серії потужних вибухів і пожежі було знищено німецький аеродром. Загалом гітлерівці втратили 27 літаків, стільки ж запасних авіаційних двигунів, бензосховище з паливом, два склади з обладнанням і запчастинами, авіамайстерні. За масштабністю одночасно заподіяних ворогу збитків ця операція і її головний виконавець увійшли в історію Другої світової війни. Це була найвдаліша, але не єдина успішна операція, яку здійснив на окупованій території О. Сидорчук – член спеціальної розвідувально-диверсійної групи, що під час війни діяла у Миколаєві під керівництвом кадрового співробітника радянської зовнішньої розвідки Віктора Лягіна, удостоєного посмертно у 1944 році звання Героя Радянського Союзу.

Олександр Петрович Сидорчук про роботу у розвідці ніколи навіть і не мріяв. Він народився 1913 року у селі Радошин нинішнього Ковельського району Волинської області. Його батько був залізничником і переїхав з сім'єю до Києва ще до більшовицької революції 1917 року. Він мав право безкоштовного проїзду раз на рік у будь-який куточок країни. Завдяки цьому Сашко під час літніх канікул побував із батьком у багатьох місцях Радянського Союзу. Найбільше хлопця вразило море, і коли настав час служити батьківщині, він попросився на флот. Строкову службу проходив на Тихоокеанському флоті, а після демобілізації протягом деякого часу ходив на риболовецьких суднах у Чорному морі.

Незадовго до початку Другої світової війни він направляється на навчання до спеціальної школи НКВС у Ленінграді. За відсутності документальних матеріалів можна лише здогадуватися, що він потрапив у поле зору співробітників держбезпеки як здібний, активний і цілеспрямований юнак, який позитивно характеризувався. Під час навчання він здобув оперативну, розвідувальну, мовну підготовку та інші спеціальні знання й навички. Невідомо, як склалася б його подальша доля у підрозділах радянської розвідки чи контррозвідки, якби не війна.

Влітку 1941 року Олександра Сидорчука з урахуванням того, що він раніше служив на флоті, включили до складу розвідувально-диверсійної групи «Маршрутники», яка мала діяти у Миколаєві після його окупації гітлерівцями. Він обрав собі оперативний псевдонім «Моряк». Керівником групи було призначено Віктора Лягіна (оперативний псевдонім «Корнев»). На відміну від інших членів групи командир на той час мав достатній досвід роботи у розвідці. В. Лягін деякий час працював у центральному апараті зовнішньої розвідки, потім був направлений до США помічником резидента розвідки у Сан-Франциско. На цій посаді він здобував інформацію про плани модернізації американських військово-морських сил. Зокрема,

отримав інформацію про створення приладу, що забезпечував захист суден від магнітних мін. Потім працював у резидентурі розвідки у Нью-Йорку під прикриттям посади інженера Ам-торгу. Після початку війни подав керівництву НКВС рапорт з проханням відправити на фронт. Його відкликали у Центр і через деякий час направили до Миколаєва керівником підпільної розвідувально-диверсійної групи.

Двома тижнями раніше до міста прибула група молодих чекістів-розвідників, які видавали себе за студентів ленінградських інститутів, котрі приїхали працювати на миколаївських суднобудівних заводах. Серед них був і Олександр Сидорчук. В. Лягін з кожним зустрівся і лише після цього остаточно сформував групу, зібрав усіх на конспіративній квартирі, поставив завдання на найближчий час, визначив напрями діяльності, обговорив основні і запасні способи зв'язку.

У перші дні перебування у Миколаєві О. Сидорчук познайомився з дівчиною, її звали Адель Кельм, за походженням німкеня. Приятельські стосунки згодом переросли у справжні почуття, і вони через деякий час одружилися. У подальшому дівчина стала надійною помічницею у підпільній роботі, а німецьке коріння у її родоводі лише сприяло успішному виконанню поставлених завдань.

У середині листопада 1941 року миколаївська група завдала по ворогу першого удару. Об'єктом для диверсії було обрано військовий склад і автобазу у парку імені Петровського, перейменованому в Мондпарк. Вибухівку особисто закладав Олександр Сидорчук. Фашисти втратили 15 автомашин, 20 тонн пального і близько десятка солдатів.

Сидорчук, як і інші учасники підпілля, брав участь у збиранні інформації про дислокацію гітлерівських військових частин у Миколаєві, розвідувальних і контррозвідувальних органів, плани окупаційної влади, ремонт кораблів на суднобудівних заводах. Одержані відомості спочатку передавалися по рації у

Центр, доки не закінчилося живлення. Направили кур'єра за лінію фронту, але той був затриманий, потрапив у концтабір, звідки ледве втік і ні з чим повернувся до Миколаєва. Після цього основну увагу підпільники вирішили зосередити на диверсіях.

Черговим об'єктом обрали аеродром, де в ангарах і на відкритих майданчиках базувалося багато німецьких літаків, розміщувалися ремонтні майстерні, склади з різним обладнанням і паливом. Це була своєрідна потужна авіаційна база, на якій ремонтували старі і складали нові літаки. Спочатку до аеродромної їдальні вдалося влаштуватися Адель. Невдовзі не без її допомоги почав працювати на аеродромі кочегаром і Олександр Сидорчук. Він швидко знайшов спільну мову з німецьким інженером Моєм, який часто заходив до котельні. Моля ще за часів Першої світової війни полонили в Росії і йому було про що згадати. Адель регулярно приносила в котельню їжу і спиртне. Поступово там почала збиратися майже вся обслуга аеродрому, котра вважала балакучого і товариського Алекса (так німці зверталися до Сидорчука) своїм другом. Декого Сидорчук запрошував до себе додому, де в товаристві німкені Адель та її чоловіка вони почувалися розкуто.

Найскладнішим у здійсненні запланованої операції з підриву аеродрому було перенести вибухівку через річку Інгулець, оскільки міст ретельно охоронявся. Вихід знайшов член розвідувально-диверсійної групи Петро Луценко. За його порадою міни, обшиті темною матерією, обклали хмизом і вони виглядали як в'язанки дров. Люди з такою ношею за плечима ні у кого не викликали підозр. Всього перенесли понад двісті кілограмів вибухівки і сховали у рову поблизу аеродрому. На це знадобилося кілька днів. Потім упродовж двох тижнів Сидорчук особисто вночі закладав вибухівку у найбільш уразливих для підриву місцях.

7 березня 1942 року підготовку до здійснення цієї складної операції завершили. Сидорчук потребував алібі на випадок

подальшого розслідування. Він удав, що захворів, одночасно відвідав лікаря і отримав необхідну довідку. Крім цього, повідомив коменданта аеродрому, що через хворобу не може працювати. Той дозволив йому залишатися вдома.

Опівдні 10 березня, у неділю, місто струснулося після десятка потужних вибухів. Одразу виникла пожежа. Горіло цілу добу. Вибухи й вогонь знищили вцент авіаційну базу з усіма літаками, складами й обладнанням. Після цього гітлерівські каральні органи здійснили низку арештів. 3-поміж інших заарештували і Сидорчука, хоча він і мав алібі. Але жодних доказів причетності його до диверсії на аеродромі у фашистів не було, тож незабаром підпільника звільнили.

Згодом Олександр Сидорчук влаштувався охоронцем у Миколаївському порту. Напередодні 25-ї річниці Жовтневої революції підпільна група вирішила знищити портовий склад пального. Проти ночі 5 листопада Сидорчук прокрався до баків з паливом, під які завчасно заклали вибухівку. Він підпалив бікфордів шнур і вже збирався податися на залишений щойно пост, як раптом побачив німецьких солдат, які проходили неподалік. У темряві вони могли помітити вогник. Тоді він повернувся і став прикривати полою плаща запалений шнур. Але втекти на безпечну відстань йому вже не вдалося. Вибухова хвиля відкинула його на десятки метрів.

Пожежа була настільки масштабною, що її не змогли загасити дві доби. Були знищені всі резервуари з нафтою і нафтопродуктами. Олександр Сидорчук одержав тяжку контузію і опіки всього тіла першого й другого ступенів. Його доставили в лікарню, де він згодом, не приходячи до тями, помер. А слідча група і на цей раз не змогла знайти причетних до вибуху. Поза підозрою залишився і Сидорчук.

Після цього розвідувально-диверсійна група під керівництвом Віктора Лягіна ще упродовж деякого часу продовжувала свою діяльність. Гестапо намагалося будь-що вийти на слід

підпільників. Під час однієї з облав їм вдалося схопити Григорія Гавриленка – зв'язкового Лягіна. Його могли відправити на примусову працю до Німеччини, тому Лягін вирішив скористатися допомогою працівниці міської лікарні Марії Любченко, яка була залишена в окупованому Миколаєві для підпільної роботи. Лягін розраховував на те, що вона зможе виписати Гавриленкові довідку про хворобу, що врятувало б його від депортації.

Але Лягін не знав, що лікарку влітку 1942 року арештували гестапівці й вона погодилася співпрацювати з ними. Так фашисти вийшли на слід підпільників. На початку лютого 1943 року, коли Гавриленко прийшов до лікарні за довідкою, його заарештували. А згодом схопили й самого Лягіна. Гестапівці утримували розвідника у в'язниці і жорстоко катували протягом понад п'яти місяців, але так і не змогли його зламати. 17 липня 1943 року йому оголосили смертний вирок і розстріляли разом з іншими учасниками підпілля.

За зразкове виконання спеціальних завдань у тилу ворога та виявлені при цьому відвагу й героїзм 5 листопада 1944 року Віктора Олександровича Лягіна посмертно нагороджено Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу. Його ім'ям названо теплохід і вулицю в Миколаєві. У камені й бронзі увічнено й пам'ять про Олександра Петровича Сидорчука, якого поховано на Миколаївському міському кладовищі.

Брат комдива Щорса

На відміну від кіногероя громадянської війни Миколи Щорса його троюрідний брат Ігор Щорс не командував полками, дивізіями чи іншими військовими з'єднаннями і не зажив гучної слави. В історії він довго лишався невідомим героєм таємної війни, а інформацію про його участь у деяких операціях оприлюднили лише через кілька десятків років після завершення Другої світової війни.

Ігор Щорс

Народився Ігор Олександрович Щорс 4 вересня 1915 році у місті Новоархангельськ Єлизаветградської губернії (нині – Кіровоградська область). Після навчання у Житомирському гірничому технікумі він вступив до Ленінградського гірничого інституту,

який закінчив у 1940 році. Ще під час навчання на здібного студента звернули увагу представники органів держбезпеки і запросили на службу у зовнішню розвідку. Він дав згоду. Спочатку його направили опановувати ази оперативного мистецтва до Школи особливого призначення, яку він закінчив напередодні війни і одразу потрапив до підрозділу спеціального призначення, який створював Павло Судоплатов і безпосередньо керував ним.

У перші дні війни П. Судоплатову доручили очолити всю розвідувально-диверсійну роботу в тилу німецької армії по лінії радянських органів безпеки. Для цього сформували Особливу групу при наркомі внутрішніх справ. Перед нею ставилися завдання з проведення розвідувальних операцій проти Німеччини та її союзників, організації партизанської війни, створення агентурних мереж на окупованих територіях, здійснення радіоігор з німецькою розвідкою з метою дезінформації противника. До складу цієї групи включили і Ігоря Щорса. Спочатку його готували для підпільної роботи у Житомирі, де він свого часу навчався і мав деякі зв'язки, але згодом плани змінилися.

Коли восени 1941 року гітлерівці наблизились до Москви, члени групи отримали завдання на випадок захоплення столиці замінювати найбільш важливі об'єкти, де могли б проводитись

наради вищого німецького командування, у тому числі урядові дачі під Москвою. Планувалися й інші заходи. Зокрема, у Москві створили три незалежні одна від одної розвідувальні мережі. Однією керував майор Дроздов, якого П. Судоплатов добре знав ще по спільній роботі в Україні. З метою конспірації його зробили заступником начальника аптечного управління столиці. На випадок зайняття Москви він мав постачати ліки німецькому командуванню, а відтак увійти до нього у довіру і, з урахуванням нових можливостей, розгорнути розвідувальну роботу.

Інша група, на чолі з начальником контррозвідувального відділу управління НКВС по Москві, займалася підготовкою підпільної роботи у столиці і мобілізацією всієї агентури для протидії диверсіям гітлерівців. Третя група, яка готувалася автономно і в умовах особливої конспірації, повинна була фізично знищити Гітлера у разі його появи у Москві. Здійснення цієї операції покладалося на композитора Кніппера, брата акторки Ольги Чехової, яка проживала на той час у Німеччині і була у досить приятельних стосунках із Гітлером.

Важливе й відповідальне завдання поставили і перед Ігорем Щорсом. З урахуванням інженерної освіти, його під іншим прізвиськом влаштували на посаду начальника управління Московських водоводів, яке здійснювало постачання питною водою Москви з Рубльовського і Черепковського водосховищ. На випадок зайняття цього району гітлерівцями він мав організувати роботу з використання системи водоводів і каналізації для здійснення диверсій, а також забезпечити укриття агентури у розгалуженому і заплутаному підземному господарстві передмістя.

З цією метою була створена оперативна група під назвою «Ліс». До її складу, крім І. Щорса, якому було обрано псевдонім «Лісник», увійшли два помічники, які проживали у районі Рубльово й Черепково, водій закріпленого за ним службового автомобіля і радистка. Радисткою призначили 20-річну Наталію Арестову, випускницю спеціальних курсів по лінії НКВС,

де за прискороною програмою готували бійців для роботи у складі розвідувально-диверсійних загонів у тилу ворога. Для детальної постановки завдання з нею зустрівся начальник відділу Особливої групи НКВС Михайло Маклярський і повідомив, що, згідно із розробленою легендою, вона виступатиме в ролі дружини розвідника Ігоря Щорса, вони проживатимуть разом у дерев'яному будиночку поблизу Рубльовсько-Черепковської водонасосної станції, де вона офіційно працюватиме хіміком-лаборантом.

Для зв'язку виділялося дві радіостанції, одна з яких була схована у будинку, інша – у спинці сидіння службового автомобіля. Крім частот, часу виходу в ефір, особливостей конспірації та інших нюансів з підтримання радіозв'язку Михайло Маклярський повідомив Наталії, що водонасосна станція замінована і командир групи І. Щорс за спеціальною командою має привести у дію вибуховий пристрій. А якщо він цього не зробить через боягузтво або з якоїсь іншої причини, то вона має його застрелити, очолити групу і здійснити підрив.

Її познайомили з «чоловіком» у номері готелю «Москва», і він їй з першого погляду не сподобався. Але вона знала, що ніякі особисті симпатії чи антипатії не повинні зашкодити виконанню головного завдання. Щодня вони ходили на роботу й ретельно готувалися до підходу гітлерівських військ. З кожним днем Наталія помічала все нові й нові позитивні риси у свого супутника й командира, і її ставлення до нього поступово змінювалося.

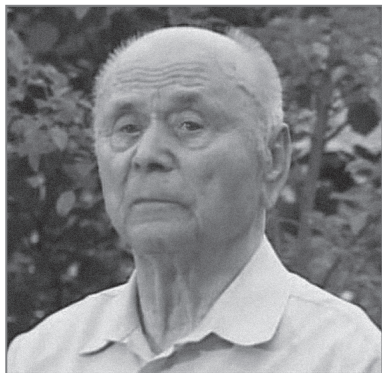
В один із днів сталося так, що під час бомбардувань частина водопровідних труб була пошкоджена, у тому числі тих, якими надходила вода на дачу Сталіна. Ігорю Щорсу у цій ситуації надійшла вказівка у досить стислі терміни усунути несправності, щоб верховний головнокомандувач навіть нічого не помітив. Розвідник особисто керував ремонтними роботами, розуміючи, чого йому може коштувати затримка. Аварію

вдалося ліквідувати буквально за три години. Його нагородили орденом «Знак Пошани», але у послужному списку цієї нагороди немає, бо офіційно була нагороджена людина, документи якої І. Щорс використовував для прикриття.

У 1942 році загроза окупації столиці зникла, і їхню групу розформували. Наталію Арестову направили у спеціальну школу радистів для залучення до підготовки нових кадрів. На момент розставання вона зрозуміла, що закохалася. Ігор Щорс, призначений начальником відділення Четвертого управління НКВС, займався організацією розвідувально-диверсійної роботи у тилу ворога. Упродовж 1944 – 1945 років він брав участь у розробці і проведенні масштабних стратегічних радіоігор з німецькою розвідкою «Монастир» і «Березино», у результаті яких вдалося ввести в оману супротивника і нейтралізувати значну кількість ворожої агентури. І. Щорс був одним із небагатьох, хто особисто знав головну дійову особу цих операцій Олександра Петровича Дем'янова, який у нас проходив під оперативним псевдонімом «Гейне», а німці його вважали своїм особливо цінним агентом «Максом».

У одному з нечисленних своїх інтерв'ю ветеран розвідки охарактеризував його так: «Здібності Олександра Петровича виявилися видатними. До небезпеки він ставився по-солдатському. У нього були незвичайна пам'ять, спостережливість, зібраність, миттєва реакція. Це була сильна, гарна, чуйна людина». А на запитання, що у роботі Дем'янова запам'яталося найбільше, Ігор Щорс відповів: «Під час війни радянська розвідка якось одержала повідомлення з Лондону, що німецький шпигун у Москві має доступ до особливо секретної інформації. При цьому наводився текст радіограми, надісланої Дем'яновим, в якому заради достовірності зазначалося прізвище маршала Б. Шапошникова. Як було не посміхнутися, читаючи таке повідомлення, адже цю «липу», звичайно ж, виготовила радянська розвідка. Втім, подібні попередження про дії «німецького шпигуна у Москві» над-

Щорс у останні роки життя

ходили від наших союзників ще кілька разів».

Увесь цей час Ігор і Наталія періодично зустрічалися і через два роки одружилися. Згодом у них народився син. Після війни Павло Судоплатов залучив І. Щорса до роботи радянської розвідки для реалізації атомного проєкту. Як дипломованого фахівця у гірничій галузі, його у 1946 році

направили до Болгарії, де він опікувався питаннями видобування, переробки і відправки до Радянського Союзу уранової руди. Разом з ним у відрядження поїхали і дружина з сином.

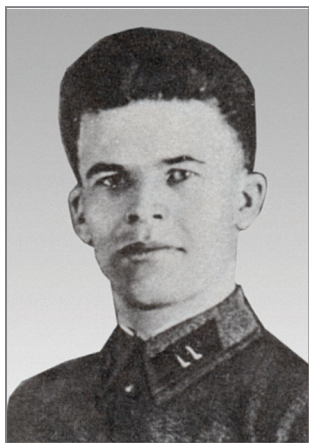
У 1948 році його перевели до центрального апарату розвідки, а з 1950 по 1954 рік він працював на керівних посадах у господарських підрозділах МДБ-МВС СРСР. Після звільнення зі служби він попросив направити його на найвідсталішу шахту. Його призначили директором шахти «Беринговська» на Чукотці, на березі Берингової затоки. І Щорс вивів шахту з відсталих у передову, колектив став одержувати премії, перехідні прапори, ордени і медалі. Нерідко своїм підлеглим він любив повторювати, що потрібно перемагати не числом, а умінням. При цьому на закиди, що під час війни нерідко перемагали саме числом, він для прикладу наводив операцію «Монастир», яка свідчила про вміння малими силами брати гору у змаганні умів, волі і таланту.

У 1977 році він зі своєю бойовою подругою і дружиною повернувся у Москву, ще упродовж десяти років працював директором будинку відпочинку санаторного типу, який функціонував на теплоході, і вже потім остаточно вийшов на заслужений відпочинок.

Командир розвідгрупи «Валька»

29 квітня 2010 року виповнилося 100 років від дня народження Казіна Миколи Олексійовича – командира розвідувально-диверсійної групи, яка активно діяла в тилу ворога на території Польщі в роки Другої світової війни і стала знаменитою через безпрецедентну результативність – підриг за короткий проміжок часу півсотні мостів. До цієї дати у місті Стаханів Луганської області пройшли урочистості із вшанування героя війни, на його честь відкрили меморіальну дошку. Але не завжди доля була прихильною до нього. Більше того, М. Казіну довелося чекати кілька десятків довгих років, переш ніж його ім'я підняли із забуття.

Микола Казін

Микола Олексійович Казін народився 29 квітня 1910 року в селі Ситичі Тульської губернії в родині батрака. По досягненню повноліття виїхав на заробітки на Донбас, і відтоді його життя було пов'язане з Україною. Спершу він працював робітником на Кадіївському коксохімічному комбінаті (пізніше місто Кадіївку перейменували у Стаханов), потім – помічником машиніста на вугільній шахті. У 1933 році був зарахований у органи держбезпеки. На той час він уже закінчив робітфак Харківського інженерно-економічного інституту й три курси Інституту радянського будівництва й права (заочно). Служив у Харцизьку, потім у Молдавії, Києві. Початок війни застав його в Чернівцях на посаді заступника начальника контррозвідувального відділу управління НКВС, нагородженого орденом «Знак Пошани», знаком «Почесний чекіст» і бойовою зброєю.

З відступаючими частинами М. Казін опинився в Кіровограді. Написав рапорт про зарахування його в діючу армію й незабаром був призначений заступником командира 31-ї стрілецької бригади 5-ї армії Південно-Західного фронту. На території Полтавської області бригада потрапила в оточення. При спробі прориву М.Казін був тяжко поранений – одержав шість кульових поранень, у тому числі розривною кулею, і в такому важкому стані потрапив у полон. При цьому встиг закопати свої документи й партквиток, переодягтися в цивільний одяг за допомогою місцевих жителів, що й урятувало йому життя. Німцям він назвався під іншим прізвиськом. Спочатку перебував у госпіталях для військовополонених, згодом утік, а після звільнення України в 1944 році прийшов у розташування радянських військ і розповів все, як було.

Після додаткової перевірки й підготовки його призначили командиром розвідувально-диверсійної групи «Валька» (у перекладі з польської – боротьба). Група складалася з 9 осіб, і її основним завданням було провадити розвідку в глибокому тилу ворога в інтересах наступаючих частин Радянської Армії, здійснювати диверсії на оборонних об'єктах промисловості, транспорту, комунікацій, створювати агентурну мережу, установлювати контакти з польськими партизанськими загонами. Крім того, потрібно було провести операцію з ліквідації генерал-губернатора Польщі Франка. У цей час М. Казін діяв під псевдонімом «полковник Каліновський».

Буквально через кілька місяців ім'я «полковника Каліновського» стало легендарним у Польщі. У першу чергу він прославився підризом великої кількості стратегічних мостів. Причому вдавалося підривати їх відразу по кілька на одному напрямку, що затримувало на тривалий час пересування ворожих військ. Під його керівництвом розвідгрупа, що перетворилася незабаром у великий загін, за час своєї дії знищила 51 міст, з них близько 40 залізничних, 17 паровозів, 116 вагонів

і платформ, 35 автомашин, пустила під укіс 21 ешелон з військовою технікою, боєприпасами й живою силою противника. За його голову фашисти призначили винагороду в розмірі 50 тисяч рейхсмарок і 20 гектарів землі. Але він був невловимий і при цьому ще й умудрявся надавати допомогу іншим розвідувально-диверсійним групам.

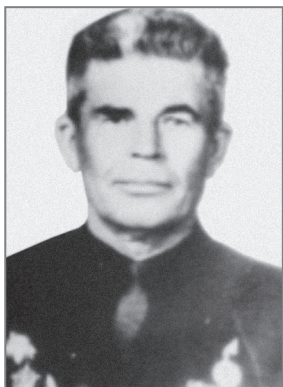
Якось йому стало відомо про проблеми в загоні «Голос», яким командував «капітан Михайлов». Під цим псевдонімом діяв Євген Березняк, котрий став після війни прототипом розвідника майора Вихора в однойменному кінофільмі, знятому за сценарієм Юліана Семенова. М. Казін відгукнувся й особисто відправився на зустріч. Після спілкування він виділив для загону Є. Березняка комплект радіоживлення, два десятки гранат, ящик тушонки, кілька десятків пачок цигарок.

Після визволення Польщі загін М. Казіна перейшов лінію фронту і з'єднався з регулярними частинами Радянської Армії. Микола Олексійович написав детальний звіт про розвідувально-диверсійну діяльність і про свою участь у війні. На жаль, документ потрапив на розгляд до занадто запопадливих служак. Та обставина, що він опинився у полоні на початку війни і знищив свої документи й партквиток, зіграла вирішальну роль при визначенні його подальшої долі. До цього додалося невиконання завдання зі знищення генерал-губернатора Франка, що в тих непростих умовах було нереальним. Франк пересувався на броньованому автомобілі із численною охороною, часто міняв маршрути. Розвідники розробили план підризу будинку, де він мав зупинитися, навіть одержали під виконання цієї операції 200 кілограмів вибухівки з «великої землі», але кат польського народу знову змінив свої плани й терміново виїхав у Німеччину.

Як наслідок, у М. Казіна відібрали підписку про нерозголошення отриманих ним відомостей під час роботи в органах безпеки, позбавили військового звання «підполковник» і відправили до місця проживання для постановки на військовий облік як

рядового. У цей час він одержав звістку від дружини й доньки, які повернулися з евакуації в рідну Кадіївку і думали, що він загинув. Вони просили його швидше приїжджати. У цій ситуації М. Казін не став нікому нічого доводити. З єдиним документом – довідкою про те, що він під час війни був командиром загону й виконував завдання в тилу ворога, повернувся додому й пішов прохідником у шахту. Потім закінчив технікум, працював техніком, інженером, старшим інженером відділу капітального будівництва комбінату «Луганськвугілля».

У 1965 році Миколу Казіна розшукали колишні польські партизани через товариство Червоного Хреста й Червоного Півмісяця СРСР. З'ясувалося, що в Польщі його ім'я відоме широкій громадськості. Про його діяльність у роки війни написано багато спогадів, публікацій, про нього складені пісні й навіть розглядалося питання про спорудження йому пам'ятника. Все це стало справжньою несподіванкою за місцем його роботи й уперше послужило підставою для перегляду його справи. У результаті йому повернули військове звання, зарахували в термін служби період знаходження в полоні й нагородили орденом Вітчизняної війни I ступеня. Пізніше до цього додався польський орден «Хрест хоробрих», радянські медалі «Партизан Вітчизняної війни», «За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні» та інші.

М. Казін

Та справжнє визнання прийшло до нього у 1991 році. У процесі перегляду архівних справ співробітники Луганського обласного управління КДБ звернули на його справу особливу увагу і неформально підійшли до її розгляду. Після тривалої пошукової роботи знайшли самого Миколу Казіна, якому на той час уже виповнилося 80 років, його бойових побратимів, за-

писали їхні спогади, спільно з тележурналістами зняли документальний фільм про діяльність розвідувально-диверсійного загону у роки війни. Крім цього, організували зустріч ветерана-розвідника з його колишніми підлеглими і друзями – Євгеном Березняком, Марією Бобиревою, Наталією Мельниченко, Миколою Матвеевим.

Тоді ж, ще при житті М. Казіна, були зроблені спроби присвоїти йому звання Героя Радянського Союзу. Але буквально через кілька тижнів після тієї пам'ятної зустрічі героя не стало. Він помер 19 серпня 1991 року. А згодом розпався й Радянський Союз. Але пам'ять про Миколу Казіна продовжує жити.

Слідами нацистських злочинців

Костянтин Богомазов був одним із тих, хто потрапив у зовнішню розвідку, маючи за плечима величезний життєвий досвід. Спочатку він пройшов серйозну школу роботи у слідчих і контррозвідувальних підрозділах. Під час Другої світової війни був одним з перших, хто довідався про самогубство Гітлера, брав участь у роботі спеціальної групи з пошуку й упізнанню його останків, особисто допитував медсестру фюрера й лікаря, який став свідком отруєння дітей Геббельса в підземному бункері. Разом з майбутнім головою КДБ СРСР Іваном Серовим брав участь у допитах радника розвідувального відомства нацистської партії Вальтера Ніколаї, який керував німецькою військовою розвідкою в роки Першої світової війни. А через кілька років після цього йому запропонували перейти у зовнішню розвідку, де він став учасником проведення серйозних операцій в країнах Східної й Центральної Європи.

Костянтин Пантелеймонович Богомазов народився 14 листопада 1909 року в багатодітній селянській родині на Дні-

Костянтин Богомазов

пропетровщині. Закінчив сільськогосподарський технікум, потім Харківське прикордонне училище. Незабаром представник НКВС, який приїхав з Москви, відібрав його в числі інших для роботи в центральному апараті. Звідки він згодом був направлений на роботу в середньоазіатські республіки.

Війна почалася для нього з написання рапортів із проханням відправити на фронт. Спочатку його направили в Іран. Там він керував групою, що за-

ймалася виявленням німецьких розвідників та їхньої агентури, місцевих озброєних кримінальних формувань, які доставляли безліч турбот частинам Червоної Армії й неодноразово проникали навіть на територію Радянського Союзу.

Після Ірану К. Богомазов потрапив на радянсько-німецький фронт. На Орловсько-Курській дузі був уже на посаді заступника начальника особливого відділу дивізії. Під час знаменитої танкової битви, опинившись за збігом обставин у розпорядженні іншої частини, разом з бійцями відбивав атаки супротивника із протитанковою рушницею в руках. В один з моментів бою снаряд, що розірвався поруч, відкинув його разом з командиром полку на дно окопу й повністю засипав землею. Свідки цієї події внесли їх увечері в списки загиблих, і згодом мати Костянтина отримала похоронку на сина. А К. Богомазова відкопали наступного ранку, коли він прийшов до тями і спробував самотужки вибратися з-під завалу. Внаслідок контузії він нічого не чув і практично осліп, мав поранення ноги й сильне ушкодження хребта. Одужав лише через кілька місяців.

У 1944 році в Білорусії під час проведення наступальної операції «Багратіон» трапився випадок, як у знаменитому кінофільмі «У серпні 44-го». Перед самим наступом зник заступник командира танкової бригади, якому були відомі деталі майбутньої операції. К. Богомазов разом з іншими колегами викликав командуючий 1-м Білоруським фронтом генерал армії К. Рокоссовський і поставив завдання терміново у всьому розібратися й доповісти. На ноги була піднята вся військова контррозвідка. Зрештою з'ясувалося, що у торф'яних розробках заступник командира потрапив у глибоку яму з болотом і потонув. Так що наступ почався в намічений термін і без будь-яких коректив.

Наприкінці війни К. Богомазов був включений до складу так званої Центральної оперативної групи, яка мала займатися виявленням, арештом, допитами високопоставлених нацистських злочинців. Його призначили начальником слідчого підрозділу цієї групи. У ніч на 1 травня 1945 року він став свідком прибуття на командний пункт 8-ї гвардійської армії В. Чуйкова начальника генерального штабу німецьких сухопутних військ генерала Кребса для проведення переговорів про перемир'я. Тоді ж він одним із перших дізнався про самогубство Гітлера. А вже через кілька днів брав участь у розслідуванні обставин смерті фюрера. Зокрема, безпосередньо допитував медсестру Гітлера, а також доктора Кунца – особистого лікаря родини Геббельса. Той розповів, як на його очах дружина Геббельса отруїла своїх дітей.

К. Богомазову і його колегам довелося докласти чимало зусиль для розшуку й допиту авторитетних у недалекому минулому нацистів, щоб виключити можливість створення ними підпільних формувань, а також притягнути їх до відповідальності. Серед арештованих найбільше запам'ятався радник розвідувального відомства нацистської партії Вальтер Ніколаї, який керував німецькою військовою розвідкою в роки Першої

світової війни. На його допит неодноразово приходив Іван Серов, який був у той час заступником Георгія Жукова по роботі в радянській адміністрації у Німеччині, а пізніше очолив КДБ СРСР. На момент арешту Вальтер Ніколаї був уже похилого віку і запам'ятався К. Богомазову інтелігентністю, освіченістю й колосальними пізнаннями в області розвідки. Він уже не мав доступу до агентури абвера безпосередньо в роки Другої світової війни, але навіть інформація про його попередню діяльність була дуже цінною й цікавою.

А ще йому довелося допитувати одну розвідницю екстракласу перед її відправленням у Радянський Союз. Вона була дружиною міністра закордонних справ однієї з європейських країн, а батько в неї нібито до революції був російським графом. Сама вона вважалася однією з кращих красунь у світському європейському товаристві, а в молодості на конкурсі краси посіла друге місце у своїй країні. Була знайома з багатьма міністрами, генералами, послами, принцями й королями, вільно роз'їжджала світом. При цьому, за її визнанням, працювала на німецьку, англійську й ще якісь розвідки. Тільки запевняла й клялася, що проти СРСР не шпигувала.

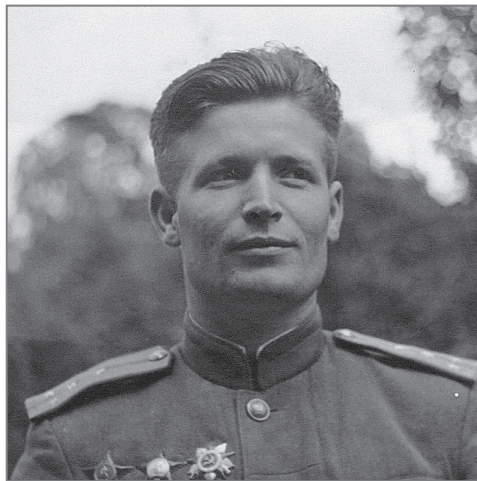
А через деякий час доля звела і його з розвідкою. У 1951 році Костянтина Богомазова викликали у Москву для підготовки до роботи по лінії Першого головного управління (зовнішня розвідка) МДБ СРСР. Після спеціального навчання, стажування в міністерстві закордонних справ і вибору країни перебування йому запропонували направитися в Польщу радником при слідчому департаменті польського міністерства громадської безпеки. Відразу керівництво поставило дуже відповідальне й делікатне завдання: скласти об'єктивну картину арешту колишнього Генерального секретаря ЦК Польської робітничої партії Владислава Гомулки.

Після вивчення всіх матеріалів справи К. Богомазов зрозумів, що Гомулка став жертвою чергової «ротації кадрів»,

що відбулася після зміни партійного курсу Польщі. Все це він ретельно виклав у доповідній у Москву. Незабаром прийшла відповідь: ознайомити з викладеним діючого Генерального секретаря Болеслава Берута й довідатися його думку з цього приводу. Виконати це завдання допомогло минуле знайомство, ще із часів війни, з К. Рокосовским, який на той час займав пост міністра національної оборони й заступника голови Ради Міністрів Польщі. Той уважно прочитав документ і погодився з викладеним, після чого організував зустріч з Генеральним секретарем. Берут після ознайомлення з довідкою сказав, що в ній усе викладено докладно й об'єктивно, але Гомулка все ж буде сидіти у в'язниці стільки, скільки потрібно. Про все це К. Богомазов і доповів у Москву.

Під час знаходження в Польщі К. Богомазову вдалося викрити колишнього начальника розвідувального органу «Абверкоманда-102», що діяв у Києві під назвою «Оріон» і готував агентуру для закидання в тил Радянської Армії. Попередньо переглядаючи справи про шпигунство, він відразу звернув увагу на біографічні дані і фотознімок одного з фігурантів – Мільчевського Антона Івановича. Ним виявився небезпечний нацистський злочинець, який довго таки уникав покарання і в різні роки жив під прізвищами Майер і Чаплинський.

Через деякий час К. Богомазова в Польщі призначили радником іншого департаменту, що займався проведенням опе-

К. Богомазов у роки війни

ративних ігор з іноземними розвідками у розпал «холодної війни». Іноземні спецслужби витрачали колосальні сили й засоби на підрив існуючого ладу в соціалістичних країнах. Найбільшим професійним мистецтвом у цій ситуації було впровадження в закордонні центри своїх джерел. Разом з польськими колегами йому вдалося в ході однієї з операцій просунути на важливі пости в розвідувальні структури, що діяли на території ФРН, двох осіб. Ті виступали нібито від імені польських «підпільних» організацій. Гра велася більше двох років. За цей період «підпільникам» було передано з-за кордону коштів на суму близько 2 мільйонів доларів США, чимало зброї й інших засобів, призначених для повалення існуючого уряду. Після цього надійшла команда вивести впроваджені джерела із гри й привселюдно викрити задуми іноземних спецслужб, що й було незабаром зроблено. На одному з етапів К. Богомазову навіть довелося виїжджати в Берлін, щоб особисто організовувати нелегальну переправу польських товаришів через кордон. За цю операцію з рук представника польського уряду він одержав Золотий хрест заслуги.

З 1959 по 1964 рік К. Богомазов працював в апараті уповноваженого КДБ СРСР при Міністерстві держбезпеки Німецької Демократичної Республіки. Розповідаючи про цей період своєї діяльності, він зазначав, що це була найцікавіша й найнасиченіша ділянка роботи, коли доводилося безпосередньо займатися розвідкою, підготовкою й переправленням в інші країни розвідників-нелегалів, обробкою інформації від них, самому виїжджати за кордон під іншими документами для зустрічей з важливими джерелами.

Після звільнення у запас К. Богомазов продовжив свою трудову діяльність у народному господарстві – до 72 років був одним з керівників відділу зовнішніх зв'язків у Міністерстві легкої промисловості. Всі ці роки підтримував тісні контакти з керівництвом української зовнішньої розвідки, намагаючись

Ветерани розвідки К. Богомазов і В. М'якушко

бути корисним справі, якій присвятили все своє життя.

За виконання важливих завдань під час війни і в після-воєнний період Костянтин Богомазов нагороджений трьома орденами Червоної Зірки, двома орденами Вітчизняної війни II ступеня, Богдана Хмельницького III ступеня, польськими орденами Золотий хрест заслуги й Хрест хоробрих, багатьма медалями і відомчими заохочувальними відзнаками.

За завданням
військової
розвідки

«Малий шеф» «Червоної капели»

Доля військових розвідників Другої світової війни Євгена Березняка, Анатолія Гуревича, Семена Побережника і Яна Черняка, народжених в Україні, які упродовж тривалого часу виконували особливі завдання ГРУ у країнах Європи, багато в чому схожа між собою. Всі вони добували надзвичайно важливі відомості, які кардинальним чином впливали на хід воєнних дій. Троє з них – Є. Березняк, А. Гуревич і С. Побережник за збігом обставин потрапили до рук гестапо, але,

Анатолій Гуревич

як би це не здавалося неймовірним, змогли перехитрити ворога, втекти з-під опіки й дістатися до своїх. При цьому Є. Березняк і А. Гуревич навіть спромоглися завербувати представників гітлерівських спецслужб і доставити їх на Велику землю. Та це не врятувало усіх їх, окрім Я. Черняка, від арешту на батьківщині, тривалого ув'язнення і тавра зрадника.

Справжнє визнання їхніх заслуг, повна реабілітація, шана, нагороди прийшли до них лише через кілька десятиліть. При цьому Євген Березняк прославився ще за радянських часів після виходу кінофільму «Майор «Вихор», а найвищу відзнаку одержав уже в незалежній Україні – звання Героя України, Яну Черняку буквально за кілька днів до смерті вже у лікарні була вручена Золота Зірка Героя Росії, а Анатолій Гуревич був реабілітований лише в середині 1991 року. А ще доля усім їм відміряла багато років життя, мабуть, щоб встигли дочекатися справедливості і пошанування. Ян Черняк із Семеном Побережником прожили по 85 років, Анатолій Гуревич – 95, а Євген Березняк у лютому 2011 року відзначив 97-ліття у своїй київській квартирі разом зі своєю дружиною Катериною Кузьмівною, рідними і близькими.

З-поміж усіх названих військових розвідників найдовшим і найдраматичнішим був шлях до визнання у Анатолія Гуревича, одного з керівників розвідувальної мережі «Червона капела», який мав оперативний псевдонім «Кент» і якого ще називали «Малим шефом», оскільки «Великим шефом» був Леопольд Треппер.

Народився Анатолій Маркович Гуревич 7 листопада 1913 року у Харкові в сім'ї аптекаря, де спілкувалися російською, українською мовами, на івриті й ідіші одночасно, а батько ще й добре знав латину. У нього збереглися дитячі спогади про те, як до їхньої квартири часто приходили чужі люди, зачинялися в окремі кімнати і про щось там довго говорили. Батько просив про це нікому не розповідати. Пізніше син дізнався, що це були революціонери-підпільники. Сім'я Гуревичів схвально прийняла радянську владу і невдовзі, у 1924 році, переїхала у так звану «колиску революції» – місто Петроград. Українську мову Анатолій не встиг добре вивчити, але певні розмовні навички відклалися у його пам'яті на все життя, і він без особливих труднощів міг порозумітися з вихідцями з України.

Напевне, схильність до оволодіння мовами у ньому була закладена на генетичному рівні. Після закінчення школи він вступив до інституту залізничного транспорту, а згодом – до так званого інституту «Інтурист», де готували фахівців для роботи з іноземцями. Там він крім німецької мови, яку непогано опанував ще в школі, вивчив французьку й іспанську мови. На здібного хлопця звернули увагу в Розвідувальному управлінні Генштабу Червоної Армії і запросили на посаду перекладача. Це сталося у 1937 році, і відтоді починається сповнена ризику й несподіваних поворотів долі служба в розвідці.

Після нетривалої підготовки Анатолія направили до Іспанії, де тоді йшла громадянська війна. Під виглядом лейтенанта республіканського флоту Антоніо Гонсалеса він воював на підводному човні. За один із рейдів, здійснених із Франції через Біскайську затоку і Гібралтар під носом у франкістських сторожових кораблів, був представлений до ордена Червоної Зірки, але документи десь загубилися, й нагороду він так і не отримав.

Після повернення до Москви його очікувало нове завдання – відрядження за кордон радистом-шифрувальником нелегальної резидентури. Деякий час проходив спеціальну підготовку, а також зникав до своєї нової оперативної легенди. Згідно з нею, він виступав у ролі уругвайського підданого Вінсента Сьєрра – сина багатих батьків, який прибув до Європи займатися комерційною діяльністю. У квітні 1939 року кадровий офіцер розвідки лейтенант Гуревич під оперативним псевдонімом «Кент», з паспортом мексиканського художника у кишені перетнув радянсько-фінський кордон і через Швецію, Норвегію, Німеччину, Францію і Данію прибув до Бельгії, де поселився в одному з готелів уже з уругвайським паспортом.

До речі, готелю, в якому йому, згідно з наміченим у Центрі планом, належало зупинитися і згодом зустрітися зі своїм керівником, вже не існувало, замість нього функціонував дешевий бордель, куди поважному іноземцю навіть соромно заходити. А уруг-

військний паспорт з номером 4264 був узагалі фальшивим. Точно такий же документ з наступним порядковим номером 4265, але виданий з різницею аж у два роки, мав інший розвідник – Михайло Макаров, який за іншим маршрутом і іншою легендою також прибув у цей час до Бельгії. Більше того, термін дії паспортів двічі продовжувався – у Монтевідео і Парижі, а підписи стояли одні і ті ж самі. Та це були ще не всі недоречності й прорахунки в роботі розвідки, з якими А. Гуревич зустрічався за кордоном. У ті часи, на жаль, не все було налагоджено належним чином, що й призвело згодом до серйозних провалів, провину за які вище керівництво намагалось звалити на рядових виконавців.

А. Гуревич і М. Макаров прибули у розпорядження резидента нелегальної розвідувальної резидентури радянської військової розвідки Леопольда Треппера. Ця нелегальна мережа, як і деякі інші в Європі, були створені на випадок розгортання війни проти Радянського Союзу. Згодом, після початку окупації Бельгії гітлерівськими військами, Л. Треппер, через побоювання арешту, виїхав до Парижу. За легендою він був канадцем, а Канада також воювала з Німеччиною, крім цього мав єврейське походження, що вочевидь створювало додаткову небезпеку для нього в особі окупаційної влади. Такі аргументи він наводив, передаючи керівництво резидентурою на території Бельгії А. Гуревичу.

У той же час Л. Треппер нібито й не склав із себе повноважень керівника європейської розвідувальної мережі, намагаючись координувати роботу і налагоджуючи взаємодію між її ланками. Через це колеги по резидентурі стали між собою називати одного «Великим шефом», а іншого «Маленьким шефом». Невдовзі стало очевидним, що А. Гуревич може вправлятися з усіма справами не гірше за свого попередника. Йому, в умовах фінансової скрути резидентури, несподівано пощастило на сусіда – чеського єврея-мільйонера Зінгера, доньці якого він симпатизував. Її звали Маргарет, і вона категорично

відмовлялася емігрувати з батьками до США, бажаючи лишитися в Брюсселі і доглядати за могилою свого чоловіка.

У цій ситуації Зінгер попросив Гуревича-Вінсента Сьєрру взяти доньку під свою опіку й допомагати їй у скрутну хвилину, а натомість «Кент» отримує від вдячного мільйонера у своє повне управління й розпорядження і його фірму з усіма її філіями у багатьох європейських країнах, клієнтурою, банківськими рахунками. Він став президентом фірми «Сімекско», яка на тривалий час стала надійним прикриттям для здійснення розвідувальної діяльності. Одним із важливих клієнтів цієї акціонерної компанії був Вермахт, що давало можливість контактувати з німецькими промисловцями і представниками військового відомства, збираючи необхідну інформацію, вільно пересуватися країнами Європи.

У цей час А. Гуревич за завданням Центру виїздить до Швейцарії для зв'язку з членами іншої радянської розвідувальної резидентури «Дора», очолюваної Шандором Радо, який повідомив «Кенту» важливу інформацію про підготовку Німеччини до нападу на Радянський Союз. Сам А. Гуревич ще в грудні 1940 року передав у Москву шифровку про план «Барбаросса».

Уже після початку війни на нього чекає нове ризиковане доручення – виїхати до Берліну, зустрітися з радистом групи «Альта» К. Шульце, з членами груп А. Харнака («Корсиканця») і Х. Шульце-Бойзена («Старшини»). У телеграмі наводилися всі відомості про радянських агентів, адреси, явки, паролі. Керівництво чи то було впевнене, що ці дані ніколи не будуть розшифровані, чи просто у бурхливому вирі подій не надавало цьому особливого значення. А. Гуревич виконав і ці завдання.

Центр вимагав регулярного надходження інформації, і агентурна мережа «Червона капела», свідомо нехтуючи власною безпекою, майже щодня виходила в ефір з повідомленнями про плани гітлерівського командування, передислокацію дивізій, їхній склад, втрати Вермахту.

Насправді на той час радянської резидентури з назвою «Червона капела» не існувало. Під такою назвою діяла зондеркоманда СС, яка займалася радіоперехопленням на окупованих територіях Західної Європи. Уже по війні в публікаціях, книгах і кінофільмах «Червоною капелою» стали називати агентурні мережі, зв'язані з радянською розвідкою.

Тим часом гітлерівська контррозвідка розгорнула масштабні заходи з пошуку невідомих радіостанцій, повідомлення яких ніяк не вдавалося розшифрувати. За збігом обставин, 11 грудня 1941 року з Парижу до Брюсселю приїхав Л. Треппер, який, однак, чомусь не повідомив А. Гуревича про призначений наступного дня на конспіративній квартирі збір членів групи. Він зателефонував лише вранці і в розпачі сказав, що на цій квартирі заарештовано радиста й шифрувальника, а сам він ледве зміг утекти. Після цього А. Гуревич разом з Маргарет встигли сховатися і згодом перебралися до Марселю, де прожили на волі ще упродовж одинадцяти місяців. Радист не витримав тортур і розкрив гестапівцям шифр, яким користувався. Всі перехоплені раніше повідомлення були розшифровані. Гітлерівці дізналися адреси Шульце-Бойзена та інших агентів і підпільників. Практично вся мережа, яка роками створювалася, була розкрита. До рук гестапо потрапив і Л. Треппер, а в грудні 1942 року марсельська поліція затримала і передала гітлерівцям А. Гуревича з Маргарет.

По війні із захоплених архівних документів гестапо довідалися, що Л. Треппера затривали через два тижні після арешту А. Гуревича, і він дав згоду на участь у радіогрі з радянською розвідкою. Анатолію також зробили таку пропозицію, але він відмовився. Його не піддавали тортурам, лише шантажували життям і здоров'ям Маргарет, яка по суті за цей час стала його громадянською дружиною. Він погодився на співпрацю тільки тоді, коли зрозумів, що це пастка, що від його імені гестапівці постійно передають у Центр радіограми і отримують відповіді

з новими завданнями. Проте не виказав нікого зі своїх колег, лише підтвердив причетність до його мережі тих, хто вже був заарештований і з ким йому влаштували очні ставки. Зокрема, він нічого не сказав про особисто завербованих ним раніше у Чехії, Бельгії і Франції 15 агентів, чим зберіг їм життя.

Даючи згоду на участь у радіогрі, «Кент» сподівався, що зможе подати сигнал про те, що працює під контролем, і відповідний кодовий знак невдовзі він таки зміг передати. Але, як з'ясувалося пізніше, московський радист, який до цього постійно працював з його повідомленнями, на той час був заарештований, звинувачений у шпигунстві і розстріляний. «Кент» цього не знав, але сподівався, що війна скоро закінчиться і йому вдасться розповісти всю правду. Свою віру в перемогу СРСР над гітлерівською Німеччиною він зумів вселити і керівникові зондеркоманди «Червона капела» Хайнцу Паннівці, і той в останні дні війни організував втечу з конспіративної квартири в Альпи.

Після капітуляції Німеччини Анатолія Гуревича, Хайнца Паннівця з коханкою, радистом і купою архівних документів зондеркоманди доправили в Москву. Розвідник усім серцем рвався на батьківщину, хоча міг залишитись за кордоном. У паризькій в'язниці у них з Маргарет народився син Мішель. Дружина пропонувала виїхати за океан, але всі ці пропозиції Гуревич відкинув.

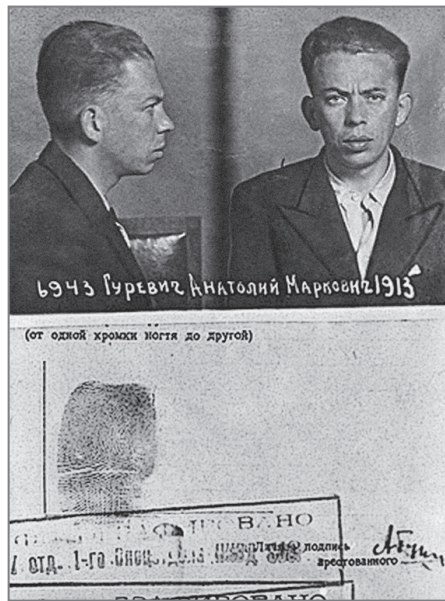
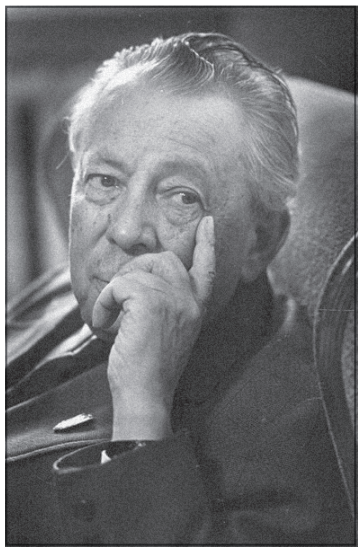

Фото з кримінальної справи

А. Гуревич

З висоти сьогодення цілком логічно постає запитання: чи вірив він на сто відсотків, що після перебування упродовж двох з половиною років у руках гестапо і роботи під контролем німецької контррозвідки, все ж зможе довести свою невинність і відданість військовому обов'язку. У своїх інтерв'ю Анатолій Гуревич з цього приводу зазначав, що ніколи не вважав себе зрадником, не відчував за собою жодної провини і тому вирішив повернутися. Але на батьківщині з нього зро-

били зрадника. Навіть колишній керівник Леопольд Треппер, який після війни опинився в Москві, необґрунтовано й незаслужено звинуватив його у провалі резидентури.

У 1947 році Анатолія Гуревича засуджено до 20 років виправно-трудових таборів «за співробітництво з німецькими контррозвідувальними органами (гестапо), зрадництво і передачу секретних відомостей, які становлять державну таємницю». У 1955 році він, як і інші засуджені розвідники, зокрема, Леопольд Треппер, Шандор Радо, а також гестапівець Хайнц Паннвіц та інші, був амністований. Після цього він став добиватися справедливості, писав листи у різні інстанції з проханням про перегляд справи і реабілітацію як невинного. Однак майже одразу, у 1958 році, знову був заарештований і умовно-достроково звільнений з мордовського табору у 1960 році. На той час у нього не було ні жодної нагороди, ні статусу учасника війни.

Рішення про його повну реабілітацію було винесено лише 22 липня 1991 року. Після повторного ретельного вивчення всіх архівних матеріалів, у тому числі з архівів гестапо, протоколів

допитів Л. Треппера та інших розвідників з нього зняли всі звинувачення й повернули добре ім'я. З новою дружиною він скромно проживав у невеликій ленінградській «хрущовці», дітей у них не було. По виходу публікацій, книг і кінофільмів про діяльність «Червоної капели» його розшукав син Мішель (Маргарет на той час уже не було в живих). Їхня зустріч відбулася в Ленінграді. Потім А. Гуревич їздив до сина в Іспанію, де гостював на розкішній віллі. Але пропозицію залишитися за кордоном делікатно відхилив. Помер він 2 січня 2009 року і похований на Богословському кладовищі.

Майор «Вихор»

Одним із прототипів головного героя кінофільму «Майор «Вихор», за романом Юліана Семенова, був українець Євген Степанович Березняк. Він народився 25 лютого 1914 року у Катеринославі (нині – Дніпропетровськ). Одержав педагогічну освіту, працював учителем, директором школи, завідувачим Львівським міським відділом народної освіти. Під час війни займався підпільною роботою на Дніпропетровщині.

Після звільнення цих місць Березняка направили до спецшколи Головного розвідувального управління Генштабу Червоної армії. Тут його навчили стріляти з різних видів зброї, орієнтуватися за азимутом, стрибати з парашутом, виявляти за собою стеження і відриватися від ворожої контррозвідки. Він також освоїв непросту науку агентурної справи, шифрування, передачі повідомлень через тайники, вивчив структуру німецької армії, організацію її частин, озброєння, розпізнавальні знаки і готувався для направлення на територію Польщі на чолі групи розвідників під кодовою назвою «Голос».

Євген Березняк

Євген Березняк, він же капітан Михайлов, він же «Голос», мав виконати важливе завдання розвідувального відділу 1-го Українського фронту з проникнення в глибокий тил ворога і здійснення розвідки оборонних укріплень на берегах Вісли і в районі Кракова. Сюди, після визволення Львова, мав спрямувати основні ударні угруповання фронту маршал Конєв. Крім Березняка, до складу групи увійшли лейтенант Олексій Шаповалов (псевдонім «Гроза»), родом з Кіровоградщини, і радистка

єфрейтор Ася Жукова (псевдонім «Груша»), колишня вчителька з Дніпропетровщини.

Але... невдале десантування, і до місця призначення кожен мав добиратися окремо. По шляху до Кракова Є. Березняка захоплюють німецькі жандарми. Під час обшуку у нього знайшли пістолет ТТ, фінку, долари, марки, злоті, батареї для радіоживлення і документи. Вилучені предмети однозначно вказували на його причетність до розвідки. У цій ситуації він затіяв з гестапівцями гру, сказав, що є лише марш-агентом, свого роду зв'язківцем, який мав доставити гроші, батареї для рації і забрати інформацію. Більше, мовляв, нічого і нікого він не знає. Лише місце зустрічі і пароль. Цю ідею він почав ретельно продумувати і зважувати всі «за» і «проти». Хапався за будь-яку соломинку, яка дозволяла б втекти і продовжити виконання завдання, до якого його так ретельно готували, вірили в нього, доручили керівництво розвідгрупою.

Після допитів і побоїв він «зізнався», що зустріч має відбутися на краківському ринку Тандета. До нього підійде чоловік і назве пароль. Кілька днів під наглядом охорони він простояв на ринку. Нарешті настав останній день визначеного терміну. Для себе він остаточно визначився: що б не трапилося, тікати за будь-яку ціну. Уже під вечір трапилася слушна нагода: на ринку пролунали якісь постріли, крики, когось ловили, люди в паніці бігли до виходу. Березняк кинувся у юрбу і відірвався від переслідування. На запасній явці зустрівся з членами своєї групи. За допомогою польських патріотів вони одразу приступили до вивчення оперативної обстановки і збору розвідувальної інформації.

Матеріалів було багато, в день доводилося відправляти по дві-три радіограми. Це, зрештою, і призвело до того, що запенгували рацію і заарештували радистку Вологодську (псевдо «Комар»), яка перейшла у підпорядкування Березняка з іншого партизанського загону. Дівчину схопили прямо з текстом щойно переданої радіограми. Березняк по рації місцевих партизан передав повідомлення про їхнє пеленгування гітлерівцями і затримання радистки «Комар». А згодом і вона сама подала Центру сигнал провалу. На загодя визначеній частоті від неї почали надходити повідомлення з підписом «Омар». Лише прибрана одна літера, а на «великій землі» одразу зрозуміли: радистка в руках у ворога, працює під контролем, передає дезінформацію.

За непередбачуваними поворотами долі радистці Вологодській вдалося втекти від гестапівців. Їй допоміг заступник начальника гітлерівської абверкоманди Курт Гартман. Як з'ясувалося, він народився і виріс у Прибалтиці, вчився у російській гімназії, уже за війни потрапив до німецької розвідшколи. А зрозумівши, що війна Гітлером програна, вирішив скористатися випадком, щоб запропонувати свої послуги радянському командуванню.

Після вербувальної бесіди Гартману дали агентурний псевдонім «Правдивий». Одержані згодом від нього відомості про

Є. Березняк

17-ту гітлерівську армію, розташовану перед 1-м Українським фронтом, ділянки оборони окремих частин, кількість особового складу, танків, артилерії були надзвичайно корисними для радянського командування. Згодом Березняку за допомогою Гартмана вдалося одержати і передати на «велику землю» відомості на більшість німецьких агентів, яких у абверівській розвідшколі в містечку Скавіна групами по десять осіб готували до закидання в тил радянських військ.

І все ж головне завдання полягало в добуванні відомостей про дислокацію німецьких військ і оборонних споруд в районі Кракова. І розвідники Березняка з допомогою польських патріотів одержали вражаючу інформацію: у самому місті спеціальні команди вдень і вночі підвозять вибухівку до великих споруд, у тому числі Ягеллонського університету, театру Словацького, замку польських королів Вавель, Маріацького костюлу, Ратушної вежі та інших старовинних пам'яток. Складалося враження, що фашисти мають намір при своєму відступі і вході радянських військ у місто одночасно все підірвати, поховавши під уламками сотні визволителів, а заодно з ними – старовинні архітектурні шедеври колишньої польської столиці.

Березняк надав надзвичайно важливого значення цій інформації. Невдовзі від партизан Армії людової, які тримали під своїм контролем залізницю і шосе Краків – Катовіце, надійшли нові дані: від кінцевої міської зупинки в західному напрямку прокладається кабель на півметровій глибині. Поляків до цього не залучають, риють лише німці з організації «Тодт». Згодом вдалося одержати інформацію про це і Гартману: у передмісті Кракова у форті Пастернак нібито розташований підіривний пункт, від якого теж прокладається кабель назустріч тому, з міста.

Тепер Центр вимагав інформування у щоденному режимі. «Ваші дані надзвичайно важливі, – зазначалося в одній з радіограм. – Всіма силами зосередьте увагу на оборонних обводах Кракова та інженерних спорудах вздовж лівого берега Вісли». В ідеалі потрібна була цілісна карта оборони Кракова з необхідними позначками, а її у розвідників не було. Не залишалося іншого виходу, як захопити у полон обізнаного у цьому німецького офіцера. Зупинили вибір на головному інженерові укріпрайону майорові Курту Пеккелю. За ним безперестанку стежили упродовж трьох діб і нарешті захопили в полон. Він швидко пішов на співпрацю. Радистки ледве встигали передавати координати оборонних споруд по квадратах. Паралельно у загальних рисах вимальювався план мінування Кракова.

Коли радянські війська наблизилися до міста, Березняк послав назустріч їм свого заступника. Тому вдалося встановити зв'язок з командуванням головних частин і передати свіжу інформацію про мінування і місце прокладки кабелю. Як з'ясувалося, фронтова розвідка мала інформацію про підготовку до висадження Кракова у повітря і від інших груп, які діяли в цьому районі. Та найточніші відомості були від розвідгрупи «Голос». До форту одразу послали саперів, які знайшли кабель і перерізали його у кількох місцях. Німці тим часом вичікували зручного моменту. Обслуговуючий персонал розташувався у підвалах і мав за сигналом увімкнути струм. Але, раптово атаковані передовою групою, вони не встигли нічого зробити. Місто було врятовано.

Так завершилась одна з найуспішніших операцій радянської військової розвідки в роки війни. А на Березняка чекало несподіване продовження. Усіх членів розвідувальної групи «Голос» розквартирували окремо і поставили завдання написати детальний звіт про здійснену роботу в тилу ворога. Євген Степанович написав ще один рапорт, в якому вперше виклав обставини свого арешту і втечі з гестапівських катівень.

Його свідчення викликало справжній шок в офіцерів розвідувального відділу. Всі розуміли, що потрібен час і серйозні докази для підтвердження й розуміння того, що сталося з Березняком і радисткою Вологодською. Зрештою, їх направили у Подольський перевірконо-фільтраційний табір НКВС, де вони зустріли День Перемоги, розвантажуючи під посиленою охороною вугілля на залізничній станції.

Невідомо, як би все завершилося, якби не щасливий збіг обставин. Курт Гартман, закинтий гітлерівцями наприкінці війни у тил радянських військ, детально розповів у своїх поясненнях про обставини своєї співпраці з групою «Голос», про те, як він сприяв утечі радянської радистки. Його показання надійшли і до Подольського табору. У цей час в іншому місці радянською контррозвідкою був затриманий начальник абверкоманди, яка у 1944 році вела справу заарештованого Березняка. З нього скрупульозно витягували свідчення про всі справи, якими він займався упродовж війни. Дійшла черга і до подій на ринку Тандета в Кракові. Цупка пам'ять гітлерівського офіцера відтворила всі обставини того провалу і втечі радянського розвідника. І ця інформація якимись шляхами надійшла до Подольська. Крім цього, Березняку вдалося передати листа своєму колишньому викладачеві з розвідувальної школи, який для нього був незмінним авторитетом у розвідці. Той згадав свого талановитого учня і подав своє вагоме слово на його захист.

Зібравши все докупи й проаналізувавши, слідчі дійшли висновку, що Березняк і Вологодська можуть бути звільнені. Але ще багато років вони перебували під наглядом органів держбезпеки. Євген Степанович стійко зносив усі підозри, намагався не звертати на це уваги, бо за характером був оптимістом і завжди вірив у торжество справедливості. Він з головою поринув у педагогічну діяльність і досяг тут значних успіхів. Став начальником Управління шкіл міністерства освіти УРСР, за-

служеним учителем, кандидатом педагогічних наук, почесним академіком Академії педагогічних наук України. До нього прийшло заслужене визнання на освітянській ниві.

А шлях до іншого визнання був важчим. Спочатку польський уряд за участь у врятуванні Кракова нагородив його найвищим військовим орденом – «Віртуті Мілітарі», пізніше – Золотим хрестом партизанської слави. Його ім'я навечно занесли у списки почесних громадян міста. Згодом отримав орден Вітчизняної війни I ступеня на батьківщині. Потім було запрошення до Головного управління розвідки Генштабу Радянської армії. Там у залі Слави він побачив свій портрет поряд із портретами Зорге, Маневича, Вершигори та інших визначних розвідників. А потім був фільм «Майор «Вихор» і всенародне визнання, удостоєння звання Героя України, нагородження багатьма орденами і медалями України, Російської Федерації, Польщі, колишнього Радянського Союзу, присвоєння звання генерал-майор у відставці та інші заслужені почесні.

В оточенні болгарського царя Бориса

Він дев'ять місяців відсидів у американській в'язниці і півроку у бельгійській за розклеювання прокламацій і революційну агітацію, майже рік – у болгарській за розвідувальну діяльність, яку здійснював на території Болгарії під час Другої світової війни за завданням радянського командування, потім рік провів у камері-одиночці вже у Радянському Союзі, а після суду – десять років у таборах і два роки на спецсеселенні. Після звільнення й повернення на рідну Буковину його навіть не пустили на поріг рідна мати і брат. Такою була ціна боротьби Семена Побережника за нове світле і мирне майбутнє. Але він не зламався і не опустив руки, продовжуючи відстоювати справедливість і своє добре ім'я.

Семен Побережник

Історія його життя надзвичайно драматична, насичена багатьма подіями і несподіваними поворотами долі. Семен народився 2 лютого 1906 року у селі Клишковці Хотинського повіту, що поблизу Чернівців, у звичайній українській селянській сім'ї. Батько, Яків Степанович Побережник, працював на землі, а мати, Марія Григорівна Тимко, займалася домашнім господарством і виховувала двох синів. У той час ця територія входила до складу Російської імперії,

але вже у 1918 році, у відповідності з Брестським договором, відійшла до Румунії. Крім цього, румунські війська захопили ще й Північну Буковину і деякі інші території. Під румунами опинилося і село Клишковці.

На той час Семен встиг закінчити українську школу. У 1925 році він одружився, невдовзі народилася донька. Молода сім'я жила щасливо, особливого достатку не було, але й не бідували. Він працював у селі помічником коваля, і це гарантовано давало можливість заробляти. Влітку 1927 року надійшла звістка, що його мають забрати на службу у румунську армію. Але Семен не захотів служити в армії, яка окупувала його рідний край. За ухилення ж від служби передбачалося кримінальне покарання. У цій ситуації він прийняв рішення залишити сім'ю і батьків й податися у Польщу в очікуванні, що мине якийсь час, і Клишковці знову стануть українськими, увійдуть до складу УРСР.

У Польщі він провів кілька місяців, постійну роботу знайти не зміг і згодом вирішив податися за океан. Там, у Сполучених Штатах Америки, як розповідала його мати, проживав якийсь далекий родич. На його пошуки і в сподіванні на кра-

ще життя Семен вирушив у далеку путь. Він найнявся матросом на канадське торговельне судно. У Канаді заробив трохи грошей і подався у США, де в Детройті знайшов батькового родича. Той допоміг влаштуватися різноробом у ливарний цех на автомобільне підприємство компанії «Форд». Робота була важка, брудна і за неї мало платили. Профспілковий комітет добивався поліпшення умов праці. До участі в цих акціях долучився і Семен, розклеював листівки відповідного змісту на території підприємства.

Але недосвідчено профспілкового активіста практично одразу затримали охоронці. Вердикт суду для емігранта був швидким і неблаганним: дев'ять місяців позбавлення волі за порушення законодавства. Після виходу з в'язниці у нього відібрали підписку, що він попереджений про заборону надалі жити і працювати у США. Семена відвезли у Балтимор, посадили на бельгійський суховантаж і видворили з країни.

На судні Побережник затоваришував з вихідцем з рідних країв Федором Галаганом, який у 1905 році був матросом на панцернику «Потемкин» і тепер перебував у еміграції. Той його посвятив у деякі таємниці морської справи, допоміг влаштуватися на роботу, познайомив з друзями. Вони виявилися членами бельгійської компартії. Згодом Семен також став членом компартії Бельгії. За її завданням він неодноразово провозив на судні, де вже обіймав посаду боцмана, заборонену літературу і партійних товаришів, які переховувалися від поліції. Поступово він опанував англійську, німецьку, французьку, іспанську та інші мови (всього за своє життя він вивчив 11 мов), побував у складі екіпажу в багатьох країнах, набув досвіду підпільної роботи. Але й сам потрапив у поле зору бельгійської поліції.

Історія знову повторювалася. Його заарештували, півроку протримали в ув'язненні і видворили з країни. Бельгійські комуністи посприяли йому дістатися до Франції і там звернутися по допомогу у представництво «Спілки за повернення на

батьківщину». Нові друзі, члени компартії Франції, з радістю прийняли його до своїх лав. У 1937 році після початку громадянської війни в Іспанії він одним з перших записався до лав добровольців і став бійцем 12-ї Інтернаціональної бригади під командуванням генерала Лукача. Під цим псевдонімом воював угорський письменник Мате Залка, а Побережник взяв собі псевдонім «Чебан» у пам'ять про односельчанина, розстріляного румунськими військами.

Спочатку його зарахували до складу автороти водієм санітарної машини, а згодом направили у розпорядження радянського військового радника Пабло Фрітца. Під цим іменем в Іспанії діяв Павло Іванович Батов, але про це Побережник дізнався значно пізніше. А поки що він не задавав зайвих запитань і старанно виконував обов'язки водія, перекладача, ад'ютанта і помічника з різноманітних питань. Через півроку він врятував військового радника від смерті – виніс тяжко пораненого в груди й ноги із зони бойових дій і доставив у госпіталь. Звіди Пабло Фрітца відправили у Москву, а Побережника – у резерв штабу.

Ще раніше П. Батов у спілкуванні з іншими радниками гарно відгукувався про свого ад'ютанта, розхвалював його здібності, сміливість і винахідливість, знання іноземних мов, багатий життєвий досвід. На це звернув увагу Леонід Бекренев, радник у штабі республіканського флоту, а до цього обіймав посаду начальника розвідувального відділу Чорноморського флоту. В Іспанії він одночасно з виконанням інших обов'язків займався добором кандидатів для закордонної розвідувальної роботи. Після кількох ґрунтовних і серйозних бесід з Побережником він зрозумів, що це саме та людина, яка потрібна для радянської військової розвідки. Він запропонував Семену поїхати до Радянського Союзу для навчання у спеціальній розвідувальній школі і подальшої роботи за кордоном з нелегальних позицій.

Семен Побережник без особливих вагань погодився на цю пропозицію і влітку 1937 року опинився у Севастополі, де упродовж півроку його цілеспрямовано навчали правилам конспірації, методам збирання інформації, візуального спостереження, радіосправи, користуванню шифрами. У цей час йому було заборонено листування з рідними і знайомими. Перед ним жорстко були поставлені вимоги: про його існування і перебування на радянській території ніхто не повинен знати. Коли навчання було завершено, йому дали оперативний псевдонім «Семен» і поставили бойове завдання: виїхати до Італії, в районі портового міста Таранто створити резидентуру, спроможну висвітлювати дислокацію італійського військово-морського флоту.

На початку 1938 року до Італії прибув англійський інженер-електрик Альфред Муней. У консульстві, де він отримував в'їзну візу, і в поліції, де фіксувалося його прибуття, він пояснив, що має на меті інвестувати кошти у якусь прибуткову справу на півдні країни. Спочатку він відвідав кілька міст, побував на Везувії, познайомився з діяльністю кількох фірм і зупинився на місті Таранто – одній з двох баз італійського флоту. Під виглядом англійця подорожував Семен Побережник. На місцевому базарі він купив різні деталі, з яких сконструював радіопередавач і згодом почав передавати у штаб Чорноморського флоту інформацію про італійський військовий флот і його переміщення.

В Італії він знаходився близько року, після чого повернувся у Севастополь. Його роботу оцінили досить високо, і згодом з новим завданням відправили у Болгарію. У Софію він прибув у серпні 1939 року під виглядом того самого англійця Альфреда Мунея за туристичною візою, і головна проблема, яка стояла перед ним на першому етапі, полягала в необхідності знайти можливість залишитися у країні на тривалий термін проживання. Це питання вдалося вирішити завдяки знайомству ще в поїзді з болгарським представником німецької фірми з продажу друкар-

ських машинок. Дізнавшись, що Семен добре володіє німецькою мовою, той попросив його стати репетитором свого сина. Згодом новий приятель познайомив його з дівчиною на ім'я Славка, яка через деякий час погодилася вийти за нього заміж.

Після одруження С. Побережник отримав болгарське громадянство і досить впливового родича. Дід Славки був відомим у Болгарії священником Тодором Панджаровим і головою церковного суду софійської митрополії. Він був знайомий з членами царської сім'ї, і навіть сам болгарський цар Борис іноді бував у нього в гостях. Болгарська поліція перестала турбувати Альфреда Муня стосовно закінчення терміну дії візи. До

С. Побережник

того ж у нього пішли вгору бізнесові справи. Він знайшов компаньйона і вніс частину коштів у створення фабрики з пошиття одягу для болгарської армії.

Тим часом уже упродовж кількох місяців тривала Друга світова війна. Радянську розвідку цікавила інформація про те, чи використовує Німеччина болгарські порти у своїх цілях і чи піде болгарське керівництво на союз з Гітлером у випадку нападу на Радянський Союз. Інформація від «Семена» у розвідувальний відділ штабу Чорноморського флоту надходила регулярно. Він користувався радіозв'язком. Навесні 1941 року він повідомив: «До румунського кордону залізницею безперервно перевозяться німецькі війська і спорядження. Усіма шосейними шляхами пройшли моторизовані частини. Крім цього, на південь увесь час просуваються вантажівки, легковики, танки, артилерія, перевозяться катери і мостові ферми». А 12 червня від нього надійшло нове повідомлення: «У вівторок, 24 червня, Німеччина нападе на СРСР».

З початком бойових дій на німецько-радянському фронті С. Побережник активізував свою роботу. Зокрема, він отримав

завдання добути відомості про базування німецьких підводних човнів і тактику їхніх дій. На одному з обідів у священника Панджарова, де був присутній розвідник з дружиною, один з міністрів болгарського уряду розповів про те, що німці розмістили свої підводні човни у портах Варни і Бургаса й виходять на полювання, прилаштовуючись у кільватері радянських кораблів. У такий спосіб їм вдається успішно долати мінні поля. Командування високо оцінило цю інформацію. Були вжиті відповідні заходи протидії, крім цього Наркомат закордонних справ СРСР надіслав офіційній Софії ноту протесту стосовно використання болгарських портів гітлерівцями. Це питання стало предметом серйозного обговорення в болгарській пресі і в уряді, який, зрештою, змушений був піти у відставку. А Німеччині свої човни довелося передислокувати до Румунії. Гітлер запросив болгарського царя Бориса III до себе для серйозної розмови.

За якийсь час, після повернення царя Бориса III з Німеччини, С. Побережник з дружиною були запрошені на обід до священника Панджарова. Там мав з'явитися і сам цар. За столом зайшла мова і про зустріч з Гітлером. Семен поцікавився, чи не планує Болгарія, за прикладом Румунії й Угорщини, приєднатися до Німеччини у війні проти Радянського Союзу. Борис III у відповідь сказав, що Гітлер лише цього від нього й домагається, але він йому дав однозначно зрозуміти, що болгарські солдати проти росіян воювати не будуть. Борис III зазначив, що болгарські війська можуть допомогти Німеччині у Греції або на інших напрямках, тільки не на радянському фронті. Це була надзвичайно важлива інформація, яку високо оцінили і в Ставці Верховного Головнокомандування у Москві.

Після чергової зустрічі царя з Гітлером С. Побережник доповів у Центр, що вони знову не домовилися про спільні дії проти СРСР. У той же час Гітлер нібито пообіцяв підтримати болгарську армію у разі нападу на неї англо-американських військ. 18 серпня 1943 року Борис III прибув з Берліну і був

винесений з літака на носилках. В Софії поширилися чутки, що отруєний. Усю інформацію про ці події розвідник регулярно передавав у Центр по рації. Він працював ключем з феноменальною швидкістю, щоразу на іншій хвилі, при цьому під час передачі даних хвилю двічі змінював. А увесь сеанс тривав хвилину – півтори. Відтак, ні німецька, ні болгарська контррозвідки жодного разу не змогла хоча б приблизно визначити його координати. Це була якісна робота, за яку йому неодноразово керівництво висловлювало вдячність, а одного разу навіть повідомило, що він представлений до державної нагороди. Але сталося непередбачуване.

За вказівкою Розвідувального управління Генштабу С. Побережник мав вийти на зв'язок з одним із болгарських громадян, який нібито працював на радянську розвідку, і передавати в Центр зібрані ним відомості. Та той насправді виявився перевербованим агентом місцевих спецслужб. По кількох конспіративних зустрічах Семена заарештували. Спершу він категорично заперечував, що працює на радянську розвідку. Але після додаткового, ретельнішого обшуку, у його квартирі знайшли радіопередавач. До нього застосували тортури, зламали ребра і повибивали зуби.

На випадок провалу, загодя було передбачено кілька варіантів поведінки Побережника. Один з них полягав у тому, щоб дати згоду на співпрацю з контррозвідкою. При цьому неодмінно потрібно було сповістити Центр заздалегідь обумовленим способом: працюю під контролем. Такий сигнал йому вдалося подати. Почалася радіогра, в якій радянська розвідка діяла свідомо і намагалася ввести противника в оману. Ця гра тривала до 9 вересня 1944 року.

А війська Радянської Армії вже наблизились до столиці Болгарії, де тривало народне повстання. Охоронці в'язниці, в якій утримували С. Побережника, повтікали і навіть забули зачинити двері. Він самостійно вибрався і прийшов додому.

Потім зустрівся з командиром радянської військової частини і повідомив, що він розвідник, виконував під час війни спеціальне завдання в Болгарії. За ним прислали торпедний катер. У Севастополі ж замість теплого радісного прийому він опинився... у камері попереднього ув'язнення, де співробітники СМЕРШу наполегливо намагалися дізнатися, чому німці його не розстріляли, коли він був ними заарештований і зізнався в тому, що є радянським розвідником.

У Семена Побережника склалося враження, що ніхто не хотів достеменно розібратися у суті його справи, навпаки, з нього хотіли зробити зрадника і записати на свій рахунок це як позитивний результат при розкритті злочинів. Всі його прохання про зустріч з майором Намгаладзе, якого він особисто знав і лише його прізвище запам'ятав з часу підготовки у розвідувальній школі в Севастополі ще перед початком війни, були безуспішними. Чи майора не могли знайти, чи не хотіли цього робити, він не знав. Не міг зрозуміти С. Побережник і того, чому не роблять запит у Москву, де про нього також повинна знаходитися інформація як про розвідника. У той же час його наполегливо звинувачували у зрадництві.

У камері він провів близько року. Там зустрів і День Перемоги. 8 вересня 1945 року Особливою нарадою при НКВС СРСР його засудили до 10 років таборів і 2 років проживання у спецпоселенні. Його використовували на будівництві доріг в районі Братська, Байкало-амурської магістралі поблизу Тайшету, спорудженні нафтопереробного заводу під Омськом, два роки відпрацював у тяжких умовах на шахтах Караганди. Там знову одружився, і в 1957 році з новою дружиною і малою дитиною приїхав на свою батьківщину – в село Клишківці, де не був упродовж тридцяти років.

Батько на той час помер, не зміг він знайти і свою першу дружину з донькою, а рідна мати і молодший брат не пустили колишнього в'язня і «зрадника батьківщини» навіть на поріг.

Йому довелося наймати житло у чужих людей і починати життя заново. Пішов працювати різноробом у садівничу бригаду, намагався поховати глибоко в душі всі заподіяні йому образи, але не вдавалося. Згодом знайомий, якому він розповідав про своє життя, порадив йому написати листа в газету «Правду» з проханням допомогти віднайти військового радника Пабло Фрітца, якому він свого часу врятував життя в Іспанії і який би зміг хоча б чимось зарадити у цій ситуації.

Після тривалих роздумів Семен все ж наважився і написав листа у газету. На його радість надійшла відповідь з інформацією про те, що згадуваний ним Пабло Фрітц насправді є генералом армії Батовим Павлом Івановичем, двічі Героєм Радянського Союзу, депутатом Верховної Ради СРСР і командуючим Прибалтійським військовим округом. У листі зазначалася і його адреса у Ризі. С. Побережник одразу написав йому листа. Та відповіді не отримав. Через деякий час ще раз наважився потурбувати заслуженого генерала, і нарешті від нього надійшла звістка із запрошенням у гості і кошти на дорогу.

Їхня зустріч була хвилюючою і незабутньою. Дізнавшись про подальшу драматичну долю Семена, П. Батов звернувся за сприянням до свого іспанського побратима генерал-полковника Хаджи-Умара Мамсурова, який обіймав посаду першого заступника начальника Головного розвідувального управління Генштабу Збройних сил СРСР. Як з'ясувалося пізніше, той також пам'ятав Семена Побережника ще з Іспанії. Підлеглі Х. Мамсурова знайшли всі документи, пов'язані із його залученням до розвідувальної роботи, діяльністю в Італії і Болгарії, зрадою болгарським агентом. Були відшукані і радіограми, в яких розвідник подавав обумовлений сигнал, що він заарештований і працює під контролем контррозвідки.

У 1959 році за рішенням військового трибуналу Московського військового округу колишні звинувачення були відмінені за відсутністю складу злочину. В урочистій обстановці

С. Побережнику вручили орден Вітчизняної війни II ступеня, медаль «Учаснику національно-революційної війни в Іспанії 1936 – 1939 рр.», польську медаль «За нашу і вашу свободу», італійську імені Джузеппе Гарібальді та інші, за місцем проживання видали новий паспорт, встановили персональну пенсію. Правління колгоспу виділило йому земельну ділянку для зведення будинку, командування однієї з військових частин, дислокованих поблизу, завезло будівельні матеріали, добрі люди допомогли з будівництвом. Змінилося до нього ставлення близьких, родичів і односельців. На схилі літ він нарешті відчув до себе шанобливе ставлення і почув щирі слова вдячності за заслуги перед батьківщиною. Він також був поновлений у партії з моменту вступу в неї у 1932 році.

Із Клишковців С. Побережник пізніше переїхав до Чернівців, отримав двокімнатну квартиру, в якій жив до самої смерті. Помер він у 1992 році.

Унікальний дар Яна Черняка

Лише після смерті у 1995 році про нього з'явилася інформація в пресі. Щоправда, некролог у «Красной Звезде» опублікували без фотознімка, настільки було засекречено все, що стосувалося його минулої діяльності. Керівництво радянської військової розвідки пояснювало

Ян Черняк

це тим, що агенти, яких він завербував ще у 1930 – 1940 роки, досить успішно працювали упродовж тривалого часу за кордоном, і все робилося для того, щоб не зашкодити їм, їхнім рідним і близьким. Навіть під час Другої світової війни жоден член створених ним нелегальних резидентур у Німеччині, Італії і деяких інших європейських країнах, не був роз-

критий гестапо. А вони, як свідчать оприлюднені матеріали, працювали на важливих посадах у вермахті, абвері, у тому ж гестапо і один навіть у ставці Гітлера.

У воєнний і післявоєнний період двоє із його джерел інформації були удостоєні ордена Леніна, чотири – ордена Трудового Червоного Прапора, вісім – ордена Червоної Зірки, ще двоє – ордена «Знак Пошани». Це унікальний випадок в історії розвідки. Сам розвідник у той період подібних нагород не отримав. Лише за десять днів до смерті у московську лікарню, де він перебував у напівпритомному стані, прийшли начальник Генерального штабу Збройних Сил Росії генерал армії Михайло Колесніков і начальник ГРУ генерал-полковник Федір Ладигін. Прямо в лікарняній палаті вони зачитали Указ Президента Російської Федерації про присвоєння йому високого звання Героя Росії і вручили легендарному ветерану Золоту Зірку. За деякими свідченнями, він ще зміг промовити «Служу Вітчизні», чи то «Служу Радянському Союзу», за іншими – уже нічого не міг сказати, бо знаходився в комі.

Звали його Яном Петровичем Черняком. Він народився 6 квітня 1909 року у Чернівцях. Тоді ця територія входила до складу Австро-Угорщини. Його батько – чеський єврей, а мати – угорка. Під час Першої світової війни батьки пропали безвісти, і Ян виховувався у дитячому будинку. Закінчив середню школу, Празьке вище технічне училище. «Він мав феноменальну пам'ять, – писав пізніше про нього Олександр Авербух у книзі «Рассекреченные судьбы», – після першого прочитання запам'ятовував близько десяти сторінок тексту будь-якою знайомою йому мовою, а також розгашування сімдесяти предметів у приміщенні».

Такі природні здібності дозволяли йому легко опановувати науки й іноземні мови. Згодом він вільно спілкувався англійською, німецькою, французькою, чеською, угорською, румунською і російською мовами. Навчання продовжив у Берлінському політехнічному коледжі. Німецькою він говорив взагалі без

акценту, так що його вимову не могли відрізнити від вимови корінних мешканців. У той же час, як представникові неарійської раси, йому довелося зіштовхнутися з утисками й проявами шовінізму. Це його привело у лави антифашистів і прихильників лівих політичних поглядів. Спершу він став членом соціалістичної, а невдовзі – комуністичної партії Німеччини.

По навчанню Ян Черняк збирався повернутися у рідні краї і попросив партійних товаришів допомогти йому зв'язатися з румунськими комуністами. Натомість його берлінський друг запропонував спершу зустрітися з іншою людиною, співробітником Розвідувального управління Робітничо-Селянської Червоної Армії. Той запропонував Яну надавати сприяння Радянському Союзу у протидії нацизму, що вже зароджувався на німецькій землі, і одержав згоду. Сталося це влітку 1930 року.

І все ж повернувся в Чернівці, де його призвали до лав румунської армії. По службі подався до Берліну, поновив зв'язки з радянською розвідкою і за її дорученням взявся за створення мережі з добування військової і науково-технічної інформації. Добра інженерна освіта, ерудиція і комунікабельність дозволяли йому встановлювати необхідні контакти, об'єктивно оцінювати матеріали і документацію, яка потрапляла до його рук.

У 1935 році, після провалу одного з інформаторів, Черняка терміново відкликали до Москви. Із душевним трепетом він їхав у столицю нової держави робітників і селян, на яку зголосився таємно працювати. З ним зустрівся начальник військової розвідки Ян Берзін. Розмова була тривалою і ґрунтовною. Вона закінчилася тим, що Черняку запропонували пройти спеціальну підготовку у розвідувальній школі з тим, щоб уже з новими знаннями і навичками продовжити роботу за кордоном. Навчання тривало упродовж року, після чого він виїхав до Швейцарії. У Центрі отримав оперативний псевдонім «Джек».

Нейтральну і спокійну у політичному відношенні Швейцарію Черняк запропонував сам. Звідти він регулярно, під ви-

глядом комерсанта, виїздив до Німеччини, де продовжував послідовно формувати розгалужену агентурну мережу. Напередодні Другої світової війни до неї вже входило три з половиною десятки осіб, які негативно ставилися до фашистського режиму, зокрема, високопосадовий штабний офіцер, офіцер розвідки, керівник дослідницького відділу авіаційної фірми, донька начальника танкового конструкторського бюро, секретар міністра, банкір та інші.

У деяких джерелах ще згадується відома акторка угорського походження Маріка Рьокк, улюблениця самого міністра пропаганди Геббельса. Це фільм з її участю у головній ролі під назвою «Дівчина моєї мрії» змушений був переглядати кілька разів Штірліц, очікуючи свого зв'язківця. Вона нібито була завербована Яном Черняком у 1937 році. А всього на його рахунку – два десятки придбань цінних джерел інформації.

Створена ним агентурна мережа отримала назву «Крона». Від неї у Центр регулярно надходила важлива інформація про стан оборонних галузей промисловості Німеччини, розробки нової техніки, у тому числі про роботи над створенням ФАУ-1, дані про системи протиповітряної і протичовнової оборони, розробки радіоелектронних систем. Буквально напередодні нападу на Радянський Союз, 12 червня 1941 року, Ян Черняк передав у Москву копію таємного наказу головнокомандувача сухопутних військ Німеччини про терміни, основні цілі і сигнали наступу у рамках плану «Барбаросса». У 1943 році розвідник через своїх агентів одержав технічну документацію стосовно деяких вузлів нових танків «Тигр» і «Пантера». Тоді ж він передав у Центр засекречену інформацію про оперативно-стратегічні плани німецького командування з оточення радянських військ у районі Курської дуги. Це були не просто короткі радіограми і повідомлення. Вони супроводжувалися документами і зразками виробів. Лише у 1944 році надійшло понад 12 500 аркушів технічної документації і креслень та 60 зразків радіоапаратури.

У групі Черняка була добре налагоджена кур'єрська мережа, застосовувалися різноманітні хитрощі при перевезенні таємних матеріалів. Зокрема, копії технічної документації нерідко проводили через кордон у торгах, які прикордонники не додумувалися проглядати. Чітко дотримувалися конспірації, що забезпечило від провалів. Група «Крона» проіснувала майже 11 років. Перебуваючи в різних країнах на нелегальному становищі, Черняк знаходив можливості, щоб підтримувати з усіма контакти, ставити необхідні завдання, одержувати матеріали, допомагати у вирішенні різних проблем. Він постійно тримав руку на пульсі подій.

У жовтні 1938 року розвідник, після укладання Мюнхенської угоди, переїхав до Парижу. Влітку 1940 року, перед окупацією Франції гітлерівськими військами, повернувся до Цюріха, а згодом перебрався до Англії. Саме тут йому належало виконати нове відповідальне завдання Центру. У червні 1942 року керівництво розвідки дало йому вказівку залучити до співробітництва працівника однієї з секретних лабораторій Кембриджа, доктора фізичних наук Аллана Мея. Військова розвідка вже мала деяку інформацію про цього вченого. Свого часу він навчався у Кембриджі з Дональдом Макліном, майбутнім радянським агентом, ще тоді співчував комуністичному рухові і з симпатією ставився до Радянського Союзу, був членом компартії Великобританії. Навесні 1942 року його запросили до участі в британській ядерній програмі «Тьюб еллоуз».

Яну Черняку вдалося встановити контакт з Меєм і переконати його в тому, що він, якщо надаватиме відомості про розробку нової ядерної зброї, зробить неоціненну допомогу СРСР у боротьбі з фашизмом і свій посильний внесок у безпеку людства. Лише на таких підставах вчений погодився надавати всю необхідну інформацію. Від нього до кінця 1942 року вдалося отримати відомості про устаткування з відокремлення ізотопів урану, описання процесу одержання плутонію, креслення так званого «уранового котла» і пояснення принципів його роботи –

всього близько 130 аркушів документації. На початку 1943 року вченого перевели у Монреальську лабораторію Національної науково-дослідної ради Канади, де він мав продовжувати свою роботу. Перед його від'їздом розвідник обумовив з ним способи відновлення зв'язку на новому місці. Але коли це могло статися, ніхто сказати не міг. У той час з Канадою Радянський Союз ще не мав офіційних дипломатичних стосунків.

Нова зустріч Черняка з Меєм відбулася через два з половиною роки. Навесні 1945 року розвідник був відряджений до Канади із завданням добування відомостей стосовно ядерних досліджень. Згодом Центр почав одержувати від нього ґрунтовні матеріали з цього питання, зокрема, копію доповіді фізика Фермі, перелік науково-дослідних об'єктів у Канаді і США, які займалися цією проблематикою, та інші. А від Мея він отримав і передав у Москву навіть зразки урану-235.

Але у вересні того ж року довелося у терміновому порядку згортати всю роботу. У резидентурі сталася надзвичайна подія – шифрувальник посольства лейтенант Ігор Гудзенко попросив

Я. Черняк

політичного притулку у Канаді. Крім цього, він прихопив зі службового сейфа всі таємні документи і виказав представникам контррозвідки всіх кадрових співробітників, яких знав, і агентуру. Наслідки цієї зради були катастрофічними. Хоча радянська розвідка й намагалася у терміновому порядку вивести з-під удару свої джерела, все ж було виявлено 19 агентів, з яких дев'ятеро були засуджені за шпигунство.

Найбільше постраждала мережа, що працювала над ядерною проблематикою. Серед заарештованих опинився і Аллан Мей, який на момент затримання, у березні 1946 року, вже перебував у Англії. Він у всьому зізнався і був засуджений до 10 років ув'язнення.

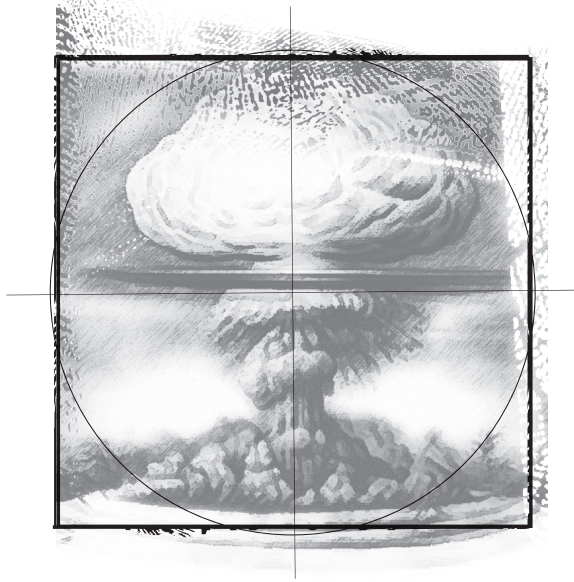

Одразу після зради І. Гудзенка керівництво військової розвідки прийняло рішення про виведення з території Канади Яна Черняка. Для цього була розроблена окрема операція. Під виглядом матроса розвідник пройшов на борт радянського корабля, який доставив його у Севастополь. У центральному апараті відбувся ретельний аналіз причин провалу. Була створена спеціальна комісія під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) Г. Малєнкова. За її підсумками основним винуватцем визнали резидента легальної резидентури ГРУ в Оттаві полковника М. Заботіна. Він, його дружина і син були заарештовані і перебували в таборах до смерті Сталіна.

За деякими даними, Ян Черняк мав сміливість виступити на захист М. Заботіна, що не сподобалося керівництву. Важко сказати, чи ця обставина, чи якась інша призвели до того, що подання на його нагородження за підсумками роботи за кордоном і досягнуті вагомі результати так і лишилося без позитивного рішення. Кажуть, що Сталін був дуже розгніваний після зради І. Гудзенка, і військову розвідку у той час не дуже заохочував.

Як би там не було, у 1946 році 39-річний Ян Черняк нарешті офіційно одержав радянське громадянство і офіційну посаду референта у ГРУ. Але був лише вільнонайманим. У 1950 році перейшов на роботу в ТАРС перекладачем. Періодично виїздив за кордон, виконуючи окремі спеціальні завдання, а також залучався до викладацької роботи з підготовки військових розвідників. Але про цей період його діяльності інформація відсутня. Відомо лиш, що був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Помер Ян Петрович Черняк 19 лютого 1995 року на 86-му році життя.

Мисливці за атомними секретами

Голос із-за океану

Він був одним з найвизначніших радянських розвідників, які працювали у 1930-ті роки у США. Його діяльність настільки багатогранна, що її важко вписати в якісь рамки. Начальник 1 Управління (зовнішня розвідка) НКДБ СРСР П. Фітін у одному з рапортів характеризував його так: «Він працював не тільки як навідник, установщик і груповод, але і як вербувальник, причому залучив

Яків Голос

до нашої роботи низку осіб, які були цінними джерелами політичної і економічної інформації». Американський історик Д. Далін у книзі «Радянське шпигунство» називає його серед трьох найвидатніших агентів радянської розвідки у США, які завдяки своєму розуму, енергії і відданості справі зіграли важливу роль у передвоєнні роки.

Яків Наумович Голос (за метричною книгою – Голосенко, Голос – партійний псевдонім) народився 30 квітня 1889 року в Катеринославі (нині – Дніпропетровськ) у єврейській робітничій сім'ї. Після закінчення школи працював у

місцевій друкарні, вступив до лав РСДРП, брав участь у революції 1905 року. Згодом царською поліцією був заарештований у нелегальній друкарні більшовиків і засуджений до 8 років каторги, яку йому, як неповнолітньому, замінили довічним засланням у Якутію. Звідти він утік до Китаю, потім ще два роки прожив у Японії.

До США він прибув під іменем Джекоба Рейзена. Влаштувався на роботу у друкарню. Згодом став одним з організаторів допомоги політичним в'язням у Росії. Після революції 1917-го року приїхав уже в радянську Росію, де вступив до лав РКП(б). Потім за згодою партії проживав у США, брав участь у створенні американської комуністичної партії, а в подальшому був головою її центральної контрольної комісії. У двадцяті роки знову приїздив до СРСР, працював керуючим справами відомої індустріальної комуни «Кузбас» у Кемерово, потім – завідділом газети «Москоу Ньюс». Повернувшись у США, заснував туристичне бюро «Уорлд турист», під прикриттям якого здійснював розвідувальну роботу. Одружився з громадянкою США, уродженою м. Вільно, яку згодом відправив разом з маленьким сином до СРСР для отримання радянської освіти і виховання.

Ще під час перебування в Радянському Союзі на Якова Голоса, його широкі перспективні можливості для добування розвідувальної інформації звернули увагу представники Іноземного відділу ОДПУ. Перед від'їздом з ним був встановлений оперативний контакт. А навесні 1930 року до США під виглядом бізнесмена прибув розвідник-нелегал Абрам Ейнгорн, який розшукав Голоса і відновив з ним зв'язок. Перше завдання Центру – добування справжніх американських документів, у першу чергу закордонних паспортів, з яким він справився досить успішно. У паспортному столі Брукліна Голос познайомився з чиновником, що за певну суму добував необхідні документи. Через іншого знайомого, співробітника Нью-Йоркського консульства Іспанії,

одержував іспанські паспорти. Не було для нього проблемою придбати й справжній канадський паспорт.

Робота по лінії документування – лише невелика частина того, що Голос робив для розвідки. У нього була досить широка агентурна мережа в різних урядових установах, військових відомствах, крупних промислових компаніях. Практично щодня він отримував інформацію, важливу для розвідки. Один із співробітників нью-йоркської резидентури у зв'язку з цим так характеризував його роботу у своєму звіті: «За минулі 2 роки я зустрічався з «Голосом» 500 чи 600 разів. В деякі дні з ним могло проводитись по 3 – 4 зустрічі. Це пояснювалося тим, що він виконував дуже широке коло завдань і, по суті, був основним агентом резидентури протягом 10 років».

Через свої зв'язки Голос добув інформацію про стратосферний літак, кисневі маски для висотних польотів, використання гліцерину у воєнних цілях. На підставі одержаних від мережі Голоса розрізнених даних резидентура повідомила в Центр про початок у США суворо засекречених дослідницьких робіт з розщеплення ядра урану. Протягом певного періоду у нього на зв'язку була група Юліуса Розенберга, якого вже після війни у США разом з дружиною визнали чи не головними винуватцями у розголошенні секретів розробки атомної бомби і засудили до смертної кари на електричному стільці. Насправді, як засвідчили подальші розслідування, їхня провина була перебільшеною.

Інший важливий агент, з яким Яків Голос підтримував контакти, – Гаррі Голд (справжнє прізвище Генріх Городницький). Його батьки, в пошуках кращої долі, перебралися з України до Швейцарії. Там, у Берні, і народився Генріх у 1910 році. Згодом сім'я переїхала до США, де прізвище й імена були змінені ними на американський манер.

Співробітництво Гаррі з радянською розвідкою почалося так плавно й невимушено, що він і сам спочатку не зрозумів, як все це відбулося. Один зі знайомих, який виручив його під

час фінансової скрути і допоміг влаштуватися на роботу, якимось звернувся до нього з несподіваним проханням. Він запропонував йому передавати закриті, по суті, таємні, відомості компанії, де на той час працював Гаррі, про нові технології виробництва цукру. Знайомий не став приховувати, що, у свою чергу, передаватиме цю інформацію представникові Радянського Союзу для налагодження в далекій і не чужій йому державі робітників і селян сучасної цукрової промисловості.

Цей знайомий співробітничав з радянською розвідкою. Згодом з Гаррі Голдом почав підтримувати зв'язок Яків Голос, який познайомився з ним в Американському хімічному товаристві, назвавшись бізнесменом Джоном, який має відношення до хімічної промисловості. Я. Голос проявив далекоглядність, вчасно помітивши перспективність молодого чоловіка. Проплативши його навчання в університеті, Центр отримав дипломованого спеціаліста, який досить кваліфіковано розбирався в новинках науки і техніки й умів грамотно відбирати цінну інформацію.

Завдяки зусиллям Г. Голда одержано відомості про виробництво високооктанового бензину, натурального і штучного каучуку, органічних хімічних сполук, нових авіаційних турбін, нейлону, нових вибухових речовин та багато іншого. А пізніше, коли Яків Голос за вказівкою Центру передав Гаррі Голда на зв'язок іншому розвіднику, той брав участь в операції зі збирання матеріалів про розробку біологічної зброї в Німеччині, Японії, а також США та Великобританії.

Сам Яків Голос, через особливо цінні одержувані від нього матеріали, перебував, як правило, на зв'язку у резидентів радянської розвідки. Але це мало і зворотний бік. За резидентами пильніше стежила контррозвідка, від якої не завжди вдавалося приховати всі контакти. З 1939 року роботу з ним здійснював резидент зовнішньої розвідки у США Г. Овакимян, заарештований і видворений з країни навесні 1941 року. Тривалий час резидент перебував

під пильним наглядом з боку ФБР. Не дивно, що в поле зору контррозвідки неодноразово потрапляли його зустрічі з Голосом.

Заради об'єктивності варто зазначити, що Яків Голос і до цього вже знаходився у «чорних» списках ФБР. Це пояснюється його членством у компартії США і радянським походженням. Крім цього, він брав участь в роботі «Комітету допомоги Іспанії». Очолювана ним туристична компанія «Уорлд турист» використовувалася для відправки до Іспанії добровольців, яких добирала компартія США та інші ліві організації. Через це восени 1939 року співробітники ФБР здійснили обшук у приміщеннях туристичної компанії. Формальним приводом для обшуку стало порушення Голосом закону «Про реєстрацію іноземних агентів» як суб'єктів підприємницької діяльності. Суть порушення полягала лише в тому, що «Уорлд турист» одержала від радянського представництва «Інтуристу» гроші на рекламу туризму в СРСР.

Ще тоді Центр рекомендував Голосу припинити всю розвідувальну діяльність і терміново покинути США. Але він відмовився. Ця справа завершилася судовим розглядом, де Яків під тиском доказів змушений був визнати себе винним у порушенні діючого закону і засуджений до позбавлення волі на 12 місяців умовно і штрафу у розмірі 1 тисяча доларів. Не виключено, що у подальшому він перебував під оперативним наглядом ФБР. Сам Я. Голос періодично помічав за собою стеження і повідомляв про це працівників резидентури. Природжені якості професійного революціонера давали йому можливість знаходити вихід з різних ситуацій, дотримуватися конспірації в роботі і вчити цьому своїх помічників. Але все ж це робилося здебільшого на спрощеному рівні, без системного аналізу, належної оперативної розвідувальної підготовки, відсутності досвідчених кадрів у резидентурі.

Постійне перебування у такій напруженій обстановці зрештою призвело до нервового виснаження Якова Голоса, і його

серце не витримало. 25 листопада 1943 року він раптово помер на 45-му році життя. За збігом обставин, днем раніше, 24 листопада, начальник 1 Управління НКДБ СРСР П. Фітін підписав рапорт з клопотанням про нагородження Голоса орденом Червоної Зірки. Але через смерть розвідника подання відклали. Лише через шість десятків років інформація про діяльність Якова Голоса була розсекречена, і його робота у ті далекі часи отримала високу оцінку.

Випускник Масачусетського технологічного інституту

Семен Маркович Семенов народився 1 березня 1911 року в Одесі. Так сталося, що він ріс без батьків і виховувався у дитячому будинку. Трудовий шлях розпочав після закінчення школи на місцевій канатній фабриці. У двадцятирічному віці вступив до Московського текстильного

Семен Семенов

інституту. Вчився непогано, захоплювався англійською мовою й досяг при цьому значних успіхів. Мабуть, саме це привернуло до нього увагу представників зовнішньої розвідки, які у 1937 році запропонували йому стати розвідником. Не останню роль при цьому відіграли і його природжена кмітливість, допитливість, якась потужна внутрішня енергія, що так і проривалася назовні й запалювала оточення, а також справжній талант легко сходитися з людьми, зав'язувати з ними міцні тривалі контакти й робити ледве не своїми найкращими друзями.

З урахуванням схильності до опанування природничих наук, Центр організував йому навчання у престижному Масачусетському технологічному інституті. Після його закінчення

у 1940 році й одержання диплома бакалавра Семенов залишився в США і став працювати на посаді інженера американо-радянської торговельної фірми «Амторг». Він обрав собі оперативний псевдонім «Твен», запозичивши його в улюбленого письменника Марка Твена. Як і його літературні герої, він завжди був активним і непосидливим. А приятельські стосунки з випускниками інституту, які працювали у важливих сферах виробництва США, дозволяли успішно виконувати найрізноманітніші завдання Центру.

Якось надійшла вказівка роздобути рецепт виготовлення пеніциліну – ефективного антибіотика, украй необхідного у великій кількості військовим госпіталям під час війни для лікування тяжко хворих і поранених бійців. Американські союзники готові були надавати ліки за гроші або в кредит, але технологією виробництва ділитися не поспішали. Семенову вдалося познайомитися з одним із керівників лабораторії, де виготовлявся очищений пеніцилін, і деякими вченими-біохіміками. У результаті розвитку у потрібному руслі контактів йому вдалося одержати термос з штамами жаданої желеподібної рідини. Для його безпечного транспортування в резидентурі терміново виготовили необхідний контейнер і з дипломатичною поштою відправили у Москву.

Це сталося вже ближче до завершення війни. Але цей розвідувальний результат був незначним у порівнянні з тими відомостями, які йому вдалося добути раніше. Семенов і резидент радянської розвідки у Сан-Франциско Хейфец практично одночасно одержали інформацію про те, що американська влада намагається залучити видатних учених, лауреатів Нобелівської премії, до розробки особливо секретної проблеми під умовною назвою «Манхеттенський проект». Дослідження спрямовувалися на створення нового надпотужного виду зброї, який базувався на використанні ядерної енергії. Для цього уряд виділяв двадцять відсотків від загальної суми витрат на військово-технічні розробки. Хейфец повідомляв, що видатний фізик Опенгеймер

разом з колегами покидають Каліфорнію і переїзять на нове місце в Лос-Аламос, де провадитимуться секретні роботи.

Центр доручив перевірити цю інформацію Семенову через його наукові зв'язки і, зокрема, через агента «Млада» – молодого фізика-атомника з лабораторії Енріко Фермі в Чикаго. Розвіднику вдалося з'ясувати, хто з видатних учених залучений до цього проекту, і встановити контакти з деякими наближеними до Опенгеймера фізиками. Значну допомогу Семенову по науково-технічній лінії надавав у цей час Яків Голос, який знав його лише як «Сема». Він передав на зв'язок групу Юліуса Розенберга. Ще одним агентом був Гаррі Голд. Семенов – єдиний співробітник резидентури, який мав вищу технічну освіту і міг кваліфіковано й результативно працювати з таким цінним джерелом. Під його керівництвом Г. Голд брав участь у найважливішій і найбільш відповідальній роботі з добування атомних секретів, а пізніше – в операції зі збирання матеріалів про розробку біологічної зброї в Німеччині, Японії, а також США та Великобританії.

Активність Семенова привернула підвищену увагу ФБР. Довелося його перемістити з «Амторгу» у групу нафтовиків, які працювали за контрактом і займалися питаннями закупівлі обладнання. Нова посада дозволяла вільно пересуватися країною і зустрічатися з потрібною агентурою. А деякі свої джерела інформації він передав на зв'язок іншому співробітнику резидентури – Анатолію Яцкову.

Серед таких був відомий вчений-фізик Клаус Фукс, який у 1943 році прибув до США у складі групи англійських фахівців для спільної роботи над «Манхеттенським проектом». Фукс був німецьким політичним емігрантом, членом компартії Німеччини. Раніше він займався дослідженнями у сфері швидких нейтронів Бірмінгемського університету і був завербований Головним розвідувальним управлінням (ГРУ) Генерального штабу Червоної Армії, а згодом переданий на зв'язок зовнішній розвідці.

С. Семенов під час навчання у США

З самого початку Центр не дозволяв підтримувати з ним контакт безпосередньо, щоб навіть випадково не розшифрувати його перед місцевими спецслужбами. Для зв'язку з Фуksom виділили спеціального кур'єра – перевіреного на інших серйозних справах вченого-біохіміка Гаррі Голда. Через них Семенов отримав важливу інформацію про основні атомні об'єкти США в Ок-Ріджі, де будувався завод з виробництва урану-235, в Хенфорді, де вироблявся плутоній, у Клінтоні

і Чикаго. Фукс передавав розрахунки і креслення, пов'язані з конструкцією атомної бомби, відомості про виробництво, технологічний процес та багато іншого.

Іншими особливо цінними агентами були Леонтіна Коен і її чоловік Моріс Коен («Луїс»), завербований ще в 1938 році в республіканській Іспанії резидентом радянської розвідки Олександром Орловим. Після повернення добровольця-інтербригадівця до США з ним поновив зв'язок саме Семен Семенов. У них склалися добрі робочі і дружні стосунки. І коли згодом Моріс залучив до розвідувальної роботи свою дружину, вона стала надійною помічницею їхнього куратора Семенова. Так сталося, що у 1942 році Моріс був мобілізований до американської армії й направлений для участі в бойових діях у Європі. Весь цей час Леонтіна продовжувала плідно співпрацювати з радянською розвідкою, неодноразово ризикуючи життям і свободою. Семенов також передав їй на зв'язок Анатолію Яцкову, який уже безпосередньо до деталей розробляв план її подальшої роботи.

Після цього Семена Семенова у 1945 році перевели у Францію і доручили займатися політичною розвідкою. І хоч він більше тяжів до науково-технічної лінії, та накази не прийнято обговорювати. Зі своєю слабкою французькою мовою, але з пробивною активною натурою йому й на новому місці вдалося добре себе зарекомендувати. У результаті до ордена Червоної Зірки, одержаного за роботу з добування атомних секретів, у нього додався орден Трудового Червоного Прапора. Здавалося, блискуча кар'єра після повернення у Центр йому забезпечена. Але раптом у відділі, де він працював, у 1953 році стався крупний провал. Прямої провини у цьому Семенова не було, але з-поміж інших його звинуватили у службовій недбалості і звільнили з лав розвідки без усіляких почестей і пенсії.

Нове життя колишній професійний розвідник, випускник престижного Масачусетського технологічного інституту починав з сім'єю у московській 14-метровій кімнаті біля Калузької застави. На роботу його нікуди не брали, бо мав страшне тавро: звільнений за статтею з органів безпеки. Якось давній інститутський товариш, ще по спільному навчанні в Московському текстильному інституті, почувши про його проблеми, запропонував піти працювати в котельню на ткацьку фабрику, де сам займав посаду технічного директора. Платня була досить скромною, але він одержав інші переваги – мав досить часу, щоб спробувати себе у перекладах з англійської.

Перша спроба була не досить вдалою. Він узявся за художній переклад книги про військових льотчиків в роки Другої світової війни. Потім вирішив спробувати себе у технічних перекладах. Спочатку взявся за каталог якоїсь зарубіжної фірми, заробивши на цьому досить пристойну на ті часи суму. Потім з-під його пера вийшов довідник з енергетики та підручник з кібернетики, які користувалися попитом. На одержані гроші вдалося вступити до житлового кооперативу і згодом стати власником невеликої дво-

кімнатної квартири. Для них з дружиною і двома синами це було справжнім святом.

Семенов звільнився з котельної і став займатися виключно технічними перекладами. Через деякий час він став одним з кращих перекладачів Москви. До нього прийшло визнання у зовсім іншій сфері діяльності. А потім за наполяганням друзів він особисто письмово звернувся до Голови КДБ СРСР Ю. Андропова з проханням переглянути його справу.

Згодом його запросили у кадровий підрозділ розвідки, вручили всі необхідні пенсійні документи, посвідчення персонального пенсіонера республіканського значення, сказали слова, які мали прозвучати у таких випадках, похвалили за старі заслуги, вибачились за своїх попередників, за бюрократизм. І він знову відчував себе у одній обіймі з визнаними професіоналами розвідки.

Помер С. Семенов у 1986 році.

За лаштунками «Манхеттенського проекту»

Серед розвідників, удостоєних найвищих урядових нагород за добування інформації про ядерні дослідження у США та їх використання у військових цілях, значиться Анатолій Антонович Яцков. Він народився 31 травня 1913 року у місті Акермані (нині – місто Білгород-Дністровський Одеської області). Згодом його батьки у пошуках кращої долі переїхали до Тамбовської губернії. Там Анатолій закінчив школу, потім вступив до Московського поліграфічного інституту. У 1937 році після здобуття вищої освіти влаштувався інженером-технологом на столичну картографічну фабрику.

Через рік йому запропонували роботу в органах державної безпеки. А уже влітку 1939 року, глибше вивчивши його ділові й особисті якості, Анатолія направили на навчання у роз-

Анатолій Яцков

відувальну школу, яка тоді мала назву Школа особливого призначення НКВС СРСР. Там він був зарахований до французької групи і готувався до розвідувальної роботи у Франції. Але життя внесло свої корективи. У червні 1940 року Франція капітулювала перед Німеччиною, і всі радянські закордонні заклади там закрилися. Анатолія направили у п'яте відділення зовнішньої розвідки (англо-американське) з перспективою виїзду у тривале закордонне відрядження до США. Для вивчення азів англійської мови

йому дали три місяці. «Доучувати будете вже на місці», – зазначили в Центрі.

У Нью-Йорку А. Яцков, обравши для себе оперативний псевдонім «Олексій», починав стажером Генерального консульства СРСР, офіційно здійснював прийом відвідувачів. В основному це були американські громадяни, які збиралися відвідати своїх родичів у Радянському Союзі або планували поїздки у бізнесових справах. Одночасно на практиці опановував ази розвідувальної майстерності. І хоч йому виповнилося уже 28 років і за плечима був певний життєвий досвід, та в розвідці він ще тільки робив перші кроки. Для того, щоб він швидше освоївся на новому місці і краще вивчив мову, у наставники йому призначили одного з найдосвідченіших і найрезультативніших співробітників резидентури Семена Семенова, який до того ж був його земляком.

Поступово у Анатолія справи почали налагоджуватися, і він став все більше обростати потрібними зв'язками. Зго-

дом він познайомився з американцем, у якого були непогані контакти з фізиками-ядерниками. Новий знайомий з симпатією ставився до Радянського Союзу, був непримиримим противником нацизму, і на цій основі дав згоду допомагати радянській розвідці. Потім Яцков завербував фахівця у сфері радіоелектроніки. Йому присвоїв псевдонім «Блок» – за аналогією з поетом Олександром Блоком, поезію якого американець дуже любив. Від «Блока» надходила надзвичайно важлива інформація стосовно нових радіоприладів, які використовувалися в авіації і протиповітряній обороні. А згодом через нього вдалося налагодити і надходження вже готових зразків авіаційних приладів, що дозволило швидко створити відповідні вітчизняні аналоги.

Центр високо оцінював такі здобутки, але на той час уже було сформоване головне стратегічне завдання для резидентур радянської розвідки у США – добування інформації про хід робіт над створення ядерної зброї. Тому і від Семенова, і від Яцкова, як фахівців з технічною освітою, вимагали в першу чергу результатів у цій сфері. Згодом до них приєднався Олександр Феклісов. А наприкінці 1942 року до Нью-Йорку на посаду інженера «Амторгу» прибув Леонід Квасніков. Він очолив спеціалізовану групу розвідників, які займалися науко-технічною розвідкою і, зокрема, атомною проблематикою.

У 1943 році А. Яцкову був присвоєний дипломатичний ранг 3-го секретаря Генконсульства СРСР у Нью-Йорку. На той час у нього на зв'язку уже перебувала низка важливих джерел інформації, які він або сам завербував, або прийняв на контакт від С. Семенова, котрий з оперативних міркувань був відряджений до Франції. Серед них особливо вирізнявся своїми можливостями вчений-біохімік Гаррі Голд. Він був визначений спеціальним кур'єром для зв'язку з відомим вченим-фізиком Клаусом Фуксом, який у 1943 році прибув до США у складі групи англійських фахівців для спільної роботи над «Манхеттенським проектом».

Фукс працював у лабораторії в Лос-Аламосі, де існував особливий режим секретності. Там трудилося 45 тисяч цивільних і кілька тисяч військовослужбовців. Створенням першої у світі атомної бомби займалося дванадцять лауреатів Нобелівської премії з фізики. Але навіть на їхньому тлі Клаус Фукс виділявся своїми феноменальними знаннями, йому доручали вирішення найважливіших фізико-математичних розрахунків. Крім Фукса в Лос-Аламосі були й інші джерела радянської розвідки. Самому Яцкову вдалося у 1944 році завербувати молодого вченого з металургійної лабораторії Чиказького університету, який одержав запрошення працювати на закритому ядерному об'єкті. Йому дали псевдонім «Персей». Але виникло непросте питання, як з ними підтримувати зв'язок. Адже в Лос-Аламосі був створений суворий поліцейський режим і кожен новий приїжджий відразу підпадав під підозру. Співробітникам ядерного центру дозволялося покидати місто лише раз на місяць, в один із вихідних. Після пошуку різних варіантів цю непросту місію доручили агенту «Леслі» – Леонтіні Коен, яку також передав на зв'язок А. Яцкову С. Семенов.

Операція, яку розробляв А. Яцков під керівництвом резидента розвідки, була надзвичайно складною і небезпечною. Леонтіна виїхала нібито для лікування на курорт Альбукерк, розташований поблизу Лос-Аламоса. Заздалегідь вона отримала у Нью-Йорку всі необхідні рекомендації від лікарів про те, що їй рекомендовано пройти курс лікування легенів у цій курортній зоні. Це на випадок її можливої перевірки органами контррозвідки в оточенні атомного об'єкту. Поселилася вона на околиці міста і стала готуватися до запланованої зустрічі з «Персеєм», призначеної на неділю в центрі Альбукерка.

Вже тричі вона приходила на обумовлене місце, але агент не з'являвся. Леонтіна починала вже серйозно хвилюватися, адже вона не знала причини такої затримки. Її уява малювала різноманітні картини можливого подальшого розвитку подій.

Найгіршим їй здавався провал «Персея», у результаті чого ФБР могло вийти і на її слід. На чергову зустріч вона йшла як на останню. У кожному перехожому, який зупиняв на ній погляд, вона бачила співробітників зовнішнього спостереження. Лише неймовірними зусиллями волі примушувала себе не хвилюватися і поводитися вільно й невимушено.

У той же час невпинно спливав термін перебування на курорті. Вона не могла там знаходитись нескінченно довго. Цим могла напевно привернути до себе зайву увагу. Нарешті, у четверту неділю «Персей» таки з'явився. Як з'ясувалося, він переплутав дату зустрічі. Анатолій Яцков, не отримуючи у Нью-Йорку ніяких звісток від Леонтіни, уже готувався до найгіршого. Вона ж, одержавши від агента пакунок з цілком таємними документами стосовно виробництва атомної бомби, збиралася в зворотну дорогу.

Чергове випробування очікувало її на вокзалі під час посадки у вагон. Співробітники ФБР ретельно оглядали речі усіх від'їжджаючих. Вона тягнула до останнього і пішла на перевірку, коли до відходу потягу лишалися лічені хвилини. Ось черга дійшла до неї, вона виставила свої валізи, а сама дістала пакунок з паперовими серветками, вміло імітуючи нежить. Потім почала копатися в своїй сумочці нібито у пошуках квитка. При цьому чималий пакунок з серветками, який їй заважав, попросила потримати одного з контролерів. Квиток «знайшовся» перед самим відправленням потягу. Їй ще встигли повантажити у вагон речі і передати пакунок, в якому були заховані секретні документи. Яцков з полегшенням зітхнув лише тоді, коли пакунок опинився у резидентурі. Відразу ж його переправили у Центр. Там були справді безцінні матеріали.

У 1945 році Анатолія Яцкова призначили виконуючим обов'язки резидента зовнішньої розвідки у Нью-Йорку. У цей час йому довелося провести ще одну відповідальну операцію. Після зради Елізабет Бентлі – агента-зв'язкової агентурної гру-

пи Якова Голоса, виникла реальна загроза розкриття розвідника-нелегала Ісхака Ахмерова. А. Яцкову доручили організувати термінову і конспіративну відправку його з дружиною на батьківщину. У результаті розвідників-нелегалів вдалося влаштувати під виглядом членів екіпажу радянського пароплава, і згодом вони благополучно дісталися до Радянського Союзу.

Через рік після цього А. Яцкова перевели до Парижу під прикриттям 2-го секретаря посольства СРСР, де займався створенням агентурного апарату науково-технічної розвідки. У першу чергу Центр був зацікавлений у впровадженні радянської агентури в «Акрополь» – на так звані французькі ядерні об'єкти. З цим завданням він успішно справився. У 1949 році повернувся до Москви, займав керівні посади у підрозділах науково-технічної розвідки в центральному апараті. Після випробування першої радянської атомної бомби його нагородили

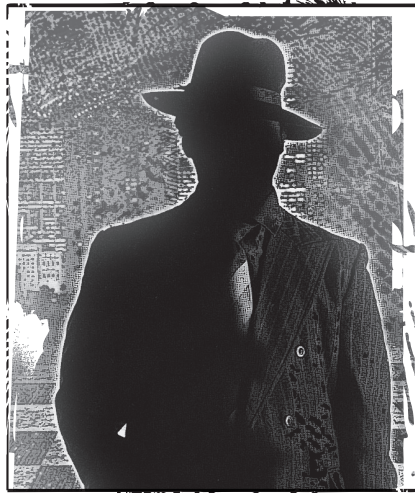
орденом Червоного Прапора і призначили заступником начальника одного з відділів науково-технічної розвідки.

У 1955 році керівництво зовнішньої розвідки доручило йому виконати ще одну надзвичайно відповідальну місію. У зв'язку з розривом дипломатичних стосунків з Іраком у цій країні не лишилося жодного радянського представника. Потрібна була людина, яка б регулярно постачала у Центр об'єктивну інформацію про розвиток подій. Яцкова відправили туди під виглядом канадського бізнесмена, і він виконав усі поставлені перед ним завдання.

У подальшому він займав керівні посади у підрозділах науково-технічної розвідки, виїздив у довготривалі закордонні

відрядження у країни Західної і Східної Європи. Займався викладацькою діяльністю, очолюючи один з факультетів у Червонопрапорному інституті КДБ СРСР імені Ю. Андропова, який готував розвідників. У 1985 році полковник А. Яцков вийшов у відставку. За заслуги у розвідувальній роботі нагороджений, крім ордена Червоного Прапора, ще двома орденами Червоної Зірки, орденами Вітчизняної війни II ступеня, Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями. У 1996 році, через три роки після поховання, йому було посмертно присвоєно звання Героя Російської Федерації.

Резиденти зовнішньої розвідки

Громадянин з датським паспортом

У різні періоди своєї професійної кар'єри Івану Камінському довелося бути резидентом легальної і нелегальної резидентур радянської розвідки у кількох європейських країнах. Причому спочатку він виконував ці завдання, перебуваючи на легальному становищі у Латвії, Італії і Фінляндії, а згодом став керівником нелегальних резидентур у Німеччині і Парижі. У 20-ті – 30-ті роки минулого століття таке незвичне поєднання посад у кар'єрі одного розвідника було можливим хіба що з урахуванням недостатньо розвиненої мережі іноземних контррозвідувальних служб.

Народився Іван Миколайович Камінський 26 січня 1896 року в селі Корнін Сквирського повіту Київської губернії у селянській сім'ї. У підлітковому віці поїхав до Москви, працював у видавництві «Агроном» і одночасно навчався у гімназії. У 1915 році був призваний на військову службу, служив рядовим, згодом закінчив Іркутську школу прапорщиків. У Першу світову війну воював на Румунському фронті, дослужився до підпоручика.

Іван Камінський

Після Жовтневої революції Іван Камінський повернувся на батьківщину, був одним з керівників партизанського руху в тилу німецьких і гетьманських військ. Разом з товаришами організував 1-шу Волинську повстанську революційну дивізію, а після її переформування в регулярний 1-ий Волинський стрілецький полк був призначений його командиром. Під час бойових дій був тяжко поранений, лікувався у Москві.

Після одужання І. Камінського направили на роботу в Особливий відділ Московської надзвичайної комісії. У 1921 – 1922 роках він обіймає посаду начальника Особливого відділу Харківського військового округу, після чого переходить на роботу в Іноземне відділення ОДПУ СРСР. Відтоді починається насичений період його діяльності у зовнішній розвідці. Упродовж наступних двох років він працює помічником резидента радянської зовнішньої розвідки у Польщі, у 1924 – 1925 роках – помічником резидента у Чехословаччині, з 1925 до 1927 року – резидентом у Латвії.

У 1927 році до повноважного представництва СРСР в Італії прибуває на посаду другого секретаря новий співробітник Іван Миколайович Красовський. Насправді це був Іван Камінський, який змінив прізвище для своєї зашифровки. Поряд з дипломатичними функціями йому доводилося виконувати основні обов'язки – резидента розвідки в Італії. А в 1929 – 1930 роках він працює резидентом у Фінляндії.

У службових характеристиках того періоду зазначається, що І. Камінський проявив себе здібним організатором, успішно справлявся з поставленими перед ним завданнями, виявив здібності самостійно приймати рішення. Крім цього, за вісім років перебування за кордоном він вивчив кілька іноземних мов і набув неоціненного досвіду розвідувальної діяльності. По суті на той час він був одним з найдосвідченіших і найкваліфікованіших співробітників Іноземного відділу ОДПУ СРСР. Не випадково саме його у 1930 році керівництво зовнішньої роз-

відки відрядило до Німеччини із завданням очолити нелегальну резидентуру, яка мала висвітлювати Польсько-Прибалтійський регіон. Не дивлячись на те, що в усіх країнах, де йому належало з'являтися, Іван Камінський був відомий як радянський дипломат, він все ж зумів так перевітлитися й увійти в новий образ і обрану для нього легенду перебування, що залишався непоміченим для іноземних контррозвідувальних органів.

Під прізвищем Монд йому належало проаналізувати діяльність своїх попередників, розібратися у причинах невдач, оцінити ефективність роботи агентури, звільнитися від непотрібних й малоперспективних джерел і добитися суворої конспірації в роботі. Багато місяців пішло на вивчення обстановки і налагодження нормальної діяльності, яка супроводжувалася здобуванням і направленням у Центр документальної інформації про задуми і практичні дії урядів іноземних держав проти СРСР. Здавалося, у резидентурі вдалося навести лад. Та несподівано сталася подія, яка ледве не призвела до провалу всієї мережі.

Одним із найцінніших джерел інформації у І. Камінського був солідний і багатий підприємець І. Брохіс, вихідець з Росії, із сім'ї крупного фабриканта-мільйонера польського походження. У 1917 році, під час поїздки на Далекий Схід у бізнесових справах, він там затримався і пробув до встановлення радянської влади. Там доля звела його з місцевим чекістом-розвідником, якому І. Брохіс надавав допомогу під час окупації краю японцями. Ті стосунки згодом продовжилися у Польщі, куди підприємець емігрував.

І. Брохіс мав широкі зв'язки в польських урядових колах, міг отримувати важливу інформацію від керівництва міністерства закордонних справ, міністерства внутрішніх справ і навіть від військового міністра. Йому вдавалося здобувати таємні відомості про плани й задуми польської влади, спрямовані проти СРСР. Через філію своєї фірми в Берліні регулярно приїздив до Німеччини і передавав І. Камінському зібрану інфор-

мацію. Якось під час одного з таких приїздів І. Брохіс помітив за собою стеження. Згодом німецька поліція зробила обшук у його берлінській квартирі й офісі. У поліцейському управлінні, куди його доставили, підприємця намагалися звинуватити у шпигунстві на користь Польщі, але доказів знайти не вдалося, й І. Брохіса відпустили.

Дізнавшись про цю пригоду, І. Камінський категорично заборонив йому з'являтися у Польщі. Вирішили, що він поїде до Швейцарії. У розвідника не було жодних сумнівів, що після обговорення цієї ситуації і прийняття спільного рішення дисциплінований І. Брохіс виконає його настанови і без його відома не стане змінювати свої плани. Як з'ясувалося пізніше, у Берліні підприємець того разу перебував разом з дружиною, а їхній малолітній син залишався у Польщі. За ним повинна була поїхати дружина. Але в останній момент чоловік вирішив не залишати її одну, і вирушив разом з нею поїздом до Варшави.

Через кілька днів І. Брохіса заарештувала польська контррозвідка на залізничному вокзалі, з якого він збирався відбути поїздом до Швейцарії. На слідстві він тримався мужньо і нікого не видав. Жодним словом не обмовився і про свого куратора з радянської розвідки. Згодом Варшавський окружний суд засудив його разом з помічником у розвідувальній діяльності до смертної кари через повішання. Помічником І. Брохіса був чиновник міністерства закордонних справ, тому виконання вироку відбувалося у присутності співробітників цього міністерства, яких у такий спосіб хотіли застерегти від співпраці з іноземними розвідками.

Після цього провалу відбулися арешти ще кількох членів групи І. Брохіса. Через це І. Камінський, за вказівкою Центру, у терміновому порядку організував виїзд на батьківщину і переміщення в інші країни співробітників резидентури і агентів розвідки, які могли потрапити в поле зору польської і німецької контррозвідок. Вдалося нелегально переправити

до Радянського Союзу і дружину І. Брохіса з сином, де їм за клопотанням керівництва зовнішньої розвідки було надане радянське громадянство.

Відкликали до Москви й І. Камінського. Та в центральному апараті зовнішньої розвідки затримався ненадовго. Навесні 1934 року він отримав нове призначення – посаду резидента нелегальної резидентури розвідки у Парижі. По прибуттю до Франції його очікувала напружена робота з поновлення агентурних зв'язків і придбання нових джерел інформації. У першу чергу Центр цікавили плани й наміри лідерів антирадянських закордонних центрів і терористичних організацій, які знаходилися на території Франції, Бельгії і Швейцарії.

Після вступу СРСР до Ліги Націй резидентура радянської розвідки у Брюсселі отримала інформацію про те, що бойова частина Організації українських націоналістів під проводом Євгена Коновальця збирається скоїти терористичний акт проти радянської делегації на чолі з наркомом закордонних справ Максимом Литвиновим під час її проїзду через Європу до США з метою підписання важливої угоди про поновлення дипломатичних стосунків у повному обсязі. Ці наміри з боку радикальних емігрантських організацій сприймалися як цілком реальні, оскільки дещо раніше, у тому ж 1933 році, зовнішня розвідка зірвала плани членів ОУН здійснити підриг радянського повноважного представництва у Варшаві. Крім цього, подібну інформацію про наміри Російської загальновійськової спілки організувати замах на М. Литвинова під час його проїзду через Францію одержала і резидентура Іноземного відділу ОДПУ в Парижі.

Представники розвідки вжили необхідних заходів з посилення охорони М. Литвинова. Всі розвідники і агенти у Польщі, Німеччині, Бельгії і Франції, через територію яких пролягав його шлях, були проінструктовані й приведені в бойову готовність. А Івану Камінському Центр дав вказівку терміново

виїхати до Швейцарії, де у той час перебував Є. Коновалець, і організувати там збирання інформації про нього і його оточення. Розвідник з паспортом на ім'я датського громадянина Карла Петера Нордмана, нібито виданим у посольстві Данії в Римі, одразу виїхав до Женеви. За допомогою перевірених джерел і залучення до співпраці їхніх родичів, які працювали у поліції, він почав виконувати завдання й одержав необхідні дані з поліцейської картотеки на зацікавлених осіб. Але нові помічники виявилися слабкою ланкою у цій справі. Через побоювання більш суворой відповідальності вони зізналися своєму керівництву у зробленій їм пропозиції збирати інформацію про Є. Коновальця і його оточення.

Швейцарська поліція одразу заарештувала І. Камінського за звинуваченням у шпигунстві. Однак довести його провину слідчим було непросто. Розвідник упевнено й професійно дотримувався визначеної лінії поведінки і твердив, що він є датським громадянином, випадково дізнався про підготовку Є. Коновальцем і його однодумцями терористичного акту проти радянської делегації і намагався цьому зашкодити чисто з гуманістичних міркувань. Час спливав, а жодних доказів протиправної діяльності слідчим не вдавалося здобути. Згодом з Риму прийшла відповідь, що датське посольство не видавало паспорта з такими даними, за якими значився Карл Нордман. Та розвідник не здавався і наполягав на тому, щоб зробили перевірку за місцем його народження.

Непоступливість І. Камінського дратувала слідчих, і вони вдалися до різних форм фізичного і психічного впливу на заарештованого, щоб зламати його волю. Розвідника помістили в одиночну камеру суворого режиму, позбавили прогулянок, з їжі дозволили давати лише хліб і воду двічі на день. У таких умовах він пробув два тижні, але не відступив від своєї «легенди» і навіть у знак протесту проти поганого поводження з ним оголосив голодування. Слідчі були у розпачі і вже починали сумніватися

щодо І. Камінського. Крім цього на його захист стала преса, до якої просочилася інформація про цю справу. Журналісти почали критикувати владу, що вона не вживає ніяких заходів стосовно перешкоджання діяльності організації Євгена Коновальця, а того, хто намагався стати на заваді, посадили за ґрати.

У свою чергу керівництво радянської зовнішньої розвідки на випадок доведення слідством і судом, що І. Камінський є радянським громадянином, розробило версію його захисту. З цією метою найняли досвідченого адвоката і вирішили захист зводити до того, що у заарештованого не було наміру зробити якусь шкоду Швейцарії, і він займався винятково питаннями забезпечення безпеки радянської делегації під час її пересування територією Європи. Все це, зрештою, відповідало дійсності і було прийнятно для громадськості.

Швейцарська поліція, без сумніву, також про все здогадувалася. Тому під тиском цих обставин І. Камінського звільнили під грошову заставу із заборонаю покидати місто і з вимогою щотижнево відмічатися у поліцейській дільниці. Одночасно було винесено рішення про заборону перебування на території Швейцарії Євгену Коновальцю. Крім цього, інформація про наміри членів ОУН стала надбанням громадськості. Таким чином, радянська розвідка на даному етапі досягла своєї мети. Терористичний акт вдалося відвернути як у Європі, так і на території США, і делегація підписала заплановану угоду. Залишалося знайти спосіб, як вивести з країни розвідника, який був без паспорта і під постійним наглядом поліції.

Вихід знайшов сам Іван Камінський. Він дізнався, що на території Франції, поблизу швейцарського кордону, знаходиться розважальний заклад, який безперешкодно відвідують швейцарці і службовці Ліги Націй без пред'явлення документів під час перетинання кордону. Він скористався цим «коридором», потім сів на поїзд і прибув до Парижу. Але у звичному ритмі тут уже працювати не міг. Була підозра, що швейцарська по-

ліція попередить французьких колег про його можливу появу у Франції. Тому йому довелося вжити додаткових заходів конспірації і навіть дещо змінити зовнішність.

Згодом І. Камінського все ж довелося переправити до Радянського Союзу, щоб не піддавати зайвому ризику. Після короткого відпочинку його призначили начальником 1-го відділення в Іноземному відділі НКВС СРСР, яке займалося здобуванням і узагальненням розвідувальної інформації стосовно Німеччини, Польщі, Угорщини і Чехословаччини. Цю посаду він обіймав з жовтня 1936 до кінця 1938 року.

Подальша доля І. Камінського склалася трагічно. Наприкінці 1938 року він, як і багато його колег по роботі, був несправедливо репресований і засуджений до тривалого терміну ув'язнення. Початок війни він зустрів у засланні як «ворог народу». Згодом керівник 4-го управління НКВС СРСР Павло Судоплатов звернувся з клопотанням перед керівництвом держави, щоб з таборів були звільнені колишні співробітники органів держбезпеки з метою їх подальшого використання у розвідувально-диверсійній і підпільно-партизанській діяльності. Серед звільнених був також Іван Камінський.

Через відсутність житла І. Камінський, разом з іншими такими ж як і він безневинно постраждалими трьома співробітниками, проживав на квартирі П. Судоплатова. Його готували для десантування у тил ворога для створення розвідувальної резидентури в Житомирі. У своїх спогадах П. Судоплатов так згадує про нього: «У пенсне й костюмі-трійці Камінський нагадував типового французького бізнесмена. Проводжаючи його, моя дружина не змогла стримати сліз. Сам Камінський випромінював оптимізм. За його словами, він по-справжньому щасливий, що його знову залучили до роботи. Перемежовуючи свою мову французькими анекдотами, щоб дещо заспокоїти мою дружину, Камінський говорив, що для нього це велика удача, навіть якщо йому й судилося померти».

Одразу після приземлення І. Камінський потрапив у засідку. Як з'ясувалося пізніше, його виказав агент місцевого органу НКВС, який на той час був уже перевербований гестапо. Щоб не бути захопленим у полон, розвідник пустив собі кулю в скроню на явочній квартирі. Сталося це у 1944 році.

Робота з нелегальних і легальних позицій

Наприкінці своєї професійної діяльності полковник Міцкевич Євген Петрович був начальником кафедри Вищої розвідувальної школи МДБ СРСР. Під час спілкування з курсантами у невимушеній обстановці він іноді розповідав захоплюючі історії зі своєї оперативної роботи. При цьому нерідко зазначав, що в будь-який момент може виїхати за кордон і, як іноземний громадянин, досить швидко налагодити успішну торгівлю хутром. «Можу займатися також іншими видами бізнесу, – наголошував він, – але хутром все ж краще». І це були не просто слова. Тривале перебування за кордоном, переважно на нелегальній розвідувальній роботі, зробили його неперевершеним фахівцем своєї справи.

Євген Міцкевич

Народився Євген Міцкевич 24 грудня 1893 року в селищі Клевань Рівненського повіту Волинської губернії в бідній селянській сім'ї. Однак, незважаючи на скруту, батьки зробили все можливе, щоб він здобув хорошу шкільну освіту. Євген вчився сумлінно і уже в 19-річному віці вчителював на Волині. Потім був призваний до армії. Лютнева революція 1917 року кардинально змінила не лише життя країни, а і його особисте. У той

час 257-й стрілецький полк, де він служив, базувався в Білорусії на території Речицького повіту. Грамотного, активного й наполегливого, його обрали членом полкового комітету і Речицької ради робітничих і солдатських депутатів. Згодом на чолі батальйону він брав участь у захисті завоювань революції. У вересні того ж року вступив у партію більшовиків.

Шлях до роботи у зовнішній розвідці у Євгена Міцкевича, як і у багатьох інших розвідників 20-х років минулого століття, лежав через службу в різних підрозділах губернських надзвичайних комісій, прикордонних загонах, участь у боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією. У липні 1918 року він був зарахований до особового складу Брянської надзвичайної комісії. Після поновлення радянської влади у Білорусії у грудні 1918 року його призначають головою Речицького повітового військово-революційного комітету, а згодом – головою повітового виконкому.

Під час польсько-радянської війни 1920 року Є. Міцкевич командував 477-м стрілецьким полком 47-ї дивізії Робітничо-Селянської Червоної Армії. По завершенню бойових дій працював військовим комісаром Речицького повіту, начальником бойового підрозділу з ліквідації банд на території Білорусії.

Після цього для Євгена Петровича настав надзвичайно важливий період у його житті, коли йому вдалося системно надолужити прогалини в своїй освіті. Він навчається у Воєнній академії РСЧА, закінчує економічне відділення Московського державного університету і в 1924 році одержує направлення на роботу в Іноземний відділ ОДПУ. Для прийняття такого рішення до уваги бралися як базові знання, так і володіння іноземними мовами. Є. Міцкевич на той час встиг опанувати німецьку мову, що і зіграло у подальшому вирішальну роль, коли його направляли у перше закордонне відрядження.

Але спершу довелося швидкими темпами освоювати навички агентурно-оперативної роботи, правила конспірації, спіль-

но з колегами розробляти легенду, за якою він мав жити за кордоном, і вживатися в неї, поглиблено студіювати мову. На все про все відводилося менше року, і вже у 1925 році він опинився в Німеччині як розвідник-нелегал під іншими документами і з оперативним псевдонімом «Мінаєв». Місцем перебування обрали Гамбург, де йому довелося створювати агентурну мережу, покликану збирати інформацію про плани й наміри Німеччини стосовно Радянського Союзу і про діяльність за кордоном антирадянських емігрантських організацій.

З листопада 1927 року до 1930 року Є. Міцкевич – нелегальний резидент Іноземного відділу в Італії. По поверненню із-за кордону нетривалий час працює у центральному апараті розвідки і у 1931 році його направляють по лінії нелегальної розвідки у Великобританію. А вже наступного року призначають легальним резидентом у Лондоні. Такі, здавалося б, несподівані і нелогічні повороти долі в кар'єрі одного розвідника у той період були прийнятними. Тоді ще не було чіткого розмежування між легальною і нелегальною розвідкою, оскільки не вистачало кваліфікованих кадрів, крім цього контррозвідувальний режим був не дуже жорстким, не існувало централізованого контролю за в'їздом і виїздом іноземців, автоматизованих баз даних і потужних технічних можливостей у спецслужб. У таких умовах один і той же розвідник цілком міг спочатку працювати під прикриттям офіційного радянського представника, а за іншого службового відрядження за кордон – перебувати під виглядом іноземця.

Звісно, що для цього доводилося ретельніше відпрацьовувати оперативні легенди у кожному конкретному випадку і застосовувати різноманітні методи перевтілення. Євгену Міцкевичу вдавалося це робити бездоганно, тому жодних проколів у його роботі за кордоном не було за увесь час професійної діяльності.

За час перебування Є. Міцкевича в Англії здійснювалися серйозні розвідувальні операції і робилися заділи для одер-

жання цінної інформації на майбутнє. У 1933 році до Лондона прибув розвідник-нелегал Арнольд Дейч, який фактично став керівником нелегальної резидентури. За роки своєї роботи він схилив до роботи на радянську розвідку більше двадцяти осіб, у тому числі членів знаменитої «кембриджської п'ятірки». Тоді ж сюди приїздить розвідник-нелегал Дмитро Бистрольотов із завданням завербувати шифрувальника Міністерства закордонних справ Англії. У результаті успішно проведеної операції радянська розвідка одержала доступ до таємниць британської дипломатії. Звісно, Є. Міцкевич, як резидент розвідки, мав відношення до розробки і реалізації низки цих та інших операцій.

У 1934 році Євген Петрович повернувся в СРСР і у тому ж році здійснив короткотермінову поїздку до США. Але несподівано був відкликаний у Центр. Його чекало нове завдання. У середині 1930-х років загострилася обстановка на Далекому Сході. Японія розгорнула активні агресивні дії щодо сусідніх країн з метою завоювати панівне становище в регіоні. Велися бойові дії проти Китаю, була захоплена Маньчжурія, нависла загроза окупації Монголії, і створилася небезпека для радянського кордону. Резидентура радянської розвідки у Токіо не могла добувати різнопланову інформацію про задуми японського уряду через низку причин. Зокрема, не допускалися контакти японців з іноземцями, у першу чергу з радянськими представниками, за якими ледь не цілодобово стежили.

З урахуванням цього, Центр прийняв рішення розгорнути діяльність зі збирання розвідувальної інформації стосовно Японії з територій Китаю, Маньчжурії, Кореї та інших країн. Для виконання даної роботи затребувались досвідчені кадри. З-поміж інших вибрали і Євгена Міцкевича. Його відрядили до Китаю для організації нелегальної розвідувальної роботи проти Японії. Крім цього, йому ставилося завдання створити оперативну групу для припинення існування білогвардійських озброєних формувань, які діяли з території Китаю проти СРСР.

У результаті діяльності розвідників у цьому регіоні радянський уряд постійно одержував інформацію про задуми офіційного Токіо стосовно Китаю, Монголії, Кореї, СРСР та інших країн. Це дозволило зірвати агресивні плани японських мілітаристів у районі озера Хасан, на Халхін-Голі і, зрештою, не допустити розв'язання агресії проти Радянського Союзу.

У 1937 році Євгена Міцкевича знову повернули до США, де він трьома роками раніше зробив лише перші кроки з легалізації, але так і не встиг розгорнути розвідувальну роботу. Цього разу він очолив одну з нелегальних розвідувальних резидентур. Основне завдання, яке в цей час стояло як перед легальними, так і нелегальними резидентурами радянської розвідки, полягало в добуванні політичної інформації про політику США на міжнародній арені, а також здійсненні науково-технічної розвідки. Серйозна увага приділялася одержанню документації про новітні розробки військової техніки і її зразків, інформації в галузі авіабудування, хімічної, металургійної, автомобільної промисловості.

Але Є. Міцкевич не встиг реалізувати всі задуми на новому місці і створити розгалужену й дієздатну агентурну мережу. Через зміну керівництва НКВС і масові репресії, які зачепили органи безпеки, у тому числі й зовнішню розвідку, значна кількість розвідників невмотивовано і безпідставно була відкликана із-за кордону. Різноманітні перевірки, перетестації, так звані чистки, пошуки ворогів народу дезорганізували діяльність Іноземного відділу. Багато талановитих і досвідчених розвідників були репресовані, переведені на інші посади, звільнені зі служби. Євгена Петровича, незважаючи на вже набутий ним досвід роботи в Німеччині, Італії, Англії, Китаї, США, знання кількох іноземних мов, у жовні 1939 року призначили заступником начальника Головного управління шосейного і дорожнього транспорту НКВС СРСР. На цій посаді він працював до початку війни.

У перші місяці війни Є. Міцкевич командував батальйоном спеціального призначення НКВС, згодом очолив один із відділів в управлінні, яке займалося зовнішньою розвідкою. На цій ділянці він займався організацією розвідувально-диверсійної роботи в тилу ворога. А в 1944 році був направлений до Італії для поновлення нелегальної резидентури. Там, у короткий проміжок часу, створив оперативну групу, від якої надходили важливі матеріали політичного і військово-технічного характеру.

Через два роки він повернувся із-за кордону і в подальшому вже працював лише у центральному апараті розвідки. Спершу був начальником відділу ПГУ МДБ СРСР, потім – заступником начальника Управління Комітету інформації при Раді Міністрів СРСР, з 1948 року – начальник кафедри у Вищій розвідувальній школі МДБ. У 1952 – 1953 роках Є. П. Міцкевич обіймав посаду заступника начальника ПГУ МДБ СРСР, після чого вийшов у відставку.

За роботу у зовнішній розвідці полковник Є. П. Міцкевич нагороджений орденом Леніна, двома орденами Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями. Помер у 1959 році.

Підозрюваний у замаху на Кірова

У багатьох публікаціях, присвячених убивству у 1934 році члена Політбюро ЦК ВКП(б), першого секретаря Ленінградського обкому партії Сергія Мироновича Кірова, фігурує Іван Васильович Запорожець. На той час він обіймав посаду першого заступника начальника Управління НКВС і начальника Особливого відділу УНКВС по Ленінградській області. У зв'язку з цим убивством він був заарештований і засуджений до трьох років позбавлення волі. Насправді ж, як з'ясувалося пізніше, ніякого відношення до

скоєння цього злочину і до його організації він не мав. Але упродовж досить тривалого часу у біографії Івана Запорожця залишалася ця темна пляма, і його ім'я незаслужено асоціювалося з убивством Сергія Кірова. У той же час про його роботу у розвідці – досить значний і насичений подіями період службової діяльності – писалося дуже мало.

Іван Запорожець

Іван Васильович Запорожець (справжнє прізвище Гарькавий) народився 6 січня 1895 року у місті Великий Токмак Бердянського повіту Таврійської губернії у багатодітній селянській сім'ї. Після закінчення початкової школи вступив до Херсонського сільськогосподарського училища. Під час навчання долучився до політичної діяльності, вступив у есерівський гурток.

На початку 1915 року призваний на службу в царську армію. Тривала Перша світова війна. Іван бере участь у бойових діях на Галиційському фронті. Проте він негативно ставився до війни й неодноразово публічно про це висловлювався. Згодом був заарештований за антивоєнну пропаганду, утік з-під арешту, перейшов лінію фронту і здався австро-угорцям. Якийсь час на правах інтернованого проживав у Австро-Угорщині.

Невідомо, як би склалася подальша доля Івана Запорожця, якби не революція 1917 року в Росії. На революційній хвилі він у січні 1918 року повернувся на батьківщину без побоювання, що притягнуть до відповідальності за дезертирство. Навпаки, як постраждалого від царського режиму, його запримітили і одразу залучили до революційної діяльності. Іван вступив до партії лівих есерів і опинився на підпільній роботі в Україні. Брав участь у організації селянських повстань проти денікінців, виріс до командира партизанського загону.

Після розгрому армії А. Денікіна Івана Запорожця ЦК лівих есерів (боротьбистів) направляє на партійну роботу до Миколаєва. Працює членом губвиконкому, а після розпуску партії у травні 1920 року – в Києві членом губкому КП(б)У, завідувачем відділом губкому. Наприкінці 1920 року його призначають політкомісаром Центральної школи червоних старшин у Харкові.

З квітня 1921 року починається служба І. Запорожця у розвідці. Перед тим, як запропонувати йому нову роботу, керівництво розвідки взяло до уваги як його особисті й ділові якості, так і ту обставину, що він свого часу більше двох років вимушено проживав за кордоном, і для нього інші країни не були чимось загадковим і незвіданим. Спочатку він працював по лінії військової розвідки у Розвідуправлінні штабу Робітничо-Селянської Червоної Армії, упродовж кількох місяців перебував у закордонному відрядженні на нелегальному становищі у Польщі, Чехословаччині й Австрії.

У листопаді 1921 року переведений до Іноземного відділу Всеросійської надзвичайної комісії. Після двох років роботи у центральному апараті зовнішньої розвідки його перевели до Економічного управління ОДПУ, де він у 1923 – 1924 роках обіймав посади помічника начальника і начальника відділення зовнішньої торгівлі й фінансів. У 1924 році його знову повернули в Іноземний відділ і відправили у закордонне відрядження до Берліну під прикриттям посади співробітника радянського повноважного представництва.

Іван Запорожець позитивно зарекомендував себе на закордонній розвідувальній роботі, через що у 1925 році його призначили помічником начальника Іноземного відділу ОДПУ, а згодом направили резидентом зовнішньої розвідки у Відень. Там він працював до березня 1928 року, збираючи інформацію про плани й наміри білоемігрантських та інших антирадянських організацій. За свідченням колег і очевидців, він сумлін-

но виконував свою роботу, був добрим за вдачею, а вільний від роботи час повністю присвячував дружині й дітям.

Після повернення в СРСР Іван Запорожець працював на керівних постах у центральному апараті ОДПУ. У 1931 році його відрядили до Ленінграда на посаду заступника повноважного представника ОДПУ по Ленінградському військовому округу. За три роки дослужився до першого заступника начальника Управління НКВС і начальника Особливого відділу УНКВС по Ленінградській області.

Під час перебування на цій посаді сталася подія, яка кардинальним чином вплинула як на його долю, так і на долю всієї країни. Першого грудня 1934 року о 16 годині 37 хвилин у Ленінграді у приміщенні обласного комітету партії, колишньому штабі пролетарської революції Смольному, пролунали три постріли. Був убитий Сергій Миронович Кіров – надзвичайно популярний серед робітничого класу більшовицький лідер і керівник. Убивство скоїв Леонід Ніколаєв, у такий спосіб він помстився С. Кірову за тривалий інтимний зв'язок з його дружиною Мільдою.

У мемуарній літературі детально описується, як наступного дня до Ленінграду прибув Йосип Сталін, як з'явився у Смольному у супроводі наркома НКВС Г. Ягоди, як той ішов попереду з наганом у руці й вигукував усім зустрічним: «Стояти! Обличчям до стіни! Руки по швах!». Потім Й. Сталін особисто допитував Л. Ніколаєва, після чого нібито ще з чверть години наодинці спілкувався із першим заступником начальника Управління НКВС по Ленінградській області І. Запорожцем. Версія про якусь причетність Івана Запорожця до організації убивства С. Кірова була запущена свідомо, чи через слабку обізнаність перших дослідників цієї резонансної справи, і повторювалася пізніше у багатьох джерелах.

Насправді, під час убивства С. Кірова Івана Запорожця у Ленінграді не було. Ще за кілька місяців до цього, у серпні 1934

року, він потрапив у військовий госпіталь, там пролежав у гіпсі до листопада, після чого направився на лікування у санаторій в Сочі. Саме там він дізнався про вбивство. Але це не врятувало його від нищівних коліщат репресивної машини, яка почала розкручуватися по всій країні. Він був відсторонений від посади і заарештований. Згодом розслідування і судовий процес набули яскраво вираженого політичного забарвлення. Винними зробили опозиціонерів на чолі із Зінов'євим і Каменєвим. 29 грудня 1934 року виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР визнала Л. Ніколаєва і ще тринадцятьох фігурантів справи винними у скоєнні злочину і засудила усіх до смертної кари. Через годину вирок був виконаний.

Івана Запорожця серед розстріляних не було. Однак незабаром його накрила друга хвиля розслідування. 23 січня 1935 року він був засуджений до трьох років позбавлення волі. Але покарання відбував не так, як усі. Через кілька місяців після винесення вироку його призначили спочатку заступником, а потім начальником транспортного управління Дальбуду в системі ГУЛАГу НКВС. Та страшний рок долі переслідував його і надалі. Після призначення керівником НКВС Миколи Єжова було ініційоване нове розслідування по справі вбивства С. Кірова. У зв'язку з цим 1 травня 1937 року Івана Запорожця заарештували, доставили у Москву і 14 серпня того ж року засудили до розстрілу. Реабілітували його посмертно наприкінці 1950-х років.

Співвласник фабрики іграшок у Німеччині

Наприкінці двадцятих і на початку тридцятих років минулого століття у багатьох європейських столицях серед власників і продавців магазинів дитячих іграшок було добре відоме ім'я Давида Фукса. Завжди модно одягнений, з вишуканими світськими манерами і привітною

посмішкою, він часто відвідував Париж, Лондон, Варшаву, Гельсінкі, Белград, Софію, Бухарест та інші міста, де німецькою, англійською або польською мовами зазвичай під час зустрічей промовляв одну і ту ж фразу: «Зараз я вам зроблю таку пропозицію, від якої ви не зможете відмовитись». При цьому хитро й проникливо дивився в очі, неначе хотів заглянути в саму душу. Він умів заінтригувати співбесідника, зацікавити, переконати, зробити своїм одностороннім партнером по бізнесу і відданим товаришем у невидимій, утаємниченій сфері свого життя, якій свідомо присвятив усього себе.

Бертольд Ільк

Під виглядом Давида Фукса за кордоном діяв радянський розвідник Бертольд Карлович Ільк. Він народився у 1896 році у місті Підволочиськ Тернопільського воєводства Австро-Угорської імперії (нині – Тернопільська область). Батьки дали йому хорошу освіту. Він закінчив гімназію і зовнішньоекономічну академію у Відні. Період навчання співпав із бурхливим наростанням революційних настроїв у Європі, які захопили у свій вир і його.

У 1919 році Б. Ільк вступив у комуністичну партію Галиції, а через рік – у компартію Австрії. За активну підпільну партійну діяльність неодноразово затримувався поліцією. У 1921 році заарештований у Німеччині за відсутності документів на проживання, у 1925 році потрапив до в'язниці в Угорщині. Через рік втік до Радянського Союзу.

Історія його життя і діяльності зацікавила співробітників ОДПУ СРСР. Тоді діяла практика залучення активних діячів міжнародного комуністичного руху до роботи на радянську розвідку. Бертольд Ільк став одним з тих, кого взяли на штатну посаду в Іноземний відділ ОДПУ. Сталося це в червні 1926 року.

Упродовж деякого часу він працював у центральному апараті зовнішньої розвідки, опановував форми і методи оперативної роботи, навички вербування агентури, налагодження каналів зв'язку. Дещо з того, чому його навчали, було йому вже знайоме з підпільної роботи. Куратори із задоволенням зазначали, що він виявився досить тямущим учнем.

У цей час на порядку денному діяльності зовнішньої розвідки гостро стояло питання створення легальних і нелегальних резидентур за кордоном. Б. Ільк, як ніхто інший, ідеально підходив на роль керівника саме нелегальної резидентури у Європі. З урахуванням знання обстановки, іноземних мов, наявності контактів у низці європейських країн йому поставили, можливо, навіть і занадто масштабне й відповідальне завдання, як для розвідника-початківця, але воно диктувалося браком достатньої кількості підготовлених кадрів. Він мав легалізуватися у Німеччині і з позицій цієї країни здійснювати розвідку на західному напрямку (Франція і Англія), балканському (Югославія, Болгарія, Румунія) і балтійському (Польща, Фінляндія, Прибалтика). Згідно з планами Центру, до нього найближчим часом мали направити помічників, які б відповідали за кожен з цих напрямків. Але ситуація змінилася, і йому належало добирати помічників на місці, як і формувати всю агентурну мережу. Безсумнівно, якби не особливі ділові й організаторські якості Б. Ілька, цього б йому зробити не вдалося. А ще його успіху сприяла комерційна жилка, він просто був народжений стати успішним комерсантом.

Бертольд Ільк поселився у Берліні під ім'ям Давида Фукса, датського бізнесмена. Через свої давні контакти познайомився з власником фабрики дитячих іграшок, зумів зацікавити його своїм баченням перспективи розвитку цього виробництва і просуванням товару на ринки інших країн. Зрештою, новий знайомий узяв його до себе керуючим справами фірми, а згодом він став і співвласником фабрики, вклавши певну

суму у виробництво. Фабрика швидко почала розвиватися, розширювати виробництво. У різних країнах створювалися представництва із закупівлі сировини і реалізації готової продукції. Звісно, що цими справами безпосередньо опікувався Б. Ільк, який одночасно з бізнесовим мав і широкий розвідувальний інтерес у цих країнах.

У 1928 році із резидентури почала надходити у Центр інформація переважно про економічний стан деяких країн. Після попередньої оцінки цих відомостей начальник Іноземного відділу ОДПУ Артур Артузов звернув увагу резидента «Беера» (оперативний псевдонім Б. Ілька) на необхідність більше уваги приділяти політичним питанням, зокрема, діяльності імперіалістичних країн, спрямованої проти Радянського Союзу, а також емігрантських антирадянських організацій.

На початок 1930 року завдяки цілеспрямованій роботі нелегальна резидентура Б. Ілька вже мала чітко окреслену організаційну структуру і таку кількість помічників і агентів, яка дозволяла висвітлювати широке коло питань, які цікавили Центр. Вона нараховувала близько сорока агентів, з яких десятеро були особливо цінними. Заступником резидента був виходець з Латвії, колишній випускник Московського державного університету, який керував агентурою, що діяла в Англії, а також мав на зв'язку групу агентів у Німеччині. Один з помічників резидента мав учену ступінь доктора економіки, він проживав у Ризі і підтримував зв'язок з джерелами інформації у Прибалтиці. Роботу у Польщі забезпечував завербований Б. Ільком родич його компаньйона, німецький громадянин. По польській проблематиці також активно працював колишній офіцер польської розвідки, який через свої колишні зв'язки добував важливу інформацію про вихідців з Росії і України, котрі працювали на польські спецслужби. Серйозна інформація про розвиток польсько-німецьких стосунків надходила від співробітника польського посольства у Берліні, а в самому апараті Міністерства закордонних

справ Польщі була своя людина, яка мала доступ до цілком таємних документів. На зв'язку у резидентурі був і завідувач відділу одного з міністерств Англії, від якого находила інформація, що мала відношення до Радянського Союзу.

Серед агентів були також журналісти, студенти, паціфісти, інші категорії громадян. Свої джерела інформації були і в середовищі білоемігрантських організацій. Сам Б. Ільк вів балканську лінію. Він так організував роботу резидентури, що вона складалася з кількох незалежних одна від одної оперативних груп, ними керували помічники резидента або старші груп. Члени однієї групи нічого не знали про існування іншої. Для кожної з груп були чітко визначені окремі кур'єри і різні явочні квартири. Все це робилося з метою дотримання конспірації і запобігання провалам.

І все ж при такій розгалуженій мережі і таких масштабах роботи нелегко було надійно керувати всім процесом і дотримуватися встановлених правил. Однією із найслабших ланок було те, що помічники резидента і старші груп могли самостійно приймати рішення про залучення до співробітництва конкретних осіб, при цьому не вдавалися до тривалих і ретельних перевірок. Резиденту вони доповідали уже про кінцевий результат, а він особисто не мав часу і змоги все проконтролювати. Зрештою Центр прийняв рішення, яке давно назрівало, – про поділ нелегальної резидентури «Беєра», що діяла у 15 країнах і вже налічувала близько півсотні агентів, на кілька самостійних.

У середині 1930 року окремо виділився польсько-прибалтійський напрямок, який очолив кадровий співробітник радянської зовнішньої розвідки Іван Камінський. Бертольд Ільк зосередив у своїх руках роботу в Німеччині, Франції і Англії. За кордоном він пробув до лютого 1933 року, після чого був відкликаний у Москву. Упродовж кількох років він продовжував службу у підрозділах контррозвідки: був начальником відділення Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР, потім працю-

вав в управлінні НКВС по Сталінградській області. На жаль, його досвід, знання і навички роботи за кордоном використовувалися не за прямим призначенням.

Завершення його професійної кар'єри і життєвого шляху у той період також було схожим на долі багатьох інших розвідників. 28 квітня 1937 року Б. Ілька заарештували за звинуваченням у шпигунстві, а вже 19 червня засудили до розстрілу і у той самий день розстріляли. У 1958 році його справу переглянули. Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про відміну вироку і припинення справи за відсутністю складу злочину. Характерно, що його рідний молодший брат також був співробітником радянської зовнішньої розвідки, він працював за кордоном у Франції та деяких інших країнах, брав участь у постачанні зброї до республіканської Іспанії. В історію розвідки він увійшов під ім'ям Уманський Михайло Васильович. Його заарештували буквально на день раніше Бертольда Ілька, а прожив він на два дні довше – був розстріляний 21 червня 1937 року. Близькі родинні зв'язки і заслуги тоді не рятували від неминучої трагічної розв'язки, а лише пришвидшували її.

Перший легальний резидент розвідки у США

Першому легальному резиденту радянської зовнішньої розвідки у США було лише 32 роки, коли він у 1933 році прибув до Вашингтона і почав освоювати досить непросту ділянку роботи.

Петро Давидович Гутцайт народився у 1901 році в селі Бородаївка Катеринославської губернії (нині – Дніпропетровська область) у сім'ї дрібного торговця. Працював човнярем на пере-

Петро Гутцайт

праві через Дніпро, бурильником каменоломні. У 1919 році вступив до лав РКП(б). По приходу білогвардійських військ діяв у підпіллі, а з відновленням радянської влади в Катеринославі служив у річковій міліції.

У 1920 році П. Гутцайта, за рекомендацією повітового комітету партії, направили в органи держбезпеки. Закінчив курси Вищої партійної школи ОДПУ і з 1924 року став працювати спочатку уповноваженим Секретного відділу, а згодом співробітником Економічного управління ОДПУ. У 1933 році переведений у центральний апарат зовнішньої розвідки і незабаром, після кількох співбесід і стажування в МЗС, рекомендований резидентом легальної резидентури зовнішньої розвідки у США.

Направляючи П. Гутцайта до США, в Іноземному відділі ОДПУ усвідомлювали, наскільки важливу і відповідальну роботу йому належало виконати. До 1933 року, через відсутність дипломатичних стосунків між СРСР і США, у цій країні існувала лише нелегальна резидентура, яка повною мірою не могла забезпечити вирішення усіх питань. Йому потрібно було з офіційних позицій організувати добування розвідувальної інформації політичного, економічного, науково-технічного характеру, формування дієздатного агентурного апарату, встановлення широкого кола надійних зв'язків у різних сферах американського суспільства.

Сам Петро Гутцайт перебував у США з паспортом на ім'я П. Гусева – співробітника повноважного представництва СРСР у Вашингтоні. Під його керівництвом налагодилось регулярне надходження інформації про політику Сполучених Штатів на міжнародній арені. Радянська розвідка у цей час приділяла увагу США як потенційному союзнику у боротьбі проти спільного ворога – міжнародного фашизму. Також розвідку цікавила інформація про ставлення правлячих кіл Вашингтону і американської громадськості до питань розвитку зв'язків з Радянським Союзом. Та найголовніша увага надавалася роботі по лінії на-

уково-технічної розвідки: добуванню новітніх розробок і досягнень в авіабудуванні, хімічній, автомобільній, металургійній промисловості, а також зразків військової техніки.

Саме з прибуттям П. Гутцайта почалася системна, різнопланова і цілеспрямована робота радянської розвідки у США. А коли у 1934 році до Сполучених Штатів приїхав досвідчений резидент нелегальної розвідки Борис Якович Базаров, ця робота значно активізувалася. Нелегальна резидентура успішно почала взаємодіяти з легальною. Обидві групи злагоджено здобували різнопланову інформацію з конкретної проблематики, узгоджували свої дії і при виконанні завдань, які надходили з батьківщини.

Одне із таких завдань стосувалося з'ясування джерел поширення у США негативних відомостей і чуток про СРСР як потенційного агресора. Циркулювала інформація про те, що найближчим часом має початися війна між Німеччиною і Радянським Союзом, і нібито першими удару завдадуть росіяни з району Південної Польщі. Резидентура П. Гутцайта займалася пошуком тих, хто ініціював поширення цієї дезінформації і вносила пропозиції, щоб на дипломатичному рівні зменшити негативні наслідки. І лише згодом, через агента радянської розвідки Кіма Філбі, вдалося отримати відомості про те, що такі чутки поширювали у США англійці через своїх агентів впливу.

У США П. Гутцайт працював до 1938 року, потім був відкликаний у Москву і призначений начальником відділення науково-технічної розвідки. Тоді ж йому присвоїли звання майора держбезпеки. Але його кар'єра несподівано обірвалася у жовтні того ж року. Його заарештували за надуманим звинуваченням у троцькізмі. У провину ставили погану роботу з організації замаху на Троцького, підготовка якого здійснювалася з позицій резидентури розвідки у США. Приблизно у цей самий час був відкликаний із США і нелегальний резидент Б. Базаров, звинувачений у зраді і співробітництві з іноземними розвідками й засуджений до розстрілу.

21 лютого 1939 року до вищої міри покарання був засуджений Військовою колегією Верховного суду і П. Гутцайт. У той же день його розстріляли. Реабілітували лише у 1956 році.

Керівник «Амторгу»

У роботі розвідника Григорія Графпена було два важливі епізоди, завдячуючи яким він назавжди увійшов в історію радянської зовнішньої розвідки. По-перше, упродовж деякого часу він очолював унікальне спільне радянсько-американське торговельне представництво «Амторг», що багато років слугувало прикриттям для діяльності радянської зовнішньої розвідки у Сполучених Штатах Америки; по-друге, працюючи резидентом розвідки у Лондоні, він контактував з двома членами знаменитої «кембриджської п'ятірки» – Дональдом Макліном і Джоном Кернкросом.

Григорій Графпен

Народився Григорій Борисович Графпен в Одесі у 1891 році. По шестикласному міському училищі упродовж трьох років навчався в Одеському технічному училищі, працював у місцевій друкарні. У сімнадцятирічному віці вступив до партії меншовиків. Відтоді починається його активна участь у революційній діяльності. Її він не полишав і за кордоном, куди виїхав у 1908 році. Упродовж чотирьох років Григорій проживав у США, і це наклало відбиток на всю його подальшу трудову біографію. У США він стає членом соціалістичної партії, досконало вивчає мову, встановлює широкі контакти у середовищі прогресивної молоді.

По поверненню у царську Росію, Графпена одразу призивають до армії. З 1913 року він – рядовий, молодший унтер-офіцер

Тираспольського піхотного полку, у 1917 році – командир роти зв'язку Інтернаціонального полку РСЧА, а вже через рік – командир батальйону зв'язку 57-ї стрілецької дивізії. У 1919 – 1920 роках – військовий комендант міст Ромни, Прилуки, Суми, Конотоп, а в 1920 – 1921 роках – військовий комендант Києва і Чернігова.

У подальшому впродовж десяти років Г. Графпен працює в основному на господарських посадах у наркоматах Робітничо-селянської інспекції і зовнішньої торгівлі СРСР. Його відряджають до США і у 1927 році призначають спочатку керуючим справами, а згодом директором фірми «Амторг». Це була унікальна структура в історії міжнародних відносин, зовнішньої торгівлі і розвідки, що виникла й існувала досить тривалий час винятково за обставин своєрідних стосунків між СРСР і США у 1920 – 1930-ті роки.

Офіційна назва цієї фірми – «Amtorg Trading Corporation». Вона була створена у 1924 році як експортно-імпортне змішане радянсько-американське акціонерне товариство, що, за відсутності дипломатичних стосунків між двома великими державами, на довгі роки стала головною закупівельною і торговельною організацією, грошовий обіг якої вимірювався сотнями мільйонів доларів. За фірмою стояли радянські Зовнішторгбанк і Центросоюз, впливові американські бізнесмени батько і син Хаммери, відомі банкіри та інші особи, а також... радянська зовнішня розвідка.

В «Амторзі» працювало кілька сот співробітників. Більшість з них була американцями, водночас різні посади обіймали десятки радянських громадян. Вони були експертами, консультантами, стажерами і представляли різноманітні наркомати, главки, трести й інші відомства. У деякі роки у відрядження з СРСР до «Амторгу» приїздило близько двох тисяч осіб. Серед них, а особливо з-поміж штатних співробітників, було чимало радянських розвідників і агентів. Цілком зрозуміло, що на керівних посадах у такій структурі повинні були

також працювати представники розвідки, яким належало створювати необхідні умови іншим співробітникам для збирання розвідувальної інформації.

Саме в цей період починається робота Григорія Графпена на радянську зовнішню розвідку. За його безпосередньою участю здійснюються всі кадрові призначення, направлення співробітників у поїздки Сполученими Штатами Америки, укладання угод, проведення переговорів, одержання необхідної документації. Досконале володіння англійською мовою, уміння розбиратися в багатьох фінансових і господарських питаннях, а найголовніше, легко встановлювати, підтримувати й розвивати контакти сприяли успішній діяльності Графпена на цій посаді упродовж майже чотирьох років.

Здібності Григорія Графпена оцінили і в центральному апараті зовнішньої розвідки. У вересні 1931 року його зарахували до штату Іноземного відділу ОДПУ. Поступово просуваючись кар'єрними сходами, він вже у 1936 році був помічником начальника відділення Іноземного відділу, а в квітні 1938 року його призначили легальним резидентом радянської зовнішньої розвідки у Лондоні. В Англію він прибув під прізвищем Бланк і обійняв посаду аташе повноважного представництва СРСР.

Найскладнішим у його роботі в цей період було те, що масові репресії зачепили і радянську зовнішню розвідку. Під підозрою у зрадництві перебували ледве не всі резиденти розвідки і співробітники закордонного апарату. Не минула ця участь і лондонську резидентуру. Спочатку з Лондона був відкликаний і розстріляний військовий аташе при радянському представництві комбриг Вітовт Путна, нібито за участь у так званій «змові генералів». За цією справою проходили відомі воєначальники Тухачевський, Єгоров, Блюхер та інші.

Влітку 1937 року до Москви був відкликаний попередник Графпена, керівник легальної резидентури зовнішньої розвідки Адольф Чапський, який перебував у Великобританії як Антон

Шустер і обіймав посаду другого секретаря повноважного представництва СРСР. У листопаді того ж року за «зв'язок з ворогами народу» його засудили до вищої міри покарання і розстріляли.

У вересні 1937 року з Лондона до Москви викликали розвідника Арнольда Дейча, який досить успішно працював упродовж кількох років і завербував багато цінних агентів, у тому числі членів так званої «кембриджської п'ятірки» – Кіма Філбі, Дональда Макліна, Антоні Бланта, Гая Берджеса, Джона Кернкроса. У листопаді того ж року йому дали можливість ще раз поїхати до Туманного Альбіону, щоб законсервувати агентурну мережу, яку нікому було передавати на зв'язок. Після повернення до Москви його відсторонили від розвідувальної роботи і згодом направили в Інститут світового господарства і світової політики Академії наук СРСР. Добре вже те, що не репресували і не розстріляли, як багатьох його колег.

У цій ситуації новому резиденту розвідки Григорію Графпену довелося ледве не самотужки відновлювати втрачені зв'язки і встановлювати нові контакти. Упродовж деякого часу він активно працював з членом «кембриджської п'ятірки» Дональдом Макліном, який у цей період служив у Міністерстві закордонних справ Англії. Він не просто добував і передавав для радянської розвідки таємні документи закордонного відомства, а й сам робив огляди інформації, яка потрапляла йому в поле зору. Безпосередньо з Макліном зустрічалася зв'язкова Кітті Харіс, яка спеціально для цього винаймала квартиру у одному з престижних районів Лондона. Там вона фотографувала принесені Макліном документи, а потім плівку передавала Графпену. Коли винести документи з офісу МЗС не вдавалося, на допомогу приходила бездоганна пам'ять агента і його зв'язкової. Кітті Харіс майже дослівно запам'ятовувала і передавала резиденту одержану інформацію.

Тоді ж Маклін, з-поміж іншого, допоміг розкрити спроби британських криптоаналітиків зламати радянські диплома-

тичні коди. Він попередив, що контррозвідка планує скористатися таким прийомом: спочатку в британському парламенті ініціюється якийсь запит стосовно СРСР, потім текст запитання і офіційної відповіді на нього англійського уряду друкуються в газеті. При цьому розрахунок робився на те, що радянське дипломатичне представництво у своїй шифртелеграмі буде дослівно цитувати газетну інформацію. Потім фахівці зможуть накласти відомий їм текст на перехоплене повідомлення і дізнатися таємниці радянського таємного коду. Після одержання від Макліна застережень представники розвідки терміново підготували представництву СРСР у Лондоні відповідні інструкції з цього приводу.

Контакти Г. Графпена з Макліном тривали недовго. У серпні 1938 року агента призначили другим секретарем англійського посольства у Франції, і він поїхав до Парижу. Ще упродовж деякого часу резидент керував роботою іншого колеги Макліна по «кембриджській п'ятірці» – Джона Кернкроса. Але в листопаді самого Графпена відкликали до Москви. Єдиним оперативним співробітником зовнішньої розвідки, який залишився на той час у Лондоні, був Анатолій Горський, який одночасно виконував функції шифрувальника резидентури.

Григорія Графпена заарештували 29 грудня 1938 року, вже наступного місяця він був звільнений з лав розвідки і, з поширеним тоді формулюванням «за зв'язок з троцькістами», засуджений до п'яти років виправно-трудоих таборів. Покарання відбув повністю, був звільнений у грудні 1943 року. Перебував на різних господарських посадах у системі виправно-трудоих таборів НКВС на півночі Радянського Союзу, працював інспектором громадського харчування на Печорській залізниці, де його й застала у 1956 році звістка про реабілітацію за відсутністю в його діях складу злочину. Після цього він одразу звільнився на пенсію і одержав можливість переїхати на постійне місце проживання у Ленінград, де пізніше й помер.

Під оперативним псевдонімом «Лука»

Після арешту ФБР резидента радянської зовнішньої розвідки Гайка Овакімяна і висилки зі США, протягом 1941 – 1942 років тимчасово обов'язки резидента виконував за вказівкою Центру Павло Пастельняк. Обійнявши цю посаду, він повною мірою усвідомив, наскільки складне, багатогранне і відповідальне господарство йому дісталось. Досвідчених співробітників не вистачало, щоб перекрити всі ділянки роботи. Та йому й самому було лише тридцять п'ять років. З них всього два роки припадало на роботу в розвідці.

Павло Пантелеймонович Пастельняк народився 15 серпня 1905 року в м. Ізюм Харківської губернії. Після здобуття економічної освіти у Донському державному університеті він кілька років працював за фахом у колгоспах на Харківщині, з 1931 року – економістом Всеукраїнської спілки кооператорів, з 1935 року – у Всеукраїнській торговельній палаті. У 1937 році був переведений на посаду старшого економіста Наркомату землеробства СРСР. Навесні 1939 року, несподіваного для нього самого, йому запропонували перейти на роботу в розвідку й поїхати до США на посаду начальника сільськогосподарського відділу радянського павільйону на Всесвітній виставці.

Там йому довелося діяти під ім'ям Павло Кларін і оперативним псевдонімом «Лука». Звісно ж, це була посада прикриття для здійснення розвідувальної діяльності. Згодом його підвищили по службі, він став старшим співробітником резидентури і помічником головного представника СРСР на виставці, а після завершення роботи виставки – віце-консулом генконсульства Радянського Союзу у Нью-Йорку. Розвідувального досвіду було обмаль. Він це розумів, як і те, що так звані «чистки» 1937-1938 років добряче вдарили по кращих досвідчених кадрах розвідки. Тому всіма силами уже в реальній обстановці намагався надолужити те, чого не встиг отримати в Центрі.

Багато у професійному становленні П. Пастельняка зробив тогочасний резидент радянської розвідки у Нью-Йорку Гайк Овякимян. Він на практиці й на власному досвіді вчив його тонкощам агентурно-оперативної роботи, а коли Павло здобув уже певних успіхів у цій справі і був призначений його заступником, передав йому на зв'язок деяких цінних агентів. Зокрема, одним з таких був агент-груповод Яків Голос. Після того, як П. Пастельняк ознайомився з діяльністю Голоса у США і розібрався у досить численній мережі його зв'язків, він підготував у Центр доповідну, в якій висловив побоювання, що той може стати «ахіллесовою п'ятою» резидентури. На підтвердження своїх аргументів «Лука» акцентував увагу на активній участі Голоса в роботі компартії США і на тому, що він перебуває на обліку у ФБР.

П. Пастельняк пропонував законсервувати Я. Голоса і готувати йому заміну. Однак, зважаючи на велику кількість важливої інформації, яка надходила від агента, Центр був зацікавлений у продовженні роботи з ним, тільки на більш конспіративній основі.

Після того, як П. Пастельняк почав виконувати обов'язки резидента розвідки, він деякі свої джерела передав іншим співробітникам і більше уваги зосередив на організації роботи резидентури. Багато часу займало навчання молодих співробітників – Анатолія Яцкова, Олександра Феклісова та інших, які щойно прибули з Москви. З початком війни резидентура стала працювати в посиленому режимі, передаючи в Центр багато інформації воєнно-політичного характеру, у тому числі з ядерної проблематики.

На початок війни головна резидентура радянської зовнішньої розвідки знаходилася у Нью-Йорку, а підрезидентури – у Вашингтоні, Сан-Франциско і Лос-Анджелесі. У 1941 році у США перебувало близько 20 оперативних співробітників зовнішньої розвідки та кілька десятків агентів, в основному по лінії науково-технічної розвідки. У подальшому їхня кількість

була збільшена. Налагодженням їх ефективної роботи та координацією дій і займався резидент П. Пастельняк. Оскільки після арешту Г. Овакимяна обстановка навколо радянських розвідників загострилася, важлива увага надавалася посиленню безпеки в роботі.

У цей же час за допомогою О. Феклісова, який добре знався на радіосправі, у короткі терміни налагодили стійкий радіозв'язок з Москвою. З цією метою у генконсульстві змонтували і негласно встановили радіопередавач для передачі шифрованих повідомлень.

Після прибуття у 1942 році до Нью-Йорка на посаду резидента зовнішньої розвідки Василя Зарубіна П. Пастельняк працює заступником резидента. У 1943 році його переводять у резидентуру розвідки в Мехіко, де він діє під прикриттям посади другого секретаря повноважного представництва СРСР. Після закінчення Другої світової війни повернувся на батьківщину. Помер Павло Пантелеймонович у травні 1963 року.

Загадкове вбивство резидента

Доля Івана Бовкуна, повноважного представника СРСР у Китаї в 1937 – 1939 роки, і одночасно резидента радянської зовнішньої розвідки у цій країні, є однією з найдраматичніших в історії розвідки. Його кар'єра складалася досить успішно, але непередбачувані обставини поставили в ній криваву крапку. Навіть сьогодні дослідники не можуть з усією впевненістю дати відповідь на запитання, чому Сталін дав вказівку ліквідувати його.

Іван Трохимович Бовкун народився в Луганську. Формування його світогляду й політичних переконань відбувалося у революційні роки і в буремні дні громадянської війни. Він повністю сприйняв радянську владу, активно включився у про-

Іван Бовкун

цес революційних перетворень у рідному краї, пристав до партії лівих есерів-боротьбістів. За окупації України німецькими військами у 1918 році подався в партизани, прибрав собі революційний псевдонім Луганець, що було у ті часи досить модно.

Після громадянської війни І. Бовкун працював у Черкасах, Білій Церкві, Бердичеві. У 1925 році його направили на навчання у Вищу партійну школу до Москви, після закінчення якої він

повернувся в Україну, нетривалий час працював у виконавчому комітеті у Проскуріві, а потім, за велінням партії, перейшов на службу у прикордонні війська ОДПУ. У 1928 році І. Бовкун вже командир прикордонного загону у Волочиську, упродовж наступних двох років навчався у Військовій академії імені М. В. Фрунзе, а по її закінченню служив на різних посадах в органах державної безпеки.

Здобута освіта, досвід роботи і ділові якості Івана Бовкуна сприяли тому, що у 1936 році його кандидатуру на рівні ЦК партії розглядали і затвердили на посаду віце-консула у радянське дипломатичне представництво в китайському місті Урумчі – адміністративному центрі Сіньцзян-Уйгурського району. Цей район мав особливе стратегічне значення для СРСР. Сталін ставив завдання допомагати уйгурам отримати незалежність з тим, щоб у подальшому вони відділилися від Китаю і, можливо, приєдналися до Радянського Союзу. На це була спрямована робота усієї дипломатії і, звісно ж, зовнішньої розвідки. Зрозуміло, що посада віце-консула для І. Бовкуна була своєрідним прикриттям. Поряд з виконанням офіційних функцій йому належало

займатися агентурною роботою, збиранням розвідувальної інформації, налагодженням контактів з місцевими впливовими лідерами і схиланням їх до підтримки радянської політики.

У Китаї розвідник перебував під новим ім'ям – Орельський Іван Тимофійович. У довготривалі відрядження він поїхав з дружиною, Ніною Валентинівною, за кордоном у них народилася донька Валентина. Але часу на її виховання розвідник практично не мав. Він часто виїздив у віддалені райони й займався вирішенням невідкладних завдань, які виникали повсякчас. Його роботу позитивно оцінили, і згодом І. Луганець-Орельський (надалі він проживав під таким прізвиськом) отримав нове призначення – повноважного представника Радянського Союзу у Китаї. Для цього його викликали до Москви, оскільки таке рішення мало затверджуватися на Політбюро ЦК партії.

Перед остаточним затвердженням Іван Бовкун, як чесний і відданий член партії, вважав своїм обов'язком нагадати, що під арештом перебуває його старший брат Євген, працівник губкому партії в Одесі. Ще раніше Іван намагався з'ясувати обставини його арешту, писав листа на ім'я Сталіна, говорив на цю тему з наркомом внутрішніх справ М. Єжовим. Йому обіцяли розібратися, але вже тоді брехали, оскільки брат був розстріляний. І цього разу він не дізнався правди, почув лише настанови про необхідність самовіддано виконувати волю партії і уряду, а про все інше, мовляв, подбають.

На новій посаді йому довелося поєднувати дипломатичні функції з обов'язками резидента радянської зовнішньої розвідки. Помічницею у цій справі йому була дружина, шифрувальниця у представництві. У той час радянське повноважне представництво знаходилося у місті Чунцін, тимчасовій столиці Китаю. Обстановка на момент приїзду І. Бовкуна була вельми складна. Щойно японські війська розгорнули наступ на Китай. Глава Китаю Чан Кайші одразу звернувся по допомогу до Радянського Союзу, і вона була надана у терміновому порядку. Розпочалося

постачання зброї і різноманітної техніки, бойові літаки прибували разом з радянськими льотчиками. До укладання контрактів, проведення переговорів, оцінки ситуації на місцях І. Бовкун мав безпосереднє відношення, як і до вирішенням найрізноманітніших питань таємної дипломатії. Він контактував з китайськими посадовими особами найвищого рівня, а також з представниками радянського уряду.

У березні 1939 року Бовкуна викликали для консультацій до Москви. Він цьому не здивувався, адже це було звичною практикою, доводилося звітувати навіть на Політбюро. З собою він узяв дружину, щоб разом відпочити від напружених буднів. А потрапив у досить непросту ситуацію, коли і в Наркоматі закордонних справ, і в розвідці відбувалися кардинальні кадрові зміни. На дипломатичному олімпі на зміну Литвинову прийшов Молотов, а в розвідці всі очікували, кого призначать замість Деканозова.

Івана Бовкуна ніхто не приймав, він не одержував ніяких вказівок, як і дозволу повернутися до Китаю. Він з тривогою сприймав інформацію про ті зміни, які відбулися у Наркоматі внутрішніх справ, про численні звільнення, відкликання співробітників із-за кордону, арешти, розстріли. При цьому колеги і друзі боялися вголос обговорювати ці питання.

Як на лихо, погіршився стан його здоров'я, настільки розболілися суглоби, що не міг навіть розігнутися. Лікарі радили серйозно пролікуватися. І тут про нього згадали куратори з НКВС і дали згоду на його виїзд у відомчий санаторій у грузинському місті Цхалтубо. Путівка й проїзні документи були оформлені у терміновому порядку, його настільки квапили з від'їздом, що він навіть не встиг відправити на дачу дворічну доньку з батьками дружини. Цими питаннями зайнялася дружина Ніна Валентинівна, яка згодом помітила за собою стеження. Потім, коли від чоловіка перестали надходити листи і телеграми, вона не на жарт розхвилювалася, адже була домовленість, що він щодня повідомлятиме їй про себе. Дружина

стала телефонувати в Наркомат закордонних справ, НКВС, де їй нічого конкретно не могли відповісти.

На той час Іван Бовкун уже був заарештований. Ордер на його арешт підписав нарком держбезпеки Грузії Авксентій Рапава. Наступного ж дня затриманого етапували до Москви і помістили у Сухановську особливу в'язницю НКВС, де утримували обмежену кількість високопосадових у минулому політичних в'язнів. Після очної ставки з колишніми наркомом внутрішніх справ Миколою Єжовим і його першим заступником Михайлом Фріновським, які упродовж двох місяців перебували у цій же в'язниці і вже давали будь-які свідчення, Іван Бовкун дізнався, що він є членом «антирадянської організації», а вони – її керівниками.

Тим часом до його дружини приїхали співробітники НКВС, передали вітання від чоловіка і сказали, що він просить її прибути до Цхалтубо. Ніна Валентинівна не повірила їм, почала нервувати і повідомила, що без звістки від Івана Тимофійовича вона нікуди не поїде. Одразу ж після цього надійшла телеграма, підписана І. Бовкуном, але слова у ній були не такі, якими чоловік зазвичай звертався до неї. До того ж телеграма була звичайна, а він посилав лише «блискавки». Від недоброго передчуття їй стало зле, на виклик приїхали лікарі з поліклініки НКВС, але замість того, щоб надати медичну допомогу, почали наполягати на її невідкладній поїздки до Цхалтубо. Довелося їхати, бо й квиток їй уже придбали.

Але до санаторію дружина на потрапила. Судячи з усього, її зняли з поїзда на першій же зупинці, доправили до Москви і помістили у в'язницю. Там змусили написати листа своїм рідним, що з нею все гаразд, і вони з чоловіком добре відпочивають. Тим часом Іванові Бовкуну, після місячного утримання, нібито сказали, що вийшла якась помилка, обіцяли у всьому розібратися, і взялися у салоні-вагоні доправити його у санаторій для продовження відпочинку разом з дружиною.

Некролог у газеті «Правда»

цікавилися особами своїх жертв. Їм нібито сказали, що цей чоловік працював у Китаї чи Японії, став зрадником і почав займатися шпигунською діяльністю проти СРСР. Цих аргументів їм було достатньо, щоб позбавити життя людей без вироку, суду і слідства, інакше така ж доля чекала б на них.

Після вбивства І. Бовкуна з дружиною їхні тіла чекісти сховали у мішки й вивантажили на одній із станцій, де їх уже очікував А. Рапава зі своїми співробітниками. Трупі відвезли на задалегідь обране місце, поклали в машину і скерували її на крутому повороті дороги в урвище, інсценувавши у такий спосіб автомобільну аварію. Потім автоінспекція оформила відповідні акти, склали необхідні у таких випадках документи, а подружжя таємно поховали на місцевому кладовищі. Але наступного дня А. Рапаві зателефонував Л. Берія і наказав організувати поховання з усіма почестями. Вночі чекісти викопали трупи й поховали їх урочисто, з оркестром, траурними промовами і квітами. Але нікого з родичів на похоронах не було.

У дорозі його супроводжували троє високопосадових співробітників НКВС. З дружиною їх тримали у різних купе. Перед Кутаїсі подружжя по черзі вивели у коридор вагона і вбили ударами молотком ззаду по голові. У 1953 році після розстрілу Лаврентія Берія, за вказівкою якого був скоєний цей страшний злочин, його виконавці були заарештовані і притягнуті до відповідальності. У своїх показаннях вони зізналися, що навіть особливо й не

16 липня 1939 року в газетах «Правда» й «Известия» з'явилася інформація такого змісту: «14 липня трудящі Тбілісі ховали повпреда СРСР у Китаї тов. І. Т. Луганця-Орельського і його дружину тов. Н. В. Луганець-Орельську, які загинули 8 липня в автомобільній катастрофі поблизу Цхалтубо. У великому залі Будинку Червоної армії встановлено постамент, на якому покоються загиблі. Вінки від колеги Наркомату закордонних справ Союзу РСР, ЦК і Тбіліського комітету КП(б) Грузії, РНК Грузинської РСР, Тбіліського міськвиконкому, від рідних і знайомих...»

Цей спектакль був влаштований на найвищому державному рівні. Але чому особу такого рівня – повноважного представника СРСР у Китаї і одночасно резидента радянської зовнішньої розвідки у цій країні – ліквідували навіть без формального вироку, адже тисячі інших, навіть не менш відомих людей, публічно судили, відправляли до таборів, показово розстрілювали? Ті, хто досліджував пізніше справу І. Бовкуна, так і не змогли дати відповідь на це непросте запитання, бо навіть і справи як такої не було. За однією з версій, Іван Бовкун нібито контролював якісь приховані валютні потоки, які здійснювалися на досить високому рівні. Щоб люди, задіяні у цій складній ланці в Китаї, не зникли з усіма напрацювання через побоювання, що і їх може очікувати така ж доля, як І. Бовкуна, було вирішено інсценувати автокатастрофу. Та це лише версія, яка засвідчує, в яких непростих умовах доводилося працювати резидентам розвідки у ті часи.

Особлива місія у Фінляндії

Борис Рибкін був одним з тих, хто міг запобігти розв'язанню радянсько-фінської війни у 1939 році. За особистою вказівкою Сталіна він вів таємні переговори з представниками фінського уряду про мирне урегулювання назріваючого конфлікту між СРСР і Фінляндією. На жаль, тоді

Борис Рибкін

досягти домовленостей не вдалося. Але провини резидента зовнішньої розвідки в цьому не було. Так склалася тогочасна політична ситуація. У той же час ця операція стала одним з перших прикладів участі розвідників у таємних переговорах на найвищому рівні.

Народився Борис Аркадійович Рибкін 19 червня 1899 року у Катеринославській губернії (нині – Дніпропетровська область) у сім'ї ремісника. Після закінчення чотирьох класів сільської школи разом з батьками переїхав до Катеринослава. Навчався у комерційному училищі, потім у 1920 році вступив до Катеринославського гірничого інституту, в якому вдалося провчитися лише три місяці. Громадянська війна, яка охопила всю територію України, вносила свої корективи. Спочатку Бориса зарахували на посаду складальника похідної друкарні політвідділу 2-го кінного корпусу Південного фронту, а в червні 1921 року його мобілізували в Катеринославську надзвичайну комісію, де працював упродовж двох років. У подальшому його діяльність уже не була пов'язана з Україною.

У 1923 році Борис Рибкін навчався у Центральній школі ОДПУ, після працював помічником начальника відділення Контррозвідувального відділу ОДПУ, помічником начальника Сталінградського окружного відділу ОДПУ. З 1931 року починається його робота у зовнішній розвідці. Спочатку – представником Іноземного відділу у повноважному представництві ОДПУ по Середній Азії в Ташкенті, далі – в Ірані, під прикриттям посад співробітника закупівельної комісії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР, віце-консула у Мешхеді, виїздив для виконання розвідувальних завдань у Францію, Австрію, Болгарію.

У вересні 1935 року, після нетривалої роботи в центральному апараті зовнішньої розвідки, Б. Рибкін отримав нове призначення: його відряджали до Гельсінкі легальним резидентом радянської зовнішньої розвідки. Там він діяв під прізвищем Ярцев і мав оперативний псевдонім «Кін». Спершу обіймав посаду консула, потім – другого секретаря повноважного представництва, а з квітня 1938 року – тимчасового повіреного у справах СРСР у Фінляндії. Такий високий статус він отримав не випадково. Йому належало виконати особливу місію – провести надзвичайно важливі таємні переговори з керівництвом Фінляндії. Головною їх метою повинно було стати досягнення домовленостей про перенесення радянського кордону на Карельському півострові подальше від Ленінграду в обмін на надання фінам навіть значно більшої за площею радянської території в іншому місці.

План переговорів розроблявся особисто Сталіним, і про нього знало обмежене коло осіб: Молотов, Ворошилов, Мікоян, керівництво розвідки. Щоб не посвячувати у нього зайвих осіб, вирішили навіть відкликати з Фінляндії чинного посла і радника повноважного представництва. Таким чином, Рибкін автоматично одержував статус тимчасового повіреного у справах і мав усі підстави виходити на контакт з вищим керівництвом Фінляндії.

Сталін сам затверджував кандидатуру Б. Рибкіна на здійснення цієї таємної місії, для чого резидента викликали до Москви для конфіденційної розмови у найвищий кремлівський кабінет. Велику роль у позитивному рішенні зіграли ділові й особисті якості розвідника, його чималий досвід роботи за кордоном, вміння з гідністю поводитися під час бесіди, бути, у разі необхідності, гнучким або непоступливим, уміти твердо й аргументовано відстоювати свою позицію. Саме таким він буде згодом у спілкуванні з міністром закордонних справ Фінляндії. Під час бесіди порушувались питання можливості співпраці з СРСР у воєнно-політичній і економічній сферах, робилися натяки на

можливість укладання двосторонньої таємної угоди про недопущення німецької воєнної присутності на фінській території і підготовки до створення Німеччиною плацдарму для можливого нападу на Радянський Союз.

Фінська сторона дуже обережно сприймала пропозиції, висловлені Б. Рибкіним, про що він доповів особисто Сталіну за чергового приїзду до Москви, і отримав від Генерального секретаря таку вказівку: продовжувати таємні переговори й пообіцяти фінам нові перспективи і вигоди від співробітництва. Подальші переговори резидент продовжував як з керівництвом міністерства закордонних справ, так і особисто з прем'єр-міністром Фінляндії Кааяндером. Але вони проходили мляво і не приносили бажаних результатів. Фінська сторона наполягала на укладанні для початку торговельних угод. З цією метою до Москви була відряджена відповідна делегація. Надалі переговори тривали вже на офіційному дипломатичному рівні. Борис Рибкін також прибув до радянської столиці, щоб, у разі необхідності, виступити в ролі експерта.

Ці події співпали з початком Другої світової війни. З урахуванням зміни політичної обстановки в Європі радянське керівництво у жовтні 1939 року поставило перед Фінляндією питання про передачу СРСР острова Гогланд, берегової воєнної бази, смуги землі на північ від Ленінграда в обмін на таку саму або значно більшу територію в радянській Карелії. Фіни рішуче відхилили такі пропозиції, після чого радянські війська перетнули кордон Фінляндії і почалася важка й кровопролитна так звана зимова війна 1939 – 1940 років.

З початком бойових дій стало зрозуміло, що Б. Рибкіну вже не варто повертатися до Гельсінкі. Він отримав нове призначення і їде до Швеції керівником легальної розвідувальної резидентури. Разом з ним за кордон відправилася і його дружина Зоя Іванівна, яка у Фінляндії була його заступником в резидентурі, а у подальшому сама стала досить успішною розвідницею і пись-

менницею. Книги Зої Воскресенської (Рибкіної) виходили багатомільйонними тиражами і навіть вивчалися в школі.

Історія їхніх стосунків дуже драматична. На момент знайомства у Гельсінкі Зоя Іванівна вже мала чималий досвід роботи у розвідці, особисту думку з багатьох питань розвідувальної діяльності, уміла її відстоювати, була цілком сформованою особистістю. З новим резидентом стосунки склалися непросто, він не завжди погоджувався з нею, наполягав на своєму, а їй здавалося, що він занадто суворий і прискіпливий до неї. Нерідко дискусії переростали в суперечки. Зоя Іванівна не витримала і звернулася у Центр з проханням, щоб її відкликали. Керівництво зовнішньої розвідки не поспішало з висновками. Їй дали вказівку допомогти резиденту освоїтися на новому місці, а потім повернутися до прийняття остаточного рішення.

Але за якийсь час все кардинально змінилося. Розвідники знайшли спільну мову, порозумілися, а згодом між ними зародилися справжні почуття, і вони надіслали у Центр запит з проханням дати їм дозвіл на одруження. Для керівництва це стало цілковитою несподіванкою, однак такий дозвіл все ж надали. Відтоді вони протягом тривалого часу разом діяли досить плідно й успішно.

У Стокгольмі Борис Рибкін працював під прикриттям посади радника місії, а згодом посольства СРСР у Швеції, Зоя Рибкіна – на посаді прес-аташе. Всі завдання у цей період зводилися до добування інформації про плани й дії Німеччини і її союзників у війні проти СРСР, підтримання контактів з учасниками антифашистського руху опору в країнах Європи, збереження нейтралітету Швеції стосовно Радянського Союзу. Ці питання вдавалося успішно вирішувати у взаємодії з послом СРСР у Швеції Олександром Коллонтаєм, з якою у Бориса Рибкіна склалися хороші ділові і дружні стосунки.

Одне з особливо відповідальних завдань стосувалося пошуку особи, яка могла б передати членам нелегальної групи з

«Червоної капели» нового шифру для зв'язку і елементів живлення для радіостанції. Зої вдалося познайомитися з дружиною шведського промисловця, який міг здійснювати регулярні поїздки зі Стокгольму у Берлін та інші міста Європи в бізнесових справах. Та була росіянкою за національністю, і це допомогло встановити спершу близькі довірчі, а згодом і агентурні стосунки з «Адамом» – під таким псевдонімом у Центрі значився керівник шведської фірми.

«Адаму» вдалося виїхати до Німеччини лише через півроку для виконання завдання стокгольмської резидентури. Невдовзі після цього всі члени «Червоної капели» були заарештовані. Підозра впала на шведа, і лише після війни з'ясувалося, що провини нового агента не було, провал стався через зраду інших осіб. Незважаючи на це, Бориса Рибкіна відкликали зі Швеції до Москви. Протягом якогось часу він знаходився у діючому резерві, потім його призначили заступником начальника, а згодом начальником відділу 4-го Управління НКВС СРСР, який займався засиланням агентури і розвідувально-диверсійних груп у окуповані гітлерівцями країни Східної Європи. Його дружина була одним з провідних аналітиків у центральному апараті зовнішньої розвідки, заступником начальника, а пізніше – начальником німецького відділу.

У лютому 1945 року полковник державної безпеки Борис Рибкін брав участь у забезпеченні проведення Ялтинської конференції – виконував функції офіцера зв'язку зі службами безпеки союзників. По війні він виїздив до Туреччини для поновлення зв'язків з агентурою. У 1947 році був відряджений до Праги для створення нелегальної резидентури, яка діяла під прикриттям експортно-імпоротної компанії з виробництва біжутерії. Завдяки тому, що чеська біжутерія користувалася попитом у всьому світі, Б. Рибкін зміг відкрити мережу дочірніх компаній у багатьох країнах Європи і Близького Сходу. Тепер він діяв під безпосереднім керівництвом Павла Судоплатова, і не виключено, що займався

створенням агентурних позицій на особливий період та виконанням інших особливо засекречених завдань.

Коли створена ним мережа вже набрала чітких форм і починала активно діяти, несподівано сталася трагедія – 48-річний резидент загинув у автомобільній аварії поблизу Праги 27 листопада 1947 року. Зоя Рибкіна не повірила у випадковість загибелі чоловіка і хотіла провести власне розслідування, але їй не дозволили це зробити. Ще більше сумнівів у неї з'явилося після прощання з тілом загиблого в клубі імені Дзержинського, де вона нібито випадково помітила за правим вухом невеликий темний отвір, який зазвичай залишає куля. Але все це лише здогадки.

Бориса Рибкіна поховали на Новодевічому кладовищі з усіма військовими почестями, і він по праву увійшов до когорти найвизначніших радянських розвідників.

Розвідувальна точка «Іван і Марія»

Матеріали, що зберігаються у військових архівах та архівних фондах зовнішньої розвідки, свідчать, що про підготовку Гітлера до нападу на Радянський Союз і про конкретні дати повідомляли багато розвідників, а не лише Ріхард Зорге. У їхніх повідомленнях чітко йшлося про підготовку нацистів до війни і її неминучість. Але Сталін не хотів брати на віру ці дані, вимагав їх перепереверки, обвинувачував розвідників у непрофесіоналізмі, стверджував, що це ворожа дезінформація і провокація. Одним із тих, хто надавав об'єктивну інформацію, був уродженець Чер-

Петро Гудимович

нігівщини Петро Гудимович, направлений у Варшаву резидентом зовнішньої розвідки напередодні війни.

Ще на початку 20-х років минулого століття органи держбезпеки України, як і Центр, мали розвідувальну резидентуру в Польщі. Але влітку 1923 року надійшло розпорядження про злиття українського і російського посольств у Варшаві. Відповідно, після реорганізації і резидентура розвідки підпорядковувалася виключно Кремлю. Щоправда, певні «квоти» за Україною на заміщення посад у закордонному представництві все ж залишалися. У середині 1930-х років вдалося додатково «пробити» посаду помічника резидента, який займався українськими питаннями.

Проте, з початком Другої світової війни радянське посольство у Варшаві припинило свою діяльність. Польщу поділено між союзниками – нацистською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом. У польській столиці не залишилося жодного співробітника розвідки, втрапився зв'язок з агентурою. В інших країнах Європи панувала не краща ситуація. У 1937 – 1938 роках більшість розвідувальних резидентур було знищено. Їх співробітників відкликали на батьківщину, звинувачували у шпигунській діяльності, розстрілювали або відправляли в табори. Така ж доля спіткала й варшавську резидентуру. З різних каналів деяка інформація з Польщі все ж таки надходила, але системи в роботі не було.

В умовах посилення загрози нападу Німеччини на Радянський Союз керівництво зовнішньої розвідки прийняло рішення у стислі терміни відновити роботу в Польщі. Саме тоді, за домовленістю з німецькою окупаційною владою, там впроваджувалася посада керуючого радянським майном у ранзі консула. Слід було терміново знайти на це місце в центральному апараті розвідки відповідного співробітника, котрий би володів як польською, так і українською мовами. У Польщі жила чисельна українська діаспора, яку належало активно використовувати для збору інформації про підготовку гітлерівців до

війни з СРСР. Зупинилися на кандидатурі 38-річного Петра Гудимовича – начальника відділення в центральному апараті зовнішньої розвідки. Він добре знав оперативну роботу, був досвідченим і самостійним працівником, та й вигляд мав солідний і презентабельний.

Петро Ілліч Гудимович народився 20 жовтня 1902 року у місті Новгород-Сіверський Чернігівської губернії. Після революції працював у місцевому військкоматі, з 1920 по 1925 рік проходив строкову військову службу у кавалерійських частинах Червоної Армії. У 1933 році направляється в органи державної безпеки. Тоді ж закінчує Центральну школу ОДПУ СРСР, а згодом, у 1937 році, – Школу особливого призначення (розвідшколу). Напередодні Другої світової війни працював у п'ятому відділі (зовнішня розвідка) ГУДБ НКВС СРСР, додатково пройшов практику у Наркоматі зовнішньої торгівлі.

Під кінець жовтня 1940 року всі документи для поїздки П. Гудимовича були готові. Одночасно відбувався пошук його так званої майбутньої дружини. Справа в тому, що німці категорично не погоджувалися виділяти ще одну посаду в радянському представництві. А одному розвіднику там було б важкувато справлятися з вирішенням усіх питань. І вихід із ситуації вдалося знайти. Гудимовичу вирішили надати помічницю.

Зрештою, зупинилися на кандидатурі Олени Модржинської, яка працювала заступником начальника одного з відділень у центральному апараті НКВС, знала французьку і польську мови й мала у своєму родоводі польське коріння. У її послужному списку було стажування у газеті «Комсомольська правда», робота у Всеросійському товаристві культурних зв'язків із закордоном, у Всесоюзній торговельній палаті на посаді заступника директора. Після десяти років подружнього життя вона якраз вже рік як була розлучена.

Коли Модржинській сказали, що їй доведеться грати роль дружини представника розвідки за кордоном, вона спробува-

ла категорично заперечувати проти цього, казала, що зовсім не знає цього чоловіка, жодного разу його не бачила, і взагалі тільки-но оговталася після невдалого шлюбу. Але аргументи до уваги не бралися. Рішення вже прийняли без неї, і їй у категоричній формі сказали, що це наказ, який не підлягає обговоренню. У листуванні з Центром Олені дали псевдонім Марія, Гудимовичу – Іван, а розвідувальній точці – назву «Іван і Марія».

Невдовзі «Марія» вирушала у Варшаву потягом «Москва – Берлін». Уночі майже не спала, хвилювалася, не переставала думати про майбутню зустріч. На пероні серед натовпу Олена відразу впізнала П. Гудимовича – з відкритою й приємною усмішкою, добрим проникливим поглядом та з великим букетом квітів. Після перших загальних фраз у неї трохи відлягло на серці. Вона відчула, що з цим чоловіком зможе знайти спільну мову.

Петро Гудимович за малий відтинок часу встиг зробити досить багато. Насамперед встановив офіційний контакт з усіма потрібними особами німецької адміністрації – представником МЗС Німеччини в Польщі, шефом варшавського гестапо, начальником поліції тощо. По приїзді помічниці вони вдвох почали відновлення старих агентурних позицій і встановлення нових. Ставку робили переважно на тих, хто мав можливість пересуватися країною і візуально збирати інформацію про переміщення та розміщення гітлерівських військ, хто працював на залізничному транспорті, був причетний до розквартирування та обслуговування військових частин.

Згодом із Варшави в Центр стала регулярно надходити важлива військово-політична інформація. Розвідники повідомляли, що в самій столиці німців небагато, сюди вони приїжджають здебільшого для відпочинку та розваг. Переважно війська зосереджені ближче до радянського кордону, їх чисельність – близько двох мільйонів, і вона постійно зростає. Різноманітної інформації надходило так багато, що Гудимович почав домага-

тися дозволу на виїзд у Москву, щоб особисто доповісти про все й висловити свої міркування про перебіг подій.

У березні 1941 року дозвіл було отримано. У матеріалах з історії радянської зовнішньої розвідки у зв'язку з цим згадується, що розвідника прийняв особисто заступник наркому держбезпеки Всеволод Меркулов. Уважно вислухавши обгрунтовану доповідь про концентрацію німецьких військ поблизу радянського кордону, їх приховану передислокацію, реконструкцію шосейних доріг, він зазначив, що усе це необхідно ще раз перевірити, щоб не ввести в оману керівництво держави, адже із Німеччиною підписано договір про ненапад.

Гудимовичу нічого не залишалось, як повернутися в Польщу і продовжувати збирати докази. Через півтора місяця він прибув у столицю Німеччини на зустріч з куратором, берлінським резидентом радянської розвідки Кобуловим, і доповів нові дані про німецьку підготовку. З резидентури в Центр пішла шифровка, на підставі якої склали повідомлення для Кремля. У ньому зазначалося: «Військова підготовка в Польщі ведеться відкрито, і про війну між Німеччиною та Радянським Союзом німецькі офіцери й солдати говорять як про справу вирішену. Війна нібито має розпочатися після закінчення весняних польових робіт. Німецькі солдати стверджують, що захоплення України німецькою армією нібито забезпечене з середини «п'ятою колоною», яка добре працює на території СРСР».

Вечері 21 червня подружжя розвідників зустрічалося в одному з варшавських кафе зі своєю довіреною особою. Той заявив, що йому достовірно відомо: гітлерівці нападуть на Радянський Союз завтра. Вони швидко повернулися додому і спробували терміново передати інформацію у Берлін, але зв'язок уже не працював.

Опівдні 22 червня Гудимовича доставили в гестапо, де коректно, але дуже наполегливо розпитували про його роботу, коло знайомих, з ким він останнім часом зустрічався, куди виїздив.

Протягом тижня після цього розвідники практично перебували під домашнім арештом. А потім з групою радянських громадян їх переправили до Берліну. Звідти шлях пролягав до болгарсько-турецького кордону, де відбувся обмін на німецьких дипломатів.

За виконання розвідувальних завдань у Польщі Петро Гудимович був нагороджений орденом Червоного Прапора, Олена Модржинська – орденом Червоної Зірки. У подальшому розвідники прожили разом у щасливому шлюбі. Під час війни вони працювали в центральному апараті зовнішньої розвідки, беручи участь в підготовці розвідувально-диверсійних груп і обробці одержаної від них інформації. Їхній фіктивний шлюб, який так драматично починався, досить швидко переріс у справжній, і взаємні теплі почуття супроводжували їх до останніх днів життя. Вони звільнилися в запас у 1953 році. О. Модржинська померла у 1982 році, П. Гудимович пережив її на одинадцять років.

Фахівець з країн Сходу

«**В**ертипорох був, напевно, найпомітнішим і найцікавішим чоловіком у розвідці. Дуже високий на зріст (ледве не два метри), з могутньою статурою, світлим кучерявим волоссям, доглянутими вусами, усміхненим обличчям він нагадував картинного билинного богатира – такого собі Микулу Селяниновича,» – так описував Володимира Вертипороха у своїх спогадах колишній перший заступник начальника ПГУ КДБ СРСР Вадим Кирпиченко.

Не виключено, що в його родоводі були запорозькі козаки, бо й народився майбутній розвідник на Запоріжжі, у Бердянську, 8 січня 1914 року. Після дев'ятого класу він пішов працювати на місцевий завод імені 1 Травня помічником слюсаря. Увечері навчався у школі робітничої молоді і готувався до вступу в інститут. У 1933 році Володимир подався до Москви, успішно

Володимир Вертипорох

склав іспити і став студентом Московського хіміко-технологічного інституту м'ясної промисловості. Через п'ять років комсомольська організація рекомендувала його, з-поміж інших здібних випускників, до органів державної безпеки.

Так у 24-річному віці стався несподіваний поворот у його долі і трудовій біографії. Починав службу В. Вертипорох у Головному економічному управлінні НКВС, потім – Далекий Схід, де займав-

ся розслідуванням масштабних зловживань у сфері рибного господарства, згодом боровся з численними проявами шпигунства з боку Японії.

У перші дні війни В. Вертипороха зараховують до складу Особливої групи при народному комісарові внутрішніх справ, що займалася формуванням розвідувально-диверсійних загонів у тилу німецько-фашистських військ. Далі – відрядження до Гомеля, згодом – до Києва, бере участь у підготовці розвідувальних резидентур на період окупації і направленні у тил ворога агентури з розвідувальними завданнями.

Наступний період його діяльності пов'язаний з розробкою планів оперативних заходів, пов'язаних із введенням на територію Ірану радянських військ. Набуті знання оперативної обстановки в цьому регіоні, національних особливостей, культури і звичаїв іранців сприяли тому, що у 1942 році його призначили резидентом радянської зовнішньої розвідки в Мешхеді. До вирішення поставлених перед ним завдань Вертипорох поставився з усією відповідальністю. Найперше, він узявся за вивчення мови фарсі, якою спілкувалася більша частина місцевого населення, і досить швидко досяг помітних успіхів. Через

деякий час він уже вільно міг розмовляти з іранцями без перекладача, що сприяло зростанню його авторитету і допомагало вирішувати численні питання. У першу чергу вони зводилися до виявлення і ліквідації гітлерівської агентури, яка активно діяла у цьому регіоні, а також знешкодження місцевих банду-груповань, які нападали на радянські військові гарнізони.

За час перебування В. Вертипороха у Мешхеді сталася подія, яка надовго запам'яталася місцевим мешканцям і позитивно вплинула на їхнє ставлення до радянських громадян. Якось у спеку вийшла з ладу єдина артезіанська свердловина, що живила місто водою, а тямущого фахівця, який би зміг усе полагодити, не було. За справу узявся В. Вертипорох, згадуючи свої навички у слюсарній справі і одержану в інституті інженерну підготовку. Несправність була усунута, і всі щиро дякували радянському дипломату за допомогу.

Під час роботи Тегеранської конференції керівників трьох союзних держав у листопаді – грудні 1943 року резидент розвідки також залучався до участі в заходах із гарантування безпеки її учасників. Набутий досвід добре слугував йому в подальшому під час роботи в центральному апараті розвідки, де він також мав безпосереднє відношення до роботи на близькосхідному напрямку.

У 1948 році, одразу після утворення Ізраїлю, Володимир Вертипорох став першим легальним резидентом радянської розвідки у цій країні. Йому довелося по суті на порожньому місці створювати резидентуру, займатися всіма організаційними і господарськими питаннями, а в першу чергу – формуванням дієздатного агентурного апарату, спроможного об'єктивно висвітлювати політичну обстановку в новій державі. В. Вертипорох особисто залучив до роботи на радянську розвідку низку цінних джерел інформації. Деякі агенти згодом були виведені в інші країни, у тому числі в США. В одній з доповідних записок у Центр резидент зазначав, що в Ізраїлі мож-

на одержувати в десять разів більше і цінніших матеріалів, ніж в будь-якій іншій країні Близького Сходу.

Лише у 1950 – 1951 роках під керівництвом В. Вертипороха співробітники резидентури добули понад 200 документів з пріоритетних питань, окреслених Центром, у тому числі протоколи таємних нарад ізраїльського уряду, відомості про структуру і діяльність ізраїльських спецслужб, документальні матеріали про дислокацію американських і британських збройних сил у Середземному морі. Після скоєння терористичного акту стосовно радянського посольства в Ізраїлі у 1953 році, коли було закладено і підірвано бомбу, дипломатичні відносини між двома країнами були розірвані і припинена діяльність резидентури.

В. Вертипороха відкликали до Москви. Відкликали в Центр, нібито для звіту, практично і всіх резидентів розвідки. Це було зроблено за прямою вказівкою Лаврентія Берії, який у цей час, після смерті Сталіна, об'єднав під своїм керівництвом МДБ й МВС і займався розстановкою кадрів на усіх ключових постах, аби повністю контролювати усі сфери життя в країні і за кордоном. Бесіди в кабінеті Берії були жорсткими і часто-густо резиденти розвідки виходили звідти вже у новій якості. Пізніше було зроблено висновок, що така акція лише зашкодила у цілому діяльності розвідки.

В. Вертипорох на бесіду прибув у супроводі одного з керівників розвідки і начальника відділу, який здійснював кураторство країн Близького Сходу. Саме на посаду заступника начальника цього відділу планувалося призначити Володимира Івановича. Берія уважно вислухав доповідь резидента, задав кілька уточнюючих питань. В цілому він залишився задоволений роботою резидентури і її керівника. Потім поцікавився, на яку посаду його хочуть призначити. Дізнавшись, що резидента мали намір призначити на посаду заступника начальника саме того відділу, начальник якого разом з Вертипорохом був у нього на прийомі, Берія дав вказівку зробити по-іншому. Всесиль-

ному наркому сподобався двометровий вусань, і не лише за статурою, а й за вміння чітко висловлюватися, впевнено триматися під час бесіди, аргументовано відстоювати власну точку зору. На цьому тлі низький на зріст і менш красномовний начальник відділу, без досвіду оперативної роботи за кордоном, опинився у програшній ситуації. Так Володимир Вертипорох став керівником підрозділу, а чинний начальник опинився у нього в підпорядкуванні.

За час роботи в центральному апараті зовнішньої розвідки В. Вертипорох брав участь у розробці низки важливих розвідувальних операцій. Упродовж деякого часу виконував обов'язки заступника начальника ПГУ КДБ при Раді Міністрів СРСР. Згодом йому було присвоєно військове звання генерал-майора і у 1957 році відряджено до Китаю на посаду старшого радника КДБ при Раді Міністрів СРСР з питань безпеки при Міністерстві громадської безпеки КНР. Це був для нього новий напрямок роботи, але Володимир Іванович зумів швидко освоїтися, встановити необхідні контакти, розібратися в складних процесах, які відбувалися у китайському керівництві. Якраз у цей час визрівав поворот від дружби і співробітництва з Радянським Союзом до конфронтації, обстановка була дуже напруженою, доводилося багато працювати, їздити країною, проводити різноманітні зустрічі, нервувати, що згодом позначилося на його здоров'ї. 15 лютого 1960 року В. Вертипорох раптово помер у Китаї від серцевого нападу. Похований на Новодевічому кладовищі у Москві.

Головний резидент в Індії

«Якби він зважився на написання мемуарів, це було б захоплююче читиво», – так колишній перший заступник начальника ПГУ КДБ СРСР Вадим Кирпиченко згадував про свого колегу Якова Прокоповича Медяника у книзі «Разведка: лица и личности». На жаль, не збереглося

жодних публічних спогадів самого розвідника про свій життєвий шлях і професійну діяльність, зокрема, на посадах резидента радянської зовнішньої розвідки в Ізраїлі, Афганістані й Індії. Зате є теплі висловлювання про нього і влучні характеристики тих, хто з ним працював у розвідці.

Яків Медяник

Той же В. Кирпиченко зазначає, що «Медянику завжди вдавалося домовитися з найнезручнішим співбесідником, і відмовити йому було неможливо. Починав він завжди так: «Я ж хохол, отже хитрий, і в будь-якому випадку вас ошукаю». І він дійсно в одному випадку добивався виділення йому потрібного співробітника, в іншому – коштів на фінансування якогось заходу і таке інше».

А колишній начальник ПГУ КДБ СРСР Леонід Шебаршин завжди наголошував, що йому під час роботи за кордоном пощастило з резидентом. «Я. П. Медяник мав неабияке оперативне чуття, – писав він у своїй книзі «Рука Москвы», – умів розбиратися в людях і одразу привертав до себе увагу інших дружелюбністю і, що особливо важливо в людському спілкуванні, щирою і неприхованою цікавістю до співбесідника... Ми потоваришували, добре працювали разом, іноді гаряче дискутували. Яків Прокопович вважав себе сперечальником і із задоволенням згадував, як одного разу заклався з самим Андроповим, і до того емоційно, що той навіть став дорікати за це...»

Добрим словом згадував Я. Медяника ветеран української розвідки, колишній керівник Першого управління КДБ УРСР Василь М'якушко. «Ми з Яковом Прокоповичем обидва полтавці, – розповідав він, – і під час кожного відрядження з Києва до Москви я обов'язково з ним зустрічався як в робочому кабінеті,

так і вдома у невимушеній обстановці. Він завжди щиро цікавився результатами роботи підрозділів української розвідки, підтримував нас у багатьох питаннях, надавав всіляке сприяння і любив наголошувати, що найкращі розвідники – з України».

Яків Медяник народився 26 листопада 1916 року у селі Ступки Полтавської губернії. Службу у зовнішній розвідці розпочав у 1941 році співробітником 1 відділу управління НКВС СРСР по Приморському краю після закінчення Школи особливого призначення. Брав участь у розробці і здійсненні низки розвідувальних операцій у далекосхідному регіоні, зокрема, під час війни з Японією у 1945 році. Упродовж 1945 – 1947 років перебував у службовому відрядженні у Кореї. Потім працював у центральному апараті розвідки, керівником одного з регіональних підрозділів розвідки, закінчив Вищу дипломатичну школу.

У подальшому сферою розвідувальних спрямувань Якова Медяника були країни Сходу. Спершу його залучили до глибокого опанування близькосхідної проблематики. У 1960-х роках Близький Схід був гарячою точкою планети і привертав увагу розвідувальних служб багатьох провідних країн світу, у тому числі СРСР. Резидентури радянської зовнішньої розвідки створили тут ще у 1940-х роках. Особливу увагу їхні співробітники приділяли виявленню планів США, Англії і Франції у цьому регіоні. З утворенням на політичній карті держави Ізраїль у 1948 році, центр уваги перемістився на територію цієї країни.

Яків Медяник став наступником Володимира Вертипороха на посаді резидента розвідки в Ізраїлі. Тут він пропрацював досить тривалий час, понад десять років, з перервою на роботу у центральному апараті (протягом 1962 – 1966 років керував близькосхідним відділом). Справи у нього ішли непогано, а перші кроки на «Землі обітованій» позначилися цікавим фактом. Одразу після прибуття до Тель-Авіву передової групи радянського посольства після поновлення дипломатичних стосунків деякі місцеві газети вийшли приблизно з такими заголовками

на своїх шпальтах: «Приїзд до Ізраїлю панів Медяника і Симекиша – найкраще свято у житті єврейського народу». У такий спосіб ізраїльтяни давали зрозуміти, що вони знають про справжній статус радянських розвідників.

Але ця обставина жодним чином не завадила резидентові цілеспрямовано виконувати свою місію. Було здійснено низку серйозних вербовок, навіть вдалося впровадити агентуру в урядові кола і спецслужби Ізраїлю, в чому немала заслуга самого Я. Медяника. У 1960-ті роки резидентура одержала інформацію про підготовку Ізраїлю до нової агресії проти арабських країн, навіть стала відома дата нападу на Єгипет і Сирію у 1967 році. Цю розвідувальну інформацію довели до відома керівництва арабських країн, однак ті не надали їй важливого значення, у той же час переоцінили військовий потенціал своїх країн. У результаті Ізраїль у ході шестиденної війни у червні 1967 року заподіяв значної шкоди Єгипту й Сирії, окупував значну частину арабських територій.

З черговим розривом дипломатичних стосунків між Ізраїлем і СРСР Яків Медяник опинився у Москві, в центральному апараті розвідки координував розвідувальну діяльність у близькосхідному регіоні, займався впровадженням у різні сфери життя єврейської держави розвідників-нелегалів, які повинні були добувати необхідну інформацію, в основному політичного характеру, і забезпечувати нормальну роботу існуючої агентурної мережі.

Після набуття досвіду роботи в центральному апараті Якова Медяника направляють резидентом радянської розвідки у Афганістан, а в 1970 році призначають головним резидентом в Індії. Резидентура радянської розвідки в Індії, як і вашингтонська резидентура у США, у той час мали статус головної, а їхні керівники відповідали за роботу всього апарату КДБ на території країни перебування. Це були генеральські посади, обійняти які було не так просто. Медянику довелося безпосередньо організовувати роботу резидентури в Делі, а також здійснювати кураторство і ко-

ординовати діяльність резидентур у Бомбеї, Калькутті і Мадрасі. Радянська розвідка діяла в Індії досить успішно. Була здійснена низка заходів, спрямованих на підтримання політики нейтралітету цих країн і розвиток взаємовигідних стосунків з СРСР.

Високі професійні якості і величезний оперативний досвід стали запорукою того, що після повернення із-за кордону у 1975 році Якова Медяника призначили заступником начальника ПГУ КДБ СРСР. На цій посаді він працював до виходу у відставку у 1987 році і поставив своєрідний рекорд, відсвяткувавши своє 70-ліття на бойовому посту. Але навіть у такому віці він був надзвичайно активним і діяльним. Про Я. Медяника у цей період його життя Вадим Кирпиченко згадував так: «Людина з живим допитливим розумом, надзвичайно контактна і з постійним тягом до спілкування з іншими, він завжди був сповнений різноманітних ідей і пропозицій, спрямованих на поліпшення нашої роботи... Любив бувати у гарній компанії, так щоб можна було поспівати й повеселитися від душі, тому, очевидно, і зберіг до похилого віку ясний розум, інтерес до життя і дивну привабливість». А особливо він любив співати українські пісні.

На пенсії Яків Прокопович упродовж тривалого часу очолював Раду ветеранів зовнішньої розвідки. Помер у 1996 році, не доживши кілька місяців до свого 80-ліття. Похований у Москві на Ваганьківському кладовищі. Під час траурної процесії на атласних подушечках лежали ордени Леніна, Жовтневої Революції, Вітчизняної війни I ступеня, Дружби народів, два ордени Червоної Зірки, багато медалей і відомчих відзнак, яких він був удостоєний за майже піввікову службу в розвідці.

На берегах Сени

Анатолій Іванович Лазарев входить до переліку професійних розвідників, про яких непросто знайти інформацію у відкритих видання через особливості

Анатолій Лазарев

їхньої діяльності у зовнішній розвідці. Упродовж восьми років, з 1966 по 1974, він керував Управлінням «С» ПГУ КДБ СРСР – особливо засекреченим підрозділом, який забезпечував діяльність нелегальної розвідки. Цей період його роботи оповитий таємницею. Після цього він був представником КДБ СРСР у

НДР, у відставку був звільнений у званні генерал-лейтенанта. Окремі згадки збереглися про його роботу резидентом зовнішньої розвідки у Франції у 1959 – 1966 роки. Тоді під його керівництвом провели низку вдалих операцій, які навіть увійшли в історію світової розвідки і яким було присвячено кілька публікацій у радянських і закордонних виданнях.

Упродовж деякого часу під керівництвом Анатолія Лазарева у паризькій резидентурі радянської розвідки працював Василь М'якушко – майбутній начальник Першого управління КДБ УРСР. Василь Омелянович пам'ятає як Лазарев, уже в статусі начальника управління ПГУ КДБ СРСР, кілька разів приїздив до Києва. Майже завжди він зупинявся у нього вдома, і вони згадували спільну роботу у Франції. Якось Анатолій Іванович попросив звозити його у Білу Церкву – місто на Київщині, де він народився 18 червня 1922 року. Прогулюючись міськими вулицями, він пригадував місця, де провів дитячі і юнацькі роки, школу, у якій навчався. На той час уже нікого з родичів і близьких знайомих у нього в Білій Церкві не було.

Василь М'якушко характеризував його як серйозного, компетентного, принципового і вимогливого керівника, який розбирався у всіх тонкощах розвідувальної роботи, мав хороші організаторські здібності, умів чітко ставити завдання і осо-

бисто брав участь у оперативному процесі. Це під його безпосереднім керівництвом упродовж багатьох років проводилася робота з Жоржом Паком, визнаним найбільш цінним радянським агентом у Франції за всі роки «холодної війни». Той займав важливі пости в багатьох урядових установах, був досить успішним чиновником, нагородженим орденом Почесного легіону, працював у системі Міністерства оборони Франції, а потім – у Секретаріаті НАТО.

А найбільш успішною, унікальною і масштабною стала операція, проведена паризькою резидентурою на чолі з її керівником А. Лазаревим, з проникнення радянської розвідки на особливо засекречений військовий об'єкт США у Європі. Наприкінці 1950-х років співробітники резидентури звернули увагу на те, що регулярно, один раз на тиждень, у аеропорт Орлі зі США прибувають особи з валізами, прикріпленими до рук металевими ланцюгами особливої конструкції. Потім цей незвичний вантаж кур'єри доправляли у бетонне приміщення без вивіски з масивними дверима, розташоване на околиці Парижу, звідки валізи згодом розвозили по військових базах у Західній Європі. Згодом у Центрі на підставі аналізу цієї інформації та інших агентурних даних зробили висновок, що мова йде про ретельно законспірований диспетчерський центр, через який здійснюється документальний обмін між військовим відомством США і його філіями у Європі. Постало завдання спробувати пробратися у цей загадковий об'єкт.

Резидент розвідки А. Лазарев, після попереднього аналізу необхідної інформації, звернув увагу, що раніше на одній з американських військових баз у Франції служив сержант Роберт Лі Джонсон, завербований радянською розвідкою. Але ще у 1956 році, після завершення терміну дії контракту, він повернувся у США і продовжив службу у підрозділі охорони однієї з ракетних баз. При цьому співпрацю з радянськими спецслужбами він не припиняв.

Наступний етап операції полягав у тому, щоб повернути Джонсона на службу до Франції. Для цього довелося задіяти всі можливості радянської зовнішньої розвідки і спонукати до дії самого агента. Зрештою, це вдалося. Наприкінці 1959 року сержант з дружиною прибули до Орлеану. Потім він вийшов з клопотанням перед своїм керівництвом, щоб його перевели до Парижу через необхідність тривалого лікування дружини у паризькій клініці. Нарешті йому вдалося стати співробітником зовнішньої охорони зазначено диспетчерського центру.

Даній операції надавалося особливе значення. А тому до її розробки і реалізації було залучене обмежене коло осіб. Багато питань взяв на себе особисто Анатолій Лазарєв, який координував і спрямовував у потрібне русло усі дії. Один зі співробітників резидентури зустрічався з агентом, інші брали участь у заходах прикриття. Але про всі деталі їм нічого не розповідали. Минув певний час, доки сержанту вдалося потрапити до складу внутрішньої охорони приміщення. На новому місці агент з'ясував, що через цей центр здійснюється постійний обмін таємними документами між Вашингтоном, офісом НАТО у Європі, 6-м флотом США та іншими військовими з'єднаннями. Але вся документація зберігається у спеціальному сейфі, в окремому приміщенні за масивними броньованими дверима, що закривалися за допомогою двох кодових замків. Здавалося, проникнути туди неможливо, але в резидентурі не припиняли спроб.

Певну роль зіграв людський фактор. З'ясувалося, що на вихідні дні у диспетчерському центрі лишався чергувати один охоронець. За це платили додаткову надбавку, і Джонсон під виглядом того, що йому постійно не вистачає коштів на лікування дружини, просив, щоб його ставили у такі дні. Всі були задоволені з цього, а особливо представники радянської резидентури. На наступному етапі агенту доручалося дізнатися комбінацію кодів на дверях і зробити відбиток ключів від сейфу. Якось Джонсон, який уважно спостерігав за діями чергових офіцерів,

помітив, що один з них, не покладаючись на власну пам'ять, записав код на папірці, який потім порвав і викинув у смітник. Ретельно складені шматочки дали змогу дізнатися код. Потім він зробив відбиток одного із ключів, дублікат якого завжди зберігався у чергового офіцера.

Залишалося з'ясувати другий кодовий шифр на дверях, але це ніяк не вдавалося зробити. Тоді з Центру привезли унікальний рентгенівський портативний апарат, спеціально виготовлений умільцями у спеціальних лабораторіях КДБ. Під час чергової конспіративної зустрічі Джонсона навчили користуватися ним, і йому вдалося зробити рентгенівський знімок, за допомогою якого у Москві визначили потрібний код. Пізніше Анатолій Лазарєв згадував, як йому довелося похвилюватися, аби агента не застали за роботою з цим апаратом, адже він був лише один такого роду, і ним періодично користувалися у безвихідних ситуаціях, коли представникам радянської розвідки потрібно було знайти ключ до таємних замків.

Наприкінці листопада 1962 року Джонсону вдалося безперешкодно відкрити сейф. Почався наступний етап операції, для здійснення якого з Центру прибула спеціальна група, що вміла швидко розкривати таємні пакети і копіювати документи. На кожну операцію відводилося не більше двох годин. За цей час агент мав відкрити двері і сейф, забрати пакети, доставити все на загодя обумовлене місце поблизу диспетчерського центру, де на нього очікував співробітник резидентури. А той, у свою чергу мав відвезти пакети у приміщення резидентури для копіювання і вчасно повернути їх Джонсону. Для того, щоб прискорити цей процес, згодом використовувалася спеціальна пересувна лабораторія, обладнана в автомобілі, де документи одразу оброблялися відповідними фахівцями.

У період з грудня 1962 до кінця квітня 1963 року Роберт Лі Джонсон майже кожні два тижні, коли лишався один у вихідні на чергуванні, передавав чергову порцію цілком таємних до-

кументів. Серед них були відомості про шифрувальні системи США, розміщення американських ядерних боєголовок у Європі і їхню кількість, цілі можливих атомних ударів на території СРСР та інших країн, дані про звичайні озброєння, стратегічні плани НАТО і протиріччя між членами цього військового блоку, відомості про військові навчання та інша надзвичайно важлива інформація. Все це, після передачі у Центр, одразу лягало на стіл керівництва радянської держави. Пізніше американські фахівці визнали, що заподіяні збитки були колосальними і їх навіть важко з чимось порівняти.

У 1964 році, через низку причин, було прийняте рішення про призупинення даної операції. Агент відбув до США, де продовжив службу у Пентагоні. А в його дружини погіршилося здоров'я, почалися психічні розлади, і вона стала розповідати сусідам, що її чоловік є агентом КДБ. Водночас на Захід утік капітан КДБ Носенко, який виказав деякі відомості про здійснені паризькою резидентурою операції. Цієї інформації було досить, аби ФБР заарештувало Джонсона. На слідстві майже всі подробиці цієї масштабної операції були розкриті. У 1965 році агента засудили до 25 років ув'язнення.

Незважаючи на такий невтішний фінал, ця операція радянської розвідки на довгі роки стала одним з найбільш яскравих прикладів високопрофесійної роботи з агентурного проникнення до секретів головного на той час противника СРСР у «холодній війні». Всі учасники операції, у тому числі і А. Лазарев, були відзначені державними нагородами. А всього за успішне виконання розвідувальних завдань і участь у війні Лазарев був нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора, Вітчизняної війни I ступеня, багатьма медалями.

Помер Анатолій Іванович 11 жовтня 1993 року.

50 років у зовнішній розвідці

Про нього згадував у своїй книзі «КДБ. Таємна робота радянських розвідників» відомий дослідник історії розвідки Джон Баррон. А німецький журнал «Штерн» у 1970-ті роки назвав його видатним майстром шпигунства. Таку оцінку своєї діяльності отримав Анатолій Вікторович Баронін – легендарна особистість радянської зовнішньої розвідки. Активність і наполегливість, з якими він працював на африканському континенті, не проходили повз увагу не лише у своїх, а й у представників іноземних спецслужб.

Анатолій Баронін

Крім цього, він по праву вважає себе ветераном української зовнішньої розвідки. Анатолій Баронін – киянин, який переїхав до української столиці у далеко не найкращі часи, коли навіть корінні мешканці намагалися триматися подалі від Києва – тобто, у травні 1986-го. Із 50 років роботи у розвідці половину він віддав службі на керівних посадах у Першому управлінні КДБ УРСР і підготовці молодих українських розвідників.

Народився ж Анатолій Баронін 31 серпня 1932 року у Москві. Ще в юнацькі роки мріяв стати розвідником або контррозвідником. Значною мірою це бажання сформувалося під впливом батька, який був для нього незаперечним авторитетом і прикладом у всьому. Під час Другої світової війни той служив у підрозділах військової контррозвідки. Коли в 1945 році радянські війська штурмували Рейхстаг, він отримав завдання прорватися туди разом із ротою капітана Неустроева, майбутнього

Героя Радянського Союзу, і захопити архіви, які активно знищувалися нацистами. І дещо таки вдалося тоді захопити. Після перемоги він ще впродовж деякого часу служив начальником оперативного відділу військової контррозвідки у радянській військовій адміністрації в Берліні, потім в інших підрозділах.

Анатолій чудово розумів, що хоч він і син контррозвідника, та на роботу в органи держбезпеки ніхто його так просто не візьме. Тому після школи вирішив отримати вищу економічну освіту. Після закінчення інституту за розподілом був направлений на роботу в Молдавію. Там через два роки його запросили в місцевий орган держбезпеки і запропонували працювати у контррозвідці, на що він дав згоду. А ще через деякий час молодому лейтенанту надійшла нова пропозиція – стати розвідником. Відтоді, з серпня 1959 року, розпочався відлік його насиченої, цікавої, сповненої ризиків і несподіваних поворотів розвідувальної біографії.

Спершу він пройшов підготовку в розвідшколі. Серед його викладачів були і найдосвідченіші дипломати. Скажімо, один із курсів читав Анатолій Добринін, який два десятки років обіймав посаду посла СРСР у США. Все це пізніше дало змогу працювати під дипломатичним прикриттям на рівні з «чистими» дипломатами, а іноді й краще.

А поки майбутній розвідник вивчав мови та навички оперативної роботи, в світі відбувалися зміни геополітичного масштабу. Зрештою вони позначилися і на кар'єрі Анатолія Бароніна. Парад суверенітетів у Африці змусив дві наймогутніші держави – СРСР та США – звернути увагу на Чорний континент. Між спецслужбами розгорнулася серйозна боротьба за вплив на уряди незалежних африканських країн. Швидкими темпами відкривалися посольства і одночасно – розвідувальні резидентури. У ПГУ (Першому головному управлінні) КДБ СРСР у цей час створюється африканський відділ, куди після закінчення розвідшколи і потрапив Анатолій Вікторович.

Його перше, так зване ознайомче, відрядження до Африки було у статусі одного з лідерів Комітету молодіжних організацій. Регіон, який йому був визначений ЮНЕСКО – Західна Африка. Він їздив країнами, вивчав міста, звичаї, встановлював контакти, допомагав африканським партнерам реалізовувати різноманітні програми розвитку та сприяння, розбудовувати спортивну та освітню інфраструктуру молодих держав, і, звісно, займався виконанням спеціальних завдань. Цей нетривалий період розвідувальної біографії Анатолій Вікторович називає своєрідною прогулянкою африканськими країнами порівняно з тим, чим йому довелося займатися пізніше у Гані, Нігерії та Ліберії спочатку як помічника резидента, а згодом і як резиденту під прикриттям першого секретаря посольства.

У Нігерії Анатолію Бароніну вдалося у надзвичайно стислі терміни виконати надважливе завдання Центру – здобути інформацію про нову небезпечну хворобу. Тоді, а це був 1970 рік, повідомлення про страшну епідемію, що охопила селище Ласса на північному сході Нігерії, миттєво облетіло весь світ. За лічені години від невідомої хвороби, схожої на тиф, там вимерло все населення. Пізніше в науковому світі її стали називати, залежно від проявів, лихоманкою Ласса або лихоманкою Ебола. У пресі з'явилися припущення про можливі випробування бактеріологічної зброї, робилися натяки на головного супротивника Радянського Союзу. Одне слово, потрібні були зразки зараженої крові для створення антивірусних препаратів. Завдання мало стратегічну вагу. Куратор Бароніна з Москви повідомив, що воно знаходиться на особливому контролі голови КДБ СРСР Юрія Андропова.

На той час у Нігерії працювала радянська місія лікарів. Анатолій Баронін вибрав з-поміж них найбільш кваліфікованого фахівця, і вони удвох вирушили на пошук села, розташованого за 1200 кілометрів від столиці. На місці добилися дозволу обстежити тіла померлих, але жодних результатів не отримали.

З'ясувалося, що потрібні зразки крові, взяті в ще агонізуючого хворого. Проте, епідемію вже зупинили, нових випадків не було. Довелося шукати підходи до місцевих медиків, у яких такі зразки збереглися. Завдяки наполегливості і професіоналізму таки вдалося здобути потрібні пробірки з кров'ю. Згодом їх спеціальним рейсом «Аерофлоту» доставили у Москву.

Були у розвідувальній біографії Анатолія Бароніна й інші важливі завдання. У середині 1970-х він допомагав здобути голоси від африканського континенту на проведення Олімпіади-80 у Москві. Тоді його «африканські друзі» забезпечили необхідну підтримку. Крім цього, йому вдалося роздобути технічну документацію на один сучасний європейський літак. Ці матеріали мала країна його перебування. Згодом з'ясувалося, що потрібні документи є в близького родича його джерела. Про здійснення тієї операції Анатолій Баронін сьогодні розповідає з посмішкою, а тоді йому довелося добряче понервувати.

«Одного разу агент подав сигнал про термінову зустріч, – згадує розвідник. – Виїжджаю з посольства і незабаром помічаю за собою «хвіст». Робити нічого – вигляду не подаю, вивчаю місцеві визначні пам'ятки. Хоча знаю, що позаду теж професіонали, дистанцію тримають чітко. Нарешті вдається створити ситуацію, у якій вони нібито зі своєї вини мене втратили. Потім ще тривалий час кружляю містом, кілька разів перевіряюся. Лише стовідсотково переконавшись, що все чисто, іду на зустріч. І ось тут дізнаюся, що мій знайомий, який розбирається в авіації, як і я, приніс цілу купу документації й креслень. Тільки проблема в тому, що до ранку їх потрібно непомітно покласти назад у сейф родича. Повертаючись у посольство, порахував, скільки часу потрібно на копіювання всього цього, і молив Бога, щоб не було за мною стеження, коли відвозитиму документи. Та якось обійшлося...»

У той час, коли Анатолій Баронін працював у Африці, ситуація там була неспокійною, часто відбувалися перевороти, і до цього процесу активно долучалися іноземні розвідки. Усе

це торкнулося і його. Зокрема, довелося бути свідком чотирьох державних переворотів і однієї громадянської війни.

Якось, під час чергового путчу, пізно ввечері він повертався після важливої зустрічі. Несподівано автомобіль зупинив військовий патруль, і під прицілом автомата Калашникова його почали обшукувати. Розвідник протестував, пояснював, що є дипломатом, показував на номери автомобіля, пред'являв паспорт. Однак патрульні не реагували, гарячкували, наставляли на нього, з погрозами розстрілу, автомати. На щастя, несподівано під'їхав офіцер, швидко в усьому розібрався, вибачився за підлеглих: мовляв, що з них візьмеш, неписьменні. Наостанок А. Баронін запропонував підвезти патрульних на пост, куди вони прямували, а заодно й заїхати до нього додому повечеряти. Слово за слово – розговорилися. У результаті вдалося дізнатися багато цікавого й корисного про розгортання подій у країні перебування.

У 1970 році сталася подія, яка ледве кардинально не змінила долю Анатолія Бароніна. Тоді на Захід утік радянський розвідник Олег Лялін і почав здавати інформацію про всіх, кого він знав. З'ясувалося, що з Анатолієм Бароніним вони разом проходили мовну підготовку в розвідшколі, займалися в одній аудиторії. Щоправда, справжнього його прізвища він не знав, адже перебували там під іншими іменами, а ось за фотографією впізнав. Незабаром в іноземній пресі з'явилися публікації, де наводилися списки розшифрованих радянських розвідників із короткими коментарями й характеристиками. Фігурувало у пресі й ім'я Бароніна. Саме тоді німецький журнал «Штерн» присвятив йому ряд епітетів, назвавши видатним майстром шпигунства. Але це не завадило Бароніну ще кілька років попрацювати резидентом радянської розвідки в Ліберії. Про те, як це вдалося і як поставилися до цієї інформації в новій країні перебування, Анатолій Вікторович розповідає так:

«Після того, як оприлюднюється подібна інформація, кар'єра розвідника не закінчується. По-перше, офіційно ці списки-роз-

А. Баронін з президентом Ліберії

шифровки завжди спростувалися. Реакція була такою: все це наклеп на радянських дипломатичних працівників. А, по-друге, за великим рахунком, резидентів іноземних розвідок і так найчастіше знають. У тій же Ліберії резидентом американської розвідки

був мій старий знайомий, до видворення якого раніше з Нігерії я доклав руки. У нас були нормальні стосунки. Я часто бував у нього вдома, де була дуже гарна бібліотека, зокрема, цілі стелажі книг по мистецтву. І серед них на видному місці, як на показ, стояла книга Баррона зі згадуванням про мене. Тим самим він давав зрозуміти мені, що знає, хто я насправді. Якось я не витримав і прямо сказав йому: «Не набридло книгу напоказ виставляти?» Після цього він її прибрав».

Однак, після цих подій в четвертий раз поїхати резидентом у одну із країн Європи А. Бароніну не вдалося. У 1986 році, після того як одна з країн, куди передбачалося послати Анатолія Бароніна резидентом розвідки під дипломатичним прикриттям, відмовила видати йому необхідні документи (до того часу інформації про нього як про професійного розвідника було вже вдосталь на Заході), йому в Москві запропонували на вибір три посади. Від посади керівника розвідувальних підрозділів у Естонії чи Таджикистані він відмовився, а ось на першого заступника начальника управління розвідки в Київ дав «добро».

На новій посаді Анатолій Вікторович пропрацював п'ять років. У 1991 році звільнився у запас, але на пенсії сидіти не довелося. Деякий час трудився у комерційних структурах, але швидко збагнув, що це не для нього. Незабаром отримав запрошення на викладацьку роботу. В Україні, яка стала суверенною державою, виникло питання про самостійну підготовку своїх

вітчизняних кадрів для розвідки й контррозвідки. У кадровому апараті Служби безпеки України вирішили, що людину з таким досвідом роботи в розвідці не можна залишати без діла, якому він присвятив усе життя. І не помилилися. Анатолій Вікторович майже з нуля підготував сотні лекцій, які сприймаються на одному диханні. Його таланту оповідача й дбайливого ставлення до своєї професії по-доброму багато хто заздрить.

Досі Анатолій Вікторович добрим словом згадує своїх вчителів із розвідшколи. Багато хто з них були професійними розвідниками, мали минулу серйозну школу роботи за кордоном. Запамяталися йому неодноразові повчання про те, що розвідник повинен бути терплячим, уміти чекати відповідний для вдалого ходу момент, вчасно зробити паузу (як говорять хокеїсти) перед результативним кидком. Цьому він, неодноразово пересвідчившись у правоті цих слів, тепер учить майбутніх українських розвідників.

«Терпіння в розвідці доречно порівняти з гальмом в автомобілі, – роздумує ветеран, – не загальмував вчасно, доведеться здавати назад, якщо це ще можливо. Уміння чекати – одна з основних якостей розвідника. Воно зобов'язує не підпорядковувати себе прагненню до миттєвого успіху, пам'ятати, що результат повинен визріти. І ще розвідник повинен постійно пам'ятати, що робота на перспективу, яка якраз передбачає вміння чекати, є найефективнішою та плідною».

На підтвердження своїх слів Баронін розповів такий епізод із розвідувальної практики. Якось в одній з африканських країн, де він тоді працював, потрібно було знайти підхід до впливового високопоставленого чиновника з президентського оточення. До Радянського Союзу він не дуже добре ставився, на прийоми в посольство не приходив, уникав контактів. Анатолій Вікторович почав наводити про нього довідки, збирати інформацію про його звички, захоплення, родичів, слабкі й сильні сторони. Виявилось, що в нього дуже багато дітей, і він їх обожнює. На цьому вирішив зіграти. Під час прийому в одному з посольств підійшов до нього,

завів нейтральну розмову, і, ніби ненавмисно, сказав, що вже давно перебуває за кордоном, знудився за дітьми, які залишилися на батьківщині, переживає за них. Так плавно вони перейшли на тему дітей, той пожвавився, очі відразу заблищали й подобрили. І, як наслідок, запросив нашого розвідника до себе додому.

«Ідучи в гості, я вже знав про його дітей майже все, – розповідає Анатолій Баронін, – тому кожному прихопив відповідний подарунок. Прощаючись, я відчував себе Дідом Морозом. До того ж я взяв дати народження усіх дітей, і старався їх не пропускати, а це траплялося майже кожного місяця. Причому мої стосунки з дітьми були справді щирими, і вони мене відверто полюбили, а вже господар й поготів. Він запросив мене зайти до нього на роботу. Саме в цей час представники нашого посольства намагалися довідатись про реакцію керівництва країни перебування щодо одного важливого питання міжнародної політики. І тут, попиваючи з ним каву, я помічаю на столі протокол засідання президентської ради на цю тему. Читати доводиться шкереберть, з усіх сил стараюся приховати свою зацікавленість, але, судячи з усього, не виходить. Однак замість того, аби сховати документ, він дає можливість його дочитати, так ще й перевертає на наступну сторінку, де закінчення. При цьому ніби не помічає мого інтересу, відволікаючись на свої справи».

Після цього випадку Анатолію Бароніну довелося ретельно відпрацювати техніку читання шкереберть і потім неодноразово використати її для вивчення найважливіших документів на столі у свого знайомого. Звичайно, він розумів, що той дає можливість підглянути матеріали вибірково, керуючись якимись своїми міркуваннями, але й це мало колосальну цінність. А навчч вони розмовляли про погоду, риболовлю, дітей, політику.

Сьогодні, на посаді професора однієї зі спеціальних кафедр Інституту Служби зовнішньої розвідки України, А. Баронін без удаваного пафосу вчить курсантів любити своє ремесло і пишатися приналежністю до когорти розвідників.

Розвідники-нелегали

Розвідка з жіночим обличчям

Єлизавета Зарубіна була однією з найуспішніших радянських розвідниць, які діли за кордоном як з нелегальних, так і з легальних позицій. Вона мала низку якостей, які дозволяли їй результативно працювати у зовнішній розвідці: грамотна і освічена, приваблива і стильна, цікава співбесідниця, навчалася в університетах Європи, знала шість іноземних мов, уміла легко перевтілюватися і грати різні ролі, мала схильність до розумного ризику й авантюризму. Це вона напередодні Другої світової війни упродовж деякого часу підтримувала у Німеччині агентурний зв'язок з гауптштурмфюрером Вільямом Леманом (псевдонім «Брайтенбах»), одним із прототипів Штірліца з кінофільму «Сімнадцять миттєвостей весни», а під час війни робила спроби впливу у США на відомого фізика Роберта Опенгеймера ще до того, як він став одним з керівників американського ядерного проекту. Зі своїм чоловіком і партнером по розвідувальній роботі Василем Зарубіним, майбутнім генерал-майором і заступником керівника радянської зовнішньої розвідки, вони органічно доповнювали один одного.

Єлизавета Зарубіна

Єлизавета Юліївна Зарубіна народилася 31 грудня 1900 року у селі Ржавенці Хотинського повіту Північної Буковини. У той час ці землі входили до складу Австро-Угорщини, пізніше відійшли до Румунії, а згодом стали невід'ємною частиною Чернівецької області України. Її батько – Юлій Розенцвейг керував лісовим господарством у поміщика

Гаєвського. Згодом сім'я переїхала до Хотина, де Ліза навчалася у гімназії і де мури Хотинської фортеці, турецькі вали і всі навколишні пам'ятки нагадували про славетну історію цього краю. На уроках історії вона з цікавістю слухала розповіді про події 1621 року, коли 40-тисячне українське військо під проводом Петра Сагайдачного прийшло на підмогу 35-тисячній польській армії і їм спільно вдалося розбити під Хотиним сотисячне турецько-татарське військо султана Османа II.

Навчання у гімназії Ліза завершувала у Чернівцях, куди невдовзі перебралася на проживання сім'я. У 1920 році вона вступила на історико-філологічний факультет Чернівецького університету, потім продовжила навчання у Празькому і Віденському університетах, одержавши диплом перекладача французької, німецької і англійської мов. У студентські роки у неї проявився інтерес до боротьби за волю, до комуністичної ідеології. Ще у Чернівцях вона долучилася до діяльності місцевого революційного підпілля. Цьому немалою мірою сприяла її двоюрідна сестра, румунська комуністка Ганна Паукер, брат якої Карл певний час очолював особисту охорону Сталіна. Під її впливом вона вступила до комуністичної партії Австрії, де була відомою під партійним псевдонімом «Анна Дейч». Все це згодом призвело до серйозних змін у її житті.

У 1924 році Ліза влаштовується перекладачем у радянському дипломатичному і торговельному представництві в Австрії. Через рік на посаду резидента радянської зовнішньої розвідки до Відня приїздить Іван Запорожець. За деякими даними, саме він залучив її до роботи на радянську розвідку. Спочатку її використовували для виконання окремих завдань, кур'єрських доручень як зв'язкову. У цей період вона отримала радянське громадянство. На початку 1928 року Єлизавета Розенцвейг прибула до Радянського Союзу, де за рекомендацією І. Запорожця, котрий на той час уже обіймав посаду помічника начальника Іноземного відділу ОДПУ, була зарахована у штат зовнішньої розвідки і стала помічником уповноваженого Закордонної частини цього відділу. При цьому вона обрала собі нове прізвище – Горська.

Однак під новим прізвищем прожила недовго. Через рік Єлизавета вийшла заміж за співробітника зовнішньої розвідки Василя Зарубіна і взяла його прізвище. Для обох цей шлюб був уже другим. Василь Михайлович мав репутацію досвідченого співробітника. На період одруження він уже встиг попрацювати у Китаї, Фінляндії і Данії. Новим місцем закордонного відрядження для нього було визначено Францію, де він мав стати нелегальним резидентом. Дружина ретельно готувалася стати помічником у роботі. У 1930 році після прискореного курсу спеціальної підготовки подружжя під виглядом словацьких комерсантів Кочеків поселилося на півдні Франції. Потім вони перебралися у містечко Сен-Клу поблизу Парижу, де Василь став співвласником невеликої майстерні з ремонту автомобілів, швейних машин та іншої техніки.

Згодом розвідники отримали документи, які давали право на постійне проживання у Франції, і переїхали до Парижу. Через старі агентурні зв'язки їм вдалося стати компаньйонами рекламної фірми, що значно розширювало можливості для здійснення розвідувальної діяльності. Основним завданням, поставленим перед ними Центром, було встановлення зв'язків

з наявною у французькій столиці агентурою і вербовка нових джерел інформації, здатних надавати необхідні відомості щодо Франції і Німеччини.

Успішним, у зв'язку з цим, було встановлення і підтримання Єлизаветою Зарубіною контактів з колишнім царським генералом Павлом Павловичем Дьяконовим. Він мав широкі зв'язки у колах російської військової еміграції, у керівництві монархічної антирадянської організації «Російська

Є. Зарубіна під час навчання в університеті

загальновійськова спілка», був кавалером ордена Почесного легіону і мав доступ до вищих військових кіл Франції. Через нього вдалося довести до відома Генерального штабу французької армії підготовлену у центральному апараті радянської розвідки інформацію про наявність у Франції так званої «п'ятої колони» серед вищого офіцерського складу, що поділяла фашистську ідеологію. Це було необхідно для того, щоб не допустити зближення на антибільшовицькій основі Німеччини і Франції.

Успішним і перспективним стало також особисте знайомство Єлизавети зі стенографісткою німецького посольства у Франції, якій дали псевдонім «Ханум». Вона занотувала і друкувала майже всі документи, що потім надсилалися з посольства до Берліну. Через деякий час «Ханум» перевели до Німеччини у центральний апарат Міністерства закордонних справ. Там же у грудні 1933 року опинилися і Зарубіни. Через 33 роки у Москві вийшов друком роман Вертекса Тевекеляна під назвою «Рекламне бюро пана Кочека». У ньому розповідається про подружню пару радянських розвідників, яким вдалося пробратися на територію Німеччини, успішно там легалізуватися і, в умо-

вах тотальної підозрливості й жорсткого поліцейського режиму, налагодити збір важливої інформації про фашистський режим, який набирав силу. Це була розповідь саме про них, Зарубіних.

У гітлерівській Німеччині вони також перебували на нелегальному становищі. Незважаючи на те, що на руках у Єлизавети був дворічний син Петро, який народився ще у Франції, вона намагалася активно допомагати своєму чоловікові – керівникові берлінської нелегальної резидентури радянської зовнішньої розвідки. Після поновлення зв'язку з відповідальним співробітником гестапо Віллі Леманом їй довелося упродовж кількох років, і до самого від'їзду з Берліну, підтримувати з ним контакти. Іншим цінним агентом, з ким вона зустрічалася, був «Вінтерфельд». Спочатку він працював звичайним посильним у МЗС Німеччини, згодом доріс до співробітника, якому доручалося працювати з шифртелеграмами. «Вардо», таким був її оперативний псевдонім у цей період, навчила його робити фотокопії з документів.

Після від'їзду розвідників на батьківщину зв'язок з «Вінтерфельдом» підтримував інший співробітник резидентури. За цей час агент пройшов підготовку у школі штурмових загонів, одержав звання штурмфюрера, став поділяти погляди нацистів, про що відверто заявляв під час зустрічей. У зв'язку з цим контакти з ним були припинені. А невдовзі, перед початком Другої світової війни, з'явилася необхідність у поновленні зв'язків з колишньою агентурою, яка могла бути корисною для радянської розвідки. Тоді Єлизавету Зарубіну спеціально відрядили до Берліну під виглядом співробітниці радянського дипломатичного представництва. Їй вдалося побачитися з «Вінтерфельдом» 11 червня 1941 року на одній зі станцій метро. Наступна зустріч призначалася на 21 червня, але вона так і не відбулася, оскільки всі виходи з радянського посольства були перекриті гестапо.

Під час цього відрядження до Німеччини Єлизавета Зарубіна виконала ще одне завдання Центру – вона поновила зв'язок

з дружиною німецького дипломата Августою. Ще у 1931 році з нею встановив агентурні відносини радянський розвідник Федір Парпаров. Інформація, яку надавала вона, була надзвичайно важливою. Так тривало упродовж семи років. Особливістю цих стосунків було те, що Августа по-справжньому закохалася у Парпарова, і їй було байдуже, на яку розвідку вона працює. Та раптово сталося непередбачуване: у 1938 році розвідника несподівано відкликали до Москви і заарештували за наклепом. Через рік його виправдали і поновили на службі, але до Німеччини вже не посилали. Замість нього особливу місію мала виконати Є. Зарубіна. Вона зустрілася з Августою, передала їй листа від Федора, все пояснила, і співпраця з радянською розвідкою продовжилася аж поки Єлизавету з початком війни разом з іншими радянськими дипломатами не депортували на батьківщину.

Майже такий самий шлях, який пройшов після відкликання із-за кордону на батьківщину розвідник Федір Парпаров, довелося пройти і Єлизаветі Зарубіній. Після приїзду з Німеччини її 1 березня 1939 року звільнили зі служби. У провину поставили те, що вона раніше була румунською підданою, що на той момент у Чернівцях, на території Румунії, проживали її батьки, друзі і знайомі, що її рекомендував на роботу у розвідку «ворог народу» Іван Запорожець, який тоді проходив по справі щодо убивства Кірова. Єлизаветі призначили разову виплату у розмірі чотирьох місячних окладів за 16 років роботи у розвідці. На щастя, до неї доля була більш прихильною, ніж до інших її колег, яких після відкликання із-за кордону розстріляли або засудили до багатьох років позбавлення волі.

Згодом у її справі розібралися і 19 квітня 1940 року поновили на службі. Розгромлена після численних репресій зовнішня розвідка потребувала досвідчених кадрів, і її знову зарахували у штат і направили до Німеччини відновлювати втрачені агентурні позиції. Єлизавета по праву вважалася одним з кращих фахівців з відновлення зв'язків з колишніми агентами. Після

виконання цього завдання Зарубіних відрядили до Сполучених Штатів Америки. З грудня 1941 по серпень 1944 року Василь Михайлович був спочатку резидентом, а згодом головним резидентом НКВС-НКДБ у цій країні під прикриттям різних посад у повноважному представництві СРСР у Вашингтоні. Перед від'їздом з ним особисто зустрівся Йосип Сталін, який надавав особливого значення діяльності розвідки у США.

З поставленими Центром відповідальними завданнями Зарубіні справилися успішно. Василь Михайлович вміло організував роботу резидентури, завдяки чому було налагоджено регулярне надходження інформації політичного, економічного, науково-технічного характеру. Найбільшу цінність у цей період становили відомості про розробку ядерної зброї. Через низку цінних агентів, які мали безпосереднє відношення до атомного проекту, були добуті креслення, технічні характеристики, дослідні зразки та інші матеріали, які дозволили радянським вченим не лише прискорити роботи над власними дослідженнями у цій сфері, а й зекономити величезні кошти.

Значну допомогу чоловікові у цій справі надавала Єлизавета Юліївна, яка офіційно обіймала посаду другого секретаря диппредставництва і в резидентурі здійснювала кураторство понад двадцятьма агентами, встановлювала офіційні контакти з впливовими особами, через яких створювалися умови для одержання потрібної інформації. Зокрема, вона познайомилася з дружиною визначного фізика Роберта Опенгеймера і через неї намагалася впливати на його світогляд і поведінку, на ставлення до вчених, які втекли з Європи від переслідування нацистів; вдалося влаштувати у лабораторію, де проводилися засекречені дослідження, осіб, які згодом надавали радянській розвідці необхідну інформацію.

За успішну роботу у США Василь Михайлович нагороджений орденами Червоної Зірки і Червоного Прапора (всього за роботу у розвідці був удостоєний шести орденів, у тому числі

двох орденів Леніна) й отримав на посаді резидента звання генерал-майора держбезпеки, що на той час було винятком. Єлизавета Юліївна отримала орден Червоної Зірки і їй було присвоєно звання підполковника держбезпеки.

У 1944 році, після наклепницького листа одного зі співробітників резидентури, в якому він звинуватив низку працівників у співпраці з японською і німецькою розвідками, Зарубіних відкликали на батьківщину. Згодом наклепника заарештували і розстріляли. Всі підозри із розвідників були зняті. Після цього Василя Зарубіна призначили заступником начальника радянської зовнішньої розвідки. На цій посаді він працював до 1948 року, після чого був звільнений у запас з формулюванням «за станом здоров'я». Однак у 1953 році його на нетривалий час знову поновили на службі. Пізніше він ще упродовж деякого періоду брав участь у підготовці розвідників-нелегалів.

Єлизавета Зарубіна протягом 1944 – 1946 років обіймала різні посади у центральному апараті зовнішньої розвідки, а в результаті різних реорганізацій 14 вересня 1946 року була звільнена «за неможливістю подальшого використання» з переведенням на загальновійськовий облік. У 1940 – 1950-ті роки, на жаль, нерідко траплялося так, що досвідчені кадри, без жодних умотивованих пояснень, залишалися поза стінами відомства. Після смерті Сталіна, за клопотанням Павла Судоплатова, її у травні 1953 року, як і чоловіка, знову поновили у зовнішній розвідці. Однак через три місяці, після арешту П. Судоплатова, обох звільнили остаточно.

На пенсії, коли з'явилося більше вільного часу, Єлизавета Юліївна відвідала рідні Чернівці, а в основному проживала з чоловіком у Москві. Він пішов із життя у 1972 році, а вона загинула у дорожньо-транспортній аварії у 1987 році.

Таємні сеанси лікаря Ліницького

У документованій історії радянської зовнішньої розвідки Леонід Ліницький проходить як керівник нелегальної резидентури у Белграді у 30-ті роки минулого століття. У той же час ніхто його у Югославію з розвідувальним завданням не посилав. Доля сама зробила Іноземному відділу такий своєрідний подарунок.

Леонід Ліницький

Леонід Леонідович Ліницький народився у 1900 році в м. Охтирка Харківської губернії (нині Сумська область). У громадянську війну перебував у лавах Червоної армії, служив у розвідувальному відділі 13-ї армії Південного фронту. Встиг пройти спеціальну підготовку, освоїв ази підривної справи, підпільно-партизанської роботи, конспірації, ознайомився з методами контррозвідувальної роботи супротивника. Його, як і інших бій-

ців відділу, мали згодом закидати в глибокий тил на окуповану територію для збирання відомостей про пересування військ Денікіна і Врангеля. Йшлося також про можливість впровадження до складу діючих білогвардійських частин, навіть розроблялися легенди й готувалися відповідні документи.

Під час першого бойового розвідувального завдання він у складі розвідувальної групи брав участь в обстеженні узбережжя Азовського моря в районі Кирилівки і засік висадку великого десанту білогвардійців з артилерією і кіннотою. Разом з регулярними частинами Леонід прийняв бій, у якому отримав тяжке поранення і в непритомному стані опинився серед поранених врангелівської армії. У цей час бойові дії на півдні Украї-

ни активізувалися. Атаки, контрудари, оточення, прориви... Не дивно, що у цій круговерті його вже вважали білогвардійцем, а відтак разом з іншими пораненими завантажили у Севастополі на судно, яке взяло курс на Константинополь. Посприяло і те, що жодних документів у нього з собою не було. Згідно з існуючими тоді правилами, співробітникам розвідувальних відділів, які готувалися для засилання в тил противника, відповідні документи зашивали в одяг або ховали в каблук. Та й розбиратися, хто є хто, – ні часу, ні можливості.

На судні був час спокійно осмислити ситуацію, що склалася, і проаналізувати всі події недалекого минулого. Позаду – чотири буремних роки, які кардинально змінили його свідомість та й саме життя... 16-річним юнаком, ще навіть не закінчивши гімназії у рідній Охтирці, він добровольцем подався на фронт. Потрапив у навчальну команду, одержав звання молодшого унтер-офіцера. Але у військовій службі швидко розчарувався. Йшов 1917-й рік. В армії наростали антивоєнні настрої, все сміливіше говорили про недовіру існуючому уряду. Після зриву мітингу, на якому в їхній дивізії мав би виступати військовий міністр Олександр Керенський, його разом з іншими активістами заарештували. За суворими законами військового часу йому загрожувала смертна кара, але обмежилися відправкою у штрафний полк.

Як неповнолітньому, йому вдалося домогтися певних поблажок і навіть одержати відпустку додому. Та, приїхавши в Охтирку, він і не збирався повертатися в діючу армію, яка вже почала розпадатися. Екстерном закінчив гімназію. Коли Україну окупували німецькі війська, разом з однолітками, але вже на правах більш досвідченого товариша, котрий встиг понюхати пороху, брав участь у нападах на окремі пости і нечисленні гарнізони. По відступу німців вирішив продовжити навчання. Вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Після першого курсу, вертаючись додому на канікули, до Охтирки не доїхав, приєднався до однієї з частин

Червоної армії. Брав участь у боях, був поранений, лікувався. Зрештою, на настирливого, розумного і сміливого юнака звернули увагу представники армійської розвідки. З бесіди в штабі армії дійшли висновку: справі революції цілком відданий, за особистими й діловими якостями може бути корисний розвідці. Звісно ж, після проходження відповідної підготовки.

Усе це він згадував і осмислював, вдивляючись у незвідану морську далечінь. На судні уважно прислухався до друзів по нещастю, ніби губка, поглинав у себе розповіді про бойові дії, цікаві подробиці з історії відомих полків і дивізій. Сам намагався поменше встрявати у розмови. Більше слухав. Так він з госпіталем потрапив до Туреччини, на півострів Галіполі, підлікувався і згодом перебрався до Югославії. Весь цей час перебував серед представників розбитої Добровольчої армії, які ще намагалися триматися купи, сподівалися на реванш і будували плани щодо звільнення Росії від більшовиків.

Леонід для початку подався на будівництво чорноробом. Потім перейшов на фабрику. З'явилися нові друзі й знайомі. Тут зустрів і свою майбутню дружину, Катерину Федорівну, яка повністю поділяла з ним його погляди і переконання. Одруження, вступ на медичний факультет Белградського університету – все це віддаляло плани щодо повернення на Україну. Він справді не знав, як це можна зробити, що він пояснить про свій полон, тривале перебування серед білогвардійців. А так хотілося хоч чимось бути корисним своїй країні, виправдати довіру тих, хто у нього повірив і запропонував служити у одному з найвідповідальніших і найважливіших підрозділів – у розвідці.

У голові все частіше почали з'являтися думки про встановлення зв'язків зі своїми. Однак, за відсутності радянського посольства, він навіть не знав, до кого з цим питанням звертатися. Пробував писати хитромудрі законспіровані листи у Москву, але ніяких відповідей не одержував. Чи то занадто все утаємничував, чи нечітко пояснював ситуацію. Але ж він не міг відкрито

писати про свої наміри. Леонід побоювався, що листи можуть бути прочитані перед відправкою за кордон, і тоді він потрапить під підозру поліції. А за умови існування у Югославії з січня 1929 року військово-монархічної диктатури це могло погано закінчитися для нього.

Потрібно було напевно передати лист через надійну людину, яка б виїздила до Радянського Союзу і якій він міг би цілком довіряти. Незабаром він знайшов таку особу. А згодом на контакт з ним вийшли представники радянської зовнішньої розвідки.

Ліницький розповів, що після закінчення університету працював лікарем у деяких медичних закладах, потім займався приватною практикою. Вільно володіє сербською і французькою мовами, має вже достатньо розгалужене коло клієнтів, в основному з-поміж російських білоемігрантів, деякі з яких мають високі офіцерські звання. Розповідаючи про плани на майбутнє, виокремив, що прагне повернутися на батьківщину, але перед цим хотів би принести хоча б якусь користь для радянської розвідки. Для початку якихось конкретних завдань йому не ставили, лише порекомендували розширювати коло своїх контактів серед вихідців з Росії і намагатися потрапити до членів місцевого осередку Товариства галіполійців, Росій-

Лікар Л. Ліницький

ської загальновійськової спілки (РЗВС) і Національно-трудової спілки нового покоління (НТСНП).

Це були емігрантські організації, які зібрали під своїм дахом найбільш радикально налаштованих офіцерів російської армії, котрі не сприйняли революцію 1917-го року і були готові зі зброєю в руках боротися проти радянської влади. Вони здійснювали масштабну роботу з підготовки і засилання бойовиків на територію СРСР з метою влаштування диверсій на об'єктах промисловості і транспорту, терористичних актів проти керівників радянських і партійних органів, організації контрреволюційного підпілля.

Завдяки репутації вправного приватного лікаря-практика, Леонід Ліницький швидко опинився у тому середовищі, куди його спрямовував Центр. Він став лікарем Всеюгославської спілки російських військових інвалідів, отримав доступ до помешкань високопосадових білоемігрантських офіцерів і генералів. Це дало змогу навіть без будь-якої заporуки вступити до Белградського відділення галіполійців. А туди приймали лише після заповнення спеціальних анкет, в яких детально розписувалися біографія, послужний список і обов'язковими були підписи осіб, які підтверджували викладене й виступали свого роду поручителями.

Згодом він став дійсним членом правління галіполійського товариства, а через деякий час і секретарем правління. Це дало йому можливість ознайомлюватися з усією перепискою, в тому числі конфіденційною, готувати аналітичні доповіді про діяльність товариства. Поступово він залучив до роботи помічників – дружину, тестя, інших однодумців. Зрештою, вдалося створити розгалужену нелегальну резидентуру, яка контролювала діяльність основних білоемігрантських організацій у Югославії. Завдяки одержаним відомостям про засилання в СРСР бойових груп і окремих терористів, вдавалося швидко їх виявляти й знешкоджувати. У результаті ефект від контрреволюційної діяль-

ності зводився практично до нуля, деякі напрямки роботи були паралізовані. Зокрема, припинила своє існування організація «Дружина», яка займалася переправою бойовиків через територію Румунії і діяла у тісному контакті з румунською розвідкою. Після серії провалів її просто ліквідували.

Тестя Ліницького Дракіна впровадили у місцеву фашистську організацію, яка фінансувалася німцями Репером та Янсоном, котрі, у свою чергу, мали зв'язок з Гітлером. Дракіну вдалося отримати списки осіб з числа емігрантів, які готувалися для засылання на територію СРСР із завданнями терористичного характеру, а також зібрати інформацію про них та їхні фотознімки.

Керівництво зовнішньої розвідки із задоволенням відзначало успіхи Белградської нелегальної резидентури. Без докладання особливих зусиль Центру, переважно завдячуючи проявленій Ліницьким ініціативі, тут була майже на рівному місці створена агентурна мережа, яка виявилася досить дієздатною і активною. Але все ж її керівникові не вистачало практичних навичок оперативної роботи, конспірації, проведення гострих розвідувальних операцій в умовах ворожого оточення. Він, як міг, самотужки опановував це непросте ремесло, навчаючись на власних помилках і передаючи науку своїм помічникам. Але навіть найменша помилка у такій складній справі могла призвести до серйозних неприємностей. Про це йому не хотілося думати. Але зрештою саме так і сталося. За себе він був спокійний і впевнений у собі. Слабкою ланкою, як це часто трапляється, стали нові помічники, яких довелося залучати для вирішення різноманітних завдань.

Якось заступник Ліницького без його санкції вирішив провести операцію з проникнення у квартиру до лідера Національно-трудової спілки нового покоління, щоб ознайомитися з таємними документами, які той зберігав у сейфі. Зовні все пройшло нібито нормально. Вдалося відкрити сейф і знайти в ньому важливі матеріали, які могли зацікавити Центр. Коли б не одне «але». Для участі у цій операції заступник резидента

залучив двох місцевих жителів, один із яких виявився агентом контррозвідки. У той же день всю трійцю взяли на «гарячому». Заступник Ліницького не витримав тортур і назвав усіх членів резидентури. Почалися арешти.

Леоніда Леонідовича затримали у «Російському домі», куди він прийшов на перегляд п'єси «Наталка-полтавка». Його дружина відразу від знайомої дізналася про затримання чоловіка, швидко дісталася додому і встигла знищити всі матеріали, які могли б свідчити про їхній зв'язок з радянською розвідкою.

У той вечір заарештували близько десяти помічників Ліницького. З ним поводитися особливо жорстоко, вимагаючи зізнання у шпигунській діяльності на користь радянської розвідки. Але про свою справжню роботу і своїх товаришів він не сказав жодного слова. Згодом у Центрі дізналися про арешт і передали за ґрати звістку про те, якої лінії поведінки слід дотримуватися. Відчуваючи підтримку і з думкою, що його не залишать у біді наодинці з суворими законами країни перебування, Ліницький став усе наполегливіше займати наступальну позицію. У своїх поясненнях він зазначав: «Ми, як самостійна політична організація, винятково із любові до своєї батьківщини і прагнення її мирного розвитку, вирішили боротися з терористичною діяльністю окремих керівників білої еміграції. Інформацію про їхню негативу суть і злочинні наміри ми хотіли донести до світової громадськості і своєї держави, вихідцями з якої ми є. Жодної шкоди Югославії ми не заподіяли і не намагалися заподіяти. Навпаки, ми хотіли продемонструвати, що деякі реакційні білоемігрантські організації своєю діяльністю дискредитують і саму Югославію, використовуючи її територію як плацдарм для підготовки всіляких провокацій».

Крім цього, Ліницький вдало спланував і реалізував ще одну задумку, яка сплутала всі карти протилежній стороні. Під час слідства він навмисне серед учасників своєї організації назвав кількох відомих білоемігрантських діячів, які нібито

допомагали йому в одержанні конфіденційної інформації. Насправді ж так і було: вони підтримували хороші ділові та дружні стосунки, лише не знали, що мають справу з радянським розвідником. У результаті керівництво РЗВС попалося на гачок і почало провадити власне розслідування. Взаємні підозри зробили свою справу: обстановка в середовищі білоемігрантів стала нервовою, вийшла за межі Югославії. На судовий процес звернули увагу Ліга Націй і преса. Почали з'являтися публічні вимоги притягнути до суду представників білої еміграції за проведення терористичної діяльності.

У цій ситуації вже не можна було вчинити якесь таємне судилище над затриманими. За допомогою адвокатів Ліницький вміло відкидав більшість обвинувачень. Суд визнав провину його і помічників тільки у незаконному проникненні в помешкання і викраденні документів з сейфу та веденні пропаганди, що нібито завдало шкоди Югославії. Леонід Леонідович був засуджений до 2 років і 8 місяців каторжних робіт, його заступник – до одного року ув'язнення, тесть Дракін – до шести місяців.

Леонід Леонідович повністю відбув термін ув'язнення. Уже під час перебування за ґратами він одержав повідомлення про надання йому радянського громадянства. Центр намагався його всіляко підтримувати і не залишати наодинці з численними проблемами. Буквально за кілька днів до звільнення була отримана інформація про те, що керівництво білоемігрантських організацій прийняло рішення: живим Ліницького з території Югославії не випускати. Проти нього готувався терористичний акт. Щоб цьому запобігти, вдалося організувати його виведення в іншу країну на приватному літаку відразу після виходу з в'язниці. А вже звідти він без особливих труднощів прибув до Москви.

Та радість повернення була недовгою. Ішов 1938-й рік. Загальна обстановка підозрілості, пошуку ворогів народу, шпигунів не могла не позначитися і на долі Ліницького. Та йому ще пощастило – вдалося уникнути арешту і репресій, яким було

Л. Ліницький під час війни

піддано сотні колег по розвідувальній роботі за кордоном.

– Рекомендуємо вам їхати до Харкова, де мешкає ваша сім'я, і влаштуватися на роботу у лікарню за спеціальністю, – сказали йому на Луб'янці. – По лінії зовнішньої розвідки використовувати вас немає можливості.

Новий удар долі спіткав Ліницького на Харківщині. Він дізнався, що його матір було заарештовано і розстріляно у 1937 році як польську шпигунку. Шпигунство, робота на іноземну розвідку, зрада інтересів батьківщини – все це не вкладалося у нього в голову і тим більше абсолютно не пов'язувалося з рідною матір'ю, яка була дуже далекою від цих питань. Відчуваючи і власну провину за те, що сталося, він не міг заспокоїтися і почав писати листи й клопотання в різні інстанції. Лише в 1940 році йому повідомили, що справу переглянуто. З'ясувалося, що матір було звинувачено за неправдивим доносом, і її повністю реабілітовано.

Леонід Леонідович упродовж кількох років працював лікарем у другій Харківській міській лікарні, потім у військовому госпіталі. Тут його і застала війна. На прохання відправити його на фронт, він одержував одну відповідь: ви тут потрібніші. Та Ліницький не залишає спроб потрапити на фронт і пише емоційний рапорт на ім'я начальника 4-го управління НКВС СРСР Павла Судоплатова: «Вважаю, що мені, досвідченому і випробуваному розвіднику, старому лікарю, знайомому з радіосправою, мотоциклом, парашутом, чекістськими дисциплінами, який пройшов два курси з підривної справи, фізично здоровому, загартованому, готовому до будь-яких небезпек і випробувань, можна було б знайти

інше застосування, ніж у нинішній суворий час працювати військовим лікарем тилового госпіталю, де мене оточують одні жінки та інваліди...» Таку заяву написала і дружина.

На них звернули увагу і запропонували виконувати завдання в тилу ворога у складі однієї з розвідувально-диверсійних груп. Ліницькі дали згоду без вагань. Почалися нові тренування і заняття, участь у бойових діях. А згодом виникла необхідність направлення їх до Югославії, де широко розгорнувся партизанський рух. Однак зважаючи на те, що дружина була вагітною, Ліницького відправили на завдання одного. Він десантувався на парашуті, налагодив контакти з партизанами, зі своїми старими пацієнтами, знайомими по роботі на фабриці, друзями, з якими заприятелював під час відбуття покарання у в'язниці, де він вступив до лав комуністичної партії Югославії.

Розвідувальна робота Ліницького в Югославії тривала аж до визволення цієї країни і була високо оцінена керівництвом. Потім він повернувся до Москви. А згодом був знову направлений за кордон для роботи з нелегальних позицій. Спочатку з сім'єю мешкав у Югославії під виглядом серба, освоюючи нову легенду і готуючись до переїзду в іншу країну. Та плани Центру змінилися. Його відкликали до Москви і направили в Індію для проведення розвідувальної роботи під дипломатичним прикриттям. Через деякий час нове відрядження – до Китаю. Як розвідник-нелегал він діяв у Харбіні за досить складних умов. Величезне напруження, постійні нервові стреси, старі рани, робота без відпочинку – все це в якусь мить боляче вдарило по колись сильному організму розвідника, і серце не витримало.

На початку 1954 року полковник Ліницький раптово помер на бойовому посту від серцевої недостатності. Однак до останніх днів він намагався бути корисним своїй країні, яка у далекі 1930-ті роки повірила йому і відгукнулася на щиро протягнуту руку з-за кордону.

Комісар бронепоезда «Свобода або смерть»

Абрам Ейнгорн з тих, кого раніше називали полум'яним революціонером. Він був активним, енергійним, красномовним, надзвичайно контактним і компанійським, умів швидко знаходити спільну мову з будь-яким співбесідником, любив бути в центрі уваги і не терпів довго сидіти на одному місці. Де б він не знаходився, життя навколо нього постійно вирувало, а він умів вдало при-

Абрам Ейнгорн

вносити у нього своєрідний і неповторний одеський колорит. Здавалося б, на перший погляд, що з такими рисами характеру аж ніяк не можна йти в нелегальну розвідку, де потрібно бути непримітним у загальній людській масі і не привертати до себе зайвої уваги. Та він на своєму прикладі зламав усі усталені стереотипи. Хоча, з іншого боку, нелегальна розвідка – це та своєрідна й утаємничена сфера діяльності, де не завжди

можна і потрібно діяти за усталеним шаблоном.

Народився Абрам Йосипович Ейнгорн 20 серпня 1899 року в Одесі у сім'ї робітника. У чотирнадцятирічному віці пішов батьківським шляхом – влаштувався слюсарем з обробки металу на завод. Там у середовищі прогресивної заводської молоді швидко поринув у революційну діяльність, вступив до лав РСДРП(б), став членом ЦК Спілки соціалістичної робітничої молоді в Одесі. У січні 1918 року бере активну участь у збройному повстанні, в результаті якого встановлюється радянська влада в місті. Під час громадянської війни воював з білогвар-

дійцями, махновцями, австро-німецькими інтервентами. За ідейну твердість і хоробрість Абрам заслужив повагу і прихильність матросів бронепоезда «Свобода або смерть», на якому він був комісаром і де його чомусь називали просто Тарасом. Це ім'я пізніше він візьме собі за оперативний псевдонім.

Навесні 1919 року Абрам Ейнгорн став начальником оперативного відділу Одеської губчека. Як захопили місто білогвардійці, перейшов у підпілля, і тоді вперше пішов у розвідку в тил денікінських частин. Після поновлення радянської влади продовжив службу в Одеській надзвичайній комісії. У 1920 – 1921 роках боровся з басмачами у Туркестані, потім служив у Розвідувальному управлінні штабу Збройних Сил України і Криму. У цей час виїздив у закордонні відрядження в Румунію, Бессарабію і Польщу.

Перші результати роботи А. Ейнгорна привернули до нього увагу керівництва. Стало очевидним, що він має всі якості і схильності до призначення на вищі посади, єдине, що бракувало йому, – хорошої системної підготовки й освіти. Та це він швидко надолужив у Військовій академії РСЧА, де він навчався на Східному факультеті у 1922 – 1924 роках. Після цього по лінії Комінтерну нелегально виїздив у Туреччину, Грецію, Палестину, Францію, Німеччину та інші країни, де виконував окремі завдання, зустрічався з потрібними людьми.

У 1925 році А. Ейнгорна взяли на службу в Іноземний відділ ОДПУ, де він проявив себе повною мірою на закордонній роботі. У будь-якій країні він почувався невимушено і впевнено, чому сприяло і знання ним англійської, французької, німецької, італійської мов і фарсі. У 1926 – 1927 роках він разом з дружиною Елеонорою перебував в Італії у складі легальної резидентури. Там працював в основному по лінії науково-технічної розвідки. Потім протягом півтора року у центральному апараті зовнішньої розвідки займався організацією роботи і створенням агентурних позицій у Персії й Індії. А у 1928 році сам виїхав у

той регіон під виглядом латвійського громадянина, в Ірані започаткував невеликий бізнес, став співвласником автомобільного гаража. Його часто можна було зустріти на маршруті Ханакін – Басра – Багдад, де він нібито вирішував якісь бізнесові питання. Але про те, чим він займався насправді, знали лише в Центрі.

Коли здійснювався добір розвідників для роботи у США з нелегальних позицій в умовах відсутності дипломатичних стосунків між двома державами, з-поміж інших вибрали Абрама Ейнгорна. За океаном він виступав як бізнесмен, який займався вивченням ринку і можливою закупівлею машин і обладнання нібито з метою відкриття власного представництва в Ірані або на Близькому Сході. Особливу зацікавленість він проявив до продукції фірми «Паккард». Радянську сторону цікавила технологія виробництва дизельних моторів, але американці ретельно оберігали ноу-хау і не хотіли ними ділитися ні за які гроші. Розвіднику ж знадобилося лише пару тисяч доларів, щоб роздобути необхідні креслення і рецепт виготовлення сталі.

У той час, як радянські розвідники на території Чехії безуспішно намагалися у цей період одержати інформацію про виробництво нових видів озброєнь на заводах «Шкода», у Пльзень прибув нікому невідомий американець і досить швидко вирішив усі питання. Згодом Головне артилерійське управління Наркомату оборонної промисловості у Москві одержало важливі креслення нової техніки. Після повернення до США А. Ейнгорн добув і переслав у Центр повний комплект креслень одного з нових військових літаків, сконструйованих І. Сікорським, а також інформацію про технологію переробки нафти, економічний ефект від впровадження якої був оцінений у мільйон доларів.

Під час перебування у США Ейнгорн неодноразово для виконання завдань Центру виїздив до Китаю і Японії для організації імпорту американських військових товарів і подальшої їх доставки в СРСР. Неабияке сприяння у ході виконання цього завдання відіграли рекомендаційні листи, які він привіз з собою

від солідних американських наукових, добродійних і місіонерських організацій, редакцій газет, зокрема впливової «Нью-Йорк Таймс», столичної організації Демократичної партії і навіть від губернатора одного із штатів. Таке вміння швидко обростати впливовими зв'язками викликало справжній подив і повагу у його кураторів з центрального апарату зовнішньої розвідки.

Абрам Ейнгорн виконав ще одне дуже важливе завдання Центру. Він розшукав у США і поновив зв'язок з Яковом Голосом, який згодом став одним з найуспішніших і найрезультативніших агентів-груповодів радянської розвідки у довоєнний період. Ейнгорн прийшов прямо в офіс туристичної фірми, якою володів Яків Голос, назвався Террасом Генрі, і коли вони залишилися наодинці, передав конверт. У ньому лежав звичайний чоловіча краватка синього кольору в білий горошок. «Ви його забули в Москві у номері готелю «Національ», – сказав відвідувач. Це була дійсно краватка Я. Голоса, але його він не забув, а спеціально передав співробітнику Іноземного відділу перед виїздом до США, і це був пароль для поновлення зв'язку. А. Ейнгорн не лише встановив перший контакт з Я. Голосом у США, а й поставив перед ним важливе завдання Центру щодо добування справжніх американських документів, у першу чергу закордонних паспортів. Згодом воно було успішно виконане. Одночасно через іншого свого агента, радника низки фірм і уряду США з питань діяльності радянського ринку, Ейнгорн добув бланки американських і канадських документів, частина з яких мала австрійські і німецькі візи. Вони були передані у Центр і використані у роботі з документального забезпечення діяльності розвідників-нелегалів.

Ейнгорн залучив до розвідувальної роботи ще одну особу, яка пізніше стала відомою розвідницею, – Кітті Харіс. Вона народилася в Лондоні у сім'ї вихідців з Росії. Перебравшись до США, вона вийшла заміж за члена американської компартії і згодом сама вступила до лав партії. За завданням Комінтерну

вона неодноразово виїздила за кордон, нелегально перевозячи документи, гроші і партійну літературу для підтримки прогресивних рухів в інших країнах. Ейнгорн заарештував її, познайомився і в 1931 році залучив до роботи на радянську зовнішню розвідку. Пізніше вона кілька разів приїздила до Москви, де навчалася роботи в нелегальних умовах, зокрема під керівництвом Фішера-Абеля, плідно працювала в Німеччині, Франції, Англії, США, Мексиці та інших країнах спільно з радянськими розвідниками Дмитром Бистрольотовим, Теодором Маллі, Василем Зарубіним, була зв'язковою у членів «кембриджської п'ятірки», а у 1951 році у Москві її заарештували і два роки утримували у в'язниці за якимись надуманими звинуваченнями.

Непросто складалася подальша доля і Абрама Ейнгорна. Після повернення у 1934 році зі США він деякий час працював у центральному апараті зовнішньої розвідки, потім був призначений заступником начальника Управління НКВС по Приморській області, де керував розвідувальною роботою проти Японії, Китаю і США. У 1936 – 1937 роках працював на різних посадах в УНКВС по Московській області і в Контррозвідальному відділі ГУДБ НКВС СРСР.

21 березня 1937 року Абрама Ейнгорна заарештували за звинуваченням у троцькізмі, шпигунстві на користь Німеччини і зв'язках з «ворогами народу». Він усе заперечував і вимагав особистої зустрічі з наркомом НКВС М. Єжовим. Втім, ніхто ці вимоги і не збирався виконувати, а репресивна машина невпинно робила свою справу. Після двох років утримання у внутрішній в'язниці НКВС на Луб'янці, Бутирській і Суханівській в'язницях, психологічного тиску й катувань він підписав якісь папери і 21 червня 1939 року був засуджений до 8 років виправно-трудових таборів. Покарання відбував у далекосхідних таборах.

Влітку 1945 року А. Ейнгорна звільнили, але до Москви повернутися не дозволили. Він деякий час працював техніком у місті Александров Володимирської області, начальником відді-

А. Ейнгорн

лу постачання в одній з організацій у Мантуровському районі Костромської області. Неодноразово доби- вався поновлення в партії, писав листи в різні інстанції з проханням переглянути його справу. Однак у 1949 році знову був заарештований і у тому ж році Особливою нарадою МДБ СРСР засуджений до заслання на довічне поселення у Красноярському краї. Після смерті Сталіна його справа була переглянута. У листопаді 1954 року А. Ейнгорн за

рішенням суду був реабілітований, а в січні 1955 року понов- лений у партії. Та за новим статусом він прожив недовго. Через тиждень після цієї звістки помер.

На полюванні з диктатором Парагваю

Михайло Філоненко і його дружина Ганна Камає- ва вписали настільки яскраві сторінки в історію радянської нелегальної розвідки, що коли під час зйомок телефільму «Сімнадцять миттєвостей весни» режисеру і акторам знадобилися для консультації реальні розвідники, які жили і результативно діяли за кордоном у складних умовах, то керівництво КДБ СРСР зупинило свій вибір саме на них. У 1950-х роках подружжя створило розгалужену агентурну мере- жу у країнах Південної і Латинської Америки, завдяки чому у Центр регулярно надходила важлива інформація про військові бази США, передислокацію стратегічних військових з'єднань, плани превентивних ядерних ударів по Радянському Союзу, відомості про зміну політичної обстановки. М. Філоненко до- бився визнання успішного бізнесмена, його радо приймали у

впливових колах Аргентини, Парагваю, Мексики, Бразилії, Уругваю, Колумбії, Чилі, він зумів проникнути в оточення бразильського президента Кубичека, потоваришувати з письменниками Жоржи Амаду, Адаглісою Неру, парагвайським диктатором Стресснером і багатьма іншими відомими й впливовими особами. Про зацікавленість Центру в оперативному одержанні унікальної інформації від розвідників-нелегалів свідчить те, що для забезпечення надійного зв'язку з ними до складу радянської китобійної флотилії, яка здійснювала промисел біля берегів Антарктики, було споряджене спеціальне судно.

Михайло Філоненко
і Ганна Камаєва

Історія їхнього життя і роботи у розвідці є надзвичайно насиченою багатьма цікавими епізодами, романтичною, драматичною, сповненою ризику і непередбачуваних поворотів. До зустрічі у приймальні Георгія Жукова в перші роки війни кожен з них пройшов свій шлях. Михайло Іванович Філоненко народився 10 жовтня 1917 року у місті Біловодськ на Луганщині у робітничій сім'ї. З дитинства знав, як нелегко батькам заробляти на проживання, а згодом і

сам у 15-річному віці пішов працювати на шахту. А під землею Михайло мріяв про небо і авіацію. Жадібно вчитуючись у рядки газетних повідомлень про польоти і рекорди легендарного Валерія Чкалова та інших радянських льотчиків, він подумки і себе бачив за штурвалом літака.

Для здійснення мрії йому довелося здобути середню освіту без відриву від виробництва. У 1934 році він нарешті став курсантом авіаційного училища у місті Тушино Московської області. По навчанню його направили на оборонний завод № 22

у Москві. Там на нього звернули увагу представники органів держбезпеки, і у 1941 році він став співробітником Московського управління НКВС. З початком війни його зараховують до 4-го управління НКВС, яке займалося організацією розвідувально-диверсійної діяльності в тилу ворога. У 1941 – 1942 роках командував розвідувально-диверсійним загonom «Москва», який здійснював рейди у Підмосков'ї. За виконання розвідувальних завдань, знищення комунікацій і живої сили вермахту в дні оборони столиці країни він одержав свій перший орден Червоного Прапора з рук Георгія Жукова. Після нагородження М. Філоненко вийшов з кабінету і побачив у приймальні симпатичну дівчину у військовій формі, яка йому одразу запала в душу. Пізніше він дізнався, що вони служать в одному управлінні, яке очолював Павло Судоплатов, а потім випала нагода і познайомитись.

Ганна Камаєва до війни працювала ткалею на московській фабриці «Красная заря», потім, за направленням комсомольської організації, потрапила на службу в органи держбезпеки, в Іноземний відділ. На новому місці зарекомендувала себе сумлінним, грамотним, цілеспрямованим працівником і невдовзі потрапила до складу Особливої групи при НКВС СРСР, членів якої у перші місяці війни готували до виконання спеціальних завдань у разі окупації Москви. З-поміж інших членів групи вона мала брати участь у замаху на Гітлера, якби він з'явився у столиці Радянського Союзу. Пізніше вона навчалася у Свердловській школі НКВС, потім молоду розвідницю переправили до Мексики, де вона спільно з іншими колегами брала участь у підготовці звільнення із в'язниці Рамона Меркадера, який відбував покарання за убивство Троцького. Але тоді цю операцію відмінили, і Ганна повернулася на батьківщину.

За війни Михайлові Філоненку не часто вдавалося бачитися з Ганною. Після участі в обороні Москви його, з урахуванням знання місцевості, української мови і наявності минулих зв'язків, направили у рідну Україну. Упродовж деякого часу він

був одним із керівників спецрезидентури «Олімп», яка збирала інформацію про ворога у Києві і Київській області. Восени 1943 року командування Радянської Армії одержало від нього відомості про обстановку на Правому березі Дніпра і про оптимальні ділянки для форсування річки. Під час виконання розвідувальних завдань Філоненко підтримував контакти з партизанськими загонами Ковпака, Федорова, Медведєва. Потім його переправили у Польщу, де він невдовзі отримав тяжке поранення у ногу, яке давало про себе знати упродовж усього життя.

У перший післявоєнний рік Михайло з Ганною одружилися і вже ніколи не розлучалися. Вони думали, що найстрашніші випробування лишилися позаду, але тоді ще навіть і не здогадувалися, які нові несподіванки їх очікують на життєвому шляху. У 1947 році їх направили на навчання у 101-шу (розвідувальну) школу, де за індивідуальною програмою готували для роботи за кордоном як розвідників-нелегалів. Крім англійської і португальської їм довелося ще у повному обсязі вивчити чеську мову, адже, згідно з легендою, вони мали видавати себе за чеських емігрантів. Однією з особливостей підготовки було те, що разом з ними за кордон мав виїхати син Павло, якому виповнилося лише чотири роки і якому належало підтверджувати один з пунктів ретельно розробленої легенди. Його також довелося навчати іноземним мовам і розповідати різноманітні історії, щоб за кордоном не виникло жодних непорозумінь. Це був чи не перший випадок в історії радянської зовнішньої розвідки, коли разом з дорослими до роботи за кордоном в особливих умовах готували і малолітніх дітей.

Після завершення підготовки Філоненки зробили кілька нетривалих поїздок країнами Латинської Америки, щоб при звичаїтися до закордонного життя і місцевого колориту. Потім, перед остаточним виведенням за кордон, з ними особисто зустрівся В'ячеслав Молотов, який тоді керував Комітетом інформації при МЗС СРСР – об'єднаним органом зовнішньої і військової

розвідок, який існував у 1949 – 1952 роках. Під час бесіди він акцентував увагу на особливості їхньої місії, яка полягала у проникненні у вищі урядові й бізнесові кола латиноамериканських країн з тим, щоб потім з накопиченим багажем знань, досвіду і зв'язків перебратися на територію США для організації агентурної роботи. У той час радянська розвідувальна мережа у Сполучених Штатах після активного полювання за атомними секретами зазнала серйозних втрат, тому вживалися заходи для створення нових позицій через інші країни.

У листопаді 1951 року розвідники перейшли радянсько-китайський кордон і поселилися у Харбіні. Там у них народилася донька, яку вони, як «справжні чехи», похрестили у місцевому католицькому костьолі. Потім переїхали до Шанхаю, а вже звідти на початку 1955 року подалися до Бразилії. Таким був довгий шлях до визначеного Центром місця їхнього перебування.

Через нестачу комерційного досвіду Михайлові Філоненку спершу ніяк не вдавалося налагодити власний бізнес. Його спроби одна за одною зазнавали краху, і йому доводилося докладати неймовірних зусиль, щоби навіть просто прогодувати сім'ю. Але удача була на його боці. Якимось він вдало зіграв на торговельній біржі, і зароблених грошей вистачило на те, щоб стати власником солідної компанії. Ще рік знадобилося для того, щоб комерційна фірма стала давати солідний прибуток. А коли він став успішним бізнесменом і мільйонером, з'явилися можливості для поїздок різними країнами, встановлення потрібних контактів, збирання інформації, яка цікавила Центр.

Скупі відомості, які є у відкритих виданнях про результати їхньої роботи, дають можливість скласти лише загальне враження про те, чим їм доводилося займатися. Розвідники створили розгалужену мережу, від якої одержували відомості політичного, економічного, військово-стратегічного характеру. Крім цього, Михайло Філоненко, за характером товариський, контактний, цікавий співбесідник з розвинутим почуттям гу-

мору, ерудована і всебічно розвинута людина, легко зав'язував знайомства і входив у довіру до представників політичної, військової, бізнесової еліти. Зокрема, серед його друзів був міністр оборони Бразилії.

Коли керівництво радянської розвідки поставило завдання отримати відомості про місця поселення і переховування нацистських злочинців на території Парагваю, М. Філоненко знайшов можливість, щоб познайомитися з парагвайським диктатором Альфредо Стресснером. Розвідник у потрібний момент продемонстрував своє вміння влучно стріляти з пістолета і рушниць. Стресснер, небайдужий до зброї, проявив інтерес до іноземного комерсанта, неодноразово у його товаристві виїздив на полювання на крокодилів і щоразу захоплювався його влучною стрільбою. Під час бесід у невимушеній обстановці Філоненко мав можливість дізнаватися про те, що цікавило Центр у цій країні.

Одна із проблем, яка стояла перед розвідкою у період перебування розвідників-нелегалів Філоненків за кордоном, полягала у забезпеченні надійного, оперативного і безперервного зв'язку. Після того, як один зі зв'язкових зарекомендував себе не кращим чином і за наполяганням Михайла Івановича був відкликаний на батьківщину, Центр вирішив перейти у роботі з ними на радіозв'язок. Але навіть компактна радіостанція не могла забезпечити прямий зв'язок з Москвою, країни відділяла дуже велика відстань. Тому спеціально до складу радянської антарктичної китобійної флотилії було включено судно з відповідною апаратурою, яке отримувало зашифровані розвідниками повідомлення і ретранслювало їх далі у Москву. Заради регулярного надходження важливих відомостей керівництво радянської зовнішньої розвідки пішло навіть на такі значні витрати. І це свідчило як про високий рівень роботи самих розвідників, так і про вагу й авторитет розвідки у державі.

Однак постійна нервова робота згодом дала про себе взнаки. У Михайла Філоненка стався інфаркт, і Центр при-

йняв рішення про повернення розвідників на батьківщину. Для цього були розроблені спеціальна операція і певний маршрут. Всі свої напрацювання і агентуру вони передали іншим розвідникам, які успішно продовжили почату ними роботу без жодних збоїв і провалів.

Після повернення до Радянського Союзу головною була проблема адаптації дітей, які взагалі не знали рідної мови батьків. У Бразилії Ганна народила третю дитину. Історія про те, як вона народжувала за кордоном, згодом дуже зацікавила режисера Тетяну Ліознову і актрису Катерину Градову на зйомках кінофільму «Сімнадцять миттєвостей весни». Вони неодноразово зустрічалися і розпитували їх про роботу за кордоном, поведінку у різних ситуаціях, про ризик у роботі розвідника, про те, як вдавалося знімати нервові напруження. Не в останню чергу завдяки такому тісному спілкуванню вдалося правдиво відтворити на екрані образи розвідників.

Після курсу лікування і реабілітації полковник Філоненко продовжив службу у центральному апараті зовнішньої розвідки на посаді заступника начальника відділу, що займався підготовкою розвідників-нелегалів. У цьому ж підрозділі працювала і його дружина. У 1963 році вони були звільнені у відставку. Михайло Іванович пішов із життя у 1982 році, Ганна Федорівна – у 1998 році. Лише під час прощання з розвідниками колеги дізналися про те, чим вони займалися за кордоном, окремі епізоди їхньої насиченої професійної кар'єри і про високі нагороди, якими вони були відзначені. Михайло Філоненко був нагороджений орденом Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, багатьма медалями, його дружина – орденом Червоної Зірки, двома медалями «За бойові заслуги» та іншими. Але й сьогодні ще далеко не всі матеріали, пов'язані з їхньою роботою за кордоном, розсекречені.

Власники салону краси

У 60-ті роки минулого століття у столиці однієї з великих африканських країн господарями елітного салону краси, який швидко завоював популярність у представників дипломатичного корпусу, дружин членів уряду, бізнесменів, були радянські розвідники-нелегали кияни Борис і Олена Бейми. Керівництво розвідки високо оцінювало добути ними відомості по колишній англійській колонії, яка щойно одержала незалежність і за вплив на яку СРСР наполегливо борювався з Англією та США.

Борис Бейм

Борис Исаакович Бейм народився у 1923 році у Києві в родині службовців. Його батько до революції служив у царській армії, потім перейшов на сторону червоних, у громадянську воював у дивізії Щорса, був нагороджений орденом Червоного Прапора. В 1930-ті роки – перший директор центрального гастроному на Хрещатику.

З 1941 по 1945 рік Борис Бейм брав участь у війні. Демобілізувався із Далекосхідного фронту у званні старшого лейтенанта. По війні, маючи за плечима лише вісім місяців прискорених курсів танкового училища, вирішує здобути вищу освіту. У Київському педагогічному інституті, де Борис Бейм хотів навчатися на факультеті перекладачів, заняття вже почалися. Але як виняток, оцінивши велику наполегливість і бойові нагороди – два ордени Червоної Зірки, його все ж таки зарахували на перший курс.

В інституті він закохався у свою однокурсницю і ровесницю Олену Володимирівну Брайловську. Вона також була киянкою, з родини військовослужбовців (дід до революції служив

Олена Бейм

у Києві в чині генерала медичної служби, батько – завідувачем військовою кафедрою одного з київських інститутів). У день складання останнього державного іспиту вони зареєстрували шлюб і, попри те, що були киянами, поїхали за розподілом у Донецьк. Викладали в школі англійську, потім Борис став директором школи.

Тут на них звернули увагу співробітники зовнішньої розвідки і, з урахуванням їхніх особистих і ділових якостей та досконалого володіння іноземною мовою, зробили пропозицію працювати удвох за кордоном по лінії нелегальної розвідки. Вони дали згоду.

Та спочатку – спецпідготовка в Москві. Треба було опанувати премудрості конспірації, виявлення зовнішнього спостереження. Їх навчали приймати радіограми і розшифровувати їх, підбирати місця для проведення тайникових операцій, закладати тайники і вилучати з них передачі, інструктували, як поводитися під час провалу.

До виїзду в Африку, в основну країну перебування, вони чотири роки прожили в Європі, змінили дві країни, виконали низку завдань і, що досить важливо, «закріпили» свою легенду й залишили реальні сліди, які підтверджували їхнє існування за новими документами. Відповідно до легенди, його батьки колись емігрували з Європи в Латинську Америку, там Борис і народився. Коли виповнилося п'ять років, повернулися назад. У роки війни батьки подружжя загинули чи зникли безвісти.

До Африки подружжя приїхало в перші ж дні після здобуття їхньою новою країною перебування незалежності від англійського колоніального правління. Ще навіть не було встановлено дипломатичних відносин з СРСР. Центр цікавила будь-яка

інформація про настрої у вищих урядових колах, зовнішньо-політичні плани, орієнтації конкретних високопоставлених чиновників на США, Англію чи Радянський Союз. Хрущов мав намір сприяти побудові в цій країні африканського соціалізму, а це потребувало чималих матеріальних і дипломатичних зусиль, достовірної і регулярної інформації. Окрім розвідників, які діяли під прикриттям, на це націлили й розвідників-нелегалів. Ними і мали стати Борис та Олена Бейми, які в Центрі значилися під псевдонімами «Фрам» і «Вікторія».

За легендою, вони приїхали туристами. Країна їм нібито дуже сподобалася, і вони вирішили залишитися, започаткувавши якусь свою справу. Незабаром їм пощастило недорого орендувати котедж, який потребував ремонту. Приміщення для офісу спеціально підбирали в центрі міста, у престижному районі, щоб було зручніше приваблювати потрібних клієнтів. Подружжя задалегідь визначилося, що це буде салон краси. Ще перебуваючи в Європі, Олена пройшла навчання і отримала диплом у сфері лікувальної косметології, а також устигла набути непогану практику. Борис опанував премудростей масажу.

Незабаром вони відкрили салон краси «Хелена» (на честь Олени Володимирівни). Його господарка – чарівна, ерудована, сучасна, товариська й привітна жінка – дуже швидко завоювала популярність у місцевої ділової й політичної еліти, а її чоловік здобув репутацію умілого масажиста і неперевершеного оповідача анекдотів.

Їхній офіс знаходився у фешенебельному будинку, який належав одній з найбагатших людей у країні. Зібравши про власника необхідні відомості, розвідники-нелегали досягли помітних успіхів у налагодженні з ним хороших ділових стосунків. Згодом вони стали чи не єдиними з усіх клієнтів-орендарів, для яких він знаходив привітну посмішку і обов'язково щоразу під час зустрічей зупинявся, щоб поцікавитись, як ідуть справи, чи задоволені приміщенням, іноді запрошував на каву. Таке своєрідне «загравання» з ним було невинним. Адже крім того,

що він мільйонер і входив до бізнес-еліти країни, він ще й був членом парламенту. А це давало неоціненні можливості вивідувати через нього важливу інформацію суспільно-політичного та економічного характеру, про що періодично надходили запити від керівництва розвідки.

Успішно владнавши всі формальності, Борис Бейм терміново вилетів до Швейцарії для закупівлі необхідного обладнання і препаратів. Саме це згодом стало одним із чинників популярності їхнього салону. Ніхто в столиці країни – а тоді вже діяли п'ять-шість аналогічних салонів – не мав такого сучасного обладнання. Хоча, звісно ж, найбільше сприяли популярності майстерність господарів, їхня непересічність, товариськість, приязність і те, що вони були європейцями. В інших салонах в основному працювали аборигени.

Через кілька місяців до них пішла солідна клієнтура: представники дипломатичного корпусу, у тому числі посли, дружини членів уряду, великі бізнесмени. Доводилося тримати планку високо, самим вести відповідний спосіб життя, давати рекламу в дорогі видання, відвідувати престижні клуби, запрошувати гостей... На території орендованої садиби був занедбаний, забур'янений тенісний корт. Вирішили дати йому раду і не пошкодували. Незабаром у вихідні тут почали дедалі частіше з'являтися американці, англійці, італійці та інші дипломати, в яких у невимушеній обстановці легше розв'язувалися язики.

Особливо корисною для «Вікторії» й «Фрама» стала поява в салоні нової постійної клієнтки. Нею виявилася особистий секретар президента країни, за сумісництвом – радник з питань етикету й вихователь його дітей, яка проживала на території резиденції глави держави, відала облаштуванням його побуту й офіційних прийомів. Таке знайомство було величезною удачею для розвідників. Вони отримували найсвіжішу інформацію про оточення президента практично з перших рук. Скажімо, Центр цікавили причини розбіжностей між президентом і лідером

правлячої партії, між президентом і віце-президентом. Їм вдалося це з'ясувати. Або відомості про те, хто має найреальніші шанси перемогти на майбутніх виборах і на кого варто робити ставку. Не кажучи вже про те, що маса найрізноманітнішої важливої інформації мимохідь текла в їхні руки. Зокрема, важливи-ми були відомості про методи роботи місцевої контррозвідки, що безпосередньо стосувалося питань їхньої особистої безпеки.

До деяких високопосадових клієнтів, на їх настійну вимогу, Борису й Олені доводилося їздити додому. Одним з таких був колишній аташе з питань торгівлі американського посольства, що звільнився зі служби й зайнявся бізнесом. Чим більше з ним спілкувалися, тим виразніше складалося враження, що нелегали мають справу зі своїм колегою по ремеслу. Інформацію про американця, його минулу роботу в Європі й СРСР повідомили в Центр і одержали відповідь: «Будьте дуже обережні. Містер Н. має причетність до американських спецслужб».

Незабаром, після закінчення шести років перебування в Африці, Центр ухвалив рішення про згортання роботи «Фрама» й «Вікторії». У Москві їх чекав сюрприз – хоч і маленька, але окрема двокімнатна квартира. Купили якісь меблі, холодильник, теле-

візор, і тільки встигли поставити на вхідні двері новий замок, як надійшла команда на виїзд в іншу країну.

Потім були нові поїздки, вихід на пенсію, переїзд у Київ. Єдине, що не встигли за роботою – завести дітей. Вечорами вони іноді діставали слайдоскоп і продивлялися власноруч зроблену в Африці колекцію слайдів. Тільки на них була одна природа й визначні пам'ятки, а все життя в розвідці так і залишилося за кадром.

Б. Бейм у останні роки життя

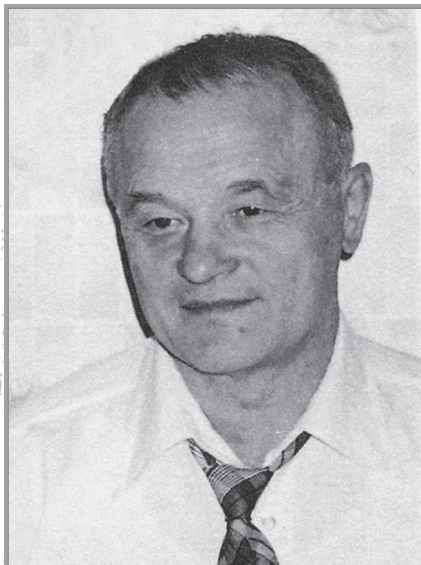
Олени Бейм не стало у 1992 році, а її чоловіка – у 2005 році. Він був похований з усіма військовими почестями на Байковому кладовищі. В останню дорогу його проводжали і співробітники Служби зовнішньої розвідки України.

Фатальна явка в Копенгагені

Упродовж багатьох років у центральному апараті радянської зовнішньої розвідки досить скептично ставилися до історії розвідників-нелегалів Вадима Михайловича і Лариси Василівни Майорових, яку вони розповіли про свій арешт, перебування в аргентинській в'язниці, про втечу з таємної вілли ЦРУ під Вашингтоном. Провину за провал керівництво поклало на нелегалів, їх виключили з партії, позбавили усіх нагород, звільнили з роботи і заборонили проживати в Москві.

Лише через двадцять років випадково з'ясувалося, що їх міг видати перебіжчик і колишній співробітник радянської розвідувальної резидентури в Данії Олег Гордієвський, який тоді епізодично контактував з ними під час їхнього проїзду через Копенгаген. Після цього справу Майорових було переглянуто, їм повернули нагороди, дали можливість повернутися на проживання у столицю, зняли всі підозри і встановлені раніше обмеження. Хоча стверджувати, що стосовно будь-якого розвідника, який потрапив за кордоном у компрометуючу або іншу підозрілу ситуацію, взагалі не лишається якихось підозр навіть після всіх перевірок, було б перебільшенням. Центр завжди залишає за собою право на сумнів, і кожен розвідник про це прекрасно знає.

Звісно, що у далекому 1951 році випускник Катеринопільської середньої школи Київської області Вадим Майоров про ці та інші особливості своєї майбутньої професії не знав і навіть

Вадим Майоров

не здогадувався. Коли старший брат, пропонуючи йому йти на службу в органи держбезпеки, поцікавився, чим йому хотілося б більше займатися, слідчою чи оперативною роботою, Вадим відповів, що він не розуміє різниці між ними. На той час брат працював у Києві в МДБ УРСР. Батько ж свого часу закінчив курси слідчих Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) і близько десяти років працював у органах безпеки, а потім перейшов на прокурорську роботу. А дід Вадима по маминій лінії працював кучером у ВНК. Так що вимальовувалася своєрідна трудова династія.

Народився Вадим Майоров 2 лютого 1932 року в Умані. Через два роки батько забрав сім'ю і переїхав до Росії у Марійську автономну республіку. У 1944 році Майорови повернулися в Україну й поселилися на Київщині, батько отримав посаду прокурора у Катеринополі. Звідти Вадим поїхав на навчання до Ленінграду у школу оперативних перекладачів МДБ СРСР, яка на момент закінчення його навчання була реорганізована в інститут. Після цього він ще упродовж двох років навчався у розвідувальній школі, досконало оволодів англійською, французькою й грецькою мовами і одержав пропозицію продовжити розвідувальну підготовку за індивідуальною програмою. Для Вадима вже не було таємницею, що це передбачало подальшу роботу в нелегальній розвідці.

Коли його підготовка до виїзду за кордон наближалась до завершення, він познайомився з симпатичною білявкою, корінною москвичкою на ім'я Лариса, яка на той час закінчила медич-

не училище і готувалася до вступу у медінститут. Через деякий час молоді люди вирішили одружитися. Керівники В. Майорова поставилися до цього позитивно. Єдине, що довелося вносити деякі корективи у легенду його перебування за кордоном. На першому етапі він виїздив один. Заздалегідь планувалося, що спершу поселиться в Аргентині, а через деякий час спробує перебраться до Сполучених Штатів Америки. Центр мав намір посилити свої оперативні позиції у країні головного противника, і В. Майоров мав стати однією з ланок розгалуженої радянської розвідувальної мережі у США.

В Аргентині, згідно з тамтешніми законами, він майже одразу був призваний до армії. Так старшому лейтенанту КДБ СРСР довелося протягом року служити рядовим в аргентинських збройних силах. Після звільнення він влаштувався механіком у ремонтній майстерні, вживався у новий образ, вивчав країну, місцеві звичаї і виконував завдання Центру. Свої звіти він підписував оперативним псевдонімом «Вест», а його дружина Лариса взяла собі псевдонім «Веста». Вона в цей час індивідуально навчалася за програмою підготовки радистів-шифрувальників і оперативних співробітників нелегальних резидентур і мала згодом стати надійною помічницею своєму чоловікові.

Підготовка Лариси зайняла цілих три роки. Згідно з розробленою Центром легендою, вона повинна була стати німкенею. Для цього їй довелося тривалий час жити в Німецькій Демократичній Республіці, працювати медсестрою в одному з госпіталів і одночасно виконувати розвідувальні завдання: вивчати і перевіряти окремих осіб, вилучати документи із тайників та інші.

У 1963 році Майорови зустрілися в столиці Данії Копенгагені. Звідти направилися до Англії, де, згідно з розробленим Центром планом, мали оформити шлюб і виїхати до Аргентини вже як чоловік і дружина. У недорогому лондонському готелі їм потрібно було прожити як мінімум 29 днів. Саме такий термін перебування в Англії визначався для іноземців, аби зареєстру-

вати шлюб. Після залагодження всіх формальностей розвідники покинули Туманний Альбїон, але перед тим, як опинитися в Аргентині, вони ще два місяці прожили в Греції і місяць в Уругваї, де проводили тайникові операції і контрольні зустрічі.

Одним із завдань, яке ставилося перед ними на період перебування в Аргентині, був пошук колишніх нацистських злочинців, котрі ховалися в країнах Південної Америки від покарання. Для того, щоб мати більше можливостей для його виконання, розвідники згодом придбали невелику закусоchnу поблизу Буенос-Айреса у поселенні, в якому проживало багато вихідців з Європи, зокрема й німців. Цю закусоchnу вони одразу переобладнали в бар-ресторан з німецькою назвою «Цур гlocke» («До дзвіночка»). До їхнього закладу справді стали навідуватися німці, з якими розвідники встановлювали тісні контакти і в невимушений обстановці дізнавалися багато корисного. Зокрема, якось вони отримали інформацію про існування на території Чилі таємного притулку для нацистських злочинців, здійснили поїздку в зазначений район і передали вже більш детальні відомості в Центр. За цими даними радянська розвідка пізніше реалізувала окрему операцію.

У 1967 році подружжю Майорових, у яких на той час вже народилася донька, дозволили приїхати у відпустку до Радянського Союзу. Своїм аргентинським знайомим вони сказали, що відправляються у туристичну поїздку до Європи. У Копенгагені їх зустрів співробітник радянської резидентури, який забрав у них їхні документи і передав нові – матроські книжки членів екіпажу радянського теплоходу. Він також надав їм необхідні інструкції, як поводити себе під час плавання. Цим привітним співробітником, який так сподобався Майоровим, був Олег Гордієвський, котрий за висновками, зробленими згодом радянською контррозвідкою, вже тоді працював на датській спецслужби, а пізніше – на англійську розвідку.

Після відпочинку розвідники повернулися в Аргентину і продовжили роботу. Однак через деякий час вони почали звертати увагу на деякі незрозумілі й підозрілі обставини. Спочатку їм здалося, що хтось за ними стежить, потім невідомий забрався у їхній гараж, але нічого не вкрав звідти. Згодом, після закладки контейнера з інформацією в тайник, вони зафіксували, що обумовлений сигнал про виїмку матеріалів ніхто не поставив, як це передбачалося усіма правилами. У той же час, після додаткової перевірки тайника, він виявився порожнім. Розвідники терміново повідомили про це в Центр і одержали відповідь, що ніхто із співробітників резидентури у той день для проведення тайникової операції не виходив. Це означало, що підготовлені матеріали потрапили до чужих рук. Майорови терміново вжили всі необхідні заходи, передбачені в подібних ситуаціях: перенесли в запасну схованку радіостанцію й інші предмети, які могли свідчити про їхню розвідувальну діяльність, і на деякий час припинили оперативну роботу.

Коли підозри минули, вони взялися до виконання основного завдання Центру, пов'язаного з переїздом на проживання у США. «Вест» влаштувався на роботу у фірму, яка мала намір торгувати різноманітними товарами у США. Він був чи не єдиним співробітником, який досконало володів англійською мовою, і це відкривало для нього непогані перспективи. Але через низку причин вихід на американський ринок затримувався. У цей час з Центру надійшла вказівка виїхати до Чилі, де у зв'язку з президентськими виборами загострилася політична ситуація і необхідно було відстежувати, як там дійсно розгортаються події. «Вест» замовив квиток на літак до Сантьяго, який йому мав привезти додому знайомий співробітник з бюро подорожей. Однак в обумовлений час до квартири увірвалися представники аргентинської служби безпеки СІДЕ. Вони заарештували Вади́ма, до в'язниці забрали й Ларису з дітьми (друга донька у розвідників народилася за рік до цього).

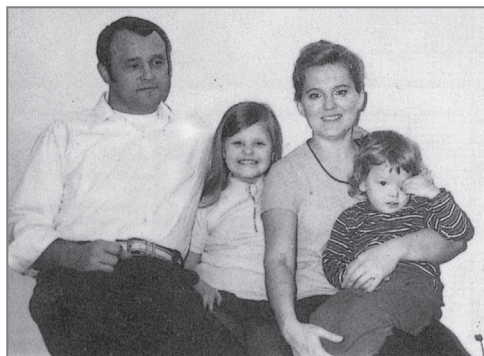
Буквально за півгодини до арешту Лариса закінчила приймати радіограму з Центру. Сигнал був слабкий, тому вона записувала передачу на магнітофон. В останній момент їй вдалося сховати магнітофонну плівку під білизною і пізніше непомітно її викинути. На жаль, не всіх речових доказів вдалося позбутися. Під час обшуку представники аргентинської контррозвідки знайшли план із зображенням місця для проведення тайникової операції. Згодом саме там були затримані два радянських дипломати, які потім були вислані з країни. Так у Центрі дізналися про провал розвідників-нелегалів.

В аргентинській в'язниці розвідники провели дев'ять місяців. Вони піддавалися значному психологічному і моральному тиску, слідчі погрожували застосуванням щодо них і їхніх дітей тортур у разі відмови розповісти про розвідувальну діяльність. Вадим розумів, що ці погрози цілком реальні, адже в країні у той час правила військова хунта і щодня десятки людей зникали безслідно. Щоб хоч якось пом'якшити умови утримання сім'ї і в перспективі одержати шанс на звільнення, він на власний страх і ризик вирішив почати своєрідну гру зі спецслужбами. Під час подальших допитів він підтвердив, що є радянським розвідником, який в основному займався збиранням інформації стосовно США. Після цього до його допитів були залучені співробітники ЦРУ, а згодом Майорових перевели з в'язниці в окремих будинок, який посилено охоронявся.

У липні 1971 року перед затриманими поставили вимогу відмовитися від аргентинського і радянського громадянства. Лише після цього спецрейсом їх доправили на військову базу Ендрюс у США, поселили в окремих віллі у місті Спрінгфілд поблизу Вашингтону і упродовж півроку піддавали допитах. Але ніяких суттєвих відомостей розвідники не розповіли. Вони робили акцент на тому, що проходили індивідуальну підготовку, в центральному апараті розвідки не працювали і нікого не знають, в Аргентині ж нібито ще не встигли нічого зробити і не встано-

вили ні з ким оперативні контакти. У цій ситуації американська сторона мала намір використати їх у подальшому в пропагандистських цілях і здійснювала відповідну роботу, щоб показати переваги американського способу життя над радянським.

А Вадим Майоров будував власні плани на майбутнє. Він аж ніяк не хотів, щоб колеги вважали його зрадником. Коли охоронці з часом почали втрачати пильність і навіть дозволили їм з дітьми прогулянки поблизу вілли, він прийняв рішення про організацію втечі. Під час однієї з прогулянок вони дійшли до найближчого населеного пункту, де Лариса з дітьми сіла в попутну машину, на ній дісталася до торговельного центру, там викликала таксі, яке відвезло їх до радянського посольства у Вашингтоні. Ворота посольства якраз були відчинені, вона без-

Сім'я Майорових після вдалої втечі

перешкодно пройшла крізь них повз охоронця, зайшла в приміщення і попросила терміново покликати офіцера безпеки.

У цей час Вадим швидко змінив зовнішність, одягнувши капелюха й окуляри, і на іншому таксі дістався до радянського торговельного представництва, де через півгодини вже спілкувався з резидентом радянської розвідки. Потім розвідники ще протягом місяця жили на території радянського посольства у Вашингтоні, а в цей час дипломатичними каналами здійснювалися напружені переговори з метою отримання дозволу на їх виїзд до СРСР. Зрештою радянська сторона добилася прийняття позитивного рішення, і через 15 місяців після арешту розвідників вони на решті опинилися на батьківщині.

Проте зустріч у Центрі була не дуже привітною. Після тривалого службового розслідування був зроблений висновок, що

провал відбувся з вини самих розвідників. У провину їм записали і те, що вони зізналися у належності до радянської розвідки. Їх звільнили, звісно ж, без встановлення пенсії, зі служби, виключили з партії і направили на постійне місце проживання у Калугу, туди, де вони б не мали контактів з іноземцями. Вадим влаштувався викладачем англійської мови в педінституті, а Лариса – лаборанткою. Упродовж наступних років вони неодноразово зверталися до керівництва КДБ з проханням дозволити їм проживання у Москві. Лише у 1983 році, коли Генеральним секретарем ЦК КПРС став Ю. Андропов, їм надали такий дозвіл. Вадим став працювати комендантом у Будинку політосвіти, а Лариса – офіціанткою.

Якось у 1990 році В. Майоров у тижневику «Собеседник» прочитав інтерв'ю зі зрадником Олегом Гордієвським. Вадим уважно подивився на газетне фото і затамував подих: це був той самий співробітник датської резидентури, який переправляв їх у 1967 році у відпустку до Радянського Союзу. Цю подію вони ще довго обговорювали з дружиною, після чого вирішили написати ще одного листа керівництву КДБ.

За якийсь час з ними зустрілися представники управління нелегальної розвідки. Вони повідомили, що, з урахуванням нових обставин, їхню справу переглянули і відкоригували зроблені двадцять років тому висновки. Тепер причина провалу вбачалася у зраді О. Гордієвського. Їм повернули всі заслужені нагороди, зняли низку заборон і обмежень, у тому числі на контакти з іноземцями і журналістами. Згодом розвідники написали книгу «Явка в Копенгагені», в якій Вадим Майоров виступає як Володимир Мартинов. Про їхню роботу було знято документальний фільм і підготовлено кілька газетних публікацій. Розповідаючи про свою роботу і поневіряння за кордоном, розвідники, у той же час, зовсім не шкодують, що свого часу дали згоду на роботу в нелегальній розвідці.

На грані провалу

Доля подружньої пари розвідників-нелегалів Жана й Світлани Діденків є однією з найдраматичніших в історії радянської зовнішньої розвідки за напруженням пристрастей і неймовірним розвитком подій під час їхнього перебування за кордоном. Не вдаючись у те, чим конкретно займалися розвідники, цікаво простежити їхній шлях у розвідку, і як тендітній Світлані вдалося виплутатися із надзвичайно складної ситуації, в яку мимоволі потрапив її чоловік і колега Жан.

Діденки під час оформлення шлюбу

Його незвичне романтичне ім'я не мало нічого спільного з французьким походженням, і ніякої французької крові у нього не було. Жан Михайлович Діденко народився 1931 року у Дніпропетровську. Закінчив Миколаївський кораблебудівний інститут, деякий час працював за спеціальністю, одночасно серйозно захоплювався спортом, був переможцем багатьох змагань і навіть став чемпіоном України з парусного спорту. За якийсь час Жан

отримав запрошення для роботи в органах державної безпеки. Він привернув до себе увагу представників зовнішньої розвідки, які розгляділи в ньому потенційні якості майбутнього розвідника-нелегала.

На етапі підготовки до роботи за кордоном виникла така ситуація, що виводити його потрібно було в парі. Жан тоді зустрічався з дівчиною, яка хворіла на сухоти, і йому заборонили одружуватися з нею. Навіть не йшлося про те, щоб її разом з ним готувати для роботи у розвідці за кордоном. Він хоч і дуже

переживав через це, але об'єктивно усвідомлював, що такі вже реалії його професії, і нікуди від цього не подінешся.

Необхідно було шукати інший варіант. І його згодом знайшли куратори Жана. Вони настільки ретельно розробили комбінацію, що його знайомство на вечірці з Світланою – кандидаткою для роботи у нелегальній розвідці – виглядало цілком звичним.

Світлана Дмитрівна Болотова (таким було її дівоче прізвище) була на п'ять років молодшою від Жана. Вона народилася у Свердловську. Після Другої світової війни сім'я переїхала до Києва – нового місця служби її батька, кадрового військового. Світлана закінчила інститут іноземних мов. Ще під час навчання їй запропонували працювати по лінії нелегальної розвідки, і вона дала згоду. На початковій стадії її підготовки якраз відбулося знайомство з Жаном. Весілля зіграли у серпні 1962 року. Медовий місяць минув досить швидко, і для Світлани почалися нові напружені будні, нові враження, відкриття і нові хвилювання.

За легендою, згідно з якою їм належало жити і працювати за кордоном упродовж кількох наступних років, вона була німкенєю, уродженкою Берліну, він – австрійцем. Кілька місяців напруженої праці пішло на вдосконалення німецької мови, вивчення історії «рідного» краю, звичайв, буквально заучування напам'ять нового родоводу. На деякий час навіть довелося виїхати до Німецької Демократичної Республіки і на практиці закріпити всі ті знання, які досі опанувала під час занять.

Однак несподівано в легенду довелося вносити корективи. Перед самим виведенням за кордон посилене медичне обстеження виявило в Світлани порок серця. Жана довелося відправляти одного, а її залишили для лікування. Романтика роботи розвідником за кордоном, якою Світлана так і не встигла посправжньому захворіти, в черговий раз дала пробоїну. Вперше ж це сталося тоді, коли під час підготовки куратори дізналися

про її вагітність. Їй дохідливо пояснили, що у такому стані виведення за кордон неможливе. З маленькою дитиною на руках також. Світлана все зрозуміла і зробила аборт. Пізніше вона не раз про це шкодувала, бо вже за кордоном черговий плід виносити не змогла. Потім тривалий час взагалі не могла завагітніти. І лише в Англії вдалося народити доньку.

А між цими подіями вмістилося кілька років напруженого, насиченого подіями і враженнями життя. Лікування нарешті лишилося позаду, і вона отримала дозвіл на виїзд. Незабутня зустріч з чоловіком відбулася у Данії. Під контролем радянської розвідувальної резидентури там вони вдруге одружилися, уже за легендою. Потім – два роки проживання в Швейцарії. Тут їй вдалося здобути фінансово-економічну освіту. І нарешті довгоочікуваний переїзд до Англії. Це було головним, задля чого їх тривалий час готували і відшліфували легенду в проміжних країнах.

Вони найняли невеличку квартиру поблизу військово-морської частини. Жан влаштувався креслярем в одну з фірм, пов'язану з суднобудуванням. Ця обставина, а також відповідна освіта і хороша фахова підготовка давали йому можливість легко і вмотивовано зав'язувати знайомства з тими, хто мав відношення до будівництва і експлуатації британського королівського флоту. Його джерела інформації не займали високих посад, але все ж надавали відомості, які в комплексі з іншими матеріалами, що одержувала радянська розвідка, давали цілісну картину у важливій галузі суднобудування і військово-морських планів однієї з ключових країн НАТО.

Відтоді, як Світлана народила доньку і згодом переконалася, що знову вагітна, то відчула, що у ній самій, в характері, в ставленні до всього того, чим весь цей час займалася, відбулися зміни. Вона стала більше думати про долю дитини, чоловіка, їхню безпеку, майбутнє. Напевне, цілком природно проявився абсолютно нормальний інстинкт самозбереження, який для

розвідника відіграє особливо важливу роль. У неї загострилися відчуття, сприйняття, підозри. І мабуть не випадково саме в цей момент своєю жіночою інтуїцією вона вловила і зрозуміла, що з чоловіком коїться щось неладне.

Жан увесь цей час працював дуже напружено. Він тимчасово перебрав на себе практично і всі функції дружини. Центр ставив все нові й нові завдання, для виконання яких потрібно було шукати інші шляхи добування інформації, залучати до роботи нові джерела. Давалися взнаки наслідки шпигунських скандалів, якими рясніли британські газети. Зрада співробітника радянської резидентури Олега Ляліна спричинила згодом висилку 105 співробітників радянських установ за підозрою у їхній причетності до шпигунської діяльності. У суспільстві панувала обстановка підозрливості, посилювався поліцейський режим. Кожна зустріч, яку проводив Жан зі своїми джерелами, супроводжувалася величезною нервовою і психологічною напругою. Додавали нервозності в роботі й деякі невдачі.

У якийсь момент Жан помітив за собою стеження, а можливо, що під тиском усіх останніх подій йому так здалося. У будь-якому разі страх за долю вагітної дружини і маленької доньки додав до цього темних фарб і нарешті проявився найнесподіванішим чином.

– Мадам, вам необхідно терміново з'явитися в поліцейську дільницю, – почула вона одного дня суворий офіційний голос у телефонній трубці, – тут у нас знаходиться ваш чоловік. Ми чекаємо на вас.

Перше, що вона побачила, це очі Жана. З неприродно розширеними зіницями, які постійно бігали, і якісь далекі й чужі.

– Ваш чоловік заявляє, що він радянський розвідник і прийшов до нас здаватися, – промовив констебль, лукаво поглядаючи на Жана.

Світлані довелося застосувати увесь свій артистизм, щоб перевести все це в жарт, покепкувати з чоловіка, який такими

своїми витівками нібито дістав усіх їхніх сусідів, друзів і знайомих. На це констебль, мимоволі покосившись на її вже помітно випуклий живіт, зі співчуттям порадив забрати його додому і серйозно зайнятися лікуванням.

Вона остаточно зрозуміла, що у Жана психічний розлад і що потрібно вживати якихось кардинальних заходів. Часу для того, щоб інформувати Центр і чекати вказівок, уже не було. Вдома вона дала чоловікові подвійну дозу заспокійливого. Після того, як він заснув, вийняла з тайників усі засоби розвідувальної діяльності – пристосування для виготовлення тайнописних повідомлень, шифри, коди, описання тайників тощо. Частина із цього знищила одразу, решту надійно загорнула і закопала. Потім написала на підставну адресу листа, у якому в зарані обумовленій формі проінформувала Центр про небезпеку. Зі схованки дістала так звану аварійну суму грошей. Це були гроші, які завжди зберігаються розвідниками на подібні непередбачувані випадки. А потім зробила три дзвінка. Перший – на роботу до чоловіка, сказавши, що він захворів і його кладуть до лікарні. Другий – хазяйці квартири, попередивши, що вони всією сім'єю від'їжджають на відпочинок. Третій – в аеропорт з проханням забронювати для них квитки на вечірній рейс. З небагатьох рейсів Світлана обрала Каїр.

Скільки сил доклала Світлана, щоб умовити чоловіка лягти на лікування у одну з каїрських клінік, відомо тільки їй. Жан нізащо не визнавав своєї хвороби, він сердився, нервував, навіть звинувачував у всіх невдачах дружину. Лише її терпіння, м'якість, гнучкість, жіноча хитрість і безмежна любов до Жана, яку вона пронесла через усе своє життя, дозволили взяти гору над сильною, вольовою, упертою натурою чоловіка.

Світлана поспішала, розуміючи, що англійська контррозвідка може їх розшукувати. Прискорений курс лікування приніс лише незначні зрушення. Лікарі відверто говорили, що хвороба може протікати непередбачувано і це може зайняти тривалий

час. Необхідні були серйозні обстеження, значні кошти і велике терпіння. Це можна було зробити лише на батьківщині. Але туди ще потрібно було дістатися.

Іноді їй здавалося, що не витримає всієї напруги, яка так несподівано звалилася на неї. Світлана вже перебувала на сьомому місяці вагітності і сама потребувала спокою й догляду. Згодом вона вирішила припинити лікування чоловіка і взяла квитки на літак до Болгарії. Але долі потрібно було підкинути їй ще одне випробування. У процесі пакування речей і розрахунку за готель вона в останню мить помітила, що чоловік з донькою пропали. До відправки рейсу залишалось якихось дві-три години, а їх ніде не було. Світлана в розпачі бігала по готелю і була близька до істерики, але, як могла, тримала себе в руках. Коли уже всі терміни пройшли, літак полетів без них і квитки пропали, вона знайшла Жана сплячим поряд з донькою на одному з диванів.

Наступним рейсом вони все ж вилетіли з Єгипту. У Болгарії Світлана, вже не криючись, пішла до радянського посольства, і згодом їх зустрічали колеги в Москві. Через два місяці вона народила доньок-близнят. Під час однієї із зустрічей з керівництвом зовнішньої розвідки у Москві якийсь генерал прямо запитав її: «Що б ви хотіли отримати за свою роботу?» «Квартиру в Києві на березі Дніпра або озера», – попросила Світлана, для якої Київ був рідним містом, тут проживали батьки, родичі і знайомі. Прохання задовольнили одразу. Так для них, двох дівчаток-близнят і дворічної Марійки, яка народилася в Англії, чула лише англійську і німецьку мови й дещо вже пробувала говорити по-іноземному, починалося нове життя.

Жан Діденко після лікування звільнився зі служби за станом здоров'я у званні підполковника і влаштувався завідуючим відділом перекладів Центру науково-технічної інформації в Києві. Помер у 1978 році. Світлану ще деякий час залучали до мовної підготовки майбутніх розвідників-нелегалів. Вона працювала відповідальним випусковим німецької редакції мовлен-

ня українського радіо на закордон, іноді виїздила за кордон у якості перекладача з різними делегаціями, до останніх днів життя викладала німецьку мову в Києві в Інституті Гете.

Через багато років після цього драматичного випадку аналіз того, що ж сталося з розвідниками на початку 1970-х років на далекому Туманному Альбіоні, дозволив висунути несподівану версію. Один із керівників управління нелегальної розвідки Першого головного управління КДБ СРСР припустив, що рокову роль у їхній долі міг зіграти Олег Гордієвський, завербований свого часу британською розвідкою. Адже у той час, коли Діденки у відповідності з легендою одружувалися в Данії і проходили там легалізацію, О. Гордієвський працював там у складі радянської розвідувальної резидентури і міг мати доступ до інформації про їхні особи. Після вербовки британцями він міг повідомити відомості про них своїм новим покровителям. Якщо це сталося на останньому етапі перебування розвідників-нелегалів за кордоном, зокрема в Англії, тоді цілком умотивованим є пояснення того, що Жан Діденко дійсно відчув підвищену увагу до себе з боку представників британських спецслужб, став нервувати і хвилюватися за долю сім'ї. І це, зрештою, спричинило нервовий розлад. Принаймні, така версія була озвучена авторитетним професіоналом радянської зовнішньої розвідки.

Про те, що їхні батьки були розвідниками, діти вперше дізналися у старших класах школи. Спочатку вони в це просто не повірили. Ніяких підтверджуючих документів про належність до розвідки дома не було. Навіть у трудових книжках період перебування за кордоном був записаний як робота у якомусь закритому закладі – «поштової скриньці». А з приводу пенсійного посвідчення батька, де значилося, що він є підполковником запасу органів держбезпеки, мама пояснювала, що він працював на військовому оборонному заводі. Лише деякі фотознімки, зроблені за кордоном, і вільне володіння мамою німецькою та англійською мовами говорило про достовірність її слів стосов-

Світлана Діденко

но роботи у розвідці. Але мама з усією серйозністю просила нікому не говорити про це. І навіть сама своїм колегам нічого про цей період життя не розповідала, пам'ятаючи про дану колись підписку про нерозголошення цих відомостей. Лише з уривчастих спогадів діти дізналися про неймовірні епізоди останнього етапу закордонного відрядження батьків.

17 років у особливих умовах

За збігом обставин він виявився власником спадщини на Заході. Завдяки наполегливості та природній обдарованості сам став успішним бізнесменом, встановлював і підтримував контакти з високопоставленими вченими, міністрами, навіть із першими особами деяких держав та їхніми близькими родичами. Його намагалися завербувати представники іноземної розвідки однієї із західноєвропейських країн. Після повернення на батьківщину відмовився від московської квартири, жив на зарплату полковника, а потім пенсію в Києві, тим часом на його закордонному банківському рахунку залишилися лежати сотні тисяч в іноземній валюті – їх не чіпали, підозрюючи, що рахунок можуть контролювати спецслужби.

Федір Ілліч Хілько народився 11 лютого 1925 року у родині робітника цегельного заводу у німецькому поселенні Дармштадт Мелітопольського району Запорізької області. У цьому селі всі розмовляли переважно німецькою мовою, і школа, в якій він навчався, теж була німецька.

Коли почалася війна, йому було шістнадцять років. У той час він був секретарем комітету комсомолу однієї з меліто-

польських шкіл. Як і багато його однолітків, рвався на фронт, писав заяви до різних інстанцій. У результаті з таких самих, як він, 16-річних хлопців був сформований добровільний комсомольський інженерний полк у складі Південного фронту, який після кількаразових переформувань дійшов майже до Берліна як штурмова комсомольська інженерно-саперна бригада. Хілько в ній був рядовим червоноармійцем, командиром відділення, помкомвзводу, заступником політрука роти, нарешті, командиром взводу розвідки.

Федір Хілько

Після чергового рейду в тил ворога, коли Федорові з товаришами вдалося захопити в полон німецького генерала, а потім брати участь у його допиті в ролі перекладача, ним зацікавилися представники військової контррозвідки. Виявилося, що Федір досконало і абсолютно без акценту володів німецькою мовою. У травні 1945 року він став військовим перекладачем у підрозділах військової контррозвідки Групи радянських військ у Німеччині. Однак така посада його

не зовсім задовольняла. Федір мріяв закінчити десятирічку, вступити до інституту. Лише після четвертого рапорту, 1950 року, його прохання задовольнили, звільнивши з органів держбезпеки.

Хілько пішов працювати на Мелітопольський моторний завод, вступив до інституту, одружився, у сім'ї з'явилися син і донька. На роботі справи склалися більш ніж успішно. Незабаром його обрали головою профкому заводу, а згодом – секретарем парткому. Та якось відбулася розмова, яка кардинально змінила всю його подальшу долю. Людина, яка відреконду-

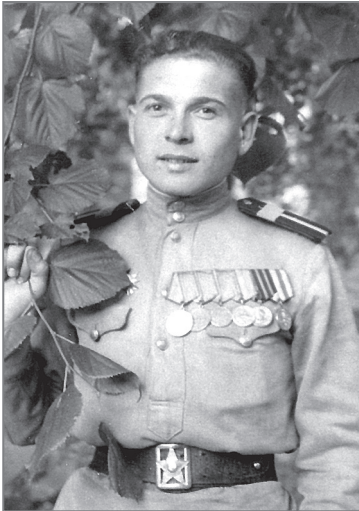
валася співробітником органів держбезпеки, запропонувала йому працювати за кордоном в ролі розвідника-нелегала. «Ви досконало володієте німецькою мовою, – сказав незнайомиць, – і цілком можете за кордоном зійти за свого. Якраз саме зараз багато німців-репатріантів повертаються з Радянського Союзу додому. Під виглядом одного з них плануємо послати й вас». У цій ситуації найскладнішим було те, що виїжджати він мав сам, без дружини і дітей, які німецької не знали зовсім. Проте після деякого вагання Федір Хілько все ж дав згоду.

Упродовж двох років, з 1957-го по 1959-й, Хілько проходив спеціальну підготовку в Києві: оперативну, правову, країнознавчу. З ранку до вечора вживався в новий образ людини, під виглядом якої йому потрібно було перебувати на першому етапі в проміжній країні – Німецькій Демократичній Республіці, де він прожив понад рік.

Відповідно до легенди, Федір виступав у ролі втікача на Захід, який проривався через залізну завісу, щоб «дихати повітрям свободи», а також отримати спадщину, залишену йому далекою родичкою у вигляді рахунка в одному з банків і довічної частини доходів від роботи великої фірми. Ця легенда склалася за цілком несподіваного збігу обставин. Якось Хілько щиро перейнявся долею молодого парубка – колеги по новій роботі, який почав спиватися, втратив інтерес до життя і поступово деградував як особистість. Федорові Іллічу вдалося повернути його до нормального життя, за що мати хлопця переоформила на нього спадщину, яку можна було отримати тільки за умови проживання у ФРН. А вона із сином не хотіла виїздити з НДР, оскільки мала хорошу роботу й поважне становище в суспільстві. З цією метою вона знайшла для Ф. Хілька місце в своєму розгалуженому родоводі.

Тепер, за однією з генеалогічних гілок, він був далеким родичем німецького промисловця, який заповів різні частки своїх прибутків численній рідні. Представники радянської розвідки

старанно відшліфували легенду прикриття і озброїли розвідника-нелегала всією необхідною інформацією та матеріалами про його «родичів», зокрема фотографіями, характеристиками, дрібними деталями й подробицями з минулого. Серед близьких Хілька тепер значився й офіцер гітлерівської армії, який входив до першої тисячі членів нацистської партії, володар так званого великого золотого значка, який наприкінці війни перебіг до со-

Командир розвідзводу
Ф. Хілько

юзників СРСР з антигітлерівської коаліції.

Згодом Ф. Хілько був переправлений через кордон, там звернувся до поліції, отримав статус біженця і за повною програмою пройшов різноманітні перевірки. Йому дали добро на проживання і роботу та видали необхідні документи. Завдяки рекомендаційним листам і залишеній «спадщині» Хількові вдалося порівняно швидко завести необхідне коло знайомств, знайти пристойне житло і влаштуватися

на роботу до фірми, що давала можливість у перспективі вільно роз'їжджати країною та бувати за кордоном, мати виходи на підприємства військової промисловості. Адже основне завдання, поставлене перед ним Центром, полягало в добуванні інформації військово-політичного характеру. На це були зорієнтовані й цінні інформатори, яких Федір Ілліч як новий резидент нелегальної розвідки прийняв на зв'язок від свого попередника: співробітники міністерств оборони та закордонних справ, працівники деяких дипломатичних місій та інші.

Минуло трохи часу, і він уже мав репутацію солідного та успішного бізнесмена. А після зустрічі з далеким закордон-

ним дядьком, котрий через 15 років уперше вирішив провідати батьківщину, його ставки ще підвищилися. Здавалося б, усе йшло успішно, але якось Федір Ілліч помітив за собою стеження. А невдовзі у ресторані за обідом до нього підсів чоловік поважного вигляду, який виявився співробітником західнонімецької розвідки. Він сказав, що за Федором давно спостерігають, поділяють його погляди, підтримують глибоко патріотичні переконання і в ім'я процвітання великої держави пропонують йому працювати на зовнішню розвідку і повернутися до НДР для виконання важливих завдань.

Таких зустрічей було кілька. У Центрі не на жарт стривожилися розвитком подій і дали йому команду поступово згортати всю оперативну роботу, щоб не піддавати непотрібному ризику цінних інформаторів, і через задалегідь обумовлений маршрут повернутися до Радянського Союзу.

Детальний звіт про виконану роботу, «розбір польотів», пропозиція осісти в Москві та відмова від цього, одержання квартири в Києві, пережиті в недалекому минулому кількарізові стресові ситуації – все це вкупі спровокувало інфаркт. Лікувався Федір Ілліч у санаторії в Кончі-Заспі під Києвом. Згодом, після одужання, він навів керівництву української зовнішньої розвідки цілу низку переконливих доказів і пропозицій щодо його подальшого використання у ролі розвідника за кордоном. А здобутий ним в останньому відрядженні статус, всі напрацювання, документи, банківські рахунки – все це допомагало йому. Трохи змінивши легенду про тимчасову відсутність і дещо скоригувавши її, можна було продовжувати розпочату раніше справу, щоправда, вже в інших країнах. І Федора Ілліча знову відрядили за кордон.

Повідомлення Ф. Хілька, особливо в пізніший період роботи розвідника, неодноразово доповідалися керівництву Першого головного управління КДБ СРСР. На підставі деяких з них готували доповіді голові КДБ і навіть Генерально-

му секретареві ЦК КПРС. За словами очевидців, Л.Брежнев під час зустрічі з лідером однієї з європейських країн, скориставшись наданою розвідкою інформацією, до одержання якої мав безпосереднє відношення Ф. Хілько, успішно провів переговори й легко парирував чимало запитань, до яких був заздалегідь готовий.

В іншому випадку, за дорученням Ю. Андропова, Хількові було поставлено завдання з'ясувати долю колишніх гестапівських архівів, схованих наприкінці війни в глибоких штольнях гірської місцевості на території Чехословаччини. Крім важливих документів Третього рейху, там нібито ще було багато золота, предметів мистецтва й старовини. 1946 року невелику частину архіву знайшли й вивезли американці. Потім почалися спроби розшукати все інше, але безуспішно. Згодом

Ф. Хілько під час підготовки до роботи за кордоном

пошуки активізувалися, зокрема представниками з-за океану.

Ця інформація стала відома Центру, який ухвалив рішення спрацювати на випередження, але так, щоб не сполохати іноземних шукачів скарбів, які мали якусь інформацію про сховок. Хілько під виглядом представника іноземної фірми познайомився з потрібними людьми, які не тільки дали йому ключ до пошуків скарбу, а й самі взяли в них активну участь. Уже на завершальній стадії радянська сторона підключила до операції представників місцевої партнерської спецслужби, які, зрештою, вда-

ло її завершили. Було знайдено чимало ящиків із документами гестапо. Інших цінностей, щоправда, не виявили. Вочевидь, фашисти їх вивезли кудись ще в 1945-му.

У професійній біографії розвідника значиться і знайомство з чинним лідером однієї з європейських країн. Тоді, у 1970-ті роки, він отримав завдання Центру з'ясувати особисту позицію керівника цієї держави щодо одного з ключових політичних питань. Хілько звернув увагу на його зацікавлення історичними подіями періоду утворення країни. Довелося йти до бібліотеки і заглиблюватися в цю проблематику. Паралельно аналітики ПГУ КДБ СРСР разом із ученими Московського державного університету в терміновому порядку підготували солідну наукову працю на цю тему. Видаючи все це за свої труди, Хілько зумів зацікавити собою помічника глави держави, який організував зустріч зі своїм керівником. Той позитивно відгукнувся про наукову працю свого нового знайомого, зняв з неї ксерокопію, попросив прийти ще раз для продовження цікавої розмови. Врешті-решт Хількові впродовж кількогадинних розмов удалося торкнутися, крім історичного минулого, ще низки питань і, зрештою, з'ясувати все, що цікавило Центр.

Після повернення із-за кордону Ф. Хілько з 1979 до 1988 року працював у Першому Управлінні КДБ УРСР на ділянці підбору і підготовки кандидатів у нелегальну розвідку, а після звільнення у запас аж до останніх днів життя брав участь у підготовці майбутніх українських розвідників. Загалом він майже 17 років працював у особливих умовах – вів розвідувальну роботу з нелегальних позицій. Помер у червні 1999 року. За успішне виконання розвідувальних завдань нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За бойові заслуги» і вже в роки незалежності України – орденом «За заслуги» III ступеня. Крім того, удостоєний трьох бойових орденів і ряду медалей за участь у Другій світовій війні.

На чолі
зовнішньої розвідки
у Києві і Москві

Перший керівник Іноземного відділу в Україні

Доля першого керівника підрозділу зовнішньої розвідки радянської України Володимира Петровича Кареліна була багато в чому схожою на біографії усіх його наступників на цій посаді у 20 – 30-ті роки минулого століття. Робітничо-селянське походження, середня або середня спеціальна освіта, активна підтримка радянської влади, початок роботи в органах ВНК-ДПУ у перші післяреволюційні роки, потрапляння під репресії 1937-го за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, реабілітація у подальшому, іноді посмертна, – приблизно таким був життєвий шлях більшості начальників підрозділів радянських спецслужб у той непростий історичний період. У той же час кожен мав якісь свої особливі риси характеру, здібності, професійні якості, які сприяли призначенню на специфічну посаду керівника зовнішньої розвідки у такій важливій і провідній республіці, якою була Україна у складі тодішнього СРСР.

В. Карелін на момент призначення на посаду начальника Іноземного відділу ДПУ в Україні мав непогану освіту і певний досвід роботи у тій сфері, якою йому належало займати-

Володимир Карелін

ся уже з позицій керівника. Він народився 15 вересня 1897 року в Одесі у єврейській родині, в якій глава сімейства вчителював і сину з дитинства намагався дати гарну освіту. До речі, у 1920 році майбутній керівник розвідки змінив прізвище Белоус на Карелін, що було тоді досить поширеним явищем.

У 1914 році Володимир закінчив Одеське комерційне училище. У 1915 році служив рядовим у 40-му піхотному запасному полку, звідки був звіль-

нений за станом здоров'я. У тому ж 1915 році вступив на юридичний факультет Новоросійського університету в Одесі, але пройти повний курс навчання не дала революція. Зате здобуття незакінченої вищої освіти та знання французької і німецької мов певною мірою допомогло у подальшому професійному становленні. Всі інші керівники підрозділів зовнішньої розвідки в Україні, які займали цю посаду до Другої світової війни, навіть цим похизуватися не могли.

Після революції 1917 року В. П. Карелін працював у Одесі на різних посадах у радянських органах, виявляючи при цьому неабияку активність. Не дивно, що після зайняття міста білогвардійськими частинами він розшукувався денікінською контррозвідкою. Коли у лютому 1920-го повернулися червоні, його призначили на посаду слідчого, а згодом старшого слідчого Одеської надзвичайної комендатури. Тут чи не вперше він безпосередньо зіткнувся з органами «чека» – представниками губернської надзвичайної комісії. За звинуваченням у нібито неправомірному арешті за особистісними мотивами червоноар-

мійця він був заарештований. Справу передали у ревтрибунал, та згодом у всьому розібралися і її провадження припинили.

Після цього його поновили на службі і знову призначили старшим слідчим Губкомдезу – відомства, яке займалося дезертирами. І вже з цієї посади у 1921 році В. П. Кареліна направили на роботу до органів державної безпеки. З квітня 1921 по 1922 рік обіймав посади помічника уповноваженого Одеської губернської надзвичайної комісії, а згодом, до 1923 року, – уповноваженого Секретного відділу зазначеної комісії. З 1923 по 1924 рік в Одеській губернській надзвичайній комісії він очолював Контррозвідувальний відділ і був помічником її начальника із охорони кордонів. З 1924 року працював помічником начальника Частин прикордонної охорони з оперативних питань, а з 1925 по 1926 рік – заступником начальника Контррозвідувального відділу Одеського Окремого відділу Об'єднаного державного політичного управління.

Невеликий на зріст, худорлявий, з правильними м'якими рисами обличчя, кучерявим волоссям і в окулярах, він у свої 28 років виглядав молодшим і швидше був схожий на інтелігентного вчителя, ніж на представника грізної «надзвичайки». Але гострий розум і оперативна хватка виділяли його з-поміж інших і сприяли висуванню на нові посади. По суті, ще до офіційного створення підрозділів зовнішньої розвідки на місцях він уже займався цією роботою, засилаючи агентуру за кордон і розробляючи комплекси розвідувально-контррозвідувальні операції.

Одна з них під кодовою назвою «Скрипалі» проходила за його безпосередньої участі Одеською губернською надзвичайною комісією. Завдання стояло зібрати і проаналізувати всю інформацію про перебування у Румунії махновців з 1921 року. Чекістів цікавило абсолютно все: де жили, працювали, які зв'язки підтримували з Махном, чи були контакти з представниками влади, поліції, сигуранци. Колишніх махновців, які осіли в Румунії, ворожі іноземні спецслужби почали залучати

до антирадянської діяльності, намагалися використовувати їх у підривних цілях. Тому треба було знайти можливість позбавити противників такої вербувальної бази. А для цього слід було виводити махновців на територію СРСР, розповсюджувати серед них інформацію, що тут їм нічого не буде за старі гріхи, показувати успіхи і досягнення радянського життя. Цими питаннями безпосередньо займався і В. П. Карелін зі своїми колегами.

Він був також одним з тих, хто залучив до роботи у ДПУ колись грізного начальника махновської контррозвідки Л. М. Зіньковського-Задова, який потім упродовж багатьох років результативно працював по лінії зовнішньої розвідки.

У той час, коли у березні 1925 року з Москви, з ОДПУ, надійшла відповідна директива щодо організації закордонної роботи силами Державного політичного управління Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) і були виділені кошти для організації цієї діяльності, окремі заходи у цій сфері на місцях уже здійснювалися повним ходом. Єдине що стримувало – відсутність фінансування. З обіцяних Москвою 24 тисяч американських доларів Україна у 1925 році отримала лише 12 тисяч. Це в той час, коли й передбачені 24 тисячі доларів не могли забезпечити всіх потреб. Таке ж становище склалося й на початку 1926 року. Із запланованих ОДПУ на перший квартал 6 тисяч доларів ДПУ УСРР отримало лише 2 тисячі доларів та 500 фунтів стерлінгів, що в сумі становило приблизно 4500 доларів. А за підрахунками КРВ ДПУ УСРР на проведення закордонної роботи у 1926 році Україні потрібно було 10245 доларів щоквартально.

Саме з цих та деяких інших причин становлення зовнішньої розвідки в Україні йшло уповільненими темпами. Після надходження відповідних директив, де були визначені території, на яких ДПУ УСРР мало проводити розвідувальну роботу, а також характер самої роботи, справа почала розкручуватися активніше. Розвідувальну роботу в Україні було покладено на Контррозвідувальний відділ (КРВ) ДПУ УСРР,

який у свою чергу зобов'язав прикордонні Одеський, Подільський і Волинський губвідділи впровадити висвітлення прикордонної смуги, а також забезпечити глибинну розвідку на територіях Польщі та Румунії.

Висвітлення прикордонної смуги покладалося на прикордонні загони, а загальне керівництво, опрацювання отриманих матеріалів, ведення глибинної розвідки та звітність у межах губернії (округу) – на КРВ губ(окр) відділу. Звіти про результати цієї діяльності мали надходити до КРВ ДПУ УСРР. Цей підрозділ відповідав за координацію закордонної розвідувальної роботи. У грудні 1925 року В. П. Кареліна, зважаючи на його послужний список і досвід роботи, призначають уповноваженим КРВ ДПУ УСРР.

На початку 1926 року в складі КРВ ДПУ УСРР почала діяти група співробітників, які вели закордонну та прикордонну роботу з використанням можливостей територіальних органів ДПУ, а у серпні 1926 року в складі цього ж відділу було створено 2-й (розвідувальний) відділок (у спілкуванні його називали «Іноземним відділком»). Саме В. П. Карелін став першим начальником Іноземного відділку. Коли у вересні 1930 року КРВ і ОВ (Особливий відділ) об'єднали, ІНВ залишився у складі відділу, який став називатися ОВ ДПУ УСРР. Самостійним підрозділом ІНВ став 1931 року (спочатку це був відділок, а згодом відділ).

Протягом перших двох десятиліть одну з основних загроз для більшовицької влади становили білоемігрантські організації, що тісно співпрацювали з іноземними розвідками, а якщо говорити про Україну – осередки української політичної еміграції, які мали свої центри у Польщі, Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Франції та деяких інших країнах Європи. Тому головні зусилля української радянської зовнішньої розвідки спрямовувалися на проникнення в зазначені центри з метою виявлення їхніх планів, філій та агентури на радянській території, компрометації ватажків і активних учасників згаданих організацій, за-

побігання можливим диверсійно-терористичним та іншим під-ривним акціям. Але це зовсім не означає, що розвідка УСРР на той час працювала лише в цьому напрямку. Провадилась також робота з проникнення у спецслужби іноземних держав, збору військової та економічної інформації тощо.

У липні 1930 року В. П. Кареліна призначають помічником начальника Особливого відділу Українського військового округу ДПУ УСРР, а в 1932 році підвищують за посадою до заступника начальника цього ж підрозділу. Пізніше, у 1933 році, його посаду змінено на заступника начальника Особливого відділу Українського військового округу – начальника Іноземного відділу ДПУ УСРР, а у 1934 році він очолив Іноземний відділ Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ Української РСР.

У червні 1935 року В. П. Карелін обіймає посаду начальника Особливого відділу Управління державної безпеки по Управлінню Народного комісаріату внутрішніх справ Білоруської РСР. Згодом, у 1937 році, стає заступником начальника 5-го відділу Управління державної безпеки Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. На цей час він уже має чимало заслуг і нагород, зокрема, ордени Трудового Червоного Прапора (1932 рік), Червоної Зірки (1936 рік), «Знак Пошани» (1937 рік), звання майора державної безпеки, знак «Почесний співробітник ВНК – ДПУ» (1931 рік) та інші. Крім цього, «за розкриття низки білогвардійських організацій» він був нагороджений срібним портсигаром, а також двома «маузерами», на золотій дощечці одного з яких був надпис: «За безпощадну боротьбу з контрреволюцією». Однак це не рятuje його від безжальних колішат репресивної машини.

29 липня 1937 року він був заарештований, у листопаді цього ж року звільнений зі служби і у вересні 1938 року розстріляний за звинуваченням, за іронією долі, у контрреволюційній діяльності. Представникам зовнішньої розвідки зазвичай у ті часи інкримінувалося шпигунство на користь польських, ру-

мунських, німецьких та інших спецслужб. Те, що їм свого часу ставилося у позитив, згодом використали проти них самих. Така була мінлива фортуна у Володимира Кареліна.

Соратник Леніна

Третім керівником Іноземного відділу Всеросійської надзвичайної комісії, після Якова Давтяна і Рубена Катаняна, був Соломон Григорович Могилевський. Під час розгляду і затвердження його кандидатури до уваги брали те, що до революції він жив у еміграції, а отже знав іноземні

Соломон Могилевський

мови й закордонне життя, мав ґрунтовну юридичну освіту і позитивно зарекомендував себе на попередній посаді завідувача іноземною частиною Особливого відділу ВНК. Та найголовнішим аргументом на його користь, напевне, було те, що він був особисто знайомий з Леніним ще з часів перебування в еміграції у Женеві.

Народився Соломон Могилевський у Павлограді Катеринославської губернії у 1895 році в сім'ї заможного купця. Уже в сімнадцятирічному віці за час навчання у місцевій гімназії він почав брати участь у революційній діяльності, випускав і поширював листівки, згодом вступив до Павлоградської організації РСДРП. У 1904 році заарештований і поміщений до в'язниці. Батькові довелося залучити всі свої зв'язки і можливості, щоб його випустили під заставу. Після цього Григорій Могилевський вирішив відправити сина подалі від революційних подій у спокійну Європу. Так двадцятирічний Соломон опинився у Швейцарії, де продовжив навчання у Женевському університеті на юридичному факультеті.

Але як не намагався ізолювати батько його від прогресивно налаштованої молоді, у нього нічого не вийшло. У Женеві юнак познайомився з місцевою групою російських більшовиків, яку очолював Володимир Ленін, і приєднався до них. Саме за завданням Леніна він у 1906 році нелегально прибув до Катеринослава, де став партійним пропагандистом на Брянському заводі, брав участь у виданні партійної літератури у підпільній друкарні.

Батько ніяк не міг змиритися з такими ризикованими захопленнями сина і продовжував наполягати, щоб той відійшов від революційної діяльності. Та йому вдалося лише умовити його продовжити навчання. У 1907 році Соломон вступив на юридичний факультет Петербурзького університету, звідки згодом перевівся до Московського університету, де на деякий час відійшов від партійної роботи. Це дало йому змогу успішно завершити навчання і одержати диплом.

За Першої світової війни С. Могилевського мобілізували до армії, але в бойових діях йому брати участь не довелося. Революцію 1917 року він зустрів привітно і повністю поринув у вир революційних подій. На той час він був членом Мінського комітету РСДРП(б) і солдатського комітету Західного фронту. Працював у Іваново-Вознесенську губернським комісаром юстиції, головою революційного трибуналу. Навесні 1918 року був переведений до Москви у Наркомат юстиції, потім працював на різних посадах у Поволжі й на Україні. А восени 1919 року Могилевський став співробітником Всеросійської надзвичайної комісії. З урахуванням освіти і практичного досвіду, його призначили завідувачем слідчої частини Московської губчека.

Далі у послужному списку Могилевського значиться посада особливоуповноваженого Особливого відділу ВНК і одночасно завідувача іноземною частиною цього самого відділу. По суті відтоді він уже мав відношення до діяльності зовнішньої розвідки. А в серпні 1921 року, у зв'язку з переходом керівника

Іноземного відділу ВНК Я. Давтяна у Наркомат закордонних справ, С. Могилевський займає його посаду і керує зовнішньою розвідкою до травня 1922 року.

У цей час у країні і в усій системі органів державної безпеки відбувалися серйозні зміни. ВНК була реорганізована в Державне політичне управління (ДПУ) при наркоматі внутрішніх справ. Головним противником для молоді держави це відомство вважало білогвардійську еміграцію, яка готувала повалення радянської влади. У зв'язку з цим перед зовнішньою розвідкою стояло першочергове завдання з проникнення в закордонні білогвардійські організації, виявлення їхніх планів, структур, завдань, джерел фінансування.

Одне із найважливіших завдань, яке було поставлено перед С. Могилевським, полягало в гарантуванні безпеки учасників радянської делегації на чолі з Г. Чичеріним під час міжнародної конференції в Генуї у 1922 році. Під його керівництвом співробітникам розвідки вдалося завчасно одержати інформацію про планування Борисом Савінковим та іншими представниками радикально налаштованих емігрантських кіл терористичних актів і провокацій. Завдяки вжитим заходам цього вдалося уникнути. Крім цього, розвідкою була добута інформація про наміри урядів низки європейських країн щодо Радянської Росії, зокрема про те, що Англія і Франція прагнули створити навколо молоді держави так званій «санітарний кордон» і добитися ізоляції Москви. Представники радянської делегації підготували контраргументи, які дозволили гідно відстоювати свої інтереси.

У березні 1922 року Могилевського призначили повноважним представником ДПУ у щойно створеній Закавказькій Федерації, яка об'єднала Грузію, Азербайджан і Вірменію. Одночасно він одержав під своє командування внутрішні і прикордонні війська Закавказької Федерації. А заступником у нього був Лаврентій Берія, якого тоді характеризували як

молодого, активного і перспективного партійного діяча. Але успіхами Берії захоплювалися не всі представники місцевого державного апарату. Заступник наркома Робітничо-селянської інспекції Закавказзя Георгій Атарбеков, який раніше був чекістом, якось у довірчій бесіді із Соломоном Могилевським поділився своїми сумнівами щодо Лаврентія Павловича. «Якась незрозуміла особистість, – говорив він, – стільки про нього кажуть недоброго, а як спробуєш у цьому пересвідчитися – то або свідок зникає, або документ пропадає».

Атарбекову нібито було дещо відомо про темне минуле Берії, зокрема про його підозрілі контакти зі спецслужбами мусаватистів у Баку. Могилевський уважно вислухав співбесідника і обіцяв усе з'ясувати. Чи доклав він якихось зусиль, щоб докопатися до істини, достеменно невідомо. У той же час те, що трапилося згодом, змусило дослідників припустити, що Могилевському все ж пощастило дещо дізнатися. Однак істину встановити так і не вдалося.

23 березня 1925 року тифліські газети надрукували таке урядове повідомлення: «Вчора, о 12 г. 10 хв., поблизу Діду-бійського іподрому, внаслідок аварії аероплану «Юнкерс-13» трагічно загинули заступник голови Раднаркому ЗРФСР, член Президії ЦВК СРСР, член РВР СРСР і Червонопрапорної Кавказької армії Олександр Федорович Мясніков, голова Закавказької надзвичайної комісії Соломон Григорович Могилевський і заступник наркома РСІ в ЗРФСР Георгій Олександрович Атарбеков...» Як з'ясувалося пізніше, через 15 хвилин після злету літак загорівся і почав стрімко падати. На висоті близько 20 метрів від землі з нього один за одним вистрибнули дві особи і розбилися. Це були Могилевський і Атарбеков. Під час падіння літак вибухнув, і всі пасажери й члени екіпажу загинули. Причину катастрофи встановити не вдалося жодній урядовій комісії, одна з яких була створена за особистою вказівкою Сталіна.

Деякі історики вважають, що ця аварія не була випадковою. На траурному мітингу під час поховання загиблих у столиці Грузії Лев Троцький заявив, що про причини загибелі товаришів потрібно запитати у грузинських меншовиків. Але його зауваження не сприйняли серйозно. Могилевського разом з іншими товаришами поховали біля огорожі Александровського саду, який пізніше перейменовано у Парк комунарів.

Комісар держбезпеки 2-го рангу

У жовтні 1935 року було прийняте рішення радянського уряду про встановлення спеціальних звань для керівного складу Головного управління державної безпеки НКВС СРСР. Список, затверджений згодом на політбюро ЦК ВКП(б), відкривав нарком Генріх Ягода, який став генеральним комісаром держбезпеки. Досить високе звання коміса-

Абрам Слуцький

ра держбезпеки 2-го рангу (в армійській ієрархії воно прирівнювалося до звання генерал-полковника) одержав керівник зовнішньої розвідки. Ним у цей складний і напружений для країни й розвідки час був Абрам Аронович Слуцький. Він увійшов у історію як керівник розвідки, при якому було викрадено з Парижу і доставлено у Москву лідера білоемігрантського руху генерала Євгена Міллера, здійснено операції по вбивству у Роттердамі керівника ОУН Євгена Коновальця, а в Лозанні – колишнього співробітника

Іноземного відділу НКВС Ігнатія Рейсса, а також своєю загадковою смертю прямо в кабінеті першого заступника наркома НКВС Михайла Фріновського.

Абрам Слуцький народився у липні 1898 року у селі Парафіївка Борзнянського повіту Чернігівської губернії у сім'ї залізничного кондуктора. Там він провів дитячі роки, а потім батьки у пошуках кращої долі подалися до Середньої Азії. Середню освіту він уже здобув у місті Андижані, там же пізніше працював на бавовняній фабриці. З Україною його більше нічого в житті не пов'язувало, лише місце народження і дитячі спогади.

Шлях в органи держбезпеки для Абрама Слуцького, як і для багатьох його колег, пролягав через активну участь у революційних подіях і роботу в партійних органах. Чекістом він став у вересні 1920 року. Працював начальником Пішпекської, а потім Андижанської повітових надзвичайних комісій, секретно-оперативної частини Ташкентської, а згодом Ферганської надзвичайних комісій. Влітку 1922 року його призначили заступником голови Верховного трибуналу Туркестану, потім там же головою Судової колегії. Через рік Слуцького відрядили до Москви, де він працював на різних посадах в органах військової юстиції, підприємствах рибної промисловості, а в 1926 році перевели в Об'єднане державне політичне управління.

В ОДПУ він спершу протягом трьох років працював у економічному управлінні, займаючись в основному добуванням інформації науково-технічного й економічного характеру для молодій радянській державі, у тому числі за кордоном. Відомостей про цей період його діяльності збереглося небагато. Із коротких згадувань відомо, що він нібито брав участь в операції з викрадання у Швеції технології виробництва шарикопідшипників, за що у 1928 році одержав перший орден Червоного Прапора. Під час наступної таємної операції він здійснював ризиковану гру зі шведським так званим «сірниковим королем» Іваром Крюгером, добиваючись якихось економічних преференцій для Радянського Союзу і погрожуючи, у разі непоступливості, заповнити світовий ринок дешевими сірниками радянського виробництва. Судячи з усього, мета була досягнута, про що може

свідчити другий орден Червоного Прапора, який прикрасив кітель Слуцького на початку 1930 року.

Тоді ж, у січні 1930 року, він обійняв посаду помічника начальника Іноземного відділу. Переміщенню Слуцького у зовнішню розвідку, мабуть, сприяло те, що на попередній ділянці роботи він позитивно себе зарекомендував у вирішенні питань, які були безпосередньо пов'язані з діяльністю розвідки. Варто зазначити, що йому пощастило з новим керівником: упродовж кількох років Слуцький служив спочатку помічником, а згодом заступником у Артура Артузова, в якого багато чому навчився. Артузов був справжнім професіоналом у сфері розвідки і контррозвідки. Це під його безпосереднім керівництвом проводилися знамениті масштабні операції «Синдикат», «Трест», створювалися закордонні резидентури, вербувалися члени «кембриджської п'ятірки», здійснювалося викрадення білого генерала Кутепова з Парижу та інші заходи.

На фоні беззаперечного авторитету Артузова Абрам Слуцький спочатку дещо програвав з професійної точки зору. Але він умів швидко навчатися й опановувати нові сфери діяльності. За деякими свідченнями, він справляв враження розумної людини, був здатний уважно вислухати і зрозуміти підлеглого. Перебуваючи на посаді помічника начальника Іноземного відділу, він одночасно виконував обов'язки головного резидента розвідки по країнах Європи. Під прикриттям посади співробітника торговельного представництва СРСР у Берліні виїздив у закордонні відрядження у США, Німеччину, Іспанію, Францію, Швецію, де особисто брав участь у проведенні спеціальних операцій.

Після переходу Артура Артузова у військову розвідку Абрам Слуцький 21 травня 1935 року очолив Іноземний відділ і перебував на цій посаді до 17 лютого 1938 року. За цей час було здійснено реорганізацію центрального апарату зовнішньої розвідки, проведено низку успішних операцій проти закордонних антирадянських організацій, масштабна розвідувальна робота

здійснювалася на території Іспанії, де точилася громадянська війна. Втім у практиці роботи збереглися методи фізичного знищення так званих ворогів радянської влади, продовжувалося полювання на Лева Троцького і його прихильників за кордоном. У той же час розвідники досить швидко із суб'єктів виконання волі партії самі перетворювалися в об'єкти переслідування.

Жорстка внутрішньопартійна боротьба Сталіна проти своїх політичних противників негативно відбилася і на органах державної безпеки в цілому, і безпосередньо на діяльності зовнішньої розвідки. Обстановка недовіри, підозрливості і шпигуноманії призвела до необґрунтованих репресій і фізичного знищення багатьох керівників та інших співробітників розвідки. Упродовж 1937 – 1938 років хвиля репресій прокотилася по працівниках центрального апарату і закордонних резидентур. До Москви відкликали і заарештовували керівників легальних і нелегальних резидентур, особливо якщо в їхній біографії були відомості про контакти в минулому з троцькістами, бухарінцями, зінов'ївцями та іншими так званими ворогами народу. У травні 1937 року був заарештований і згодом розстріляний колишній керівник зовнішньої розвідки Артур Артузов.

У цій ситуації Абрам Слуцький нічого не робив і, мабуть, не міг нічого вдіяти, щоб захистити своїх товаришів і підлеглих від беззаконня. Принаймні, свідчень того, що він був незгодний з чимось або якимось чином проявляв своє невдоволення тим, що відбувалося, немає. Він сам був коліщатком єдиного механізму, який не шкодував нікого, у тому числі і своїх творців.

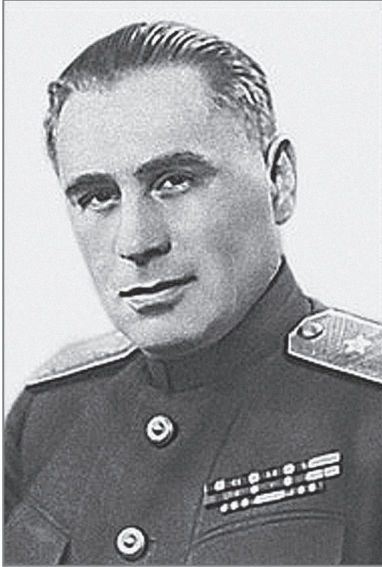
17 лютого 1938 року Слуцького запросив до себе перший заступник наркома НКВС Михайло Фріновський. Йому запропонували чай і печиво. Через якихось півгодини терміново у кабінет викликали лікаря, який констатував раптову смерть начальника розвідки через серцевий напад. Основна версія полягала в тому, що Слуцький упродовж тривалого часу страждав на тяжкі серцеві захворювання, він навіть іноді відвідува-

чів приймав, лежачи на дивані. Про це всі знали, тому й звістку про смерть сприйняли цілком природно. Однак незабаром уже заарештований на той час нарком НКВС Микола Єжов під час одного з допитів дав показання, що це він розпорядився убити начальника розвідки. Єжов розповів, що коли до кабінету Фріновського увійшов Слуцький, там уже знаходилися начальник управління НКВС по Московській області, він же – заступник наркома НКВС Леонід Заковський і один з керівників оперативно-технічного відділу НКВС Михайло Альохін. Нібито саме Альохін за наказом своїх керівників отруїв Слуцького ціаністим калієм.

Згідно з документальними свідченнями, Микола Єжов під тортурами зізнавався у чому завгодно, навіть у тих злочинах, до яких він не мав жодного відношення. Чи були його зізнання щодо причин смерті Слуцького правдивими, сьогодні важко судити. Заковський і Альохін згодом були заарештовані й розстріляні як вороги народу, і версію про отруєння вони також підтвердили під час допитів. Абрама Слуцького вже після смерті, у квітні 1938 року, виключили з партії як ворога народу. Тобто, якби він не помер, то його спіткала б така сама доля, як і його попередників і колег по роботі.

Тріумф і трагедія Павла Судоплатова

Лише один місяць, найменше 3-поміж своїх колег, пробув на посаді керівника радянської зовнішньої розвідки Павло Анатолійович Судоплатов. Із 2 листопада по 2 грудня 1938 року він виконував обов'язки начальника 5-го (розвідувального) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Звісно, що за такий період він практично нічого не встиг зробити. У той же час його професійна біографія насичена величезною кількістю різноманітних подій, що робить цю особу однією

Павло Судоплатов

з найпомітніших в історії не тільки радянської, а й світової розвідки. Проте постать Судоплатова завжди сприймалася неоднозначно і професіоналами, й істориками, і представниками громадськості. Одні його героїзували і захоплювалися ним, інші рішуче засуджували. В новітній українській історії ставлення до нього, з урахуванням його безпосередньої причетності до вбивства Євгена Коновальця і активної участі у боротьбі з формуваннями ОУН і УПА, ще більш неоднозначне.

Утім, він завжди вважав себе українцем і тим, хто плідно працював на благо як Радянського Союзу в цілому, так і України зокрема. У своїх спогадах з цього приводу в останні роки життя він писав: «Так, до 1992 року Україна не була повністю незалежною державою, але я, як і раніше, вважаю себе українцем – одним з тих, хто якимось чином сприяв створенню того положення, яке вона здобула в рамках Радянського Союзу...» З Павлом Судоплатовим можна погоджуватися або не погоджуватися, поважати його чи зневажати, але це жодною мірою не впливає на сприйняття його як непересічної і неординарної особистості, яка назавжди увійшла в історію розвідки.

Народився П. Судоплатов 7 липня 1907 року в Мелітополі у сім'ї мірошника. Його мати була росіяною, а батько українцем, який помер у 1917 році. Під час громадянської війни Павло у 12-річному віці втік з дому і приєднався до червоноармійського полку, прагнучи всіма силами боротися за встановлення влади робітників і селян. Після відступу з Мелітополя полк згодом

був розгромлений. Разом з іншими уцілілими бійцями Судоплатов вступив до 1-го ударного Мелітопольського полку 5-ї Задніпровської дивізії Червоної Армії. У боях з частинами білогвардійського генерала Шкуро він потрапив у полон, звідти втік, деякий час жив у окупованій Одесі, потім пристав до 44-ї стрілецької дивізії. Як людину письменну, його зарахували до Особливого відділу дивізії діловодом і реєстратором.

Сталося це у 1921 році, і сам Судоплатов пізніше вважав, що саме з цього часу почалася його служба в органах держбезпеки. Тоді ж він встиг протягом нетривалого часу попрацювати у Волинському губернському відділі ДПУ, Ізяславському прикордонному відділенні і Славутському прикордонному посту. Після загибелі старшого брата написав рапорт з проханням перевести його у Мелітополь, де спершу працював на комсомольській роботі, а потім був направлений у Мелітопольський окружний відділ ДПУ. У рідному місті він доріс по службі до молодшого оперативного працівника, який відповідав за роботу агентури в грецьких, болгарських і німецьких поселеннях.

Служба у зовнішній розвідці для Судоплатова почалася у 1933 році. Перед цим він встиг ще деякий час попрацювати під керівництвом Всеволода Балицького у Харкові. Після призначення на посаду заступника начальника ОДПУ той забрав з собою із тодішньої української столиці до Москви кількох співробітників, у тому числі й 26-річного Судоплатова. Спочатку він займався добором і вивченням кадрів для підрозділів розвідки, а потім став оперуповноваженим Іноземного відділу ОДПУ. У той час начальником відділу був Артур Артузов, а його заступником – Абрам Слуцький. Саме вони розглядали у молодого співробітника такі якості, які потрібні були для роботи у розвідці за кордоном – вміння перевірятися, легко завойовувати довіру інших, пристосовуватися до незнайомої обстановки, а також здатність без вагання виконати будь-яке поставлене завдання.

Судоплатову запропонували пройти індивідуальну підготовку з метою його подальшого впровадження в закордонні центри української еміграції. Він спочатку вагався, адже сам за кордоном ніколи не був і ніколи не вчив іноземних мов, але його все ж переконали. Вісім місяців інтенсивних занять на явочній квартирі дали позитивні результати, зокрема, він з нуля вивчив німецьку мову, і це стало в нагоді у майбутньому.

У 1935 році Судоплатов під виглядом племінника одного з представників ОУН в Україні Лебеда, який на той час вже активно працював на радянську розвідку, прибув до Фінляндії. Саме Лебідь вивів розвідника на свого колишнього однополчанина і соратника Євгена Коновальця. Ще в роки Першої світової війни вони разом воювали як офіцери корпусу «Січових стрільців» у складі австро-угорської армії проти Росії, а потім перебували у таборі для військовополонених під Царицином. Згодом після попередніх зустрічей з кур'єрами Коновальця Судоплатова доправили з Фінляндії у Німеччину, де й відбулася його зустріч з очільником ОУН.

Головним стратегічним завданням Судоплатова було переконати радикально налаштованих представників емігрантських кіл у тому, що терористична діяльність в Україні не має жодних шансів на успіх, що влада швидко знешкодить осередки опору. Але спершу потрібно було заслужити довіру. Судоплатову це досить швидко вдалося. Його, як нового перспективного члена організації, навіть направили на тримісячне навчання у німецьку партійну школу НСДАП в Лейпцизі, де навчали азам підпільної роботи, диверсій і терору і де він познайомився з багатьма активними учасниками ОУН. Після цього Судоплатов ще більше зблизився з Євгеном Коновальцем, який навіть узяв його з собою в інспекційну поїздку до Парижу і Відня.

Далі події розгорталися за сценарієм, розробленим на Луб'янці. За рекомендацією свого «дядька» Лебеда Судоплатов повернувся до Радянського Союзу, де його мали оформити ра-

дистом на радянське судно, яке здійснювало регулярні рейси за кордон. Це нібито давало йому можливість підтримувати постійний зв'язок між підпіллям ОУН в Україні і націоналістичними організаціями за кордоном. Але спочатку він детально прозвітував про своє тривале відрядження, результати якого були досить високо оцінені як керівництвом розвідки, так і держави. Узагальнені матеріали доповідали навіть керівникові компартії України Косіору і самому Сталіну. Згодом Судоплатова нагородили орденом Червоного Прапора, який йому особисто вручив у Кремлі Калінін, і це докорінно змінило його статус у розвідці.

Незабаром у житті Судоплатова відбулася важлива подія – він разом з наркомом внутрішніх справ Єжовим був в викликанний у кабінет до Сталіна. Генсек хотів почути думку стосовно діяльності українських націоналістичних організацій за кордоном. Через тиждень відбулася ще одна така зустріч, на якій вже обговорювалися конкретні пропозиції. Під час цієї аудієнції Судоплатов одержав завдання фізичного знищення Коновальця. На прощання Сталін запитав, чи вірно він розуміє політичне значення бойового завдання, яке доручається йому, на що одержав ствердну відповідь. А ще Судоплатов завірив, що віддасть життя, якщо це буде потрібно, для виконання завдання партії.

Але жертвувати собою йому не довелося, хоча немає ніяких сумнівів, що у тій ситуації він зважився б і на такий крок заради досягнення поставленого результату. Було розроблено кілька варіантів проведення операції. Згідно з першим, Судоплатов мав убити Коновальця пострілом з пістолета, але від нього відмовились. Інший передбачав вручення коробки шоколадних цукерок із вмонтованим годинниковим механізмом. Принцип його дії полягав у тому, що вибух відбувався через деякий час після переведення коробки з вертикального положення у горизонтальне.

23 травня 1938 року Судоплатов прибув на вантажному судні «Шилка» з Ленінграда у Роттердам. Тут у ресторані «Атланта» відбулася його коротка зустріч з Коновальцем, про яку вони до-

мовилися по телефону задалегідь. Під час прощання він дістав із внутрішньої кишені «подарунок» з України і поклав його на стіл. Судоплатов ще встиг зайти у найближчий магазин, купив капелюх і плащ, переодягнувся, вийшов на вулицю і почув глухий віддалений звук вибуху. Він уже не повертався на судно, а сів на найближчий потяг до Парижу, звідки через місцеву резидентуру відправив у Центр зашифроване повідомлення: «Подарунок вручено. Посилка зараз у Парижі, а шина автомобіля, на якому я подорожував, лопнула, доки я ходив по магазинах».

П. Судоплатов

Убивство Євгена Коновальця спричинило розкол в ОУН, а із Павла Судоплатова зробило героя. Буквально через п'ять місяців, в листопаді того ж року, після арешту керівників зовнішньої розвідки З. Пасова і С. Шпігельглаза він був призначений виконуючим обов'язки начальника 5-го (розвідувального) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Але повноцінно обійняти цю посаду він не встиг. Через місяць був відсторонений від усіх справ і рішенням первинної парторганізації виключений з лав ВКП(б) «за зв'язок з ворогами народу».

Але завдяки втручання керівництва НКВС це рішення не було затверджено парткомом наркомату. А згодом, у березні 1939 року, Судоплатова несподівано викликали до Сталіна і доручили очолити проведення операції з ліквідації Троцького. У той самий день його призначили заступником начальника зовнішньої розвідки і надали практично необмежені повноваження щодо залучення до цієї акції потрібних осіб.

Лев Троцький був висланий з СРСР у 1929 році. Він проживав у Мексиці, вів активну пропаганду проти Сталіна, вважався його особистим ворогом, і йому цього пробачити не могли. Цього разу Судоплатов революційний вирок виконував уже не власноруч. Було підібрано дві групи, які діяли цілком автономно. Після першого невдалого замаху інша спроба згодом була результативною. Рамон Меркадер, з яким Судоплатов познайомився під час нетривалого перебування в республіканській Іспанії, 20 серпня 1940 року наніс льодорубом смертельне поранення Троцькому, від якого той помер у лікарні.

Ще один орден, на цей раз Червоної Зірки, прикрасив груди розвідника. Йому й надалі доручають проведення відповідальних завдань. Зокрема, у передвоєнний період він виїздив у Латвію, де під виглядом радника міністра закордонних справ СРСР встановлював контакти із закордонним відомством латвійського уряду, брав участь у заходах з приєднання до СРСР Західної України.

У цей час відбулася подія, яку Судоплатов заносив до свого активу, але пізніше вона негативно позначилася на його долі. За вказівкою першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова і керівника НКВС УРСР Івана Серова було заарештовано колишнього прем'єр-міністра Західноукраїнської Народної Республіки 80-річного К. Левицького, якого упродовж багатьох місяців утримували в одній з в'язниць у Москві. Зрозумівши, що це було зроблено безпідставно і викликало невдоволення західноукраїнської інтелігенції, Судоплатов переконав Берію і Молотова, щоб того звільнили. Після смерті Сталіна і розстрілу Берії нове радянське керівництво в особі Хрущова і міністра держбезпеки Серова ще пригадають цей епізод, коли буде вирішуватися доля самого Судоплатова.

А поки що він був затребуваний і не обділений увагою. Одразу після початку війни його призначають керівником Особливої групи при НКВС, до завдань якої входило проведення

диверсій і терактів у тилу ворога. Згодом він стає начальником 4-го Управління НКВС СРСР і здійснює керівництво усіма партизанськими і розвідувально-диверсійними операціями, координацію роботи агентурної мережі на території Німеччини і її союзників. У цей час у Судоплатова вистачило сміливості й мужності звернутися до Берлі з пропозицією випустити з таборів деяких колишніх співробітників розвідки, а також поновити на роботі тих, хто був звільнений за наклепами або надуманими мотивами. Серед них були Дмитро Медведєв, Микола Прокоп'юк, Іван Камінський та багато інших. Деяких з них він за відсутністю у них житла розмістив у своїй московській квартирі, не афішуючи це перед своїм керівництвом, оскільки сам міг потрапити у «чорний список», як співчуваючий колишнім «ворогам» радянської влади.

Влітку 1942 року у розпал гітлерівського наступу Судоплатов за 24 години зібрав загін альпіністів із 150 осіб і на чолі нього вилетів на Кавказ. Учасники загону взяли участь у обороні гірських перевалів, підірвали бурових установок, сховищ з нафтою, здійсненні інших диверсійних актів, що зашкодило німцям повною мірою скористатися нафтовими запасами.

До історії розвідки увійшли стратегічні радіоігри з німецькою розвідкою «Монастир» і «Березино», які розробляв і безпосередньо керував ними Павло Судоплатов. Метою операції «Монастир» на першій стадії було проникнення в агентурну мережу абвера, яка діяла на території Радянського Союзу. Однак згодом затіяна радіогра фактично переросла в протиборство між радянськими і гітлерівськими спецслужбами. Радянській розвідці вдалося злегендувати існування в СРСР підпільної організації, яка нібито з радістю сприйняла прихід німецьких військ і прагне всіляко допомагати їм та шукає контакти з німецьким командуванням. Головною дійовою особою, яку вдалося підставити гітлерівцям, став Олександр Дем'янов, родом з дворянської офіцерської сім'ї, який більше десяти років співробітничав з радян-

ськими органами безпеки, мав агентурний псевдонім «Гейне» і добре зарекомендував себе у багатьох серйозних справах. Після того, як за допомогою інформації «Гейне» вдалося захопити понад 50 агентів противника, операція набула характеру стратегічної дезінформаційної радіогри.

Під час проведення нової радіогри під назвою «Березино» вдалося ввести в оману німецьке командування щодо того, що в тилу радянських військ на території Білорусії у районі річки Березино в оточенні перебуває дієздатне з'єднання гітлерівців чисельністю до 2500 солдат і офіцерів. Це потрібно було для того, щоб німці задіяли свої сили та відволікли резерви для підтримки цих частин і організації їхнього можливого прориву. На підтримання цього міфічного угруповання німці дійсно затратили чимало сил і засобів. Операція «Березино» завершилася практично із закінченням війни.

Одночасно із проведенням цих операцій і здійсненням загального керівництва розвідувально-диверсійною діяльністю у тилу ворога Судоплатов з 1944 по 1947 рік очолював підрозділи, які були зашифровані літерами «С» і «К». Перший займався здобуванням і узагальненням всієї розвідувальної інформації, пов'язаної зі створенням атомної зброї, другий – контррозвідувальним забезпеченням радянської атомної промисловості. Безсумнівно, заслуги самого Судоплатова, як керівника підрозділу, в одержанні матеріалів по атомній бомбі, великі, але все ж головну роль у цій справі зіграли ті розвідники, які з ризиком для життя здобували необхідні відомості у США і Англії. Досить детально про цей період своєї роботи він пізніше розповів у своїх мемуарах під назвою «Спецоперації. Луб'янка і Кремль. 1930 – 1950 роки».

У післявоєнний період Судоплатову, з урахуванням його попереднього досвіду роботи, керівництво МДБ доручало проведення цілої низки різноманітних спеціальних операцій і виконання окремих особливих завдань. У 1945 – 1947 роках під

прізвищем Матвеев і прикриттям посади радника керівника радянського зовнішньополітичного відомства він брав участь у підготовці і проведенні переговорів В. Молотова з Надзвичайним і повноважним послом США в СРСР А. Гарріманом, а також з лідером курдського національного руху М. Барзані. У лютому 1947 року він очолив відділ «ДР», створений для розгортання на випадок нової війни диверсійно-розвідувальної війни проти військово-стратегічних баз США і НАТО, розташованих навколо СРСР. У цей самий період він брав участь у здійсненні заходів з виведення за кордон розвідника-нелегала В. Фішера, пізніше відомого під іменем Рудольфа Абея. Під час війни В. Фішер працював під його безпосереднім керівництвом у 4 Управлінні НКВС, де відповідав за службу радіорозвідки.

Наприкінці 1949 року генерал-лейтенанта Судоплатова після убивства українського письменника Ярослава Галана терміново відрядили до Львова як особу, яка свого часу брала активну участь у розробці українських закордонних центрів. Перед ним було поставлено завдання добитися якнайшвидшої ліквідації збройного підпілля на Західній Україні. Упродовж півроку він вистежував Р. Шухевича і був безпосереднім учасником операції, в результаті якої той загинув. Судоплатову, вдаючись до різних методів переконання, умовляння, шантажу й примусу, вдалося схилити до відмови від проведення антирадянської діяльності низки активних діячів ОУН, які перебували в Україні чи прибували із-за кордону як емісари від емігрантських організацій.

У 1952 році Судоплатов залучався до розробки плану вбивства югославського лідера Броз Тіто, з яким Сталіну не вдавалося знайти порозуміння. У зв'язку зі смертю Сталіна всі приготування призупинили. Це була одна з останніх спеціальних операцій, до якої він мав відношення, а у післявоєнний період Судоплатов мав причетність до організації кількох убивств противників сталінського режиму на території СРСР. Фактично,

він робив ту справу, якої його все життя навчали, яку він умів професійно виконувати і був переконаний, що все це робиться в інтересах держави і досягнення злагоди у суспільстві. Осмислення і переосмислення багатьох подій і власних вчинків прийшло до нього значно пізніше.

Невдовзі після смерті Сталіна і арешту Берії був взятий під варту у своєму робочому кабінеті і сам Судоплатов. Це сталося 21 серпня 1953 року. Йому було пред'явлено звинувачення в тому, що він є активним учасником змови Берії, його спілником і довіреною особою у справі захоплення влади і підготовки терактів проти керівників радянської держави. Упродовж п'яти років Судоплатов знаходився у в'язниці під слідством і не визнавав себе винним. Лише у 1958 році його справу розглянуто на закритому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР. Він був засуджений до 15 років ув'язнення. Термін покарання відбув повністю у Владимирській в'язниці, де переніс три інфаркти, осліп на одне око і став інвалідом.

Після звільнення він довго боровся за свою реабілітацію. Одночасно займався перекладацькою і літературною діяльністю. З-під його пера вийшло кілька книг про діяльність органів держбезпеки і, зокрема, про операції радянської зовнішньої розвідки та про його особисту участь у них. Розмірковуючи над прожитим життям і підбиваючи підсумки, Судоплатов у своїх мемуарах зазначив: «Свідомо чи несвідомо, але ми дозволили себе уплутати в роботу колосального механізму репресій, масштаби яких лякають мене. Кожен з нас зобов'язаний покаятися за страждання невинних».

Реабілітований Павло Анатолійович Судоплатов був лише у 1992 році. Через чотири роки, 24 вересня 1996 року, він помер, а ще через два роки, згідно з Указом Президента Російської Федерації, посмертно був поновлений у правах на вилучені в нього під час арешту державні нагороди. Вісім орденів і велику кількість медалей передали членам його сім'ї.

Три місяці на посаді начальника ПГУ

Після Павла Фітіна, начальника радянської зовнішньої розвідки упродовж всієї Другої світової війни і фігуранта багатьох книг і фільмів про війну, 15 червня 1946 року, несподівано для всіх і для самого себе, цю посаду обійняв Петро Миколайович Курбаткін. Безсумнівно, він був випадковою людиною у розвідці і сам це добре розумів. Він не мав ні відповідної освіти, не знав іноземних мов, не був за кордоном, жодного дня до цього не працював у підрозділах розвідки. Пізніше Курбаткін нібито запевняв, що відмовлявся від цієї пропозиції, казав, що не справиться, за що міністр держбезпеки СРСР Віктор Абакумов на нього розсердився і вже 7 вересня того ж року звільнив із займаної посади. Наскільки це відповідає дійсності, сьогодні судити важко.

Петро Курбаткін

Петро Курбаткін народився у листопаді 1907 року в селищі Кольберівська Копальня Успенського повіту Єлизаветградської губернії (нині – Кіровоградська область) у шахтарській сім'ї. У 14-річному віці він почав працювати рудокопом, чорноробом, шахтарем-забієником на руднику. У 1929 році його призвали до армії і направили у прикордонні війська, які входили у структуру ОДПУ. Служив у Ямпільському прикордонному загоні, там же вступив до лав ВКП(б), став помічником начальника застави з політичної частини. Після демобілізації залишився в системі ОДПУ. Упродовж 1932 – 1936 років служив на різних посадах у підрозділах держбезпеки Одеської області, потім навчався у Центральній школі НКВС, після чого був переведений у Москву в центральний апарат.

Далі в професійній кар'єрі Курбаткіна починається новий етап, сповнений багатьох несподіванок, кар'єрних злетів, білих і темних плям, драматичних і трагічних подій. У серпні 1937 року він працює оперуповноваженим Секретно-оперативного відділу ГУДБ НКВС СРСР, а в червні 1939 року старшого лейтенанта держбезпеки П. Курбаткіна призначають начальником Управління НКВС по Московській області. Що ж таке неординарне сталося за ці два роки, у зв'язку з чим відбулося його карколомне кар'єрне зростання? В офіційних біографічних виданнях і енциклопедичних довідниках з історії радянської зовнішньої розвідки жодних пояснень цьому немає. Зате в дослідженнях прискіпливих істориків і журналістів є цікаві відомості з цього приводу. У них прізвище Курбаткіна фігурує у справі, пов'язаній із вбивством Карла Радека.

К. Радек був членом ЦК ВКП(б) і одним з керівників Комінтерну. У період масових репресій заарештований у справі так званого «антирадянського троцькістського центру» і засуджений до десяти років ув'язнення. Під час перебування у в'язниці він і колишній нарком фінансів Григорій Сокольников, який також проходив по цій справі, почали заперечувати свою провину й говорити про інспірування всього процесу. Матеріали про це Лаврентій Берія доповідав особисто Сталіну, зі згоди якого було прийнято рішення про їх ліквідацію.

На долю Петра Курбаткіна випало безпосереднє здійснення заходів з убивства Радека, якого утримували у Верхньо-Уральській в'язниці. Спочатку Курбаткін привіз з собою виконавця цього акту, якого помістив в одну камеру з Радеком під виглядом такого самого ув'язненого. Той спеціально влаштував бійку, під час якої, за задалегідь спланованим задумом, Радек мав бути убитий, і все б виглядало як побутовий інцидент між ув'язненими. Але перша спроба вияви-

лася невдалою. Через кілька днів Курбаткін привіз іншого ув'язненого, який видавав себе за троцькіста, а насправді був колишнім комендантом НКВС Чечено-Інгушської АРСР, заарештованим за серйозні посадові злочини. Саме він і вбив Карла Радека, за що згодом, за вказівкою Берії, був звільнений від відбуття покарання з формулюванням, що він нібито виконав спеціальне завдання державного значення.

Петро Курбаткін після виконання цього завдання став секретарем парткому Головного управління державної безпеки НКВС, а згодом начальником Московського обласного управління НКВС. Йому було на той час 32 роки. Можливо, та історія на все життя стала для нього своєрідним страшним сном, і він постійно розкаювався за скоєне, намагаючись спокутувати провину. Принаймні, на новій посаді при розгляді незавершених кримінальних справ, порушених за звинуваченням в антирадянській агітації і шпигунстві, він приймав рішення про їх припинення за відсутністю достатніх доказів. У результаті всі заарештовані, які проходили за понад 100 справами, вийшли на волю. По суті він усім їм врятував життя, хоч і був розкритикований вищим керівництвом за лібералізм і легковажний підхід до перегляду справ.

Під час війни П. Курбаткін проявив себе як грамотний організатор з виявлення ворожої агентури на окупованій території, формування і засилання розвідувально-диверсійних груп в тил ворога. Із 23 серпня 1941 року і до завершення війни він – начальник Управління НКВС по Ленінградській області і член Військової ради Ленінградського фронту. Нагороджений орденами Леніна, Кутузова I і II ступенів, двома орденами Червоної Зірки, Трудового Червоного Прапора та іншими нагородами. За його авторством у оточеному місті вийшли книги «Уничтожим шпионов и диверсантов» та «Происки фашистской разведки в Ленинграде». Під час служби в Ленінграді він близько зійшовся з першим секре-

тарем Ленінградського обкому партії Андрієм Ждановим. Це знайомство згодом відіграло у його житті вирішальну роль.

За однією з версій, саме за протекцією А. Жданова у червні 1946 року П. Курбаткіна призначили начальником ПГУ МДБ СРСР. За неповних три місяці, що він пробув на посаді керівника зовнішньої розвідки, устиг зробити небагато. До його активу зараховується те, що він перевів з Ленінграда у центральний апарат кількох професійних розвідників, з якими разом працював, довіряв їм і сподівався за їх допомогою швидше освоїтися на новому місці. З-поміж них були ті, хто пізніше зробив собі ім'я у розвідці, зокрема О. Сахаровський, який упродовж 16 років очолював ПГУ, О. Крохін – майбутній керівник нелегальної розвідки і заступник начальника ПГУ та деякі інші.

Але П. Курбаткін не встиг зробити і половини з тих кадрових призначень, які планував, на початку вересня 1946 року він був звільнений з посади. Розуміння того, що відбулося, прийшло до нього і його оточення дещо пізніше. У цей час почала фабрикуватися так звана «ленінградська справа», яка мала яскраво виражене політичне забарвлення. У Москві насторожено і досить ревниво поставилися до зростання авторитету ленінградських партійних керівників. У зв'язку з цим їх спробували звинуватити у розколі партії, шпигунстві, антирадянській діяльності, а насправді просто мали намір вчинити над ними розправу, прикриваючись політичними гаслами.

До того часу, за життя А. Жданова, П. Курбаткіна не чіпали. Спершу він працював на посаді начальника Управління МДБ Горьковської області. У березні 1949 року його звільнили з органів безпеки з формулюванням «за неможливістю подальшого використання і з передачею на загальновійськовий облік» і призначили заступником голови Саратовського облвиконкому, а у червні того ж року, вже після смерті Жданова, заарештували.

Над пошуком доказів злочинної діяльності і компрометуючих матеріалів щодо Курбаткіна у Ленінграді працювала група відповідальних співробітників держбезпеки. Згодом була підготовлена довідка про те, що він у 1945 році дав вказівку знищити матеріали, які стосувалися поїздки у 1935 – 1936 роках до Англії другого секретаря Ленінградського обкому партії Я. Капустіна. Під час цієї поїздки Капустін брав уроки англійської мови у місцевої жительки, яка нібито підозрювалася у зв'язках з британськими спецслужбами. Звісно, що все це було шите білими нитками. Ще тоді Жданов, якому доповідали ці матеріали, оцінив їх як сумнівні й бездоказові. А в 1949 році Сталін дав вказівку заарештувати Курбаткіна і Капустіна.

Попереднє розслідування справи тривало більше року. Увесь цей час Курбаткін перебував за ґратами. Зрештою його засудили до 20 років ув'язнення за «злочинну бездіяльність». Одночасно тривало розслідування за іншими епізодами «ленінградської справи», у ході якого слідчим вдалося одержати якісь нові свідчення на Курбаткіна про його участь в «антипартійній змові». Звісно, вони теж були надуманими. 27 жовтня 1950 року Військова колегія Верховного суду СРСР, після двадцятихвилинного розгляду, винесла новий вирок: розстріляти. Вирок був виконаний у той же день. Вдова Курбаткіна була засуджена до 15 років, а син – до 10 років виправно-трудових таборів. Його 80-літню матір і сестру було вислано з Донбасу як «соціально небезпечних елементів».

На початку 1954 року, після смерті Сталіна, за дорученням ЦК КПРС Прокуратура СРСР здійснила перегляд «ленінградської справи» і встановила, що вона була повністю сфальсифікована. П. Курбаткіна реабілітували посмертно, а його рідні змогли повернутися на попередні місця проживання. Але їхні долі вже були зламані.

З міністерського кабінету – у крісло начальника розвідки

Сергій Романович Савченко належить до когорти тих керівників радянської зовнішньої розвідки, які до призначення на таку високу посаду не були професійними розвідниками у класичному розумінні цього слова і не пройшли всіх щаблів служби у розвідувальних підрозділах. У той же час, перед тим, як обійняти цю посаду, він тривалий час керував зовнішньою розвідкою в Україні. Крім цього, він упродовж шести років був наркомом, а після реорганізації – міністром державної безпеки України, обирався депутатом Верховної Ради СРСР (1946 рік) і Української РСР (1947 рік).

Сергій Савченко

Це зіграло визначальну роль у схваленні його кандидатури, а ще такі його особисті риси характеру, як жорсткість і надзвичайна вимогливість до підлеглих, які іноді межували з різкістю і безапеляційністю. Втім це imponувало Сталіну, який у післявоєнний період був не дуже задоволений роботою спецслужб і вирішив узятися за їх реорганізацію. На фоні попереднього керівника радянської зовнішньої розвідки Павла Федотова, якого вважали недо-

статньо рішучим, Сергій Савченко, напевне, був саме тим, хто зміг би у цей період провести необхідні реформи. У той же час після смерті Сталіна Микита Хрущов не був таким прихильним до вихідця з України, з яким раніше доля неодноразово зводила його у державних і партійних справах.

Народився Сергій Савченко 18 червня 1904 року у місті Скадовськ Дніпровського повіту Таврійської губернії (тепер – Херсонська область) в сім'ї селянина. У 1917 році там же закінчив 4 класи земського училища, а у 1920 році – чотири класи гімназії. Трудову діяльність розпочав у листопаді 1921 року конторником та приймачем зерна зсипного пункту у відділі продовольчого забезпечення 6-ї армії.

Військова служба Савченка в органах державної безпеки починається з листопада 1922 року після призначення оперативним працівником з підготовки зведень, реєстратором та діловодом Особливого відділу з охорони кордонів Чорного і Азовського морів Миколаївської губернської надзвичайної комісії Скадовського прикордонного поста. З травня 1923 року він працює контролером прикордонного поста, а в листопаді цього ж року обіймає посаду помічника уповноваженого. Згодом, з квітня по жовтень 1924 року, він на посаді помічника уповноваженого комендатури 26-го Очаківського прикордонного загону ОДПУ.

Упродовж 1924 – 1925 років С. Савченко навчається у Вищій прикордонній школі Об'єднаного державного політичного управління. Після її закінчення продовжує службу на різних посадах у Молдавському, Ямпільському і Волочиському прикордонних загонах. У 1932 році після навчання на курсах підвищення кваліфікації Вищої прикордонної школи ОДПУ він протягом року займається викладацькою діяльністю у 3-й прикордонній школі в Москві, а потім його направляють для проходження подальшої служби у розпорядження Управління прикордонної охорони та військ ДПУ Української РСР.

Із 1936 року капітан держбезпеки С. Савченко продовжує службу вже на керівних посадах: спершу начальником відділення у республіканському апараті прикордонних військ, начальником штабу 2-го прикордонного загону НКВС (м. Рибниця Молдавської АРСР), командиром 24-го Олевського прикордон-

ного загону (Житомирська область). У 1939 році його призначають на посаду заступника начальника Управління – начальника 5-го відділу Управління прикордонних військ НКВС УРСР. Після входження території Західної України до складу УРСР С. Савченка у листопаді 1939 року призначають на короткий термін начальником УНКВС по Станіславській області, після чого повертають на попередню посаду у прикордонні війська, службі в яких він присвятив 18 років свого життя.

Подальша доля С. Р. Савченка пов'язана із зовнішньою розвідкою. З жовтня 1940 року по травень 1941 року він виконує обов'язки начальника 5-го відділу (розвідувального) Управління державної безпеки НКВС, а у травні 1941 року стає заступником Народного комісара Народного комісаріату державної безпеки Української РСР та начальником Першого управління (розвідувального) НКДБ УРСР. У перші місяці війни на ньому лежала відповідальність за підготовку розвідувальних кадрів, формування розвідувально-диверсійних груп і їх засилання у тил ворога з метою збирання розвідувальної інформації, створення резидентур у Києві та обласних центрах на випадок окупації України. У тих складних умовах були й успіхи і прорахунки. Принаймні, С. Савченко не проявив розгубленості й паніки, він був рішучим, принциповим, активним і діяльним, що передавалося його підлеглим і було помічено й оцінено вищим керівництвом.

У липні 1943 року С. Савченка призначено Народним комісаром НКДБ Української РСР, а після реорганізації, у березні 1946 року, – Міністром державної безпеки Української РСР. У серпні 1949 року його переводять у Москву на керівну роботу до МДБ СРСР і призначають першим заступником Голови Комітету інформації (КІ) при Міністерстві закордонних справ СРСР. Фактично він став керівником радянської зовнішньої розвідки, яка у цей час переживала, як і вся система органів держбезпеки, чергову реорганізацію.

Комітет інформації при Раді Міністрів СРСР був створений ще 30 травня 1947 року урядовою постановою. Згідно із задумом, він мав об'єднати в одних руках усі види і структурні підрозділи розвідки, які існували в державі, а також розвідувальні й інформаційні структури ЦК ВКП(б), МЗС і Міністерства зовнішньої торгівлі. У першу чергу це стосувалося 1-го Управління колишнього МДБ СРСР або зовнішньої розвідки і Головного розвідувального управління Генштабу Радянської Армії – тих структур, які здавна, ще з часів їхнього створення, постійно конкурували між собою, ревниво ставилися до успіхів і досягнень одна одної. З іншого ж боку, у них були різні завдання, можливості і сфери діяльності, вони взаємодоповнювали одна одну і слугували альтернативними потоками розвідувальної інформації, що виключало монополізм у цій сфері, тому особливого сенсу у їх злитті не вбачалося.

Однією з новацій було виведення всіх співробітників зі штату своїх відомств і зведення в один апарат, що розташувався у приміщенні біля ВДНГ СРСР, де раніше працював Виконком Комінтерну. Для керування розвідувальними апаратами за кордоном у КІ був створений так званий інститут головних резидентів, якими, як правило, призначалися посли або посланники. А загальне керівництво Комітетом інформації було покладено на міністра закордонних справ В. Молотова. Однак з урахуванням того, що він не знав усіх професійних тонкощів розвідувальної справи, фактично усю безпосередню діяльність по лінії розвідки координував і направляв перший заступник голови КІ. У 1947 році ним був Петро Федотов, а згодом його змінив генерал-лейтенант Сергій Савченко.

У період призначення С. Савченка на цю посаду вже відбулися деякі зміни в новій структурі. Замість В. Молотова на чолі Комітету інформації став А. Вишинський. Змінився й статус КІ, його передали з підпорядкування Раді Міністрів СРСР до Міністерства закордонних справ, зберігши при цьому його осо-

бливий статус і окреме фінансування зі спецфондів Ради Міністрів СРСР. Крім цього, міністр Збройних сил СРСР М. Булганін після тривалих суперечок з В. Молотовим добився повернення військової розвідки до складу Генштабу.

Зрештою, Комітет інформації, як орган зовнішньої розвідки, виявився малоефективною структурою. Кількість бюрократичних документів зростала, а процес прийняття рішень гальмувався. У результаті на початку листопада 1951 року закордонні апарати КІ і 1-го управління МДБ СРСР були об'єднані у щойно створене Перше головне управління (ПГУ) МДБ СРСР. Посаду начальника ПГУ обійняв Сергій Савченко, який упродовж двох років умів знаходити спільну мову як з вищими керівниками, так і з підлеглими, проявив мудрість дипломата і тонке чуття ситуації, одне слово, знайшов свою нішу в складній бюрократичній системі взаємостосунків, а це в той час було непросто.

Але на його долю випало пройти ще через одну реорганізацію. Наприкінці 1952 року керівництво СРСР після аналізу перших наслідків «холодної війни» вирішило внести у діяльність МДБ деякі корективи. Під головуванням Сталіна відбулося засідання комісії з реорганізації розвідувальної і контррозвідувальної служб міністерства. За його результатами було оформлено рішення про об'єднання ПГУ, 2-го Головного управління (контррозвідка), Бюро № 1 (проведення диверсій і терору за кордоном), відділу «Д» (активні заходи) та деяких інших підрозділів у Головне розвідувальне управління (ГРУ) МДБ СРСР. Був підписаний відповідний наказ, але, у зв'язку зі смертю Сталіна у березні 1953 року, це рішення так і лишилося на папері.

У той же час з ініціативи Лаврентія Берії, який прагнув зосередити в своїх руках якомога більше влади, було вирішено об'єднати МДБ і МВС в одне міністерство – МВС СРСР. У нову структуру зовнішня розвідка увійшла як 2-ге Головне управління. Його начальником призначили генерал-лейтенанта Василя Рясного, а Сергія Савченка перемістили на другу позицію, він

став першим заступником начальника 2-го Головного управління. Це був перший сигнал, який свідчив про те, що нове керівництво з певною недовірою ставиться до старих кадрів, зокрема й до нього особисто. А справжня опала почалася згодом.

У вересні того ж року він був звільнений з посади і призначений на другорядну, не пов'язану з розвідувальною діяльністю. Згодом, наказом КДБ СРСР від 12 лютого 1955 року, С. Р. Савченка звільнено в запас Радянської Армії «за службовою невідповідністю». Ні колишні здобутки і заслуги, ні вісім орденів та інших нагород, ніщо цьому не завадило. Помер він у 1966 році.

Від шифрувальника – до начальника управління

В історії підрозділів української зовнішньої розвідки був нетривалий період одразу після закінчення Другої світової війни, коли їм дозволялося мати самостійні так звані підрезидентури у сусідніх з Українською РСР державах. Одну з таких розвідувальних структур, яка ді-

Григорій Бурлаченко

яла на території Румунії, очолював Григорій Бурлаченко. Це був досвідчений співробітник, який ще в роки війни обіймав посаду заступника командира з розвідки партизанського з'єднання В. Л. Бегми, що діяло на Рівненщині. За мужність та відвагу він був нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями «За бойові заслуги», «Партизану Вітчизняної війни» I ступеня (двічі), «За оборону Сталінграда», «За пе-

ремогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років». Після виконання завдань за кордоном він згодом очолив 1-й (розвідувальний) відділ Міністерства державної безпеки Української РСР.

Народився Григорій Федорович Бурлаченко 16 грудня 1914 року у шахтарській родині, яка працювала на руднику імені Артема поблизу Кривого Рогу Катеринославської губернії. Після закінчення семирічки він вступив до Миколаївського суднобудівного механічного технікуму. Здобувши освіту, за фахом працювати не став, повернувся до рідного краю, де у 1935 році розпочав трудову діяльність техніком-конструктором шахтоуправління ім. С. М. Кірова в місті Кривий Ріг Дніпропетровської області.

На призовному пункті на зрілого і серйозного молодого чоловіка звернули увагу фахівці військового комісаріату і рекомендували на шестимісячні курси Розвідуправління Робітничо-Селянської Червоної Армії. Тоді, по суті, відбулося його перше знайомство з діяльністю розвідки, але справжня розвідувальна робота на нього очікувала попереду.

Після закінчення курсів Георгія Бурлаченка направили у Кронштадт і призначили командиром відділу електромінної школи Червонопрапорного Балтійського флоту. Згодом він – командир відділення шифрувальної групи штабу Північно-Західного укріпленого району Чорноморського флоту у Севастополі. З його біографічних матеріалів важко зрозуміти, чим він конкретно займався у цей період і які особливі заслуги мав на своєму рахунку, але той факт, що у 1938 році він був нагороджений орденом «Знак Пошани», багато про що говорить.

До 1939 року Г. Бурлаченко перебував у довгостроковому службовому відрядженні в Китаї від Управління розвідки Генерального штабу РСЧА як шифрувальник. Не варто нагадувати, що тоді була дуже напружена військово-політична обстановка у цьому регіоні. Усім розвідникам доводилося діяти

з ризиком для життя, а шифрувальники взагалі перебували на особливому режимі.

По поверненню з-за кордону Г. Бурлаченка перевели до органів держбезпеки і направили до Харкова на навчання у між-крайовій школі Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР. У вересні 1939 року він стає оперуповноваженим Особливого відділу НКВС Харківського військового округу, потім нетривалий час працює в Управлінні НКВС у Львові, а у передвоєнні роки – в центральному апараті НКВС Української РСР.

Під час війни Г. Бурлаченко займався організацією партизанського руху в тилу ворога, обіймав різні керівні посади у Наркоматі держбезпеки. У 1943 – 1944 роках він – заступник командира з розвідки партизанського з'єднання Василя Бегми. Це були добре озброєні й організовані партизанські загони, якими командував секретар Рівненського підпільного обкому партії і начальник обласного штабу партизанського руху. За вказівкою Центру вдавалося здійснювати численні диверсійні операції в тилу ворога і добувати важливу розвідувальну інформацію, яку потребувало командування Радянської Армії. Бойові нагороди, якими відзначений у цей період Григорій Бурлаченко, свідчать про те, що свою роботу він виконував добре.

Восени 1944 року його відкликали до центрального апарату НКВС УРСР і поставили нове завдання. Він був призначений керівником спеціальної оперативної групи Першого управління НКДБ УРСР, яка мала діяти на території Румунії. Група отримала назву «Дакія». Особливість її діяльності полягала в тому, що Румунія була союзницею Німеччини у Другій світовій війні, тому виникала нагальна потреба у добуванні об'єктивної інформації про подальші шляхи розвитку цієї країни, плани румунського уряду щодо СРСР, наявність воєнізованих формувань, які могли перешкоджати переміщенню радянських військ, проведенні інших заходів.

Григорій Бурлаченко одразу відновив зв'язок з агентурою, виведеною до Румунії ще до війни, придбав кілька нових цінних джерел інформації. Завдяки цьому вдалося добути важливу інформацію про діяльність німецької агентури на території Румунії, готової будь-якої миті розпочати шпигунсько-диверсійну роботу проти Радянського Союзу і його союзників уже в нових умовах. Одержано відомості про таємний візит до Бухареста резидента англійської розвідки Арчибальда Гібсона, який разом зі своїми підлеглими активно діяв у Румунії ще у 1930-ті роки. На зустрічах зі своїми давніми знайомими той не приховував, що прибув для організації розвідувальної роботи проти СРСР.

Групі «Дакія» вдалося розшукати і визволити з румунської в'язниці дружину радянського розвідника Пантелеймона Калюжного Ганну Григорівну. Ще у другій половині 1920-х років П. Калюжного вивели за кордон і вміло підставили іноземній спецслужбі. Згодом він очолив «українську лінію» англійської розвідки в Бухаресті й протягом семи років постачав Лондон дезінформацією про політичну ситуацію в Україні і збройні сили Червоної Армії. Його навіть зарахували до штату англійської розвідки, але, через зраду, заарештували і звинуватили у шпигунстві. У липні 1936 року радянські прикордонники знайшли на березі Дністра кілька трупів, яких прибило течією Дністра з румунського берега. В одному з них упізнали П. Калюжного. Його дружину румунські спецслужби також намагалися звинуватити у шпигунській діяльності, але для цього не вистачило достатніх доказів. Однак протягом тривалого часу її утримували під домашнім арештом, у спецпоселенні і у в'язниці. Завдяки зусиллям Г. Бурлаченка і його колег, Ганна Григорівна по війні повернулася на батьківщину.

У післявоєнний період, за погодженням з центральним апаратом радянської зовнішньої розвідки, Київ одержав право створювати у прикордонних з Україною державах так звані під-резидентури Першого управління МДБ УРСР під прикриттям

радянських дипломатичних і торговельних представництв. Такі розвідувальні структури були створені у Польщі, Словаччині, Румунії, Угорщині, Австрії. Всі свої оперативні дії, у тому числі й вербовку агентури, вони здійснювали за погодженням з Києвом. У той же час повинні були підтримувати тісний зв'язок з резидентами ПГУ МДБ СРСР як старшими оперативними начальниками у країні перебування, інформувати їх про найбільш важливі здобутки, узгоджувати основні планові заходи. Тобто, самостійність у роботі мала певні межі.

Крім цього, Центр вимагав, щоб українські підрезидентури листування з Києвом здійснювали через Москву. Це не дуже влаштовувало представників української розвідки, бо термін проходження інформації у тих умовах подовжувався настільки, що її актуальність часто втрачалася. Тому керівництво Першого управління МДБ УРСР наполягало, щоб підрезидентури мали автономний зв'язок з Києвом. Зокрема, в оперативній групі «Дакія» був свій радист-шифрувальник, який надсилав усю інформацію безпосередньо у Київ. Так тривало до 1948 року, коли керівництво радянської зовнішньої розвідки визнало недоцільною самостійну діяльність українських підрезидентур і запропонувало всю роботу підпорядкувати єдиній розвідувальній резидентурі.

Після цього Григорій Бурлаченко з частиною своїх підлеглих повернувся в Україну. Його призначили заступником начальника 1-го відділу Першого управління МДБ Української РСР. А після того, як внаслідок структурних реорганізацій Перше управління МДБ УРСР ліквідували і на його основі був створений 1-й (розвідувальний) відділ МДБ УРСР, він обійняв посаду начальника цього відділу. Загалом він керував підрозділом зовнішньої розвідки в Україні з червня 1950 року по квітень 1953 року.

У квітні 1953 року Г. Бурлаченко отримав чергове підвищення по службі і до вересня того ж року очолював Управління МДБ в Херсонській області. У зв'язку з об'єднанням органів

держбезпеки з органами внутрішніх справ та відповідними організаційно-штатними змінами, з вересня і до кінця 1953 року він перебував у розпорядженні Міністерства внутрішніх справ Української РСР на посаді начальника Управління МВС м. Київ. У подальшому він обіймав різні посади в органах держбезпеки у Черкасах і в Києві, а в квітні 1960 року був звільнений у запас.

У період реорганізації розвідки

1959 рік став визначальним для підрозділів зовнішньої розвідки в Україні. У центральному апараті радянської зовнішньої розвідки прийняли рішення про створення Першого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР на базі 1-го відділу. На чолі новоствореного управління поставили Прокопа Демидовича

Прокоп Савчук

Савчука, який до цього керував обласним управлінням КДБ у Закарпатті. У підрозділах зовнішньої розвідки йому раніше не доводилося працювати. Але вибір його кандидатури обумовлювався тим, що П. Савчук упродовж тривалого часу займався організацією роботи по лініях розвідки і контррозвідки у непростому прикордонному регіоні, застав події 1956 року в Угорщині, коли закордонна агентура розвідки активно використовувалася для добування необхідної інформації, і він впевнено тримав на контролі всі питання, які ставилися керівництвом ПГУ. Зрештою, він ще раніше зарекомендував себе хорошим управлінцем і організатором. Тому його ділові

і професійні якості ніхто під сумнів не ставив, і він невдовзі на практиці довів свою здатність вміло керувати одним із найбільших і найвагоміших республіканських підрозділів розвідки колишнього Радянського Союзу.

Перед тим, як потрапити на роботу в органи державної безпеки, Прокіп Савчук пройшов школу військової служби, участі у війні, партійно-комсомольської роботи. Він народився у 1918 році в селі Великий Чернятин Старо-Костянтинівського району Шепетівського округу Вінницької (у подальшому Кам'янець-Подільської, тепер – Хмельницької) області, в сім'ї селян-бідняків. Закінчив педагогічний технікум (заочно) у Бердичеві. Від листопада по грудень 1939 року проходив військову службу червоноармійцем 217-го окремого бронетанкового батальйону в місті Ярославль, звідки був направлений на навчання до військово-політичного училища у місто Іваново, яке закінчив у січні 1941 року. Напередодні війни він ще встиг закінчити курси Харківського військово-авіаційного училища у місті Рогань.

З перших днів війни і до середини 1943 року П. Савчук обіймав посади військового комісара авіаційних ескадрилій 174-го та 525-го штурмових авіаційних полків 227-ї авіаційної дивізії 2-ї Повітряної армії. Потім був призначений помічником, а згодом – старшим помічником начальника оперативного відділу штабу армії. У складі підрозділів 1-го Українського, 4-го Українського та Воронезького фронтів брав участь у визволенні від фашистських загарбників Польщі, Чехословаччини, Угорщини. Його було нагороджено орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни I та II ступенів, а також медалями «За відвагу», «За визволення Праги», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років».

По війні він ще протягом нетривалого часу встиг попрацювати у оперативно-розвідувальному відділі штабу. Цей запис у його послужному списку також згодом спрацював на користь призначення керівником розвідувального управління. Після де-

мобілізації він отримав у 1946 році призначення на посаду секретаря з кадрової роботи Хмельницького обласного комітету Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. Потім працював першим секретарем Закарпатського обласного комітету комсомолу, і з цієї посади був направлений у органи державної безпеки й одразу призначений заступником начальника з кадрів Управління Міністерства державної безпеки по Закарпатській області. Тоді це було досить поширеним явищем. Як фронтовика, серйозну і досвідчену людину його радо зустріли в обласному управлінні. Варто зазначити, що він добре вписався у колектив, не став у ньому, так би мовити, чужим. Навпаки, швидко освоївся на новому місці, опанував особливості оперативної роботи і став генератором нових ідей, розробок, змін.

Буквально через рік його призначають заступником начальника обласного управління з оперативних питань, а з червня 1954 року до грудня 1959 року керував Управлінням МДБ по Закарпатській області. З цієї посади він прибув до Києва у серпні 1959 року і став наполегливо входити в роль керівника підрозділу зовнішньої розвідки. Найперше звернув увагу на кадрові питання. В управлінні на той час працювало багато заслужених співробітників, колишніх фронтовиків, які мали досвід роботи у різних підрозділах держбезпеки, але майже ніхто з них не працював за кордоном, були серйозні проблеми зі знанням іноземних мов, до того ж далеко не всі мали вищу освіту.

У цій ситуації Прокіп Савчук поставив завдання переглянути особові справи офіцерів республіканського КДБ для того, аби виокремити тих, хто підходив для роботи в розвідці. Він наполегливо боровся за кожного, хто міг посилити роботу Першого управління. Реорганізація зачепила практично всі напрямки розвідувальної діяльності. У 1-му відділі управління на чолі з О. Деймоном, що займався розробкою еміграційних закордонних центрів, акцент було зроблено на створенні за кордоном таких оперативних позицій, які б дозволяли добувати важливу роз-

відувальну інформацію зовнішньополітичного характеру і відомості про стратегічні об'єкти зацікавлення розвідки.

Вдалося суттєво посилити роботу 2-го відділу на чолі з Георгієм Глушаковим, що займався пошуком кандидатів для діяльності за кордоном з нелегальних позицій. Значно збільшилася кількість оперативних співробітників на цій ділянці роботи, з'явилися розвідники з досвідом роботи за кордоном, знанням іноземних мов, зросла і кількість кандидатів.

Особливу увагу П. Савчук приділяв налагодженню ефективної діяльності 3-го відділу, на який було покладено завдання зі здобування політичної та науково-технічної інформації. Спочатку цим підрозділом керував Б. Теплов, а у 1961 році його змінив П. Тимофєєв. Він мав технічну освіту й солідний досвід роботи за кордоном. Після того, як відділ укомплектували фахівцями з інженерною освітою, суттєво поліпшилися результати роботи. Насамперед увага була зосереджена на каналі науково-технічного обміну з країнами Заходу, що ставав все інтенсивнішим. Представники української розвідки вдало скористалися у цей час залученням своїх джерел у ході проведення в Києві міжнародної конференції з проблем ядерної фізики, у якій брали участь вчені зі світовими іменами з різних країн. Внаслідок цього була отримана важлива інформація про результати наукових досліджень у галузі використання лінійних прискорювачів, розвитку ракетобудування у провідних країнах світу.

З-поміж результатів перших років роботи української науково-технічної розвідки можна назвати також отримання інформації про новітні розробки у галузі полімерної хімії, радіоелектроніки, технології виготовлення спецтехніки, дані про стан і перспективи розвитку ядерної енергетики. Зокрема, одержана розвідкою інформація про особливості виробництва полімерних сполук меламіну – основної сировини для виготовлення синтетичних пластмас – дала можливість налагодити виробництво меламіну за новою технологією на одному з українських

хімічних комбінатів. До цього таке виробництво в СРСР було пов'язане з великими фінансовими затратами і значним забрудненням навколишнього середовища. Розроблений провідними європейськими вченими метод був позбавлений цих недоліків й скорочував виробничий процес майже вдвічі, а при наявних обсягах виробництва цього продукту у Радянському Союзі давав економію в розмірі майже сто мільйонів карбованців. Ці здобутки української розвідки були високо оцінені Центром.

Начальник Першого управління Прокіп Савчук особисто встановлював робочі контакти з керівниками міністерств і відомств, Академії наук України, налагоджував плідну співпрацю і добитися, аби розвідка цілеспрямовано працювала за тими напрямками, які в даний момент потребували докладання особливих зусиль. Спочатку для вирішення цих та інших питань йому допомагав досвідчений заступник Андрій Купріянович Ткаченко, який до створення управління протягом кількох років керував підрозділом зовнішньої розвідки на правах 1-го відділу КДБ при Раді Міністрів Української РСР. Після того, як заступником до Савчука призначили Василя Омеляновича М'якушка, котрий у 1961 році повернувся після майже шестирічної роботи у паризькій резидентури радянської зовнішньої розвідки, робота активізувалася. Вони органічно доповнювали один одного, грамотно розподілили обов'язки між собою, і від цього загальна справа лише виграла.

На момент переходу П. Савчука на іншу роботу Перше управління КДБ при Раді Міністрів УРСР уже мало репутацію потужного підрозділу з вагомими результатами діяльності. Його начальник користувався авторитетом у підлеглих і залишив по собі добру згадку як хороший організатор оперативного процесу, рішуча, відповідальна, уважна, чуйна і порядна людина, за конкретні здобутки був відзначений орденом Червоної Зірки.

У вересні 1966 року він звільнився зі служби з Комітету державної безпеки і обійняв посаду першого заступника міні-

стра охорони громадського порядку Української РСР. На новій посаді отримав спеціальне звання генерал-майора внутрішньої служби. Своїх колишніх колег він ніколи не забував, часто зустрівався, цікавився справами, радів успіхам.

Перший генерал в українській розвідці

Василь Омелянович М'якушко вважається одним із найбільш заслужених, авторитетних і легендарних представників української зовнішньої розвідки післявоєнного періоду. Із 1967 по 1971 рік він був начальником Першого (розвідувального) управління КДБ УРСР, продовживши на цій посаді ті позитивні напрацювання, які були започатковані його попередником Прокопом Савчуком. Потім ще упродовж 13 років керував розвідкою вже як заступник

Василь М'якушко

Голови КДБ УРСР, багато зробив для зміцнення розвідки радянської України. Він пройшов усі щаблі оперативної роботи, шість років успішно працював під прикриттям у Франції, став першим в Україні генералом-розвідником. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни I ступеня, Трудового Червоного Прапора (двічі), Богдана Хмельницького III ступеня, «За заслуги» III ступеня і багатьма медалями.

Роки повністю вибілили волосся на його голові і змусили опиратися на палицю, але практично не позначилися на його оптимістичному настрої, актив-

ній життєвій позиції, умінні виважено й обережно говорити про свою роботу в розвідці, зважаючи кожну фразу, принципово відстоювати свою точку зору з багатьох питань. У свої роки він не перестає дивувати умінням із точністю до найменших деталей пригадувати події 50 – 60-літньої давності, називаючи при цьому численні прізвища й імена їх учасників.

Василь Омелянович народився на хуторі М'якушки, що поблизу автошляху Київ – Харків, колишньої Коржівської сільради Решетилівського району Полтавської області. Того хутірця вже давно немає, але в сімейному альбомі збереглися фотознімки столітнього діда й бабусі на фоні родинного гнізда. Мабуть, на честь його дідів-прадідів та іншої рідні й був названий хутір.

Згодом сім'я перебралася до Решетилівки, де батькові виділили житло. Біля того будинку була невелика земельна ділянка, куди перевезли ще добротну дерев'яну хату з М'якушок. Але жити в ній так і не довелося – почалася війна. На той час Василь закінчував десятирічку в Решетилівці. Громадська робота в школі і, зокрема, в комсомольській організації, де він був серед лідерів, привчила його до самостійності й відповідальності, а ще – проявляти ініціативу й постійно генерувати ідеї. Не випадково він разом із кількома однокласниками вже 22 червня вирушили до райвійськкомату і подали заяви з проханням відправити на фронт. Але їм відмовили через вік. Тоді вони звернулися до райкому комсомолу і таки добилися відправки до Сум, де на базі артилерійського училища був сформований комсомольський батальйон з підготовки політпрацівників для Червоної армії.

Потім були бойові дії на Південно-Західному фронті, тяжке поранення, госпіталь, нове призначення у Новоросійський прикордонний загін, бої на Північно-Кавказькому фронті. Під кінець війни військову частину, у якій він служив, перевели під Ленінград. Там він познайомився з викладачкою російської мови суворовського училища на ім'я Зінаїда, яка згодом стала його дружиною. Тоді училище знаходилося у

Петергофі. А оперуповноважений військової контррозвідки Василь М'якушко займався на той час підбором кандидатів для служби в розвідці й контррозвідці з-поміж курсантів військово-морських училищ.

Деякий час М'якушко цілеспрямовано здійснював пошук, попереднє вивчення й перевірку осіб для роботи в нелегальній розвідці. Новий напрямок службової діяльності його настільки захопив, що на його результати звернуло увагу керівництво управління, яке безпосередньо займалося розвідниками-нелегалами. Згодом, після кількох бесід зі співробітниками цього управління, і йому запропонували піти вчитися на розвідника. Але для себе він визначився по-іншому: спочатку вища освіта. І лише після закінчення Московської вищої військової юридичної академії він повернувся до цього питання. З 1952 по 1954 рік довелося ще вчитися у 101-й (розвідувальній) школі, яка знаходилася в лісі під Москвою. Основну мову йому визначили французьку, а через деякий час назвали і місце майбутнього призначення – Франція.

Перед від'їздом із ним зустрівся керівник радянської зовнішньої розвідки Олександр Панюшкін. Розмова була відвертою і прямою. О. Панюшкін акцентував увагу на тому, що у Франції знаходиться штаб-квартира НАТО, де розробляються плани військово-стратегічного протистояння Радянському Союзу і всьому соціалістичному табору, аж до його цілковитого знищення. Перед В. М'якушком ставилося головне завдання – добування військово-політичної інформації щодо блоку НАТО. Йому також потрібно було безпосередньо працювати з нашими розвідниками-нелегалами.

На новому місці багато часу займала робота за посадою прикриття – секретарем консульського відділу посольства. Відвідувачів було чимало, і вони приходили з найрізноманітнішими питаннями та проблемами. Коли ж в емігрантських колах Франції стало відомо, що в консульстві з'явився співробітник-

українець, який розмовляє українською мовою, відвідувачів значно додалося, зокрема, представників української еміграції. До М'якушка приходили з проханнями довідатися про родичів в Україні, про життя на історичній батьківщині і таке інше.

Наполегливо М'якушко взявся й до розвідувальної роботи. Спочатку його більше залучали до участі в заходах прикриття досвідчених співробітників резидентури, заодно, щоб він краще вивчив місто. Доводилося здійснювати відволікаючі маневри, проводити контрспостереження, страхувати колег на випадок якихось ускладнень. Та досить швидко він уже сам став першим номером під час проведення серйозних операцій.

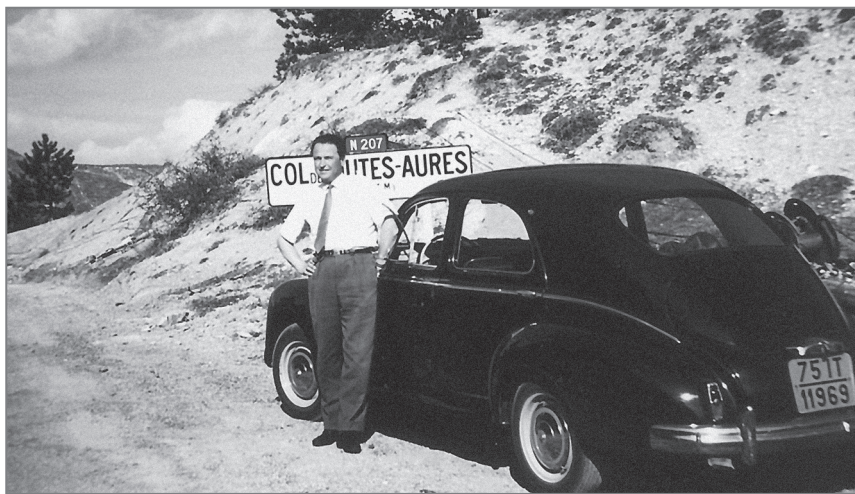
Його можливості значно розширилися після переходу на роботу в представництво СРСР у ЮНЕСКО. Тут, завдяки встановленню широких контактів, йому вдалося обзавестися документом, який давав можливість безперешкодно пересуватися країною і не просити окремих дозвіл на виїзд у певні райони, як цього вимагали встановлені правила для іноземних дипломатів. А вміння віртуозно керувати авто зробило його незамінним фахівцем з проведення тайникових операцій або так званих моментальних зустрічей у різних містах країни – Марселі, Гаврі, Шербурі та інших.

У той період у Франції існував жорсткий контррозвідувальний режим. Це був час серйозного протистояння двох систем, двох військово-політичних блоків: НАТО і Варшавського договору. Перед співробітниками паризької резидентури радянської розвідки завдання ставилося так: інформація про найбільш важливі рішення НАТО повинна бути на столі у глави СРСР Микити Хрущова раніше, ніж у президента США Дуайта Ейзенхауера. І досить часто це вдавалося.

В оточенні керівництва стратегічних структур НАТО та інших міжнародних організацій радянська розвідка мала цінні джерела інформації. Важливу роль у цій мережі відігравав Жорж Пак, якого пізніше на Заході назвали одним з найваго-

міших агентів КДБ у Франції за всі роки «холодної війни». Він займав важливі пости в багатьох урядових установах, був досить успішним чиновником. На визнання заслуг на державній службі у 1956 році він був нагороджений орденом Почесного легіону. На момент зустрічей з Василем М'якушкою Жорж Пак працював у системі Міністерства оборони Франції, а потім – у Секретаріаті НАТО.

Основний оперативний співробітник резидентури, який постійно працював з Паком, на той момент був з якихось причин відсутній – чи то відпустка, чи тривале відрядження. А заздалегідь намічені зустрічі переносити не можна було. До того ж важливі відомості, які надавав агент, вимагали негайної доповіді у Центр і відповідного реагування. Але «світити» таке джерело інформації перед іншими розвідниками не можна було. Його всіляко оберігали від будь-якої розшифровки.

В. М'якушко під час роботи за кордоном

Для Василя М'якушка зробили виняток. Раніше він уже залучався до заходів із забезпечення прикриття зустрічей Пака з іншими представниками резидентури, і візуально вони знали один одного. Зустрічі, які відбулися пізніше, і безпосереднє спіл-

кування, хоч і нетривале, залишили у Василя М'якушка приємне враження про цю людину і виплекали симпатію до неї. Усім своїм виглядом Пак демонстрував, що він був і завжди лишатиметься патріотом своєї батьківщини. Передаючи радянській розвідці матеріали, які розкривали військово-стратегічний потенціал і плани НАТО, він цим самим хотів зберегти рівновагу двох систем і не допустити виникнення нової світової війни, яка б знищила і Францію. Діючи в такий спосіб, він, за його словами, керувався гуманними почуттями і неодноразово при цьому повторював, що ніколи не робив того, що могло б зашкодити його країні. При цьому він категорично відмовлявся від будь-яких грошових винагород.

М'якушко уважно стежив за драматичною долею Жоржа Пака. Після одержання інформації від перебіжчика Анатолія Голіцина, співробітника ПГУ, про те, що один із високопосадових французьких чиновників працює на радянську розвідку, іноземна контррозвідка згодом звузила коло пошуків і вийшла на Пака. У 1964 році його заарештували і засудили до довічного ув'язнення, яке згодом скоротили до 20 років, і зрештою після численних клопотань і апеляцій президент Франції Жорж Помпиду підписав декрет про умовне звільнення.

З кожним роком перебування М'якушка за кордоном його професійна майстерність зростала, розширювалося коло важливих для розвідки контактів. В інтересах справи, після завершення трирічного терміну перебування у Парижі, його залишили ще на стільки ж, що траплялося у ті часи не так часто. Активність радянського розвідника не залишилася непоміченою представниками французьких спецслужб. Але просто так його затримати або видворити не могли – дипломатичний імунітет. Допоміг випадок, вірніше, зрадництво. Агент, що працював безпосередньо з М'якушком, звернувся спочатку до американців, які потім передали його французам, і з якихось міркувань у всьому зізнався. Ця інформація відразу ж стала відома нашій резидентурі.

Як тільки через надійні джерела в поліцейських структурах стало відомо про зрадництво, у Москву негайно відправили дружину В. М'якушка з двома синами. А з приводу нього йшли активні консультації із Центром. Важливо було уникнути політичного скандалу. На третій день ухвалили рішення про його таємний виїзд із Франції. В резидентурі були певні зв'язки в аеропорту, і одному зі співробітників вдалося провести його на борт рейсового літака Аерофлоту під виглядом члена екіпажа без проходження митного й паспортного контролю.

А за кілька днів офіційний Париж запросив радянського посла, аби оголосити М'якушка персоною нон грата, зажадати покинути Францію за 24 години й надати цьому факту публічності. Але посол СРСР Сергій Виноградов спокійно на це відповів: «Такого співробітника в штаті посольства немає. Він уже виїхав на батьківщину». Французи були здивовані. Вони не сумнівалися, що офіційно він кордон не перетинав. Довелося інцидент вважати вичерпаним і не виносити його на сторінки газет. Набагато пізніше в книзі Тьеррі Вольтона «КДБ у Франції» прізвище М'якушка серед встановлених радянських розвідників все ж було присутнє.

За час роботи за кордоном М'якушку вдалося утвердитися як серйозному і успішному розвіднику-агентуристу, досвідченому співробітнику, спроможному самостійно вирішувати широкі коло питань. На його рахунку був цілий ряд цінних джерел інформації, особисто підібраних, вивчених і залучених до роботи на радянську розвідку. Про те, що вони значилися в категорії особливо цінних, він дізнався пізніше уже в Центрі. Реалізація лише деяких матеріалів, одержаних від них, зокрема, у науково-технічній сфері, мала великий економічний ефект. Це при тому, що головним напрямком його роботи було добування інформації військово-політичного характеру. Саме завдяки хорошому особистому психологічному контакту зі своїми помічниками М'якушку вдалося досягати солідних результатів. І навіть ще

упродовж деякого часу після повернення з Франції йому доводилося виїжджати на зустрічі з ними в Австрію, Фінляндію та інші країни, привозити важливу інформацію.

Після повернення на батьківщину Василю М'якушку так і не дали повністю відгуляти відпустки за всі майже шість років перебування у Франції, де він такої можливості не мав. Через деякий час його викликали до начальника зовнішньої розвідки КДБ СРСР, і той запропонував йому керівну посаду в управлінні розвідки в Україні. У якості заступника начальника управління Василь Омелянович займався організацією агентурно-оперативної роботи, кадровим оновленням підрозділу, робив ставку на підвищення професійного рівня співробітників. Коли він через три роки обійняв посаду начальника управління розвідки, то добився, щоб українських розвідників частіше відряджали для роботи у закордонних представництвах, забирали на підвищення до Москви. Щороку високу оцінку одержували кандидати в розвідники-нелегали, підібрані в Україні, перевірені й забезпечені відповідними легендами.

З урахуванням хороших ділових контактів у центральному апараті зовнішньої розвідки він постійно ставив питання про необхідність реалізації саме на підприємствах потужного оборонно-промислового комплексу республіки інформації, добутої за кордоном представниками розвідки з України. Іноді навіть сперечався з цього приводу і на найвищих нарадах спеціально порушував це питання, добиваючись свого, але й результат від цього був позитивний. Пізніше неодноразово йому телефонував перший секретар ЦК компартії України Володимир Щербицький і цікавився, чи це не його підлеглі добули таку цінну інформацію, про яку йшлося в таємних доповідних записках із Москви. Йому, як члену Політбюро ЦК КПРС, регулярно надходили такі доповідні. Приємно було підтверджувати це і вислуховувати похвалу від Володимира Васильовича. А ще, заручившись підтримкою Щербицького, йому вдалося добитися

відкриття за кордоном важливого представництва України, з позицій якого було налагоджено добування розвідувальної інформації в інтересах республіки.

В. М'якушко на заслуженому відпочинку

М'якушко постійно прагнув більшої свободи у прийнятті рішень, а своїм підлеглим, що виїжджали у закордонні відрядження, додатково намагався ставити завдання в рамках конкретних розробок саме українських виробників. Якось в одній з європейських країн вдалося залучити до роботи на радянську розвідку цінне джерело в сфері розробки новітніх комп'ютерних технологій. От тільки розвідник, що зустрічався з ним, у цьому питанні нічого не розумів. Тоді, в 60 – 70-ті роки, для багатьох це

було ще новою і незвіданою справою. Деякі добуті розвідкою матеріали показали одному академікові з Київського науково-дослідного інституту. Той відразу ж оцінив їх сповна. «Що вам треба ще довідатися?» – запитали у вченого. Той перелічив ряд специфічних питань. Але навіть розвідники з відповідною освітою із цього нічого не могли зрозуміти. Як бути в цій ситуації? М'якушко запропонував відправити за кордон на зустріч із іноземцем разом з нашим розвідником самого академіка.

Москва спершу категорично заперечувала. Мотивували тим, що в такий спосіб буде розшифроване наше джерело, порушені всі правила конспірації. Але зрештою все ж дали добро, зваживши на можливу вигоду від такої зустрічі. І не прогадали.

Згодом довелося організувати ще кілька таких зустрічей у різних країнах, а потім на прохання академіка здійснювалася закупівля за кордоном і необхідного устаткування. Пізніше вчений зізнався, що завдяки отриманій інформації вдалося заощадити десятки мільйонів державних коштів і кілька років роботи.

Практично упродовж 23 років Василь М'якушко здійснював керівництво діяльністю підрозділів зовнішньої розвідки радянської України. Потім ще п'ять років працював у представництві КДБ СРСР при МВС Болгарії. У відставку вийшов у 1991 році, маючи понад 40 років розвідувального стажу.

Філософія розвідки Георгія Ковтуна

Ті, хто працював пліч-о-пліч з Георгієм Кириловичем Ковтуном, згадують про нього як про людину з серйозним і ґрунтовним підходом до вирішення різноманітних проблем, по-військовому вимогливу, ділову і принципову. Він любив дисципліну і порядок, не боявся брати на себе відповідальність і умів швидко приймати рішення, не витрачаючи багато часу на вагання й розмірковування. Водночас йому були притаманні життєва мудрість, розсудливість, далекоглядність і дипломатичність. Ці риси характеру зароджувалися і розвивалися у нього ще в училищі військової розвідки при поглибленому вивченні китайської мови, історії, культури і звичаїв Китаю. Нарівні з великим професійним досвідом все це сприяло його швидкому кар'єрному зростанню і, зрештою, призначенню у 1984 році на високу посаду заступника Голови КДБ Української РСР, на якій він здійснював кураторство підрозділу зовнішньої розвідки. Крім цього, він став доктором юридичних наук, а після звільнення зі служби у запас написав книгу «Філософія розвідки», у якій зібрані висловлювання про розвідку і контррозвідку від давніх часів до наших днів. Джерелами цієї

Георгій Ковтун

колекції висловлювань послужили трактати, дослідження теоретиків та істориків розвідки, мемуари, опубліковані в різні часи і в різних країнах, документи з архівів.

Переміщення Георгія Ковтуна по службі в Україну і призначення на посаду заступника Голови КДБ УРСР супроводжувалося, за його спогадами, несподіваними і непередбачуваними подіями. У 1970-ті роки він працював заступником, а згодом першим заступником начальника Секретаріату –

начальником чергової служби КДБ при Раді Міністрів СРСР. Це передбачало регулярні доповіді безпосередньо тодішньому Голові КДБ Юрію Андропову з багатьох питань. За свідченнями ветеранів органів держбезпеки і самого Георгія Кириловича, у нього були хороші ділові стосунки з Ю. Андроповим, і той нерідко підтримував свого підлеглого у різних службових питаннях, ставився з довірою, іноді навіть називав його попростому Георгом, що свідчило про особливу прихильність. У свою чергу Георгій Кирилович завжди з теплотою відгукувався про Ю. Андропова і з приємністю згадував роки служби під його безпосереднім керівництвом.

На початку 1979 року Г. Ковтуна призначено заступником начальника Інспекторського управління КДБ СРСР. Це давало змогу згодом обійняти більш вагомую посаду в центральному апараті або в регіональних органах держбезпеки. Однак несподівано у нього не залагодилися стосунки з деякими керівниками КДБ СРСР, наближеними до тодішнього Генерального секре-

таря ЦК КПРС Леоніда Брежнєва. У цій ситуації Ю. Андропов запропонував йому тимчасово покинути центральний апарат і попрацювати в регіональних органах держбезпеки.

У липні 1979 року полковнику Г. Ковтуну присвоєно військово-ве звання генерал-майора, і він отримав нове призначення на посаду заступника начальника військ округу з розвідки – начальника розвідувального відділу Західного прикордонного округу КДБ СРСР. Так він опинився у Києві. До призначення на посаду заступника Голови КДБ УРСР залишалося ще п'ять років. У цей період він ґрунтовно зайнявся питаннями діяльності прикордонної розвідки – роботою, яка була для нього вже знайомою з попередніх місць служби на Далекому Сході і в Білорусії.

Невдовзі постало питання про можливість призначення Г. Ковтуна на посаду заступника Голови КДБ УРСР. У Москві попередньо схвалили його кандидатуру. У той же час, оскільки ця посада була номенклатурою ЦК КПРС, порядок призначення на неї передбачав співбесіду з першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицьким, який перед своїм від'їздом у чергову відпустку призначив час для бесіди. Але Г. Ковтун на цю зустріч не прибув, оскільки застряв у ліфті свого будинку, де провів у очікуванні ремонтників кілька годин. Дехто, у тому числі і сам Георгій Кирилович, навіть припускали, що все це сталося не випадково і хтось був зацікавлений у тому, щоб це призначення не відбулося. Однак довести це було непросто. Звісно, що ніхто першому секретареві ЦК КПУ про ці подробиці не доповідав, а потім з різних причин до повторного розгляду цього питання не доходила черга. Пізніше Г. Ковтун, за його свідченнями, випадково зустрівся з В. Щербицьким в аеропорту і той дорікнув його за те, що він відмовився від посади. Довелося пояснювати, що тоді насправді сталося. Невдовзі після цього відбулися і співбесіда, і призначення на посаду заступника Голови КДБ УРСР.

Україна для Г. Ковтуна завжди була рідною і близькою. Його батько – уродженець села Ковтуни Полтавської губернії, а мама

родом з села Циблі Переяслав-Хмельницького району, що на Київщині. Вони покинули Україну ще дітьми. У 1897 році їхніх батьків разом з іншими українцями за підпал панських маєтків відправили етапом на поселення на Далекий Схід. Цей шлях розтягнувся на два з половиною роки. Згодом вони оселилися за Байкалом на березі річки Осташихи, притоки Амуру. Там невдовзі з таких самих українських переселенців виросло село, якому дали назву Виноградівка. У ньому мешкали Ковтуни, Петренки, Кремешні та інші, в основному всі з Полтавської губернії. У цьому селі Михайлівського району Амурської області 28 вересня 1930 року народився Георгій – тринадцятий у сім'ї.

У початковій сільській школі він, крім інших предметів, вивчав і українську мову. Пізніше, у передмові до своєї книги «Філософія розвідки», Г. Ковтун напише: «Сам я українець, який народився і виріс у Росії, з дитинства розмовляв українською мовою, а ось навчитися грамотно писати українською мовою мені так і не довелося».

Ще у шкільні роки він потрапив у неприємну історію, яка, незважаючи на негативні наслідки, відіграла згодом важливу роль у його житті і, можливо, послужила своєрідним поштовхом для обрання професії розвідника. Тоді він навчався у четвертому класі. Якось місцевий житель умовив його та інших одноліток за два рублі перерізати ремені, якими кріпилося сидло до коня начальника політвідділу машино-тракторної станції. Цю посаду обіймав співробітник ОДПУ. Хлопчаки, не задумуючись про наслідки такого вчинку і спокусившись легкими грошима, зробили все так, як їх навчив знайомий дядько. Але їх одразу ввіймали і виключили зі школи. Довелося пізніше поновлюватися і вчитися ще один рік. Георгію було дуже соромно за цей вчинок, особливо коли він дізнався, що керівник політвідділу був заслуженою людиною, відомим розвідником, який працював у Китаї, про нього ходили легенди по усій Маньчжурії і розповідали героїчні епізоди

з його біографії. Хлопець образи ні на кого не тримав, зате відтоді у нього з'явилася мрія стати розвідником.

У 1945 році він закінчив семирічку, потім навчався у технікумі військово-морського суднобудування у місті Комсомольськ-на-Амурі Хабаровського краю, по закінченні якого у травні 1950 року працевлаштувався на суднобудівний завод № 199, де до липня 1950 року був техніком-технологом з обробки холодних металів. На цьому заводі, що згодом став одним з флагманів радянського суднобудування, його прийняли до лав комуністичної партії, а невдовзі райком комсомолу рекомендував для вступу до училища Головного розвідувального управління Генерального штабу Радянської Армії. Офіційно воно мало назву Канське училище військових перекладачів Радянської Армії і знаходилося на околиці Канська Красноярського краю. Так почала справджуватися його юнацька мрія.

Училище він закінчив з відзнакою, вивчив дві мови – англійську і китайську. Китайська була основною, і це визначило напрямок його подальшої служби у військовій розвідці. Спочатку Г. Ковтуна направили у Забайкалля, де йому довелося займатися з'ясуванням долі військових розвідників-незаконників, яких впроваджували на китайську територію, окуповану під час Другої світової війни японцями. Для розшуку тих із них, які так і не вийшли на зв'язок, йому довелося виїздити за кордон, тривалий час проживати на китайській території, ризикувати своїм життям, оскільки до сторонніх осіб китайці ставилися підозріло, і в будь-який момент його могли заарештувати і розстріляти як шпигуна. Саме така доля, як з'ясував Г. Ковтун, спіткала багатьох радянських розвідників під час війни. Тоді всіх підозрілих осіб представники японської контррозвідки затримували і страчували, не вдаючись детально в обставини появи на окупованій території.

Приблизно у той же час Георгію Ковтуну довелося брати участь в одній ризикованій операції, про яку практично немає

жодних згадувань у відкритих тогочасних джерелах. У складі групи військових розвідників йому потрібно було потрапити у Тибет, керівництво якого займало негативну позицію щодо входу до складу Китайської Народної Республіки. Події, які розгорталися у цьому регіоні, цікавили розвідки багатьох країн, у тому числі й СРСР. Але ця спроба проникнення була невдалою. Ось як про це розповідав у одному з нечисленних інтерв'ю сам Г. Ковтун: «У групі радянських розвідників, які направлялися у цей район, був і я. Однак виконати всі поставлені завдання група не змогла. Мене заарештували і ледве не забили на смерть. Але вдалося втекти. Пізніше нашу групу розформували, а мені дали інше розвідувальне завдання...»

За цими скупими рядками приховано багато подій, пролити світло на які сьогодні вже неможливо. Можна лише здогадуватися, що ще за навчання у військовому училищі ГРУ на Георгія Ковтуна звернули увагу представники спеціального підрозділу, який займався добором і підготовкою розвідників-нелегалів. За окремою програмою він отримав додаткові знання й навички роботи за кордоном в особливих умовах. Крім цього, йому була підібрана й відпрацьована спеціальна легенда, згідно з якою він міг жити й працювати під іншим ім'ям. Про це він у загальних рисах розповідав дуже рідко і то лише серед близького оточення колег.

Зрозуміло, що після того випадку у Тибеті кар'єра Г. Ковтуна як розвідника-нелегала завершилась. У подальшому, після відкриття прикордонного переходу, через який проходив потяг «Москва – Пекін», на цій ділянці для здійснення розвідувальних і контррозвідувальних заходів знадобився фахівець зі знанням китайської мови. Його призначили на посаду оперативного уповноваженого. Протягом якогось часу він проживав на станції Отпор (нині – місто Забайкальськ) Читинської області і займався обслуговуванням прикордонного регіону протяжністю близько тисячі кілометрів, як військовий перекладач офіційно

виїздив до Китаю для участі в зустрічах керівників прикордонних округів та інших заходах.

У 1958 – 1962 роках Г. Ковтун навчався у Вищій школі КДБ при Раді Міністрів СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського. Після її закінчення працював у центральному апараті КДБ, а потім його направили у Західний прикордонний округ, де він проходив службу у Мінську, Бресті і Гродно, обіймаючи різні посади, пов'язані з розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю на кордоні.

Саме тоді сталася подія, що серйозно вплинула на його подальшу службу. На одну з регіональних нарад приїхав Голова КДБ СРСР В. Семичастний. Під час підбиття підсумків слово надали з-поміж інших і Г. Ковтуну, який на той час був лише майором і обіймав посаду начальника відділу. Його чіткий, змістовний і аргументований виступ про розкриття підрозділом двох агентів західнонімецької і одного – американської розвідок привернув увагу поважного московського керівника. А коли той дізнався, що майор вільно володіє китайською мовою і має досвід роботи у Китаї, одразу заявив, що він займається не тим, чим йому потрібно і не в потрібному місці. Невдовзі рішенням колеги КДБ СРСР Г. Ковтун одержав несподіване призначення на посаду начальника особливого відділу Далекосхідного прикордонного округу. Це була генеральська посада, і такі призначення тоді були винятковими.

За Г. Ковтуна відбувся прикордонний китайсько-радянський конфлікт зі спробою захоплення китайськими регулярними частинами острова Даманський. Ці події пізніше знайшли своє відображення у багатьох документах, спогадах, статтях і фільмах. Певну роль у них відіграв і начальник особливого відділу. Сам Георгій Кирилович про свою участь у тому збройному конфлікті згадував так:

«...Було одержано донесення про те, що китайці готуються до захоплення острова Даманський. Генштаб розробив операцію, у відповідності з якою на острів були введені війська Ра-

дянської Армії і прикордонників на бронетехніці. Вранці китайські війська пішли у наступ. Вперше вони застосували масовану атаку, зробивши залп одночасно із сотні гранатометів (до речі, нашого виробництва) і практично зупинили нашу бронетехніку. Потім відкрили загороджувальний вогонь і почали планомерно знищувати наші частини. Наші ж не могли відступити, і ми не могли надати їм допомогу. Потрібно було зробити залп по китайській території, щоб подавити їхній вогонь. У нас для цього було розгорнуто артдивізіон «Град». Однак ніхто не наважувався взяти на себе відповідальність за прийняття такого рішення – ні заступник командувача округом генерал Петров, ні член військової ради секретар крайкому партії, ні начальник УКДБ по Приморському краю. Всі зверталися до мене, щоб я зателефонував. У мене був у розпорядженні апарат ВЧ-зв'язку, і я зателефонував начальнику Головного управління військової контррозвідки Віталію Федорчуку. Він спочатку лякав мене міжнародним скандалом, потім сказав, щоб я не відходив від апарата і очікував. Через кілька хвилин мені повідомили: «Зараз будете розмовляти зі 117-м». Я знав, що це позивний Юрія Володимировича Андропова... Я йому коротко пояснив обстановку. Сказав, що я китаїст і знаю: якщо негайно не дамо відсіч – розпалимо пожежу на увесь кордон...»

Вказівка на відкриття вогню із новітніх і дуже засекречених на той час систем залпового вогню була дана. Застосування нової зброї справило колосальне враження на китайську сторону, і це стало переломним моментом у збройному конфлікті й сприяло, нарівні з іншими заходами, його припиненню. Звісно, що у той напружений момент було багато різних дзвінків, доповідей, шифртелеграм, кожен керівник, який відповідав за окрему ділянку, вносив свої пропозиції, наводив певні аргументи і лише після всебічного аналізу вищим керівництвом держави приймалися остаточні рішення й давалися певні вказівки. Напевне, що телефонна доповідь Г. Ковтуна по ВЧ-

зв'язку стала однією з ланок у тому ланцюгу, який об'єктивно вибудовувався у тій непростій ситуації. У будь-якому випадку проявлена у критичний момент рішучість запам'яталася Ю. Андропову, який згодом призначив його на відповідальну посаду у своєму апараті в КДБ СРСР.

Г. Ковтун під час зустрічі з М. Горбачовим

Упродовж 1984 – 1991 років Георгій Ковтун був заступником Голови КДБ УРСР, змінивши на цій посаді Василя М'якушка. Він продовжив розвивати напрацьовані раніше кращі професійні традиції, які сформувалися у Першому (розвідувальному) управлінні КДБ Української РСР, зробив свій внесок у справу підвищення ефективності діяльності цього підрозділу зовнішньої розвідки. Про роботу у цей період він згадував так: «Ми справлялися абсолютно з усіма завданнями, буквально за всіма напрямками діяльності, які тільки існують у розвідці будь-якої країни. Інформація здобувалася винятково цінна, якої іноді навіть у Центрі, в ПГУ, не було, причому не лише політичного характеру, а й за іншими напрямками. Тому вагомість української розвідки значно зросла, і вона одержала загальне визнання серед професіоналів. Ми систематично направляли своїх співробітників за кордон на роботу у різні дипломатичні та інші закордонні представництва. Букваль-

но в усіх країнах, де існували резидентури радянської розвідки, були представники України. Ми вирішували завдання не тільки для уряду СРСР, але і для керівництва нашої республіки, адже Україна як член ООН відігравала дуже важливу роль на міжнародній арені. Тому українському керівництву також було важливо мати відповідну інформацію».

Після розпаду СРСР Г. Ковтун залишився на службі і взяв активну участь у реформуванні органів безпеки в Україні. Протягом вересня – листопада 1991 року він тимчасово виконував обов'язки за своєю попередньою посадою. Від листопада 1991 року до грудня 1992 року був заступником Голови СНБ Укра-

Г. Ковтун

їни – начальником Головного управління розвідки Служби національної безпеки України (з березня 1992 року – Служби безпеки України).

Ті, хто працював під його безпосереднім керівництвом, практично одностайно зазначали, що він користувався авторитетом, оскільки добре розбирався в оперативній роботі, знався на розвідувальній діяльності, умів масштабно мислити з державницьких позицій, добре розбирався у суспільно-політичних подіях, багато знав

і взагалі був фігурою, з якою рахувалися. З окремих важливих питань він особисто доповідав Президентові України Леоніду Кравчуку. На деякі доповіді іноді привозив із собою оперативних співробітників, щоб переконливішою була аргументація з перших вуст. Після звільнення зі служби у запас він хоч і відійшов від справ, але до його думки дослухалися керівники і Служ-

би безпеки України, і держави, й політики, з ним постійно зустрічалися, хотіли почути його думку з різних питань.

До останніх днів життя він очолював Асоціацію соціальної підтримки і захисту співробітників спецслужб України «Співдружність», був активним і діяльним. У 2004 році дуже емоційно переживав усі перипетії президентських виборів в Україні, особисто докладав зусиль для того, щоб примирити представників різних політичних таборів і не допустити серйозних протистоянь у країні. У грудні того ж року його серце зупинилося.

На чолі ГУР на рубежі століть

На долю Леоніда Миколайовича Рожена випало керувати Головним управлінням розвідки Служби безпеки України в останні роки ХХ століття – з лютого 1999 до листопада 2000 року. Ці роки в історії української зовнішньої розвідки є знаменними насамперед через те, що у цей період принципово вирішилося питання про розширення і облаштування Головного управління розвідки під Києвом на спеціально виділеній для цього території. Леонід Рожен, нарівні з керівництвом і підрозділами забезпечення СБУ, зробив вагомий внесок у те, щоб цей процес у надзвичайно короткі терміни був оформлений, профінансований і завершений, щоби передислокація не позначилася на результатах роботи розвідки. Можливо, саме у цей період на чолі ГУР і повинна була стояти особа з такими рисами характеру й організаторськими якостями, які мав він.

За якихось дев'ять місяців у лісі, на території колишнього піонерського табору, було створено нову багатофункціональну інфраструктуру з адміністративними корпусами, закритими мережами зв'язку, охоронною системою, засобами життєзабезпечення, спортивними комплексами, службовим

Леонід Рожен

житловим фондом. Довелося докласти чимало зусиль, щоби перебудувати старі приміщення і перетворити їх на сучасні корпуси для нормальної роботи. Офіційно комплекс відкрив у 1999 році Голова СБУ Леонід Деркач, який тримав хід усіх робіт під особистим контролем. Згодом територію і службові приміщення освятили церковні ієрархи.

До цього Головне управління розвідки займало кілька поверхів у будинках на вулиці

Малопідвальній, а також на вулиці Володимирській – навпроти центрального офісу СБУ. Це викликало багато незручностей, у тому числі з точки зору конспірації. Автономне розміщення стало вагомим кроком до відокремлення зовнішньої розвідки від СБУ і створення Служби зовнішньої розвідки України як самостійного спеціального державного органу. Це сталося у 2004 році.

Тоді, у 1999 році, про відокремлення мова ще не йшла. Перед новим керівником розвідки стояло завдання в короткі терміни переглянути основні напрями роботи, визначити стратегію розвитку, основні засади діяльності в непростих умовах, що постійно змінювалися, і налагодити регулярне інформування вищого керівництва держави з актуальних проблем національної безпеки. Л. Рожен одразу почав впроваджувати свій стиль в управлінській діяльності, чітко, іноді навіть безапеляційно ставив конкретні завдання, не терпів заперечень, нерідко був жорстким, якщо це заважало роботі, завжди мав особисту точку зору з будь-якого питання і умів наполегливо й напористо її відстоювати, не шкодуючи при цьому епітетів і емоційних висловлювань.

Після генерал-майора В'ячеслава Абрамова, який очолював ГУР СБ України до цього упродовж трьох з половиною років і був розсудливим, урівноваженим, дуже рідко підвищував голос, серед колег мав репутацію справжнього інтелектуала й інтелігента у розвідці в кращому розумінні цього слова, до нового стилю керівництва підлеглим було прилаштуватися непросто. У той же час на Л. Рожена працював авторитет професіонала, який послідовно пройшов серйозну школу роботи в розвідці на різних посадах, особисто брав участь у розробці й проведенні відповідальних операцій, які Центр оцінював за найвищими критеріями, упродовж тривалого часу працював за кордоном, отримував державні нагороди з рук першого секретаря ЦК компартії України Володимира Щербицького та інших керівників держави. Вважалося, що, з урахуванням набутого оперативного досвіду, він має право навчати й повчати інших, як слід діяти. І в цьому була своя логіка.

Леонід Рожен здобув непогану фахову освіту. Він народився 2 лютого 1952 року у селі Синиха Куп'янського району Харківської області. По середній школі вступив до Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя, фізико-математичний факультет якого закінчив у 1974 році. Пізніше закінчив Одеський інститут інженерів морського флоту, у 1997 році захистив дисертацію і здобув науковий ступінь кандидата економічних наук.

А після навчання в педінституті він проходив дійсну військову службу, нетривалий час вчителював. Подальша його доля пов'язана зі службою в органах державної безпеки. Її він розпочав слухачем Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського. У серпні 1978 року був призначений молодшим оперативним уповноваженим, потім – оперуповноваженим та старшим оперуповноваженим відділу Управління КДБ Української РСР по Києву і Київській області. У березні 1985 року переведений на роботу в Перше

управління КДБ УРСР (зовнішня розвідка), де обіймав посади старшого оперуповноваженого, начальника напрямку.

Його безпосереднім керівником був досвідчений фахівець Юрій Михайлович Калін, у якого багато чого навчився. Підрозділ займався добуванням інформації науково-технічного характеру і мав вагомі результати. Більшість одержаних розвідкою матеріалів стосувалися новітніх галузей науки і техніки, знаходили своє застосування на підприємствах оборонно-промислового комплексу Радянського Союзу. Зокрема, Л. Рожен брав участь у масштабній операції з добування документації, окремих деталей, вузлів і пристроїв новітньої військової техніки, яка надійшла на озброєння блоку НАТО. У результаті цього радянська військова промисловість добилася того, що життєдіяльність вітчизняного аналогу на полі бою зросла вдвічі, а економічний ефект вимірювався сотнями мільйонів доларів.

У одному з інтерв'ю Л. Рожен з цього приводу зазначав: «Це був дуже напружений період. Мені іноді доводилось близько двохсот днів у рік знаходитись у відрядженнях. Виїздили у різні міста й країни. Потрібно було постійно тримати зв'язок з інститутами, конструкторськими бюро, окремими вченими...»

У 1988 році Леоніда Рожена переведено до Одеси на посаду начальника головного відділу розвідки обласного Управління КДБ Української РСР, а з 1992 року він обіймає посаду заступника начальника управління – начальника головного відділу розвідки УСБУ в Одеській області. Ці роки були не менш напруженими і для становлення його як керівника, і для реалізації в умовах закордону низки справ. Морські шляхи, які з'єднували Одесу з усім світом, давали практично безмежні можливості для проведення різноманітних операцій.

Якось Центр поставив завдання розробити операцію по доставці на судні з одного із регіонів світу контейнерів, в яких був схований цінний вантаж, добутий радянською розвідкою. Підготували групу з чотирьох співробітників, очолити яку доручи-

ли Л. Рожену. На судні вони – як звичайні туристи. А капітан судна отримав розпорядження надавати їм всіляке сприяння. В обумовлений час і у заздалегідь визначеному місці капітан отримав вказівку зупинити судно на десять хвилин. Майже одразу вдалині виринув з туману катер і наблизився до борту. За лічені хвилини підготовлені контейнери були перевантажені в трюми. Все відбувалося під виглядом прийому продуктів харчування. А основна небезпека полягала в тому, що цей регіон входив до зони дій кораблів НАТО. У разі фіксування незапланованих зупинок, судно могли оглянути прикордонні і митні служби. Та все відбулося без ускладнень і за чітко розробленим сценарієм.

Ще одна операція, якою особисто керував Л. Рожен за кордоном, була пов'язана з доставкою біологічних матеріалів, призначених для розвитку сучасних біотехнологій. Особливість полягала в тому, що термін придатності цих матеріалів складав двадцять чотири години. За цей час потрібно було зустріти потрібну людину в іноземному порту, провести її як пасажера на радянське судно з валізою через митний контроль, потім дістатися порту іншої, дружньої, країни, звідки добути зразки планувалося відправити дипломатичним багажем. Для цього там був спеціально підготовлений рейс «Аерофлоту», і співробітники радянської резидентури з нетерпінням очікували на прибуття кур'єра.

Найбільше хвилювань у членів оперативної групи було під час митного догляду, коли жінка-контролер попросила розкрити валізу, в якій знаходилися пробірки. Але бездоганна психологічна поведінка кур'єра і заздалегідь заготовлені варіанти дій, які відволікли увагу, не дали можливості виявити особливо цінний вантаж. Операція була проведена за сімнадцять годин, тобто ще сім годин після доставки валізи у Центр радянські вчені мали можливість здійснювати термінові дослідження.

А орден «Знак Пошани» Леонід Рожен отримав за участь у добуванні окремих компонентів для створення радянсько-

го космічно корабля багаторазового використання. Про це він розповідає так: «Щербицький вручив нагороду за «Буран». Тоді перед вченими і промисловістю було поставлене завдання – створити літальний апарат багаторазового використання. Тоді у нас були свої ракетоносії, але багато чого не вистачало. Для одержання окремих компонентів залучили розвідку. Саме співробітники зовнішньої розвідки добули деякі технології і зразки для створення цього апарату...»

Л. Рожен

У 1994 році Л. Рожена відряджають в одну з країн Західної Європи, де упродовж чотирьох років він сумлінно виконував покладені на нього обов'язки. На його рахунку було ще чимало цікавих справ, про які й досі не можна розповісти. За них він неодноразово отримував найвищі оцінки Центру.

Невдовзі по поверненню із-за кордону Л. Рожена призначають начальником

ГУР СБ України. Про це в інтерв'ю для книги «Силуэты разведки» він розповів так: «В один прекрасний момент стало вакантним місце начальника Головного управління розвідки СБУ. Розглядалися кілька осіб, але вони з якихось причин не пройшли. Тодішній Голова СБУ викликав мене і сказав : «Або ти погоджуєшся бути начальником розвідки, або ми

тебе звільняємо». По правді кажучи, у мене не було великого бажання обіймати цю посаду. Але поставлене саме таким чином питання змусило дати згоду...»

Мабуть, у цих висловлюваннях також проявилися неповторні риси характеру Леоніда Рожена. Він залишив свій особливий слід в історії української зовнішньої розвідки. Протягом майже двох років продовжував напрацювання своїх попередників, одночасно займався реорганізацією роботи розвідки. На той час, на рубежі століть, зовнішня розвідка мала на своєму рахунку ряд серйозних здобутків, і в цьому також заслуга її керівника.

Наприкінці 2000 року Л. Рожена призначено першим заступником Секретаря Ради національної безпеки і оборони України. Водночас він – голова Комітету з політики військово-технічного співробітництва та експортного контролю при Президенті України, голова Ради з питань розвідки при Президенті України, голова комісії зі знищення стратегічних наступальних озброєнь. Саме на його долю випало брати участь у виконанні рішення керівництва держави про набуття Україною без'ядерного статусу, знищенні ракетних шахт і утилізації твердопаливних елементів ракетних установок. У 2001 році він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня. В РНБО працював до липня 2002 року.

Булаще в його трудовій біографії важлива сторінка, пов'язана з керівництвом однією з фірм у системі «Укспецекспорту», якій доручалося забезпечувати реалізацію масштабного контракту з постачання Україною 350 танків міністерству оборони Пакистану. Це була складна, напружена, але дуже важлива і потрібна робота. Тоді цей контракт реалізували у встановлені терміни, і він мав перспективи розвитку за іншими напрямками.

Від 2004 року Леонід Рожен – голова правління Фонду ветеранів зовнішньої розвідки.

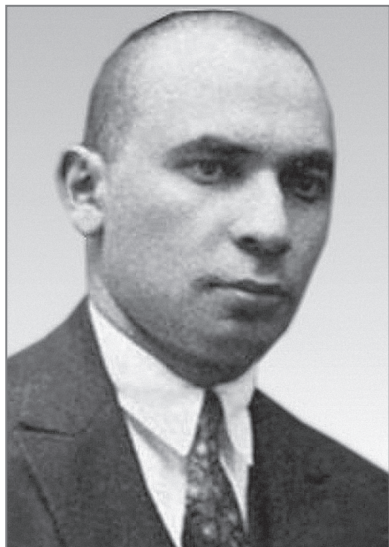
Великі авантюристи

Яків Блюмкін

У численних публікаціях його називали супертерористом, другим Отто Скорцені, неперевершеним майстром інтриг і авантюр, організатором убивства німецького посла графа фон Мірбаха, другом Єсеніна і Маяковського, але найменше – розвідником. І дійсно, слова «професійний розвідник» поряд з його прізвиськом нібито не зовсім вписуються і в багатьох можуть викликати іронічну посмішку. Хоча він упродовж кількох років досить активно й плідно працював по лінії зовнішньої розвідки за кордоном і його здобутків вистачило б для наповнення професійної біографії не одного розвідника. Саме з нього Юліан Семенов нібито виписав образ молодого розвідника Ісаєва-Штірліца у своїй повісті й однойменному кінофільмі «Діаманти для диктатури пролетаріату». У будь-якому випадку, він був неординарною особистістю, про що свідчить його насичена подіями біографія, яка, втім, настільки приправлена численними домислами і протиріччями, що розібратися в ній дуже непросто.

За одними даними, Яків Григорович Блюмкін народився у жовтні 1900 року в Одесі на Молдаванці, за іншими, наданими

Яків Блюмкін

ним після арешту, – у 1898 році в містечку Сосниця поблизу Чернігова. Пізніше він сам нерідко надавав такі відомості зі своєї біографії, які різнилися між собою, чим остаточно заплутав дослідників. У 1913 році він закінчив єврейську початкову школу, потім навчався в Одеському технічному училищі, одночасно у різні часи працював учнем електрика у електротехнічній майстерні, в трамвайному депо, різноробом у театрі, на консервній фабриці. Крім цьо-

го, писав вірші і друкував їх у місцевих газетах, згодом записався до загонів єврейської самооборони, де познайомився зі знаменитим Мішкою Япончиком, увічненим Ісааком Бабелем в «Одеських оповіданнях» під іменем Беня Крик.

У революційні дні Я. Блюмкін зблизився з радикально налаштованими есерами і повністю сприйняв їхню ідеологію. На початку 1918 року він брав участь у формуванні 1-го Одеського добровольчого залізного загону під керівництвом Мішки Япончика. У подальшому його кар'єрне зростання було вражаючим. Він починав службу рядовим, а вже за кілька місяців був призначений чи то начальником, чи помічником начальника штабу 3-ї Української радянської «одеської» армії. Вона виявилася недієздатною і згодом була розгромлена, але на долю Блюмкіна це аж ніяк не вплинуло.

У новому формуванні 18-річний Яків обійняв посаду комісара Військової ради армії. З наближенням противника бійці цієї армії також кинулися врізнобіч, потім об'єднувалися в окремі загони й грабували банки, забирали продовольство у

населення. У цих авантюрах брав участь і Блюмкін. Під його началом була експропрійована велика сума грошей у одному з державних банків. Частина коштів він нібито, під погрозами арешту, повернув, дещо присвоїв, а решту передав у партійну касу лівих есерів. Це відкрило йому шлях до ще вищих щаблів кар'єрного зростання.

Вже у червні 1918 року, за квотою партії лівих есерів, його направляють на службу до Всеросійської надзвичайної комісії. Він обіймає посаду завідуючого відділом по боротьбі з німецьким шпигунством. Робота у ВНК відкрила йому широкі можливості для задоволення власних амбіцій і реалізації партійних планів. На початку липня того самого року, за завданням ЦК партії лівих есерів, він разом з фотографом ВНК і однопартійцем Миколою Андреевим за підробленими мандатами зайшли у німецьке посольство і попросили аудієнції у посла графа фон Мірбаха. Побоюючись провокацій і терактів, той останнім часом майже ні з ким не зустрічався, тому миттєво був знайдений привід. Серед австрійських полонених виявили далекого родича графа Роберта фон Мірбаха, проти якого швидко сфабрикували якусь справу. Згідно із задумом Блюмкіна, посол мав зацікавитися долею родича і прийти на зустріч. Так зрештою і сталося.

Сам теракт зображується по-різному. За однією з версій, стріляв у Мірбаха і кидав бомбу Блюмкін, за іншою – він нібито стріляв і не влучив, а підривав посла Андреев. Та ціль була досягнута. Убивство німецького посла відіграло, за задумом есерів, особливу роль: воно було спрямоване на зрив виконання умов Брестської угоди між Росією і Німеччиною, а також послужило сигналом для збройного повстання лівих есерів проти радянського уряду.

Після придушення повстання більшовиками Блюмкін зрозумів, що йому не можна повертатися на службу. Ще при втечі з німецького посольства він був поранений охоронцем посольства і схований есерами у лазарет, де його постригли й поголи-

ли, щоб не можна було пізнати. З госпіталю утік, переховувався у різних містах, проживав під іншим прізвищем. А революційний трибунал засудив його заочно до трьох років ув'язнення.

У листопаді 1918 року Блюмкін одержав нове завдання від керівництва партії лівих есерів – виїхати в Україну і організувати убивство гетьмана Скоропадського та головнокомандувача німецьких військ генерала Ейхгорна. Тут він розгортає бурхливу діяльність, разом з комуністами організовує революційні комітети і повстанські загони, стає членом підпільної Ради робітничих депутатів Києва. Перебування в Україні надовго запам'яталося йому і зустріччю з вояками армії УНР, до яких він потрапив у полон, був жорстоко побитий, позбавився передніх зубів.

Я. Блюмкін незадовго до замаху на графа Мірбаха

У квітні 1919 року, після встановлення у Києві радянської влади, він прийшов у Київську надзвичайну комісію з покайням і проханням про свою реабілітацію. Як не дивно, був амністований на найвищому державному рівні у Москві. Після цього Блюмкін зрозумів, що з лівими есерами покінчено, треба рвати з ними всі стосунки. Однак колишні однопартійні звинуватили його у зраді і навіть намагалися убити. За деякими даними,

було скоєно кілька замахів на нього, і під час одного з нападів він був важко поранений і ледве зміг втекти.

У подальшому Яків Блюмкін стає активним прихильником радянської влади і в лавах Червоної Армії бореться за її утвердження на півдні країни. У 1920 році він бере участь у знаменитій операції Каспійської флотилії під командуванням Федора Раскольнікова, метою якої було повернення з перського порту Ензелі російських кораблів, на яких білогвардійські війська тікали

з Росії. У результаті наступних бойових дій на території Персії і повалення місцевими революційними загонами Кучек-хана була створена Іранська комуністична партія. Блюмкін брав активну участь у цьому процесі і став членом Центрального комітету цієї партії й військовим комісаром штабу Червоної Армії Гілянської Радянської Республіки (пізніше – Перської Радянської Соціалістичної Республіки), яка проіснувала до вересня 1921 року. Він навіть був представником від Персії на Першому з'їзді поневолених народів Сходу, скликаному більшовиками у Баку.

Після повернення до Москви Блюмкіна направляють на навчання в Академію Генерального штабу РСЧА на східний факультет, де готували майбутніх військових аташе і розвідників. Тут він упродовж 1920 – 1921 років поглиблює свої знання у військовій, економічній і політичній сферах, вивчає турецьку, арабську, китайську, монгольську мови. Одержана в академії освіта фактично послужила початком його подальшої насиченої і різнопланової роботи за кордоном. Але спочатку він тісно зближується з Троцьким і стає на деякий час його секретарем, виконуючи найрізноманітніші доручення: готує документи, публікації, листівки і відозви, упорядковує зібрання творів самого Троцького, за його вказівкою проводить наради, інструктажі, переговори. Ця робота зробила Блюмкіна палким прихильником Троцького на довгі роки і, зрештою, зіграла з ним пізніше злий жарт.

Із 1923 року Яків Блюмкін знову працює в органах ОДПУ. Спочатку його призначають помічником повноважного представника ОДПУ у Закавказзі, де він бере участь у репресіях проти учасників повстання в Грузії восени 1924 року. У 1925 році його направляють на роботу у Народний комісаріат зовнішньої торгівлі. Не виключено, що це слугувало лише критерієм для його участі у проведенні чекістських заходів.

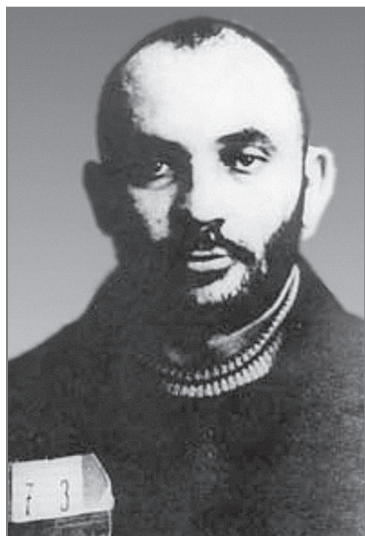
Перехід Якова Блюмкіна на службу в Іноземний відділ ОДПУ у більшості джерел датується 1926 роком, коли він був

відряджений до Монголії головним інструктором Державної внутрішньої охорони – органів безпеки Монгольської республіки. У той же час існують згадки про те, що його розвідувальна кар'єра розпочалася дещо раніше, коли його направили у Палестину збирати інформацію про становище у англійських колоніях Близького Сходу. Нібито він проживав у Яффі під виглядом правовірного єврея, де володів пральнею, вів непримітний спосіб життя і через свої зв'язки намагався схилити сіоністів на бік соціалістичної революції й намагався нав'язати їм ідею підготовки повстання проти англійців.

Перебуваючи у Монголії, Яків Блюмкін також виконував окремі розвідувальні завдання у Північному Китаї, Тибеті та інших регіонах. Стосовно ж його нібито участі в експедиції М. Реріха до Тибету у пошуках Шамбали, достовірних документальних підтверджень не знайдено, хоча цьому й присвячено багато публікацій. У Монголії ж, користуючись високим офіційним статусом, Я. Блюмкін зайшов так далеко у реалізації ідей диктатури пролетаріату, що керівництво країни порушило клопотання про його відкликання. Адже дійшло до того, що він самочинно став розстрілювати тих, хто йому не подобався, не ставлячи до відома про це представників монгольської влади.

Через деякий час після повернення до Москви його призначають нелегальним резидентом радянської розвідки на Близькому Сході. У листопаді 1928 року він під виглядом перського купця прибуває до Стамбулу, де засновує фірму з продажу антикварних єврейських книг. Така легенда прикриття давала йому можливість встановлювати потрібні контакти, здійснювати поїздки до різних міст і створювала хороше фінансове підґрунтя для роботи й вербовки агентури. Для забезпечення фірми старовинними книгами й манускриптами співробітники ОДПУ шукали їх по всьому Радянському Союзу, вилучали із синагог, приватних колекцій і навіть з Державної бібліотеки імені В. Леніна. Операції зі скупки і перепродажу рідкісної літератури при-

Я. Блюмкін під час арешту

носили непогані дивіденди, з чого і сам Блюмкін мав неабиякий зиск.

Йому також вдалося у довший короткий термін створити дієздатну агентурну мережу, яка надавала необхідну інформацію про політику і збройні сили Англії і Франції на Близькому Сході, стан національно-визвольного руху проти колонізаторів. Через своїх інформаторів він навіть проник в середовище радикально налаштованих арабських і курдських націоналістів.

Звіти про роботу Блюмкіна одержували високу оцінку керівництва зовнішньої розвідки. У 1929 році він зібрався особисто приїхати до Москви, щоб детально розповісти про обстановку на Близькому Сході і обговорити деталі проведення деяких операцій. А перед цим у Туреччині він зустрівся з сином Троцького і з самим Левом Давидовичем, який уже перебував у вигнанні і підтримання зв'язків з яким вважалося великим злочином. На зустрічі Блюмкін нібито не відхрещувався від старих добрих стосунків між ними, більше того, він нібито навіть надав Троцькому рекомендації з організації його особистої охорони і пообіцяв передати листи й книги родичам і однодумцям у Москві.

Про ці зустрічі у Константинополі Яків Блюмкін по прибуттю до столиці розповів колишнім високопосадовим соратникам Троцького, своїй коханці та деяким іншим особам. Потім він, реально оцінивши тогочасну політичну ситуацію, збагнув, що цього не варто робити, вирішив рятуватися втечею, але було вже пізно. Інформація про це потрапила до керівництва ОДПУ, яке зробило все необхідне, щоб завадити

його планам втечі поїздом з Казанського вокзалу Москви на Кавказ. Після завершення слідства колегія ОДПУ 3 листопада 1929 року ухвалила постанову розстріляти Якова Блюмкіна «за повторну зраду справи пролетарської революції і Радянської влади і за зраду революційної чекістської армії». Вирок був виконаний 12 грудня того ж року. За мить до залпу, за свідченнями очевидців, Я. Блюмкін нібито встиг вигукнути здравиці на честь Троцького і світової революції й почав співати «Інтернаціонал», але достеменно про це невідомо, як і про багато інших епізодів із його насиченого і сповненого авантур життя.

Сідней Рейлі

Він був одним з прототипів знаменитого агента 007 Джеймса Бонда – героя романів Яна Флемінга. Є припущення, що саме окремі сторінки з його біографії використала письменниця Ліліан Войнич при створенні образу головного героя у романі «Овод», зокрема у наступній книзі про пригоди Артура Бертон. Йому присвячені окремі статті одразу у двох книгах – «100 великих авантюристів» і «100 великих розвідників». Він народився у єврейській сім'ї, у різні часи проживав у Росії, Бразилії, Англії, Німеччині, США, на Близькому Сході та багатьох інших країнах, володів англійською, німецькою, іспанською, французькою і ще кількома мовами, працював на британську розвідку, продавав секрети японській розвідці. За 51 рік життя виступав під цілою низкою імен і прізвищ, але ніколи не забував свого справжнього імені і міста, в якому з'явився на світ і провів дитинство та юність. Хоча для справедливості варто зазначити, що батьківщина для нього ніколи не була чимось святим і дорогим.

Сідней Рейлі, він же Зигмунд (Соломон) Георгійович Розенблюм, народився 24 березня 1874 року, вірогідно, в

Сідней Рейлі

Одесі, хоча називаються й інші місця, зокрема, Херсон. Відомості про його народження, дитячі і юнацькі роки, як і про подальше життя, сповнені багатьох протиріч і домислів. За однією з найбільш поширених версій, його мати, уроджена Массіно, походила зі збіднілого дворянського року, батько був чи то аптекарем, чи то маклером. Через кілька років після народження сина мати розлучилася з чоловіком і взяла новий шлюб. Вітчим недолюблю-

вав малого Соломона і не раз піднімав на нього руку. Коли хлопець підріс і дізнався, що він нібито взагалі був народжений поза шлюбом, це справило на нього гнітюче враження, і він вирішив назавжди покинути дімівку.

На британському судні потрапив до Бразилії, де під іменем Педро працював у доках, на будівництві доріг, на плантаціях. Згодом влаштувався кухарем в англійську експедицію, яка досліджувала джунглі Амазонки. За те, що він нібито врятував керівника експедиції, офіцера англійської спецслужби, та деяких інших учасників від неминучої смерті, вони допомогли йому переїхати в Англію і одержати британський паспорт. У Лондоні він одружився з ірландкою на ім'я Маргарет, взяв прізвище її батька і став Сіднеєм Рейлі. Шлюб для нього був, швидше за все, за розрахунком. У результаті одруження він став власником капіталу у кілька тисяч фунтів стерлінгів. Однак його честолюбна і амбіційна натура прагнула більшого. Він усіма силами хотів стати заможним англійським денді і посісти якесь пристойне місце у світському товаристві, але потрапити туди було непросто.

Шлях до багатства і слави Рейлі почав як посередник у різноманітних торговельних операціях, в укладанні угод, підписанні контрактів. Варто зазначити, що йому щастило, і він отримував немалі комісійні. На початку ХХ століття він з'являється у нафтоносному районі Баку, до якого британці традиційно проявляли інтерес. Напередодні російсько-японської війни він уже діє у Порт-Артурі, де знаходилася російська військово-морська база. Там під виглядом успішного лісоторговця йому вдається встановити ділові зв'язки з представниками російського командування і якимось чином добути інформацію про військові укріплення. Невідомо, чи передав її англійцям, а от японському командуванню йому вдалося продати одержані відомості за немалі гроші.

Фото з паспорта С. Рейлі

Звісно, було б несправедливо покласти всю провину на поразку росіян у Порт-Артурі на Рейлі, там японська розвідка серйозно працювала і без нього. У той же час цей епізод з його біографії красномовно свідчить про те, що за гроші він здатен на все.

Після цього Сідней Рейлі приїхав до Петербурга, де продовжив практику торговельних операцій. У тогочасному довіднику «Увесь Петербург» про нього є згадка як про колекціонера і антиквара. Він був маклером у різних торгових справах і непогано на цьому заробляв. Свідченням цьому є зібрані ним колекції картин і оренда розкішної квартири. Крім цього, він став одним зі спонсорів акціонерного товариства «Крила», створеного відомим видавцем, політичним і громадським діячем Борисом Суворіним. Вони разом брали участь в організації гучних авіаперегонів за маршрутом Петербург – Москва, які завершилися невдало й не

принесли їх натхненникам ніяких дивідендів, одні лише збитки. Та це не завадило новим знайомим разом відправитися в поїзду у Німеччину і Францію. У результаті Рейлі отримав можливість розширити коло своїх знайомств і ще більше закріпитися в середовищі бізнесової й політичної еліти.

Чи займався Сідней Рейлі у цей період розвідувальною діяльністю на користь Великої Британії? Це питання досі залишається відкритим. Напевне, він уже діяв як агент британської розвідки, але ще не як штатний співробітник під номером ST.1, яким він став наприкінці 1917 року одночасно з отримання лейтенантських погонів. Суть його таємної місії полягала у збиранні відомостей переважно про стан російського флоту, будівництво нових кораблів, стан російсько-німецького торгово-економічного і військового співробітництва. Під час Першої світової війни він спершу виступав одним з посередників постачання до Росії англійського військового спорядження, а потім у його шпигунській біографії впливає несподіваний епізод, який, на перший погляд, виглядає не зовсім логічно з урахуванням уже набутого Рейлі статусу і становища. Хоча при зображенні його життєвого шляху закони логіки якраз найменше підходять.

За завданням англійської розвідки Сідней Рейлі виїздить до Німеччини, влаштовується зварювальником на військовий завод Круппа. Там він нібито вбиває двох охоронців і викрадає секретні документи. Після цього, як би це не здавалося неймовірним, він з'являється на німецькій судноверфі, працює упродовж деякого часу і здобуває креслення нових кораблів. І лише після цього покидає Німеччину з думкою, як би продати важливу інформацію ще й росіянам і американцям.

Цей епізод з його авантюрних пригод викликає найбільше сумнівів у його достовірності. Наступні ж сім років життя Сіднея Рейлі більш детально описані очевидцями й ґрунтуються на окремих документальних свідченнях і спогадах учасників тих подій, хоча і в них є багато домислів і проти-

річ. Зокрема, більше на сенсаційність розраховані згадувані в численних публікаціях відомості про те, що нібито Рейлі прибув з Лондона до Росії з рекомендаційним листом майбутнього народного комісара закордонних справ М. Литвинова, і одразу намагався потрапити на прийом до Леніна, але це не вдалося, зате його нібито прийняв Голова вищої військової ради Радянської республіки, колишній генерал царської розвідки Михайло Бонч-Бруєвич, якого Рейлі намагався схилити до співпраці. Крім цього, згадується про те, як англійський розвідник, ризикуючи життям, під виглядом сербського офіцера вивіз зі ставки білогвардійських військ на Дону і доставив через всю Росію до Мурманська колишнього главу Тимчасового уряду Росії Олександра Керенського та посадив його на англійський есмінець.

Реальні ж події за участю Сіднея Рейлі супроводжувалися не менш інтригуючими й драматичними епізодами. Після революції 1917 року Міністерство закордонних справ Великої Британії прийняло рішення відправити до Росії керівником дипломатичної місії Роберта Брюса Локкарта із завданням встановити контакти з новою владою. Серед тих, хто мав допомагати послу орієнтуватися в складній обстановці, збирати інформацію, у тому числі розвідувального характеру, про перебіг революційних подій і впливати на них, був і Сідней Рейлі. Цілком логічно, що британська розвідка направила у цей час до Росії саме його, оскільки він мав великі можливості для розгортання розвідувальної діяльності і сам був зацікавлений у щонайшвидшому поваленні радянської влади й збереженні старих порядків.

Пізніше Рейлі дещо перебільшував свою роль в історії, зазначаючи, що він був ледве чи не за крок від того моменту, коли міг стати одним із вершителів долі Росії. Це цілком відповідає філософії його самосприйняття. З цього приводу Локкарт у своїх спогадах писав про Рейлі так: «Це була людина наполеонівського складу. У житті його героєм був Наполеон...

Він усвідомлював себе закинутим у Росію, і перспектива вільних дій навіювала йому наполеонівські задуми». Сідней Рейлі справді обожнював Наполеона. Він скуповував різні предмети, пов'язані з його життям, і в зібраній колекції були навіть якісь оригінальні й рідкісні предмети.

Для реалізації своїх наполеонівських задумів Рейлі іноді вміло перетворювався і виступав під чужими іменами. Через свої зв'язки йому навіть вдалося одержати справжнє посвідчення співробітника Надзвичайної комісії на ім'я Сіднея Релінського, яке давало можливість проходу у Кремль.

Рейлі увійшов у історію своєю активною участю у так званій «змові послів» Англії, Франції і США проти молодого радянської держави. Спочатку він і військово-морський аташе англійського посольства Крімді налагоджували зв'язки з контрреволюційними організаціями у Петрограді. На завершальній стадії операції Рейлі виїхав до Москви, де особисто зустрічався з багатьма учасниками, зокрема, з командирами латиських стрільців. На зустрічі з командиром дивізіону латиських стрільців Едуардом Берзінем, якому була доручена охорона Кремля, він передав йому велику суму грошей (фігурують суми від 700 000 до 1 200 000 рублів) і пообіцяв ще кілька мільйонів у разі успіху задуму.

23 серпня 1918 року на нараді в приміщенні американського генерального консульства у Москві Сідней Рейлі запропонував остаточний план операції. Він передбачав такі моменти. На 28 серпня було призначено надзвичайне засідання ЦК партії більшовиків у театрі. За допомогою Берзіня і його підлеглих латиських стрільців планувалося заарештувати членів ЦК і радянського уряду, розстріляти Леніна, захопити Державний банк, центральний телеграф та інші важливі державні установи, здійснити підриг мостів навколо Москви. При цьому Рейлі спочатку виступив за те, щоб не розстрілювати Леніна і Троцького, а провести їх у нижній білизні вулицями Москви, щоб у такий спосіб скомпрометувати в очах світової громадськості.

Але ні Рейлі, ні Локкарт, ні інші змовники навіть не здогадувалися, що з самого початку з ними вели оперативну гру чекісти. Той же Берзінь після кожної конспіративної зустрічі приходив до Ф. Держжинського і про все розповідав. У зв'язку з цим на Луб'янці готувалася своя операція із захоплення змовників. Для початку нарада ЦК була перенесена на пізніший термін. А 30 серпня стався замах на Леніна, у скоєнні якого звинуватили есерку Ф. Каплан. У той же день у Петрограді був убитий керівник місцевої «чека» М. Урицький. Влада намагалася пов'язати ці події зі «змовною послів». Наступного ж дня було оточене англійське посольство, почалася стрілянина, в результаті якої загинув військово-морський аташе Кромі. Локкарта заарештували пізніше на конспіративній квартирі, але ні під час обшуку, ні в результаті допитів жодних прямих доказів його протиправної діяльності знайти не вдалося. Скориставшись дипломатичним імунітетом, він залишив Росію і повернувся до Англії.

Про провал усіх планів Рейлі дізнався з газет під час поїздки з Петрограда до Москви. Він одразу ж змінив зовнішність і через Прибалтику й Нідерланди втік до Лондона. Верховний революційний трибунал його, як і інших учасників змови, яким вдалося зникнути, оголосив поза законом. Решта була засуджена до розстрілу або різних термінів ув'язнення.

Незважаючи на такий невтішний фінал, Рейлі у Лондоні нібито навіть був нагороджений за виконану роботу. А через півтора місяця він знову опинився в охопленій громадянською війною Росії. У грудні 1918 року у складі місії військових представників Англії і Франції він прибув до Катеринодару, де формувалися добровольчі загони білогвардійських військ. Пізніше побував на Дону, в Криму і в рідній Одесі. Коли інтервенція зазнала краху, Рейлі повернувся на Туманний Альбїон, але задум повалення радянської влади не залишив. У цей час він зблизився з відомим монархістом Борисом Савінковим, керівником «Народної спілки захисту батьківщини і свободи»,

який був зятим прихильником ідеї організації терористичних актів і контрреволюційних виступів з метою відновлення монархії в Росії. Наприкінці 1921 року Рейлі навіть організував зустріч Савінкова з Черчиллем.

Рейлі покладав великі сподівання на Савінкова в його антирадянській діяльності, добивався фінансування його авантюрих планів англійським, французьким, польським, чеським урядами, а іноді надавав на це й власні кошти. Рейлі також неодноразово зустрічався з Савінковим й інструктував його перед поїздками до СРСР, зокрема, перед останньою і роковою для головного монархіста, коли той був заарештований чекістами після переходу кордону. Така ж доля згодом спіткала і самого Рейлі. Незважаючи на великий досвід участі у розвідувальних операціях, він не одразу зрозумів, що сам потрапив у вміло розставлені чекістами тенета. Хоча на той час Рейлі, судячи з усього, вже не залучався британською розвідкою до розвідувальної діяльності. Він займався залагодженням особистих справ, багато часу витратив на тяганину з однією з американських фірм з приводу виплати йому комісійних, але справу програв. У той же час здійснив низку поїздок по США, під час яких читав антирадянські лекції і закликав емігрантські кола до боротьби з більшовицькою загрозою.

Після арешту Бориса Савінкова Рейлі залишався однією з найпомітніших фігур на антирадянському просторі, від якого можна було очікувати будь-яких дій з непередбачуваними наслідками. Тому Ф. Дзержинський поставив завдання за будь-яку ціну виманити Рейлі на територію СРСР. Його арештом мала завершитися багатоходова операція під назвою «Трест». Так чекісти назвали легендарну монархічну організацію, яка нібито активно діяла на радянській території і готувала збройне повстання.

Як не дивно, Рейлі потрапив на гачок. З усіх сторін його переконували у реальності існування антирадянського під-

підля і в необхідності переконатися в цьому безпосередньо на місці. По шляху зі Сполучених Штатів Америки до Фінляндії, де нібито було «вікно» на кордоні, він ненадовго зупинився у Парижі, де зустрівся з генералом Кутеповим. Той також підтримав ідею поїздки. Зрештою у вересні 1925 року Рейлі прийняв остаточне рішення про необхідність поїздки на зустріч з керівництвом антирадянського підпілля, яке, у реальності, складалося з чекістів.

С. Рейлі

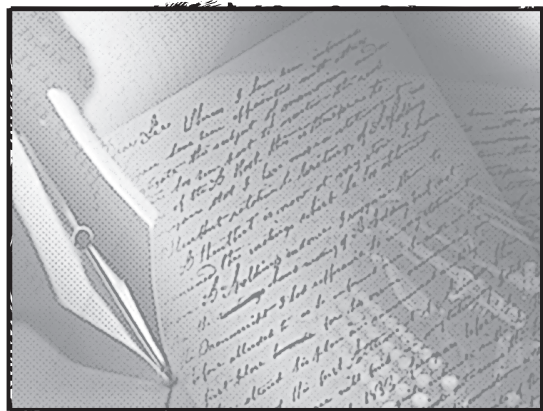
Уже в Гельсінкі він потрапив під щільну опіку агентів ОДПУ, які виступали в ролі підпільників. У їхньому супроводі він перетнув кордон у загодя обумовленому місці і був доправлений спочатку до Ленінграду, а потім у Москву. Там на «конспіративній» квартирі йому організували зустріч з керівництвом монархічної ради. Нічого не підозрюючи, він виклав свій план подальших дій, після чого його відвезли прямісінько... у центральний офіс ОДПУ на Луб'янці.

Спершу Сідней Рейлі нічого не розповідав і ні в чому не зізнавався. Але йому пригадали участь у «змові послів», інші справи, де він добряче наслідив і за сукупністю заслужив смертний вирок. Рейлі зрозумів, що гра у мовчання нічого не дасть, і почав розповідати все, що стосувалося його антирадянської діяльності й роботи на англійську розвідку. Він спо-

дівався, що після цього Велика Британія докладе зусиль для його обміну на когось із радянських громадян. З метою захоплення до співпраці зі слідством йому створили нормальні умови перебування під вартою, стали навіть вивозити в ресторани і на прогулянки в Сокольники. Під час однієї з прогулянок його убили пострілом у потилицю. Тіло сфотографували медексперти, після чого закопали на подвір'ї приміщення ОДПУ. Це сталося 3 листопада 1925 року.

Смерть Сіднея Рейлі, як і все його життя, також була покрита таємничістю. У ленінградській «Красной газете», ще задовго до акції в Сокольниках, з'явилася замітка, в якій повідомлялося, що Сідней був убитий під час переходу радянсько-фінського кордону. При цьому пояснювалося, що Рейлі і особи, які його супроводжували, випадково наштовхнулися на прикордонників, почалася перестрілка, в якій він отримав смертельне поранення. Тривалий час у цю версію не вірила ні англійська сторона, ні законна дружина Рейлі, яка намагалася провести власне розслідування, але з цього нічого не вийшло.

У той же час почали циркулювати різноманітні чутки і легенди про те, що Рейлі нібито був переверований органами ОДПУ і продовжує свою діяльність вже у новій якості, змінив зовнішність тощо. «Білі плями», якими суцільно пронизана біографія Рейлі, залишилися і по його смерті, більше того, їх навіть додалося, що цілком вкладається у його характеристику як одного з найбільших авантюристів свого часу.

Люди творчої долі

Альбом з акварелями від Гітлера

Видатний український живописець, народний художник СРСР, лауреат Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка Микола Петрович Глущенко перед Другою світовою війною півтора десятка років прожив у Берліні й Парижі, уміло поєднуючи амплу художника й розвідника. При житті про його минулу роботу в розвідці ніхто зі знайомих і колег по творчості не знав. В історії спецслужб такі факти, коли відомі діячі літератури й мистецтва успішно займалися розвідувальною діяльністю, не є рідкістю. Свого часу вагомий слід у розвідці залишили Даніель Дефо, Грем Грін, Ян Флемінг, Ле Карре та інші. Легендарний радянський розвідник Рудольф Абель, перебуваючи на нелегальному становищі в США, також мав, як і Глущенко, власну художню майстерню. Однак у кожного з них доля в розвідці складалася по-своєму.

Глущенко Микола Петрович народився 17 вересня 1901 року у Новомосковську Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). У 1919 році він був силоміць мобілізований до денікінської армії. Так і не встигнувши як слід повоювати, з останками білогвардійських частин опинився на території Польщі. Не бажаючи повертатися на фронт, він

утік до Німеччини. Там, у Берліні, він спочатку закінчив приватну художню школу, а потім і художню академію. У цьому йому допомагали впливові представники української еміграції – гетьман Павло Скоропадський, професор Роман Смаль-

Микола Глущенко

Стоцький, письменник і політичний діяч Володимир Винниченко.

Ще під час перебування у Берліні Глущенко офіційно звертався у консульський відділ посольства СРСР з проханням надати йому радянське громадянство. Він мав намір повернутися на батьківщину. З ним тоді зустрічався секретар консульського відділу Олександр Довженко, з яким вони заприятельували і пізніше підтримували

гарні стосунки. Але з якихось причин тоді йому громадянство не надали, можливо, просто не встигли оформити, бо він у 1924 році переїхав до Парижу. Тут він повторно написав звернення і згодом, у 1927 році, таки отримав паспорт громадянина СРСР. Саме в цей час на нього й звернули увагу представники радянської зовнішньої розвідки.

Тоді керівництво розвідки поставило перед паризькою резидентурою важливе завдання знайти таких людей, які б стояли на патріотичних позиціях, мали широкі зв'язки і можливості вільно пересуватися як на території Франції, так і за її межами, зокрема, могли збирати інформацію про Німеччину. Їх планувалося використовувати на правах законспірованих

закордонних співробітників з можливостями діяти самостійно і навіть самим залучати до розвідувальної роботи помічників.

Микола Глуценко повністю підпадав під ці критерії. Він вільно володів французькою і німецькою мовами, у нього залишилися деякі контакти в Німеччині, і він міг цілком умотивовано виїздити туди для виконання завдань. У самому Парижі в нього було художнє ательє на вулиці Волонтерів, 23, яке користувалося попитом не тільки серед емігрантів, а й у паризької інтелігенції. Нерідко там збирався місцевий бомонд, говорили про мистецтво і про політику. На той час його вже запрошували до участі у солідних виставках, які проходили не тільки у Франції, а й за кордоном. З такими здібностями і широкими можливостями виїзду в інші країни Європи Глуценко був просто неоціненним для розвідки.

Від самого початку усі контакти з Миколою Глуценком були глибоко законспірованими. У переписці з Центром він проходив як Ярема. Роботу з ним було вирішено проводити за двома напрямками. Офіційна, видима частина полягала в підтриманні звичайних зв'язків з радянським посольством на основі виконання ним художніх замовлень. Микола Петрович з успіхом виконав важливу місію, спрямовану на зміцнення французько-радянської дружби і завоювання симпатій французької інтелігенції до СРСР. Він написав серію портретів друзів Радянського Союзу – Ромена Ролана, Анрі Барбюса, Марселя Кашена, президента товариства «Франція – СРСР» Поля Синьяка та інших діячів. Невидима, прихована частина його діяльності була відома лише небагатьом працівникам резидентури і Центру, навіть дружина Марія Давидівна нічого не знала.

Одним із перших і незначних, на перший погляд, завдань було прохання побувати на судовому процесі над Самуїлом Шварцбадом -убивцею Симона Петлюри. Разом з усіма зібраними матеріалами та газетними репортажами у Центр було відправлено ґрунтовний звіт про судовий процес з ілюстраці-

ями, виконаними Яремою. На виконаних олівцем замальовках були зображені фігуранти справи.

Чим далі, тим завдання були складнішими. Якось у коло знайомих Глуценка потрапив поважний комерсант із Бельгії Андре Мірабо. Бізнесмен непогано знався на живопису і навіть сам дещо малював. А для Глуценка він становив інтерес зовсім іншого плану, оскільки займався впровадженням у виробництво різноманітних винаходів і наукових досягнень, у тому числі у військовій сфері. З-поміж компаньйонів і партнерів Мірабо мав промисловців, працівників міністерств закордонних справ та високопосадових військових з Франції, Німеччини, Англії, Нідерландів, Бельгії та інших країн. А під час однієї із зустрічей він розповів, що його фірма одержала замовлення на виготовлення якихось деталей до військових літаків.

Тісні й цілеспрямовані контакти з Мірабо дозволили Глуценку одержати дуже важливу інформацію. В архівних матеріалах про це сказано так: «... виконав ряд складних завдань із добування науково-технічної інформації оборонного характеру. У результаті радянська розвідка одержала цілком таємні креслення на 205 видів військової техніки, зокрема на авіаційні двигуни для винищувачів».

Микола Глуценко неодноразово виїздив у Берлін, Прагу, Рим, Цюрих та інші міста, де, поряд з реалізацією творчих планів, займався розвідувальною діяльністю. І увесь цей час він рвався на батьківщину, але в резидентурі просили почекати. Резидент радянської розвідки в Парижі у зв'язку з цим інформував Центр: «Ярема наполегливо вимагає дозволити йому повернутися в Україну. Ми намагаємося довести, що для завершення важливої розвідувальної акції потрібно залишатися в Парижі бодай ще на один рік».

Нарешті йому дозволили повернутися. То була середина 1936 року – переддень великих репресій. Більшість розвідників та інших радянських закордонних представників після

повернення на батьківщину відразу потрапляла у жорна перевірок, під підозру як потенційні вороги народу, позбавлялася роботи, волі, а іноді й самого життя.

Глуценко цього ще не знав і просто не міг знати. Він тривалий час жив у відриві від реалій радянської дійсності. Йому ще належало все це осягнути, усвідомити, звикнути до нового життя, повного несподіванок і незвичних поворотів. Після повернення його залишили у Москві. Подякували за плідну роботу у зовнішній розвідці і порекомендували в подальшому займатися творчістю. Микола Петрович і сам не наполягав на продовженні цієї непростой діяльності, яка все ж була не для його творчої і свободололюбивої натури.

Для нього з дружиною і сином виділили невеличку кімнатку площею дев'ять квадратних метрів у комунальній квартирі. В таких умовах він починав новий етап свого життя. На побутову невлаштованість та інші незручності й негаразди намагався просто не звертати увагу. Він жадібно вбирав у себе нові відчуття і враження, які яскравими кольорами лягали на полотно.

Так проминуло кілька років. На Луб'янці про нього згадали на початку 1940 року. В Іноземному відділі під час бесіди з ним мова зайшла про радянсько-німецькі стосунки, про те, що одержувати інформацію про справжні плани й наміри Німеччини ставало все важче. За кожним радянським представником у цій країні здійснювалося ледве не цілодобове стеження, всі контакти відбувалися під пильним поліцейським наглядом. Керівництво зовнішньої розвідки ламало голову над тим, кого можна послати туди із розвідувальним завданням, щоб це не викликало зайвих підозр у німецької сторони. Вибір зупинився на ньому.

Для початку була організована зустріч Миколи Глуценка з головним референтом з питань культури Міністерства закордонних справ Німеччини Клейстом, котрий у цей час якраз перебував у Москві. Микола Петрович сподобався німецькому

чиновнику, який показав свою обізнаність із творчим доробком художника і проявив зацікавленість у налагодженні радянсько-німецьких культурних зв'язків. Результатом подальшої нетривалої переписки і залагодження деяких формальностей стало проведення виставки німецького образотворчого мистецтва у Москві. За її підсумками у німецькому посольстві відбувся прийом, на якому був присутній і Глущенко. Тут же з Клейстом вдалося обговорити всі деталі проведення подібної виставки у Берліні.

М. Глущенко у художній майстерні

Звичайно ж, у складі делегації був і Глущенко. Він виїздив з особливою місією. Йому належало зустрітися з представниками українських емігрантських кіл, які займали певне становище у суспільстві й мали широкі зв'язки, і від них дізнатися реальну картину про плани і наміри Гітлера щодо Радянського Союзу. Крім цього він пови-

нен був відновити втрачені контакти з колишньою агентурою радянської розвідки, від якої тривалий час не надходило ніякої інформації. А ще він мав провести конспіративну зустріч з представником радянської зовнішньої розвідки для одержання від нього важливої зібраної інформації та додаткових вказівок.

Така зустріч відбулася на третій день роботи виставки. У результаті в Центр пішла дуже цінна інформація військово-політичного характеру, яку іншим шляхом передати було проблематично. Успішно пройшли й інші заплановані зустрічі. В останній день роботи виставки до павільйонів завітала

поважна урядова делегація на чолі з міністром закордонних справ Ріббентропом. Був у її складі і добре знайомий Глуценку Клейст. Він радісно потис руку Миколі Петровичу і натякнув, що його очікує сюрприз.

Тим часом Ріббентроп говорив про зміцнення і розширення культурних зв'язків між Німеччиною і Радянським Союзом, про німецько-радянську дружбу. Він відзначав організаторів виставок, вручав їм грамоти і цінні подарунки. Потім узяв з рук помічника пакунок і, звертаючись до Миколи Петровича, промовив:

– Особливо хотів би подякувати за ініціативу проведення цих виставок пану Глуценку. Фюрер особисто цінує ваш талант і вважає одним з кращих пейзажистів Європи. На згадку про перебування у Берліні він передає вам у дарунок альбом з власними графічними малюнками.

Крім альбому, зацікавлення у керівництва радянської розвідки викликала важлива інформація військово-політичного характеру. У результаті на ім'я Сталіна й Молотова у червні 1940 року була терміново підготовлена доповідна записка за підписом Народного комісара внутрішніх справ СРСР. У ній відзначалося, що посланий у Берлін розвідник Ярема одержав від керівництва Українського наукового інституту, що працює в підпорядкуванні Міністерства пропаганди Німеччини, інформацію про підготовку Гітлера до війни проти Радянського Союзу. Зокрема, цим інститутом, за завданням німецької адміністрації, в обстановці строгої секретності були видані німецько-українські словники для піхоти, льотчиків, великий словник спеціально для військово-топографічних, економічних і політичних оглядів по регіонах України, готуються кишенькові словники й детальні топографічні карти всієї території України. У доповідній також наводилися слова керівника науково-дослідної частини інституту професора Кузелі: «Я маю відношення до провідних німецьких діячів і кажу прямо – війна буде...».

Це було останнє розвідувальне завдання, яке виконав Микола Глущенко. Війна поставила крапку у його діяльності розвідника. Направляти його за кордон зі спеціальними завданнями уже не було ніякого сенсу. Для проведення розвідувально-диверсійних операцій добродушний, інтелігентний і мрійливий художник зовсім не підходив. У подальшому він займався лише творчістю. І аж до самої смерті ніхто з його оточення так і не знав нічого про його нетривалу розвідувальну діяльність. Життя Миколи Глущенка обірвалося 31 жовтня 1977 року. Він похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Співавтор Володимира Маяковського

Валерій Горожанін вирізнявся з-поміж колег по роботі тим, що був досить начитаною людиною, серйозно захоплювався російською і зарубіжною літературою, розбирався у поезії, сам пробував писати. З-під його пера вийшла книга «Анатоль Франс і Ватикан». У Москві він заприятелював з відомим і модним на той час поетом Володимиром Маяковським, і, більше того, вони стали співавторами п'єси «Інженер Д'Арсі». Пізніше Маяковський присвятив йому вірш «Солдати Дзержинського».

Валерій Михайлович Горожанін народився у 1889 році у Аккермані (нині Білгород-Дністровський Одеської області) у сім'ї страхового агента. У 1907 році екстерном склав іспити за повний курс гімназії. У тому ж році вступив до партії есерів. Через рік був заарештований за революційну діяльність і утримувався у Тираспольській в'язниці разом з майбутнім героєм громадянської війни Григорієм Котовським. Упродовж 1909 – 1912 років навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, але згодом був відрахований за революційну діяльність і заарештований. Майже рік його утримували

в одиночній камері. Це свідчить про те, що він був не рядовим революціонером, а входив до списку небезпечних політичних злочинців. Потім ще до кінця 1914 року він перебував у засланні у Вологодській губернії.

Валерій Горожанін з Володимиром Маяковським

Після революції 1917 року В. Горожанін продовжив навчання в університеті і заодно брав активну участь у революційних подіях. Щоправда, уже не в складі партії есерів. Він дещо змінив політичні уподобання і вступив до лав РКП(б), служив у підрозділах Червоної гвардії, співпрацював з газетою «Голос революції». Уже в той час з-під його пера виходили непогані полум'яні статті. Не дивно, що такого активного революціонера запримітили у щойно створеній Одеській губернській надзвичайній комісії і запропонували у травні 1919 року роботу, з урахуванням юридичної освіти, на посаді слідчого з особливо важливих справ.

Під час окупації Одеси білогвардійськими військами він переховувався від денікінської контррозвідки. Однак все ж був вистежений, заарештований і засуджений до розстрілу. Але вирок виконати не встигли. Під натиском Червоної Армії білогвардійці у паніці покинули місто, і В. Горожанін був звільнений. Потім він продовжував роботу на різних посадах у губчека. У цей час досить близько зійшовся з Володимиром Карелініним, майбутнім першим керівником підрозділу зовнішньої розвідки радянської України, і вони стали гарними приятелями на все життя. Їх пов'язувало багато спільного: навчання на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, робота в Одеській губернській надзвичайній комісії, а згодом в центральному апараті українського

республіканського ДПУ і трагічний фінал – арешт у справі щодо «змови у НКВС УРСР».

У цей час В. Горожанін займався боротьбою з бандитизмом, викриттям контрреволюційних організацій, брав участь у засиланні агентури на територію Румунії і Польщі, де осіло багато втікачів з СРСР і починали формуватися антирадянські емігрантські організації. Зокрема, був причетний до підготовки і виведення за кордон українського розвідника Сергія Каріна (Даниленка).

Зважаючи на набутий досвід, фахову освіту і здобутки, В. Горожаніна спочатку перевели до ДПУ УСРР, де він упродовж 1923 – 1929 років займав посаду начальника Секретного відділу, а згодом, у травні 1930 року, – до центрального апарату ОДПУ в Москву. Тут він через деякий час починає працювати під керівництвом авторитетного начальника Артура Артузова в Іноземному відділі (ІНВ) ОДПУ. У той період А. Артузов уже був досить відомий як один з розробників операцій «Трест», «Синдикат-2» та інших оперативних ігор. Він вирізнявся професіоналізмом, інтелігентністю, освіченістю, і, зважаючи на це, було чимало бажаючих працювати з ним поряд. У серпні 1931 року А. Артузова призначили начальником ІНВ, а приблизно через рік після більш глибокого знайомства з особовим складом, він узяв В. Горожаніна до себе у заступники. На цій посаді він працював протягом 1932 – 1934 років.

Спільну мову вони знайшли швидко. І не тільки по роботі. А. Артузов був вражений, дізнавшись, що його заступник знаходить час для творчості. Сам Артур Христіанович гарно співав, у нього був сильний тенор. Ще в юнацькі роки він брав участь в любительських спектаклях. Нова відповідальна і напружена робота давала можливість хіба що дуже рідко вибиратися до театру. Це завжди ставало окремою темою для розмови між ними.

Літературні захоплення не заважали Валерію Горожаніну результативно працювати. На початок 1937 року він уже був старшим майором держбезпеки, нагороджений орденом Червоного Прапора і двома нагрудними знаками «Почесний чекіст», займав посаду заступника начальника Особливого бюро НКВС СРСР. Це давало йому змогу реально усвідомлювати, що відбувається в країні, і таке знання оперативної обстановки все більше викликало у нього занепокоєння.

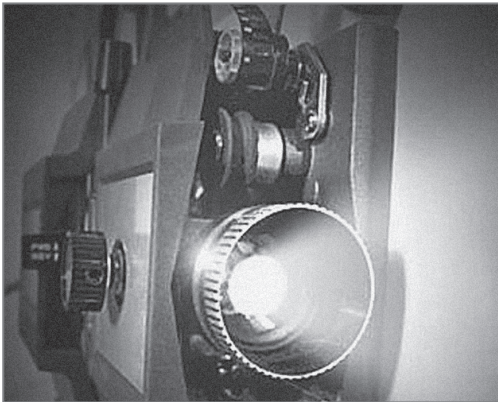
Він досить тяжко пережив несподівану і незрозумілу смерть В. Маяковського, арешти і порушення справ проти багатьох колег, яких він знав як відданих і надійних співробітників. У травні 1937 року В. Горожанін був узагалі шокований, коли під час засідання партійного активу у клубі НКВС перший заступник наркома внутрішніх справ Михайло Фріновський публічно звинуватив А. Артузова у шпигунстві. Буквально наступного дня начальника ІНВ заарештували. Потім був арешт Тухачевського і багатьох видатних командирів Червоної Армії. У липні того ж року заарештували і його товариша й колегу В. Кареліна. Його звинувачували у контрреволюційній діяльності, а також у так званій змові в НКВС УРСР, де головним фігурантом проходив колишній керівник республіканського ДПУ Всеволод Балицький.

В. Горожанін тоді навіть і не здогадувався, що через місяць такі ж обвинувачення пред'являть і йому. Він був заарештований 19 серпня 1937 року. Буквально через два дні він дізнався про винесення смертного вироку А. Артузову, що одразу ж був виконаний. Начальника ІНВ розстріляли разом з шістьма іншими розвідниками. У цій ситуації Валерій Горожанін уже не тишив себе ілюзіями щодо своєї долі. Він знав, що його чекає. Рівно через рік, 29 серпня 1938 року, він був розстріляний. Реабілітований у 1956 році.

Менеджер кінематографу

Про те, що Артур Баєвський був надзвичайно обдарованою і творчою особистістю, добре знали всі його друзі і колеги по роботі в системі радянського кінематографу, де він до виходу на пенсію працював. Він мав музичну освіту, захоплювався класичною музикою, мав гарний голос, виконував арії з опер і пісні з репертуару Федора Шаляпіна, свого часу вчився на літературному факультеті. Але мало хто знав, що він упродовж тривалого часу працював по лінії зовнішньої розвідки за кордоном.

Артур Матвійович Баєвський народився 3 травня 1892 року в місті Мелітополь Таврійської губернії, там провів свої дитячі роки. Пізніше батько, складальник у місцевій друкарні, перевіз сім'ю до міста Валуйки, що неподалік від Воронежа, де відкрив невелику власну друкарню. Після здобуття початкової

освіти Артур продовжив навчання у Катеринославі у приватному музичному училищі по класу вокалу. У 1914 році призваний у царську армію, брав участь у бойових діях на австро-угорському фронті під час Першої світової війни. У Галіції,

де воювала його дивізія, молодий солдат потрапив у полон, у якому провів чотири роки. У таборі для військовополонених в Угорщині він досконало опанував німецьку й угорську мови, що йому знадобилося в майбутньому.

Наприкінці 1918 року Баєвський повернувся на батьківщину і згодом добровільно вступив до лав Червоної Армії, вою-

вав на Північному Кавказі. По громадянській війні працював у підрозділах військової цензури, яку згодом передали до складу Всеросійської надзвичайної комісії. Так він несподівано для себе став чекістом. Але невдовзі його як людину творчу і обдаровану разом з групою колег направили на зміцнення радянського кінематографу. Із 1922 по 1924 рік він працює комерційним директором Держкіно, а потім ще упродовж двох років – у «Пролеткіно». Був причетний до створення документальних фільмів і сюжетів, які відображали революційний пафос побудови нової держави робітників і селян, і одночасно навчався на літературному факультеті 1-го Московського державного університету. Не виключено, що міг би стати непоганим сценаристом або кінорежисером, але доля розпорядилася по-іншому.

У 1926 році його повертають на роботу у центральний апарат органів держбезпеки і призначають уповноваженим 8-го (німецького) відділення Контррозвідувального відділу ОДПУ, а у 1930 році починає працювати в Іноземному відділі. З урахуванням вільного володіння німецькою мовою його майже одразу направляють під прикриттям співробітника повноважного представництва СРСР у Німеччині у берлінську резидентуру.

Одним із важливих напрямків роботи резидентури у цей час було проникнення у місцеві спецслужби, зокрема, в армійську розвідку Німеччини з метою добування відомостей про структуру цього органу, форми і методи його роботи, спрямованої проти СРСР. Ці питання успішно вирішувалися за допомогою відповідального співробітника контррозвідувального підрозділу абверу майора Вера, завербованого оперативним працівником резидентури Карлом Сіллі, який діяв під псевдонімом «Яничар». Після від'їзду Сіллі до Москви зв'язок з «Яничаром» підтримував Баєвський. Крім цього, він упродовж кількох років плідно працював ще з одним важливим джерелом радянської розвідки – паном Ковальчиком.

Пан Ковальчик, він же Шмідт, народився в Україні у 1878 році в сім'ї німецького колоніста. Вчився на агронома у Києві, Данцигу і Брюсселі, до початку Першої світової війни займався фермерством в Україні, володів млином і олійнею. У 1914 році його як німця вислали з Києва до Одеси. Після окупації України німецькими військами його мобілізували у польову поліцію і зарахували перекладачем до начальника київського кримінального розшуку. Пізніше Шмідт служив оперативним працівником у одеському кримінальному розшуку. Набуті на цій роботі навички знадобилися йому в майбутньому.

У 1920 році під прізвиськом Ковальчика він поселився у Берліні, відкрив приватне детективне бюро. Завдяки комунікабельності, хорошим діловим якостям, володінню польською, українською, російською, німецькою і французькою мовами, він мав непогані зв'язки у консульствах, поліцейських дільницях і поліцай-президіумі. До співпраці з радянською розвідкою він був залучений ще у 1925 році. Одержувана від нього інформація високо оцінювалася як берлінською резидентурою радянської розвідки, так і Центром. Лише той факт, що через Ковальчика перевірялася перед вербовкою вся майбутня агентура берлінської резидентури, у тому числі й особливо цінний агент у берлінському гестапо під псевдонімом «Брайтенбах», свідчить про його величезні потенційні можливості. Після прибуття Баєвського до Берліну він був переданий йому на зв'язок. Спільна робота тривала до завершення відрядження розвідника у травні 1933 року. На жаль, через низку обставин і зайву підозрілість радянська розвідка так і не змогла повною мірою використати Ковальчика у передвоєнний період, а особливо під час Другої світової війни, зв'язок з ним був утрачений. У 1945 році він ініціативно нагадав про себе, але похилий вік і поганий стан здоров'я вже не сприяли активній і плідній діяльності.

Після нетривалої роботи у центральному апараті Баєвський упродовж 1934 – 1937 років працював легальним резидентом

радянської розвідки у Стокгольмі під прикриттям секретаря одного з відділів торгового представництва СРСР у Швеції. У цей час він мав оперативний псевдонім «Гаіб». Перед резидентом у Стокгольмі ставилося завдання сприяти через агентурний апарат збереженню Швецією нейтралітету, здійснювати операції з добування економічної і науково-технічної інформації. Крім цього, Баєвський за вказівкою Центру поновив зв'язок з паном Ковальчиком і «Яничаром», які спеціально для зустрічі з ним приїздили до Стокгольму, де можна було не так остерігатися стеження з боку німецьких спецслужб. Так тривало до серпня 1937 року, коли Баєвського відкликали до Москви.

Як і багато інших колег, котрі у цей час поверталися із-за кордону, він потрапив під підозру, жорна чисток і репресій. На щастя, трагічна участь його оминула, йому вдалося звільнитися з органів безпеки за станом здоров'я і вислугою років. Після звільнення Артур Баєвський повернувся у кінематограф. Спершу він працював завідувачем акторського бюро на кіностудії «Мосфільм», потім начальником цеху реквізиту. Незадовго до початку війни брав участь у створенні реквізиту для фільму Сергія Ейзенштейна «Олександр Невський». Крім цього, він, як знавець німецького менталітету, виступав у ролі консультанта режисера і акторів.

З перших днів війни Баєвський пішов у діючу армію, служив перекладачем на Західному фронті. У 1942 році йому виповнилося 50 років, і командування прийняло рішення, що він буде кориснішим в тилу у сфері кінематографу. Відтоді він працює на різних посадах у Центральній об'єднаній кіностудії в Алма-Аті, в науково-дослідному інституті фотокіноматеріалів, на «Мосфільмі» та в інших відомствах.

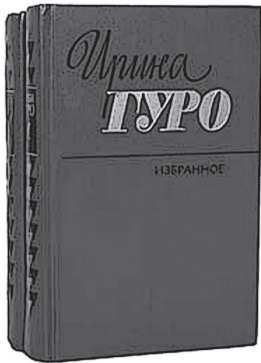
Помер Артур Матвійович Баєвський у 1971 році у Москві.

Під літературним псевдонімом «Ірина Гуро»

В історії радянської літератури 1960 – 1980-х років є дві надзвичайно схожі долі жінок-письменниць, які в минулому успішно працювали у зовнішній розвідці. Про більш відому з них – дитячу письменницю Зою Воскресенську – збереглося чимало спогадів і публікацій. Полковник Зоя Рибкіна – таким було її справжнє прізвище – вписала яскраву сторінку в історію радянської зовнішньої розвідки. Її шлях повторила Раїса Соболев, яка вийшла у відставку у званні капітана держбезпеки у 1946 році і невдовзі почався відлік її творчої біографії під літературним псевдонімом Ірина Гуро. З-під її пера вийшла низка романів і повістей, але жоден з творів не був присвячений діяльності розвідників. Мабуть, наклали свій відбиток драматичні повороти у професійній кар'єрі, які ледве не коштували їй життя, і письменниця не хотіла знову, хоч уже й на папері, пережити ті епізоди, через які довелося пройти і не зламатися. Крім цього, спрацювала давня звичка нікому не розповідати про свою таємну роботу, навіть колишню.

Раїса Романівна Соболев народилася 6 травня 1904 року в Києві у сім'ї директора одного із заводів. Після революції 1917 року вона піддалася впливу комуністичної ідеології і стала активною пропагандисткою революційних ідей. У чотирнадцятирічному віці дівчина пішла з дому, поселилися в молодіжній комуні, мріючи присвятити своє життя класовій боротьбі. У 1921 році Раїса вступила на юридичний факультет Харківського інституту народного господарства. Навчалася лише на відмінно і вважала, що лише перед такими освіченими людьми буде відкритий шлях у світле майбутнє. За дорученням Комуністичної спілки молоді, членом якої вона була, почала вже на третьому курсі втілювати свої знання на практиці – пішла працювати у кримінальний розшук Харкова. Потім перейшла до підрозділів судової системи, вступила до лав ВКП(б).

Не дивно, що на неї звернули увагу представники органів держбезпеки і запропонували перейти на роботу в ОДПУ, вірніше, молодого юриста і вірного товариша рекомендували

на цю таємну роботу по партійній лінії. Так для 22-річної дівчини почався новий період життя. У 1926 році її призначають на оперативну посаду в Економічне управління ОДПУ в Москві. Раїса Соболь одразу потрапила у підрозділ, яким керував Олександр Орлов. Він був освіченою людиною, володів англійською, німецькою і французькою мовами, добре розбирався в економіці, фінансових питаннях, проявив себе на практиці як

умілий оперативний працівник. Для Раїси він став взірцем для наслідування у багатьох питаннях, і вона сумлінно намагалася переймати його досвід. Пізніше він працював за кордоном у Франції і Німеччині. У 1934 році став нелегальним резидентом радянської розвідки у Лондоні. Саме на цей період припадає його конспіративна робота в Англії з членом «кембриджської п'ятірки» Кімом Філбі.

Керівництво Іноземного відділу, де працював О. Орлов, запропонувало йому перевести у цей підрозділ зовнішньої розвідки найперспективніших співробітників з попереднього місця роботи. Серед них опинилася і Раїса Соболь, а її досконале знання німецької мови знадобилося у новому підрозділі. Та разом довго працювати їм не довелося. У 1936 році Орлова направляють до Іспанії як резидента НКВС і головного радника республіканського уряду з питань внутрішньої безпеки і контррозвідки. Там він провів блискучу операцію з вивезення морським шляхом до Радянського Союзу на зберігання великої партії іспанського золотого запасу, вартість якої складала понад півмільярда доларів США.

А у 1938 році сталася подія, яка набула значного резонансу і увійшла окремою сторінкою в історію розвідки. Тоді О. Орлов не прибув до Антверпену на призначену зустріч з представником Центру, відчувши небезпеку для себе і підозру, що його може спіткати доля багатьох його колег, репресованих у цей період. Щоб уникнути арешту і депортації до Радянського Союзу, він опинився у США. Після цього майже всі, хто працював з ним, а тим більше був з ним у хороших службових чи товариських стосунках, були заарештовані. До списку арештантів потрапила і Раїса Соболю.

Вона була одною з підозрюваних у зв'язках з «ворогом народу» О. Орловим. Список арештованих нарком держбезпеки Микола Єжов надіслав на адресу Йосипа Сталіна. Там Раїса значилась під номером 109. Керівник НКВС просив санкції вождя засудити всіх за першою категорією, тобто – до розстрілу. Сомтим у цьому списку проходив чоловік Раїси – Михайло Ревзін, також співробітник органів держбезпеки. Він не витримав допитів і під тиском надав звинувачувальні показання проти своєї дружини, з якою прожив у шлюбі тринадцять років.

Практично одночасно у той час, коли відбувалися ці події, на партійному бюро Іноземного відділу розглядалася персональна справа Павла Судоплатова, якого одноголосно було виключено з партії за притуплення більшовицької пильності і за те, що він не зміг вчасно розкрити «ворогів народу», серед яких фігурувала і Раїса Соболю, з якою він разом працював і добре її знав.

За щасливим збігом обставин Р. Соболю вдалося уникнути розстрілу, її засудили до восьми років позбавлення волі. Відбути увесь цей термін завадила війна. У перші ж дні війни була створена Особлива група при НКВС СРСР для організації розвідувально-диверсійної роботи у тилу ворога. Її очолив П. Судоплатов, який звернувся з клопотанням до наркома внутрішніх справ Лаврентія Берії звільнити з в'язниць

низку несправедливо засуджених співробітників держбезпеки. Серед тих, про кого він просив, була і Раїса Соболев.

Вона вийшла на волю у серпні 1941 року і повернулася на роботу в органи держбезпеки. Спочатку її призначили оперуповноваженим особливого відділу Південно-Західного фронту, а у серпні 1942 року вона обійняла посаду інструктора з розвідки у штабі Північної групи партизанських загонів. На цій скромній посаді Раїса Соболев упродовж усіх воєнних років займалася підготовкою розвідників і радистів.

Життєві негаразди, ув'язнення, зрада чоловіка зробили її обережнішою і мудрішою, але все ж не змогли кардинально вплинути на ідейні переконання, віру у радянську владу, сформований ще в юності характер активістки, яка завжди прагнула бути в перших рядах борців за світле майбутнє. Не дивно, що під час війни вона намагалася повною мірою використати свої знання і вміння на тих ділянках роботи, які їй доручали. Державні нагороди, якими її відзначено у цей період, свідчать про те, що їй вдалося зробити і свій вагомий внесок у перемогу над ворогом. Р. Соболев була нагороджена медалями «За відвагу» (двічі), «Партизану Вітчизняної війни» I ступеню, «За оборону Москви», «За перемогу над Німеччиною», орденом Вітчизняної війни II ступеню та іншими.

У 1946 році Раїса Соболев звільнилася зі служби і почала нове життя під новим іменем – Ірина Гуро. Такий вона обрала собі літературний псевдонім. Не виключено, що цим самим вона хотіла підвести ризик під своїм попереднім непростим етапом життям і почати писати нові розділи уже з чистого аркушу. Перша книга, яка вийшла у той же післявоєнний рік під назвою «В добрый путь, Кумриниса!», була вдалою пробою пера. У книзі з патріотичних позицій висвітлювалося радянське життя 1920 – 1930-х років.

У подальшому ледве не щороку вона видавала нові романи й повісті. «Один из вас» (1951), «Синий кабан» (1955), «На

суровом склоне» (1957), «Кто пил воду из Зеравшана» (1959), «Наша знакомая Гульджан» (1959), «Путь сибирский дальний» (1959), «Всем смертям назло» (1964), «Барбюс» (1962, у співавторстві з Лідією Фоменко), «...И мера в руке его» (двотомник вибраних творів (1985), «Конь мой бежит» (1987, спільно з Павлом Судоплатовим, який виступав під псевдонімом А. Андреев), «Ольховая аллея. Повесть о Кларе Цеткин» (1989, книга вийшла після смерті автора) – ось далеко неповний перелік її літературних творів.

У 1958 році Ірину Гуро прийняли до лав Спілки письменників СРСР, згодом вона стала лауреатом літературної премії імені Миколи Островського. У 1966 році вийшла її чергова книга «Дорога на Рюбецаль», за мотивами якої був знятий художній телефільм, головні ролі у ньому зіграли відомі актори Любов Румянцева, Валентин Гафт, Людмила Гурченко та інші. Це військова драма, списана з життя німецького антифашиста Макса, який у 1939 році емігрував до Радянського Союзу і в роки Другої світової війни перебував у партизанському загоні. Під час виконання відповідального завдання з проникнення у тил ворога він загинув. Його соратниця по партизанській боротьбі Людмила через багато років після війни змогла здійснити їхню спільну мрію – піднятися на вершину гори Рюбецаль.

У 1968 році, після 14-річного ув'язнення, вийшов на волю давній знайомий і колега по спільній роботі у зовнішній розвідці Павло Судоплатов. Ірина Гуро була серед тих, хто зустрів його і привітав зі звільненням. Пізніше, у книзі своїх спогадів, він про це напише: «Незабаром прийшли провідати мене і давні друзі – Зоя Рибкіна, Раїса Соболев, яка стала відомою письменницею Іриною Гуро, Ейтінгон. Вони відразу запропонували мені роботу перекладача з німецької, польської й української. Я підписав два договори з видавництвом «Дитяча література» на переклад повістей з німецької й української. Ільїн, як оргсекретар московського відділення Спілки письменників, і Ірина Гуро

допомогли мені вступити в секцію перекладачів при Літфонді...»

Раїса Соболев померла 29 червня 1988 року у 84-річному віці. Вона залишила по собі гарні спогади і цілу низку хороших книг, з-поміж яких, утім, не було жодної, яка б стосувалася роботи у розвідці.

«Подвиг розвідника» Михайла Маклярського

Поряд з Юліаном Семеновим Михайло Маклярський є одним з найвизначніших радянських письменників і сценаристів, хто найкраще відтворив образ розвідника у художніх творах і кінофільмах. Знята за його повістю кінострічка «Подвиг розвідника» з Павлом Кадочниковим у головній ролі, стала на довгі роки культовим фільмом у повоєнний період. А ще за його сценаріями було створено 14 художніх кінофільмів, серед них – «Постріл

Михайло Маклярський

у тумані», «Секретна місія», «Інспектор кримінального розшуку», «Будні кримінального розшуку», «Агент секретної служби» та інші. Крім цього, він став автором десятків п'єс і повістей пригодницького жанру. Але не всі знають, що М. Маклярський сам в роки війни досить успішно займався розвідувальною діяльністю, що, зрештою, і допомогло йому правдиво і точно показати роботу розвідників.

Народився Михайло Борисович Маклярський 16 листопада 1909 року у Одесі в єврейській сім'ї. Батьки дали йому ім'я Ісидор, яке він змінив після досягнення

повноліття на Михайла, що було в ті часи досить поширеним явищем. Після служби у прикордонних військах він вступив на юридичний факультет Середньоазіатського державного університету у Ташкенті. У 1932 році, по закінченню навчання, його відрядили до Москви у розпорядження центрального апарату НКВС на відповідальну роботу у відділ охорони керівництва радянського уряду. Упродовж 1934 – 1937 років він працював у секретно-політичному і контррозвідувальному відділах ГУДБ НКВС СРСР.

Його професійна кар'єра в цілому складалася успішно, але несподівано 1 травня 1937 року він був заарештований за звинуваченням у причетності до троцькістської організації. На щастя, звинувачення виявилися надуманими і безпідставними, у всьому швидко розібралися, і вже 10 серпня того ж року його звільнили й поновили на роботі. 3 вересня 1939 року він працював начальником 2-го відділу Управління прикордонних військ НКВС. А одразу на початку війни опинився у підпорядкуванні заступника начальника радянської зовнішньої розвідки Павла Судоплатова, який спершу очолював Особливу групу при наркомі внутрішніх справ, а згодом – 4 Управління НКВС, що займалося організацією розвідувальної і диверсійної роботи в тилу ворога.

Михайла Маклярьського у червні 1941 року призначають начальником відділення Особливої групи. Він опікується мобілізацією агентури для протидії диверсіям гітлерівців у Москві і підготовкою московського підпілля до можливої дії в умовах окупації столиці. З 1942 року він – начальник 3 відділу 4 Управління НКВС. На цій посаді керував роботою розвідувально-диверсійних груп, які діяли на території окупованої Білорусії, брав участь у розробці операцій з ліквідації білоруського гауляйтера Вільгельма Кубе. Тоді довелося зробити з півдюжини спроб, перш ніж вдалося за допомогою міни з годинниковим механізмом покінчити з катом білоруського народу.

Не менш відомими і успішними були й операції «Монастир» та «Березино», до розробки яких доклав руку й М. Маклярський. Спершу метою операції «Монастир» малося проникнення в агентурну мережу абвера, що діяла на території Радянського Союзу. Однак згодом затіяна радіогра фактично переросла в протиборство між радянськими і гітлерівськими спецслужбами. При розробці операції за основу бралися класичні схеми, які успішно пройшли випробування у ході блискучих операцій «Синдикат-2» і «Трест» у 20-ті роки минулого століття. Керівник Особливої групи Судоплатов і його помічники Ільїн та Маклярський прийняли рішення злегендувати існування в СРСР підпільної організації, яка нібито з радістю сприйняла прихід німецьких військ і прагне всіляко допомагати їм та шукає контакти з німецьким командуванням.

Кандидатів у підпільну монархічну організацію швидко знайшли. Одночасно ішов активний пошук головної дійової особи, яку можна було б підставити гітлерівцям. Нею став Олександр Петрович Дем'янов, родом з дворянської офіцерської сім'ї, який уже більше десяти років співробітничав з радянськими органами безпеки, мав агентурний псевдонім «Гейне» і добре зарекомендував себе у багатьох серйозних справах. Зокрема, ще напередодні війни його вводили в поле зору співробітників німецького посольства у Москві – встановлених розвідників, які ним і його можливостями дуже зацікавилися, уже вважали його своїм агентом і присвоїли йому псевдонім «Макс». Одним із тих, хто працював у цей час із Дем'яновим, був Михайло Маклярський.

Завдяки вдало продуманій легенді і здійсненій підготовчій роботі радянській розвідці уже на початку 1942 року вдалося організувати «втечу» «Гейне» через лінію фронту. Там до його розповіді про антирадянське підпілля спершу поставилися з недовірою. Контррозвідка ретельно його перевіряла, допитувала із застосуванням тортур, навіть імітувала розстріл, але

він тримався мужньо і не дав німцям приводу запідозрити його у нещирості. Згодом, коли прийшло підтвердження, що він агент абверу «Макс», ставлення до нього змінилося, і, після короткочасного навчання шпигунському ремеслу, його закинули на парашуті на радянську територію.

М. Маклярський і його колеги з Оперативної групи з тривогою очікували на це повернення. Та все складалося добре, і операція увійшла в нову фазу. Після того ж, як за допомогою інформації «Гейне» вдалося захопити понад 50 агентів противника, вона набула характеру стратегічної дезінформаційної радіогри. Цьому сприяла нова посада агента – офіцер зв'язку у Генштабі Червоної армії, на яку його нібито перевели. Завдяки переданим через нього відомостям, які погоджувалися на найвищому рівні у Ставці Верховного головнокомандування, вдалося згодом відволікти увагу вермахту від справжніх місць зосередження військ, що сприяло успішному проведенню вирішальних битв під Сталінградом і на Курській дузі.

Операція «Монастир» поступово почала затухати влітку 1944 року. Згідно з легендою, «Гейне» перевели з Генштабу у залізничні війська у Білорусію. Насправді ж він узяв участь у новій радіогрі під назвою «Березино», ідею якої підказав сам Сталін. На одній з нарад за участю Павла Судоплатова вождь поставив завдання активніше використовувати радіогри з німецькою розвідкою для сприяння наступальним операціям радянських військ. Тут же було зачитано наказ, згідно з яким вимагалось ввести в оману німецьке командування про те, що в тилу радянських військ нібито активно діють оточені підрозділи гітлерівської армії. Це потрібно було для того, щоб німці задіяли свої сили та відволікли резерви для підтримки цих частин і організації їхнього можливого прориву.

Розробку деталей операції П. Судоплатов доручив М. Маклярському, який на той час був начальником 3 відділу 4 Управління НКВС. Він запропонував передати через уже перевіреного

в бойовій обстановці «Гейне», якому довіряли німці, повідомлення про те, що на території Білорусії в районі річки Березино в оточенні перебуває дієздатне з'єднання гітлерівців чисельністю до 2500 солдат і офіцерів під командуванням підполковника Шерхорна. Задум операції доповідався Сталіну, Молотову та Берії і був схвалений. Для безпосередньої її реалізації на місце подій був відряджений сам Маклярський разом з досвідченими співробітниками 4 Управління Ейтінгоном, Серебрянським, Фішером (майбутнім відомим розвідником Рудольфом Абелем), який мав опікуватися роботою радистів, та інших.

Насправді бойового угруповання під командуванням Шерхорна в тилу Червоної армії не існувало. Його було розгромлено в районі переправи через річку Березино, а самого Шерхорна взято в полон. Маклярський разом із своїми колегами завербували його, як і деяких німецьких радистів, а роль бійців грали перевдягнені в гітлерівську форму антифашисти-комінтернівці, перевербовані німецькі військовополонені та офіцери з бригади особливого призначення НКВС, які володіли німецькою мовою.

Від імені Шерхорна до Берліну надсилалися звіти про диверсії в тилу Червоної армії, складені Маклярським та іншими учасниками операції, про «героїчну боротьбу» оточенців, прохання про надання допомоги зброєю, боєприпасами, продовольством. На підтримання цього міфічного угруповання німці затратили чимало сил і засобів, Гітлер навіть присвоїв Шерхорну звання полковника і нагородив Рицарським Залізним хрестом. На його врятування планували послати начальника групи спецоперацій та диверсій Отто Скорцені, але через погіршення обстановки на фронті від цього відмовилися. Операція «Березино» завершилася практично із закінченням війни, коли співробітники Особливої групи отримали останню радіограму з Берліну.

Михайло Маклярський ще деякий час працював у 4-ому Управлінні НКВС, згодом ліквідованому. Частина співробітників було переведено в інші підрозділи, інших – звільнено в

запас. Серед останніх опинився і полковник держбезпеки Маклярський. Під свіжим враженням багатьох пережитих подій він вирішив відтворити їх на папері. Згодом з-під його пера вийшла п'єса «Подвиг залишається невідомим», у якій прототипом головного героя виступав розвідник Микола Кузнецов. Про його діяльність у роки війни М. Маклярський добре знав, адже мав до неї безпосереднє відношення. Київська кіностудія поклала цю п'єсу в основу художнього кінофільму. Зрештою був знятий фільм під назвою «Подвиг розвідника». Проте шлях фільму до глядачів був непростим. На перегляді у клубі Міністерства держбезпеки впливові керівники цього відомства висловили багато зауважень. Особисто всесильний міністр Абакумов виступив проти його показу, мотивуючи тим, що у фільмі розголошені форми і методи роботи агентурної розвідки. Висловлювалися й інші аргументи проти, мовляв, не все показано так, як відбувається на практиці. У всьому звинуватили безпосередньо М. Маклярського.

На захист став відомий режисер Михайло Ромм. Він аргументував свою позицію тим, що «Подвиг розвідника» – це не навчальний посібник для професіоналів спецслужби, а майстерно зроблений детективний фільм, який з цікавістю сприймуть глядачі. Розв'язка цієї дискусії настала несподівано. Фільм дуже сподобався головному кіноглядачеві країни – Йосипу Сталіну, який передивлявся усі кіноновинки у себе на дачі, і фільму, нарешті, дали зелене світло.

У 1947 році «Подвиг розвідника» вийшов на екрани і одразу завоював небачену популярність. Лише у тому році його переглянули 22 мільйони глядачів. А вже у 1948 році виконавцю головної ролі Павлу Кадочникову, режисеру і сценаристам, у тому числі й Михайлу Маклярському, була присуджена Сталінська премія другого ступеня. Через два роки після цього за сценарієм М. Маклярського Михайло Ромм зняв фільм про розвідників «Секретна місія». Він також мав

великий успіх, і його автори, у тому числі й М. Маклярський, згодом також були удостоєні Сталінської премії.

Здавалося, доля дарувала йому можливість проявити себе сповна у абсолютно новій якості. У цей час Михайло Маклярський, крім написання художніх творів, активно займався організаторською роботою у сфері кіноіндустрії. У 1947 – 1951 роках він був головою об'єднання «Експортфільм» і директором Держфільмофонду СРСР. Але в цей час країну несподівано заповонила хвиля так званих «єврейських змов». М. Маклярського заарештували 6 листопада 1951 року, звинувативши у керівництві якоюсь міфічною націоналістичною групою євреїв-драматургів. Потім згадали роботу в органах держбезпеки і додатково зарахували до активних учасників «сіоністської змови у Міністерстві державної безпеки».

Справа була досить гучною і тривалою. У лабети до слідчих потрапили десятки як діючих, так і колишніх співробітників НКВС-МДБ єврейської національності. Їх допитували із застосуванням методів фізичного впливу і жорсткого психологічного тиску. Не оминув цієї участі і М. Маклярський, переживши два тяжких роки страшних випробувань у в'язниці. Він був звільнений 16 листопада 1953 року. Поступово після смерті Сталіна стали повертати добрі імена незаконно репресованим. Дійшла черга і до М. Маклярського. Поновили на посаді, а його прізвище знову з'явилося у титрах кінофільмів.

Він повертається до творчої діяльності, щоб реалізувати численні плани і задуми – пише нові повісті, п'єси, кіносценарії. У 1960 році за його ініціативою відкривають Вищі сценарні і режисерські курси, які він очолює упродовж 12 років. Першими випускниками цих курсів були відомі актори і режисери Ролан Биков, Леонід Гайдай, Василь Шукшин. Всі вони і за життя М. Маклярського і після його смерті тепло відгукувалися про нього.

Помер Михайло Маклярський 2 червня 1978 року після чергового інфаркту. В історію він назавжди увійшов як талановитий письменник, драматург і розвідник.

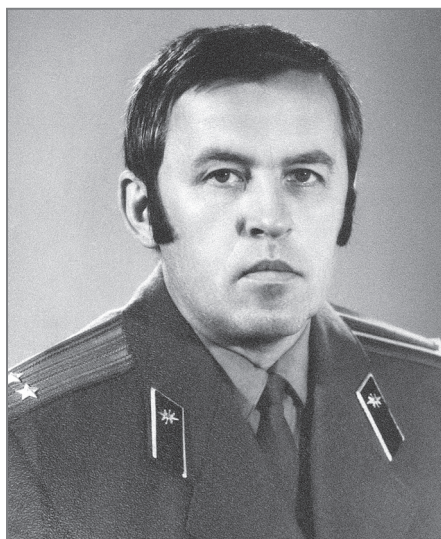
Картина для агента іноземної розвідки

Ветеран органів держбезпеки, підполковник у відставці Володимир Степанович Якименко все своє життя не розлучається з пензлем. Хист до малювання неодноразово допомагав йому знаходити нестандартні рішення під час виконання розвідувальних і контррозвідувальних завдань за кордоном, відволікатися від суворих буднів армійського життя і роботи у спецслужбі, долати життєві негаразди.

Народився він у 1937 році в Підмосков'ї в українській сім'ї. Тоді його батьки брали участь у будівництві другої черги Київсько-Московської залізниці, рухалися у напрямку від Києва до Москви і за 105 кілометрів від столиці зупинилися й залишилися там на проживання.

Після навчання у школі В. Якименко закінчив у 1958 році в Прибалтиці військове училище морської авіації і упродовж чотирьох років служив в Україні в дивізії стратегічної авіації далекої дії, що дислокувалася у м. Узин. Потім продовжив службу в органах державної безпеки. У різні роки проходив спеціальну підготовку у школі держбезпеки № 311 і у Вищій школі КДБ СРСР. З 1962 по 1969 роки перебував у довготривалому закордонному відрядженні в Німецькій Демократичній Республіці. Потім служив у різних підрозділах органів держбезпеки в Молдавії (1969 – 1974 роки), в Україні (1974 – 1985 роки) і в Росії (1985 – 1988 роки). Після звільнення в запас у званні підполковника повернувся на постійне проживання у Київ.

Під час служби за кордоном у Потсдамі молодому офіцеру доводилося виконувати завдання як контррозвідувального,

Володимир Якименко

так і розвідувального характеру. Вже тоді він зарекомендував себе майстром на всі руки і різнобічно розвиненою особистістю. Він добре малював, викликаючи захоплення своїми карикатурами і стінгазетами, був на «ти» з багатьма верстатами, що знаходилися в підвальному приміщенні службового корпусу. Якось його викликав начальник і поставив досить незвичне завдання. Потрібно було терміново виготовити контейнер для тайника, який повинен відповідати таким вимогам: тонути у воді, не промокати, не містити у собі металевих частин, відкриватися звичайними автомобільними інструментами і не становити будь-якого інтересу для сторонніх осіб у разі його випадкового виявлення.

Контейнер призначався для радянського розвідника-нелегала, який знаходився у одній з європейських країн. Всередину мали поміститися велика сума грошей, 12 конвертів із прямою та зворотною адресами й заздалегідь виконаними нейтральними текстами листів англійською мовою і тайнописний копіювальний блокнот, за допомогою якого на ці листи будуть наноситись таємні повідомлення. Згідно із загодя обумовленою легендою, закладку планувалося здійснити в річку скраю біля берега на невеликій глибині поблизу будівельного майданчика. І пролежати там вона могла досить тривалий час, поки розвідник у зручний для нього час її не вилучить. Сам контейнер повинен бути невеликий за розмірами, щоб не привертав увагу і міг бути легко захований у якісь особисті речі.

Із цим завданням він справився успішно. А через півроку, коли Якименко вже й забув про цю справу, його викликав начальник і повідомив, що тайникова операція пройшла успішно, і за сприяння у проведенні розвідувальних заходів він нагороджується цінним подарунком.

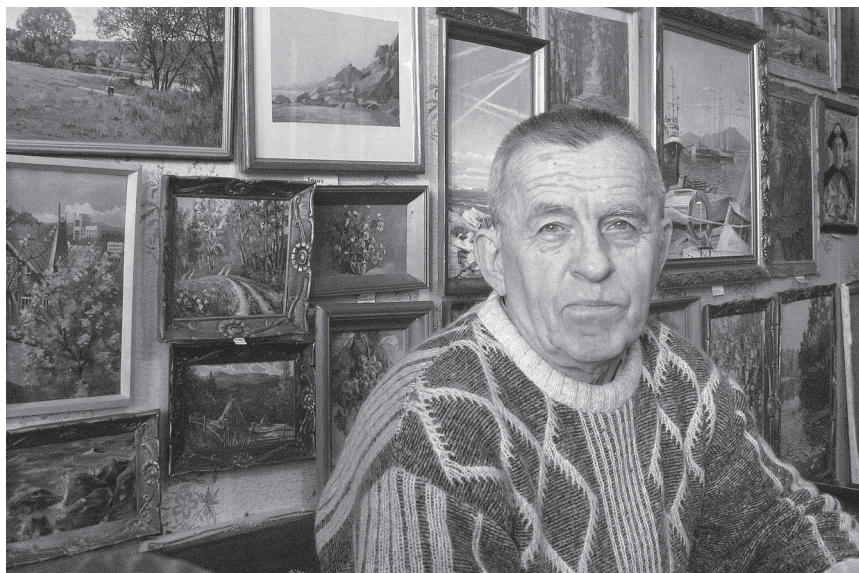
За час перебування у Німецькій Демократичній Республіці Володимир Якименко олією написав цілу серію робіт. На них зображені сцени з полювання, риболовлі, міський пейзаж. Здебільшого теми з'являлися під настрій і гармонійно відображали його внутрішній стан. Але були й роботи на замовлення. Якось підрозділ, у якому він служив, здійснював розробку чоловіка, який підозрювався у причетності до агентури однієї з іноземних спецслужб. Для документування його протиправних дій керівництво прийняло рішення про встановлення у нього вдома спецтехніки. Обмірковуючи цю комбінацію, зішлися на тому, що ліпше всього приурочити цей захід до його дня народження, який наближався, і вмонтувати радіозакладний пристрій у якийсь подарунок. Паралельно продумувалися варіанти, як потім спецтехніку після того, коли закінчиться робота джерела живлення, непомітно забрати з будинку.

В. Якименко запропонував умонтувати «жучка» в підрамник картини і через довірену людину з близького оточення підозрюваного вручити йому подарунок. Для цього довелося виготовити дві абсолютно однакові картини з такими ж рамами і підрамниками. Картини писалися одночасно: робився мазок на першому полотні і потім тією ж фарбою такий же мазок на іншому. Коли роботи поставили поряд, колеги не змогли їх розрізнити. Решта була справою техніки і оперативного мистецтва.

У низці портретних робіт є зображення радянського розвідника Абея на фоні книжкової шафи. Ще у 1969 році за вказівкою керівництва Якименко у якості гіда супроводжував Абея у Потсдамі, показував пам'ятні місця, фотографував. А коли проходила зустріч розвідника зі співробітниками управ-

ління, вони разом з колегою встигли проявити плівки, надрукувати фотознімки, підписати їх і все це красиво оформити в альбомі. Абель був приємно здивований такій оперативності. На пам'ять про ту зустріч у своєму домашньому архіві Якименко зберігає кілька чорно-білих знімків. Пізніше В. Якименко випадково зустрів його у Москві на Кузнечному мосту, недалеко від Луб'янки. Він був у окулярах і в легкому довгому світлому плащі. У руках тримав пакунок з вузьким багетом, з якого вдома вже самостійно робив невеликі рамки для своїх графічних робіт. Вони упізнали один одного і проговорили хвили 15-20, згадуючи першу зустріч.

Однокімнатна квартира Володимира Якименка у Києві нагадує запасники художнього музею. Всі стіни від підлоги до стелі завішані його картинами. Багато робіт залишилося за кордоном у приватних колекціях. Уже після звільнення зі служби на пенсію він, працюючи в недержавних банківських охоронних структурах, знаходив час для поїздок в Австрію, Італію,

В. Якименко на фоні своїх картин

Туреччину, Францію та інші країни на запрошення своїх друзів і знайомих. Там багато малював, децю привозив до Києва, а щось продавав, щоб хоч якось окупилися поїздки. Бувало, що у часи скрути за кордоном підряджався і на розписи різноманітних закладів та інші роботи. Він уміє зводити будинки, робити дахи, різні столярні вироби, класти паркет, обходитися з металом. Свого часу самотужки сконструював пристрої, які забезпечували співробітників спецслужб під час перевірки різних речей на наявність у них вибухівки, зробив багато інших потрібних пристосувань, які допомагали в роботі. Не даремно його тоді називали майстром «золоті руки».

Про своє життя і роботу в спецслужбі Володимир Степанович написав книгу спогадів під назвою «С мечом, щитом и кистью», яку проілюстрував своїми художніми роботами. Себе він художником аж ніяк не вважає, адже не закінчував ніяких спеціальних навчальних закладів, не є членом творчих спілок. Для нього це свого роду захоплення, яке він проніс через усе життя.

Резидент і письменник

Сьогодні Михайла Любимова більше знають як автора популярних романів і повістей «Шпионы, которых я люблю и ненавижу», «Записки непутевого резидента, или Блуждающий огонек», «Декамерон шпионов», «И ад следовал за ним», «Путеводитель КГБ по странам и мирам», «Гуляния с Чеширским котом» та інших творів, у яких розповідається про діяльність розвідників за кордоном. Ветерани розвідки пам'ятають його як успішного працівника радянської розвідки в Англії і резидента зовнішньої розвідки в Данії, у якого заступником був майбутній зрадник Олег Гордієвський. Він добре знайомий серед журналістів і як цікавий співбесідник, і як автор публікацій у газетах «Совершенно се-

Михайло Любимов

кретно», «Московские новости», журналі «Огонек», альманасі «Детектив и политика» та інших, і як батько відомого телевізійного журналіста Олександра Любимова. Але мало хто знає, що Михайло Петрович родом з України.

Народився Михайло Любимов 27 травня 1934 року у Дніпропетровську. Сюди доля привела його батьків у бурхливі післяреволюційні часи. Батько, Петро Федорович,

був співробітником ВНК – ОДПУ з 1918 року, працював у різних регіонах Радянського Союзу і в Секретно-політичному відділі у Москві. Після звільнення з органів безпеки у 1938 році він опинився у Києві, у роки війни служив на різних фронтах, потім працював на керівних посадах у підрозділах військової контррозвідки. Упродовж 1944 – 1949 років він був начальником СМЕРШу Прикарпатського військового округу.

Шляхом батька пішов і син. Спочатку Михайло закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин, після чого деякий час працював у консульському відділі посольства СРСР у Фінляндії. У 1959 році став співробітником зовнішньої розвідки і вже через два роки був відряджений до лондонської резидентури під прикриттям посади другого секретаря посольства.

Працювати довелося у досить напруженій обстановці. З одного боку, ускладнилася загальна політична ситуація у всьому світі. У 1961 році виникла гостра берлінська криза після рішення СРСР і Німецької Демократичної Республіки спорудити стіну від Західного Берліну. А у жовтні 1962 року світ

постав перед загрозою ядерного зіткнення між СРСР і США через Кубу, де за вказівкою Хрущова були розміщені радянські ядерні ракети. Усе це змушувало резидентури радянської зовнішньої розвідки в основних капіталістичних країнах працювати в напруженому режимі, добуваючи інформацію про плани і наміри противника, у першу чергу НАТО. З іншого боку, складність роботи для радянських розвідників полягала у тому, що проти них досить жорстко діяла контррозвідка, контролюючи ледве не кожен крок.

У Англії, куди прибув молодий і ще не дуже досвідчений розвідник Любимов, обстановка також була непростою. У 1961 році, через зраду польського розвідника М. Голеневського, британська контррозвідка заарештувала радянського розвідника-нелегала Конона Молодого, який діяв під іменем канадського бізнесмена Гордона Лонсдейла, його зв'язкових Пітера і Елен Крогер, а також його агентів під час одержання від них таємних документальних матеріалів військово-морської бази Великобританії у Портленді щодо протичовнової оборони і ядерних підводних човнів. Пізніше, у 1964 році, Лонсдейла обміняли на британського розвідника Г. Вінна, засудженого в Радянському Союзі за шпигунство у справі О. Пеньковського.

Михайло Любимов на собі відчував наслідки цих подій і заходи британської контррозвідки, яка ледве чи не в особі кожного представника дипломатичного або торговельного представництва СРСР вбачала радянських розвідників. Щоб приспати пильність, доводилося вдаватися до різних новацій і хитрощів. Він став членом багатьох світських клубів, під час спілкування з британцями був надзвичайно привітним і контактним, умів легко заводити знайомства, вести розмову на будь-яку тему, був ерудованим і необтяженим ідеологічними догмами, модно і зі смаком одягався.

Серед його знайомих на Туманному Альбїоні були відомі письменники, вчені, члени парламенту. Багато хто із його

співбесідників жодним чином не могли запідозрити, що мають справу з радянським розвідником. Англійські друзі називали його Майклом, який посміхається. А згодом британська газета «Дейлі Експрес» напише про нього таке: «Він був надзвичайно привітним, носив смугастий костюм, зшитий на Севіл-роу, а іноді ітонську краватку. Насправді ж цей налаштований подружньому росіянин був одним із талановитих і цілеспрямованих співробітників КДБ і в подальшому очолив усе антибританське шпигунство на Луб'янці».

І все ж його розвідувальна діяльність не залишилася непоміченою. У 1965 році Михайло Любимов був висланий з Англії як персона нон грата. Щоправда, це було зроблено без особливого афішування і роздмухування дипломатичного скандалу. Він тоді здійснював розробку одного важливого посадовця. Під час чергової зустрічі з ним до Любимова підійшли два представники британської контррозвідки, які прямо сказали, що знають, хто він є насправді, виклали матеріали, які розкривали його причетність до радянської розвідки. При цьому зазначили, що у разі доведення цієї інформації до радянської сторони його розвідувальна кар'єра може завершитися, і одночасно почали пропонувати співробітництво з ними. Розвідник демонстративно підвівся із-за столу, голосно промовив, що все це є провокацією проти радянського дипломата, поїхав у посольство і про все доповів резиденту.

За вказівкою із Центру посол зустрівся з міністром закордонних справ Великої Британії і вручив йому з цього приводу відповідну ноту. У свою чергу міністр заявив: «Пане посол, вибачте, у мене є нота про те, що пан Любимов повинен виїхати як персона нон грата, але повідомляти про це в пресі ми не будемо, тому що дорожимо нашими стосунками».

Два роки він працював у центральному апараті розвідки, після чого був відряджений до Данії заступником резидента радянської розвідки і першим секретарем посольства. У 1974 році,

у сорокарічному віці, він став заступником начальника третього (англо-скандинавського) відділу ПГУ і по суті очолив організацію розвідувальної роботи щодо Великої Британії, де, після висилки у 1971 році 105 дипломатів, у радянської розвідки дещо ослабли оперативні позиції і належало надолужувати згаяне.

Це було солідне кар'єрне зростання у той час. Михайло Любимов на практиці довів, що він може самостійно працювати на відповідальній дільниці, у зв'язку з чим у 1976 році його назвали керівником резидентури розвідки у Данію. Саме у цей час заступником у нього працював Олег Гордієвський, після втечі якого згодом за кордон у Любимова було немало

М. Любимов

неприємностей по службовій лінії. Коли його запитали, як він міг не розпізнати зрадника у особі свого заступника, він відповів: «Я людина довірлива... Спробуй здогадатися, що він шпигун! Він поводився бездоганно. Стукав у двері мого кабінету, перш ніж зайти, він був зі мною на «ви», а я його на «ти» називав – так було прийнято у нашій системі. І в Англію не я його посилав. Мене тут допитували, і на мене дещо звалили, щоб вивести з-під удару тих, хто його вихваляв. А взагалі

я зрадників не люблю, особливо такого великого масштабу».

У 1980 році М. Любимов повернувся із-за кордону на посаду начальника відділу у центральному апараті зовнішньої розвідки. Йому передрікали стрімку кар'єру і генеральські погони, але несподівано у тому ж році у званні полковника і з вислугою ледь

більше двадцяти років він звільнився у запас. Напередодні він вирішив розлучитися з дружиною і написав відповідну заяву. Це було вже друге розлучення, а в ті часи таке сприймалося погано, малося своєрідною темною плямою у службовій біографії. Йому поставили умову: або служба, або нова сім'я. Він вибрав друге. Пізніше в одному з інтерв'ю з цього приводу він скаже, що якби вчинив по-іншому, то не став би письменником.

Опісля М. Любимов поринув у журналістську і літературну діяльність. У 1984 році у Московському обласному драматичному театрі іде його п'єса «Убийство на экспорт». Пізніше, у Душанбе й Астрахані, ставлять його п'єсу «Легенда о легенде». А після опублікування у 1990 році в журналі «Огонек» роману «И ад следовал за ним» про життя і діяльність у Лондоні радянського розвідника-нелегала до М. Любимова прийшла, з одного боку, популярність серед читацької громадськості, а з іншого – неприязнь його рідного відомства. Йому дорікали за те, що він розкривав у романі деякі форми і методи оперативної роботи, і за те, що не став погоджувати твір з КДБ. Крім того, М. Любимов у цей час активно виступав за деполітизацію КДБ, ліквідацію так званої «ідеологічної лінії» в органах держбезпеки і за відокремлення зовнішньої розвідки, що не додавало йому симпатії з боку окремих колишніх колег і керівників.

Характерно, що і тоді, і пізніше у своїх творах він ніколи не ідеалізував розвідувальну діяльність, нерідко зображував своїх героїв у гумористичному, а то й іронічному плані. Він завжди мав свою точку зору на те, що відбувається у житті, в суспільстві й політиці, не боявся її висловлювати, і це також не всім подобалося. До серпня 1991 року він активно підтримував політику перебудови, а так званого «курсу реформ» Бориса Єльцина уже не сприйняв і піддавав його критиці у своїх виступах у пресі, по радіо і телебаченню.

У 1995 році газета «Совершенно секретно», де він був членом редколегії, видрукувала його повість «Операция «Голго-

фа», яка мала чимало резонансних відгуків у Росії і за кордоном. У творі розповідалося про те, як чекіст, близький до Ю. Андропова, розробляє за його вказівкою план перебудови країни під кодовою назвою «Голгофа». Суть плану зводився до того, щоб провести Росію через «дикий капіталізм» і, скориставшись невдоволенням населення, повернути країну на комуністичні рейки під керівництвом КДБ. Під грифом «цілком таємно» у повісті наводилися різні документи, звісно ж, усе було творчим вимислом. Але дехто справді повірив в існування таких планів, навіть один з комітетів Держдуми надіслав запит у спецслужби з проханням надати інформацію з цього приводу.

У 1996 році великим тиражем розійшовся роман М. Любимова «Декамерон шпיוнов», у якому автор на реальних прикладах розповідає про шпигунів, які в різні часи потрапляли у тенета кохання, або у так звані «медові пастки». Крім цього, з-під його пера вийшла ще низка повістей і романів, які були перекладені англійською, німецькою, болгарською, чеською та іншими мовами, що зробило автора популярним і за кордоном. Він проживає у Москві, продовжує друкуватися у російських і закордонних виданнях, регулярно виступає по радіо і телебаченню, читає лекції, у тому числі за кордоном.

Розсекречені спогади генерала Нездолі

Одна з книг, яка вийшла з-під пера генерал-майора запасу Олександра Нездолі, має назву «КГБ – рассекреченные воспоминания». А ще ним уже після звільнення зі служби упродовж буквально кількох років написано і презентовано книги «Досьє генерала госбезопасности Александра Нездоли», «Украина третьего тысячелетия», «Две эпохи генерала госбезопасности». На думку деяких експертів книжкового ринку, О. Нездоля досить стрімко увій-

Олександр Нездоля

шов до нечисленної когорти українських авторів, які пишуть про діяльність вітчизняних спецслужб, і впевнено прописався у ній на лідируючих позиціях.

Колеги по роботі і по перу, шукаючи пояснення такого творчого сплеску, однотайні в тому, що ці видання з'явилися на світ не випадково. Багатий різноманітними подіями кар'єрний шлях О. Нездолі в КДБ, СБУ і, зокрема, в підрозділі зовнішньої розвідки, в бізнесі і політиці, а також його

неспокій і активна життєва позиція постійно підштовхували його до того, щоб поділитися своїми спогадами, роздумами і переживаннями з широким загалом. Журналістська ж освіта сприяла тому, щоб задуми втілилися на папері і, завдяки вдалому поєднанню документального жанру з публіцистикою, зробили його твори цікавими і пізнавальними.

У журналістику Олександр Іванович потрапив, за його спогадами, цілком випадково. Народився він 17 березня 1945 року у селищі міського типу Мар'їнка Донецької області. Після школи вчився у сільськогосподарському технікумі, потім служив у прикордонних військах на радянсько-афганському кордоні. Якось він написав замітку про свого товариша по заставі, яку надрукувала газета Середньоазіатського прикордонного округу «Дзержинець». Усім сподобалося, і він спробував ще й ще раз. Редакція зробила його позаштатним кореспондентом, і перед закінченням строкової служби дала йому рекомендацію для

вступу до Львівського вищого військово-політичного училища, де готували військових журналістів.

Але стати професійним журналістом йому не судилося. Завадило... його власне бажання працювати в органах держбезпеки. Він у курсантській формі прийшов у приймальню КДБ УРСР на вулиці Володимирській у Києві. І хоч таких бажаючих, як він, було немало, його уважно вислухали і не відхилили кандидатуру. Згодом, після всляких перевірок, його зарахували до КДБ УРСР, і у 1970 році він став оперуповноваженим 5-го відділу Управління КДБ УРСР по Львівській області. Журналістська освіта зіграла вирішальну роль при визначенні профілю подальшої служби – йому належало займатися боротьбою з так званими ідеологічними диверсіями противника.

Служба була цікавою, насиченою різноманітними подіями, а часом і ризикованою. У липні 1980 року його, разом з кількома іншими колегами, викликав начальник розвідувального підрозділу Львівського управління КДБ полковник Олександр Гнап і поставив завдання взяти з собою найнеобхідніші речі, гроші й документи і направитися на місце збору у місто Суми. Більше нічого не пояснювалося. Майор Нездоля здогадувався, що це не просто черговий навчальний збір. Він входив до складу так званого спеціального резерву, який формувався з числа досвідчених співробітників, і мав бути задіяний на випадок виникнення якихось надзвичайних подій. У Сумах з таких, як і він, офіцерів сформували команду, яку згодом літаками переправили у місто Фергана. Там остаточно стало зрозуміло, що їх готують для направлення до Афганістану.

Командиром команди, яка отримала назву «Карпати», призначили колишнього фронтовика, кадрового офіцера Першого (розвідувального) управління КДБ Української РСР полковника Михайла Ковальова, а начальником штабу – майора Олександра Нездолю. Це сталося не випадково, адже він

один із небагатьох мав академічну військову підготовку і перебував у запасі спецпризначення. Довелося згадувати все, чому вчили в училищі з бойової, психологічної підготовки, тактики, самому опановувати форми і методи оперативно-розвідувальної роботи в нових умовах.

Перед вильотом до Афганістану команда, яка спочатку налічувала 250 чоловік, була розділена на дві частини, у кожній з яких був свій командир, начальник штабу і певна кількість оперативно-бойових груп. О. Нездоля на тій же посаді начштабу опинився з М. Ковальовим і командою у складі 140 чоловік в районі Герату у місцевості під назвою «Долина чорних смерчів». Їм випало діяти на території з більш складною обстановкою. У перший же день вони на собі відчували, що таке смерч. Пізніше почали безпосередньо мати справу з небезпекою іншого характеру, яка загрожувала з боку антиурядових формувань. Спільно з армійськими підрозділами радянського військового контингенту, радянськими радниками, представниками місцевих органів держбезпеки довелося налагоджувати необхідні контакти, створювати оперативні позиції серед місцевого населення, добувати інформацію про плани антиурядових формувань, шляхи пересування караванів зі зброєю, розробляти оперативно-бойові операції і особисто брати в них участь.

Через багато років після цих подій на запитання, що він виніс з тієї війни, Олександр Нездоля відповів: «Я горджуся тим, що більшість членів команди, з якою я увійшов в Афганістан, були нагороджені бойовими орденами. Але головне, що всі двісті п'ятдесят чоловік залишились живими. Бо немає нічого дорожчого за життя.» Сам О. Недоля був удостоєний ордена Червоної Зірки.

Відрядження до Афганістану стало однією з тих життєвих сходинок, які долучили його до розвідувальної діяльності і згодом привели на штатну посаду у розвідку, хоч і на нетривалий час. По поверненню на батьківщину обставини так

склалися, що йому запропонували очолити розвідувальний підрозділ у рідному Управлінні КДБ УРСР у Львівській області. Цей період, що тривав з 1981 до 1986 року, він називає найцікавішим і найзахоплюючим у своїй службі. У підрозділі було 15 професійно підготовлених співробітників, з якими вдавалося добувати важливу інформацію політичного і науково-технічного характеру, створювати оперативні позиції за кордоном, проводити вдалі розвідувальні операції.

Потім йому довелося працювати на керівних посадах в інших підрозділах обласного управління, а у 1991 році настав новий кардинальний поворот у його долі. Після проголошення незалежності України, ліквідації КДБ і створення Служби національної безпеки України щойно призначений Голова СНБ України Євген Марчук запропонував йому посаду свого помічника, яка невдовзі трансформувалася в посаду начальника апарату Голови Служби – помічника Голови СНБУ. Два роки, проведені на цій посаді, стали хорошою школою управлінської роботи. Пізніше він працював заступником міністра промисловості України з питань економічної безпеки, помічником прем'єр-міністра України. Нові призначення на високі посади супроводжувалися необхідністю долати цілу низку проблем і не завжди це давалося безболісно.

Зрештою, у 1996 році він звільнився зі служби в органах держбезпеки і вирішив зайнятися політичною та громадською діяльністю. У цей час від Євгена Марчука надійшла пропозиція очолити передвиборчий штаб з виборів його у депутати Верховної Ради України. Вибори пройшли успішно. І в 1999 році він знову у виборчому штабі Є. Марчука, уже на президентських виборах. Це були одні з найскладніших місяців у житті О. Нездолі, пов'язані з великими сподіваннями і великими розчаруваннями. Можливо, після цього у нього остаточно визріла ідея поділитися усім пережитим у спецслужбі, в політиці і бізнесі, думками про майбутнє України на сторінках книги.

Після першої книги «Досъе генерала госбезопасности Александра Нездоли», написаної у співавторстві з фаховими журналістами Сергієм і Еліною Нестеренками, згодом з'явилися нові. Характерно, що у них присутні спогади відомих представників української розвідки Василя М'якушка, Георгія Ковтуна та інших, окремі розділи присвячені діяльності зовнішньої розвідки з позицій України.

О. Нездоля зі своєю книгою

Судячи з усього, автор не збирається зупинитися на досягнутому. Наступна його книга має інтригуючу назву «Спецслужбы Украины и власть». Змальовані у ній події охоплюють значний проміжок часу з 1918 по 1991 рік. Сьогодні його знання і досвід залишаються затребуваними, а позиція відкритою. Він не має ностальгії за минулим і вважає, що у кожній епосі – радянській і пострадянській – було щось добре і щось погане. Тому й аналізує минуле, щоб не робити помилок у майбутньому.

На афганських просторах

Командир команди «Карпати-1»

У серпні 2010 року ветерани української зовнішньої розвідки відзначали 30-річчя від дня утворення команди спеціального призначення «Карпати». На зустрічі була презентована книга під назвою «Команда «Карпати»». У ній розповідається про загін спецпризначення КДБ СРСР, який було сформовано в Україні і відправлено в Афганістан через кілька місяців після офіційного введення туди радянських військ.

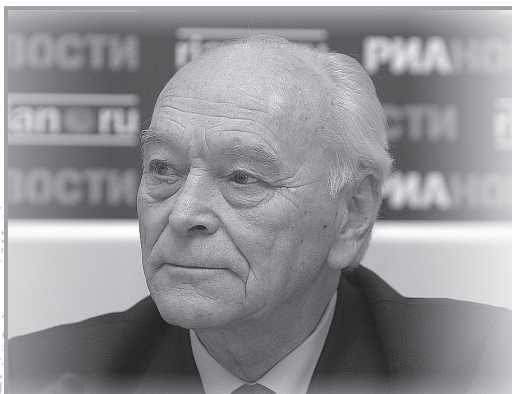
Автор книги – полковник у відставці, ветеран української зовнішньої розвідки Геннадій Лобачов, перший командир команди «Карпати-1», на чолі якої з серпня 1980 по січень 1981 року брав активну участь у спеціальних операціях в Афганістані. Завдяки вміль організації роботи за увесь час існування команда не мала втрат особового складу. Всі її бійці повернулися на батьківщину. Перед тим, як очолити команду, Г. Лобачов уже мав тривалий досвід роботи у зовнішній розвідці, у тому числі упродовж шести років працював за кордоном.

Геннадій Сергійович Лобачов народився 29 березня 1936 року в місті Луганськ. Після закінчення Київського політех-

нічного інституту і здобуття спеціальності інженера-механіка хімічних виробництв упродовж трьох років працював на київському заводі «Більшовик», був одним з організаторів першої в Києві добровільної народної дружини. У 1961 році йому запропонували перейти на роботу в органи державної безпеки. Він дав згоду, і після завершення усіх процедур з перевірки і зарахування на військову службу, одразу направляється на навчання у 101-шу (розвідувальну) школу ПГУ КДБ СРСР. Там пройшов спеціальну підготовку і одержав хороші навички володіння німецькою і англійською мовами, що йому знадобилося у майбутньому, особливо знання німецької.

1969 року він у Німецькій Демократичній Республіці в Апараті уповноваженого КДБ СРСР при Міністерстві державної безпеки НДР. За кордоном працював шість років. Займався оперативною роботою, вербуванням агентури і добуванням з позиції дружньої соціалістичної країни інформації науково-технічного характеру, діяв на ділянці добору кандидатів для роботи у нелегальній розвідці і документування їхньої легенди прикриття. Хороші результати мав по лінії науково-технічної розвідки. Цьому сприяли як спеціальна освіта, так і попередня практична робота в Києві у тісному контакті з фахівцями Академії наук України. Деякий час був однією з важливих ланок у розвідувальному ланцюгу, який надавав сприяння українським вченим у реалізації і впровадженні у виробництво новітніх розробок у сфері хімічного виробництва, зокрема, у ракетобудуванні і створенні ракетного палива. У цей час контактував з відомими вченими М. Янгелем, С. Корольовим, М. Келдишем, Б. Патонем та іншими.

Після повернення із закордонного відрядження Геннадій Лобачов працював у Першому (розвідувальному) управлінні КДБ УРСР. У липні 1980 року, коли він уже обіймав посаду заступника начальника одного з оперативних відділів, його викликали до заступника Голови КДБ УРСР генерал-майора

Геннадій Лобачов

М'якушка В. О., куратора по лінії розвідки. В. М'якушко повідомив, що на базі українського спецрезерву створюється команда спеціального призначення, яка буде направлена до Афганістану. При цьому оголосив, що керівником команди призначено полковника Ковальова М. Д., а заступником командира з оперативно-розвідувальної роботи його – Лобачова Г. С. Так починався новий етап у професійній кар'єрі, який наклав суттєвий відбиток на усе його подальше життя.

Вже через кілька місяців після введення радянських військ в Афганістан стало зрозуміло, що військова присутність затягнеться надовго, армія почала нести втрати і наочно стала проявлятися непристосованість військових підрозділів до ведення бойових дій в незвичних умовах. Тому приймається рішення про направлення туди команд спеціального призначення, об'єднаних в загальну систему під кодовою назвою «Каскад». Передбачалося, що, в силу специфіки своєї підготовки, вони зіграють вирішальну роль в отриманні розвідувальної інформації, плануванні та організації спеціальних операцій проти неурядових озброєних формувань у взаємодії з афганськими спецслужбами та радянськими військами.

Загальне керівництво формуванням і підготовкою таких спецпідрозділів здійснювалося Спецуправлінням розвідки в системі КДБ СРСР. Такі спецпідрозділи створювалися для використання в основному у воєнний період для проникнення в глибокий тил противника з метою ліквідації стартових майданчиків міжконтинентальних ракет і складів з ядерним озброєнням, виведення з ладу комунікацій, систем зв'язку і державного

управління, командних пунктів, організації партизанського і національно-визвольного рухів тощо. У мирний час таких підрозділів у «живому» вигляді не існувало, вони були лише документально оформлені на папері. Реальними були лише командир, начальник штабу і невелика група офіцерів з числа спеціально підготовлених співробітників розвідки і контррозвідки. Всі кадрові офіцери спецрезерву займалися своєю безпосередньою оперативною роботою, періодично проходили підготовку на спеціальних курсах і, у випадку оголошення сигналу «Тривога», мали протягом 48 годин прибути в конкретну точку Радянського Союзу для підготовки до виконання особливого завдання.

В системі «Каскад» кожна команда свою назву одержувала за аналогією з головним гірським масивом у регіоні свого формування – «Урал», «Тибет», «Кавказ», «Алтай» та інші. Команда, що створювалася на території України і Молдавії, одержала назву «Карпати». Її командиром було призначено Михайла Ковальова, кадрового військового, фронтовика, орденоносця, з бойовим досвідом, знанням партизанської тактики і хорошими організаторськими здібностями.

Буквально за день до вильоту в Афганістан команду, яка складалася з 16 оперативно-бойових груп і налічувала 130 кадрових офіцерів та 120 військовозобов'язаних запасу, розділили на дві. Г. Лобачов став командиром команди «Карпати-1» із завданням налагодження оперативної роботи в районі Шинданду і в провінції Фарах. Інша команда, що зберегла назву «Карпати», мала зону відповідальності в провінціях Герат, Бадгіс і Гор. Ці досить мобільні і добре підготовлені команди займалися збиранням інформації про місця дислокації, плани і наміри озброєних угруповань, які виступали проти уряду республіки, у тому числі тих, які діяли з-за кордону, виявленням каналів постачання зброї, наданням допомоги у створенні й організації роботи національних розвідувальних і контррозвідувальних органів. Але найголовнішим завданням команд упродовж усього періоду пе-

ребування в Афганістані було здійснення агентурно-оперативної роботи з метою одержання достовірної воєнної інформації – для радянських військових підрозділів і політичної – для надання політичному керівництву СРСР. Виконання цих завдань часто-густо супроводжувалось бойовими діями.

Одна з проведених командою «Карпати-1» операцій з умовною назвою «Бумеранг» пізніше була описана маршалом Радянського Союзу С. Соколовим у посібнику з тактики бойових дій проти озброєних формувань для вищих військових навчальних закладів. Сам Геннадій Лобачов згадував про неї так:

– Почалося все з конфіденційної зустрічі з ватажком невеликого, але досить мобільного і невловимого озброєного угруповання Саттаром. Його люди діяли в зоні відповідальності нашої команди, особливих проблем не створювали, але постійно перебували на шляху висування наших груп на оперативно-бойові завдання, повністю ігнорували офіційну владу і цим вносили дестабілізацію в обстановку. На певному етапі назріла необхідність невідкладно визначатися, як бути з цим формуванням і що від нього можна очікувати. Іншими словами, потрібно було зустрітися з Саттаром віч-на-віч і розставити всі крапки над «і». Врешті, така зустріч відбулася. З самого початку Саттар спробував продемонструвати, що є господарем ситуації, вказав на всі свої пости і засади навколо і зажадав здати особисту зброю. На що я спокійно показав йому замаскованих наших бійців, які тримали «на мушці» його людей. Після цього Саттар сказав, що він ще раз переконався у тому, що має справу з професіоналами і до нашої команди претензій не має, оскільки ми нормально обходимося з місцевими жителями. Відпала необхідність здавати зброю.

На зустрічі, за словами Г. Лобачова, вони зрозуміли, що мають справу зі звичайним загоном самооборони, який не приримується ніяких політичних поглядів, а лише хоче забезпечити нормальне життя і порядок у своєму регіоні. На цій основі

Саттар висловив готовність до співпраці і, щоб довести свою лояльність, повідомив, що через кілька днів неподалік пройде караван зі зброєю, іноземними інструкторами і бойовиками, які пройшли підготовку у закордонних таборах. Частина з них нібито раніше брала участь у пограбуванні його «підшефних» кишлаків. Тобто, крім усього іншого, він хотів ще й помститися своїм старим кривдникам. Часу на перевірку всієї інформації було обмаль, тому одразу взялися за розробку операції.

Вирішили застосувати вже відому тактику противника – затягування його у «мішок» з подальшим блокуванням всіх виходів. Для виконання операції задіяли армійський розвідувальний і танковий батальйони. У результаті чітко скоординованих дій усі члени бандгрупи, які вчинили запеклий збройний опір, були знищені. Серед трофеїв дісталися важливі документи, навчальна та пропагандистська література, різноманітна зброя, медикаменти, гроші.

У середині жовтня 1980 року оперативно-бойові групи команди «Карпати-1» без будь-яких пояснень відкликали із зони бойових дій у провінції Герат на основну базу у Шинданд і поставили завдання: всю увагу зосередити на бойовій і оперативній підготовці особового складу. Більше нічого Центр не пояснював. Але всім було зрозуміло: їх готують до якоїсь особливої місії. Згодом все з'ясувалося.

На той час ісламське керівництво Ірану стало підтримувати ті сили в Афганістані, які були здатні, на їхню думку, повалити уряд «невірних». Звучали заяви про готовність до більш активної участі у внутрішніх афганських подіях, аж до введення іранських військ. Більше того, здійснювалося постачання зброї, пропагандистської літератури, у спеціально створених таборах готувалися інструктори і окремі групи для ведення бойових дій. Команда «Карпати-1» мала ретельно відстежувати обстановку у прикордонному регіоні, маючи для цього, образно кажучи, свої очі і вуха на суміжній території. Крім цьо-

го, належало бути готовими до будь-якого розвитку подій, навіть до нанесення несподіваного випереджаючого удару.

Чому для цього обрали саме команду «Карпати-1»? На думку Г. Лобачова, цьому є кілька пояснень. По-перше, їхня команда розташовувалася поблизу іранського кордону, вже вивчила місцевість, мала певні оперативні позиції серед тамтешніх жителів, високу мобільність і досвід дій у бойовій обстановці. Крім цього, вони базувалися біля аеродрому Шинданд, одного з небагатьох, який міг приймати важкі транспортні літаки, що дозволяло швидко задіяти команду для десантування в будь-якій точці регіону.

Тим часом у Москві уважно стежили за ірано-іракським збройним конфліктом, аналізували пересування американського флоту в Перській затоці, моделювали ситуації з можливою висадкою американських військ в Ірані і планували відповідні операції зі свого боку. Але про це в таборі команди «Карпати-1» не знали навіть командири. Уже після повернення на батьківщину їм сказали, що визначену місію вони виконали повністю. Команда зіграла серйозну стримуючу роль у гострому зовнішньополітичному протистоянні.

Після повернення з Афганістану Геннадій Лобачов продовжив службу у центральному апараті розвідки КДБ УРСР. У 1990 – 1991 роках він ще раз побував у відрядженні в Німецькій Демократичній Республіці. Наприкінці 1991 року звіль-

Г. Лобачов

нився зі служби, і ось уже впродовж двадцяти років працює у Торговельно-промисловій палаті України начальником одного з управлінь. За участь у виконанні спеціальних завдань нагороджений орденами Червоної Зірки, Богдана Хмельницького III ступеня, багатьма медалями, у тому числі Німецької Демократичної Республіки і Демократичної Республіки Афганістан, найвищою відомчою відзнакою СЗР України «Почесний співробітник зовнішньої розвідки України».

Комполку Ковальов

У 1960 – 1980-ті роки у Першому (розвідувальному) управлінні КДБ УРСР Михайло Данилович Ковальов обіймав таку штатну посаду, про яку і сьогодні мало хто чув і знає. Він був спершу начальником штабу, а потім командиром парашутно-десантного полку і, згідно зі штатним розкладом, входив до складу спецгрупи (пізніше спецгрупа була реорганізована у 5-й відділ). Це був

Михайло Ковальов

так званий спецрезерв, який, з урахуванням досвіду Другої світової війни, формувався на випадок виникнення надзвичайних міжнародних подій. Уже в травні 1946 року для формування спецрезерву в системі МДБ СРСР був створений відділ «ДР», який у процесі трансформації органів держбезпеки набував у центральному апараті розвідки різних найменувань, а у червні 1978 року став 8-м відділом Управління «С» ПГУ КДБ

СРСР. При ньому формувалась Окрема бригада особливого призначення, що складалася з кількох парашутно-десантних полків і батальйонів, які, звісно ж, були оформлені лише документально, а розгортатися мали в особливий період.

Цілі і завдання таких підрозділів постійно коригувалися у залежності від зміни політичної ситуації у світі. В основному ж їхнє призначення полягало у проникненні в глибокий тил противника з метою одержання розвідувальної інформації про стратегічні (військові та економічні) об'єкти, ліквідації базувальних складів ядерної зброї, командних пунктів і армійських штабів, порушенні систем зв'язку та управління, інших комунікацій, здійсненні психологічних операцій, організації національно-визвольного, у тому числі партизанського руху.

На період зарахування Михайла Ковальова до складу спецгрупи Першого управління КДБ при Раді Міністрів УРСР ця група структурно складалася з начальника групи, командира парашутно-десантного полку, начальника штабу і кількох офіцерів, які займалися розробкою необхідних мобілізаційних документів, доборою особового складу для комплектування полку, їх підготовкою і перепідготовкою, складанням різноманітних планів, комплектуванням технічними засобами, озброєнням тощо. До складу цієї групи він потрапив не випадково. Керівництво підрозділу зовнішньої розвідки ретельно підбило кандидата з військовою освітою, з досвідом військової служби і участю у бойових діях під час війни, з хорошими організаторськими, діловими і морально-вольовими якостями. М. Ковальов відповідав усім поставленим вимогам.

Він був учасником Другої світової війни. До лав діючої армії потрапив добровільно у неповні 18 років, 13 січня 1943 року. Після закінчення Тульського кулеметного училища у званні молодшого лейтенанта був призначений командиром кулеметного взводу 179-го гвардійського Нижньодніпровського стрілецького полку 59-ї гвардійської Краматорської дивізії 46-ї

армії 2-го Українського фронту. Безпосередньо участь у бойових діях почав брати з серпня 1944 року під час визволення Угорщини від німецько-фашистських загарбників. І однією з перших нагород у нього була медаль «За взяття Будапешту». А на час закінчення війни у нього на грудях вже сяяла не одна медаль за місто Будапешт, як співається у відомій пісні, а три ордени Червоної Зірки і кілька медалей. У нагородних листках йшлося про його виняткову хоробрість. Ціною такої сміливості і відчайдушності були чотири поранення.

Війна загартувала М. Ковальова і стала справжньою школою життя. Кадрову службу він продовжив після травня 1945 року спершу у складі контингенту радянських військ у Німеччині, а згодом – на території України. Упродовж 1955 – 1958 років він навчався в ордена Леніна Червонопрапорному Військовому інституті імені Ф. Дзержинського, а невдовзі став співробітником зовнішньої розвідки. Усі одержані знання і навички, фронтовий досвід знадобилися йому на новій ділянці роботи, де йому довелося працювати протягом наступних майже тридцяти років.

Михайло Данилович особливу увагу приділяв добору особового складу спецрезерву. Команду він формував із досвідчених кадрових офіцерів оперативних підрозділів КДБ, які вже мали розвідувальну або контррозвідувальну підготовку, володіли іноземними мовами, були здатні швидко і правильно оцінювати обстановку й приймати необхідні рішення. Зарахування до спецрезерву відбувалося лише на добровільній основі. Подальшу службу офіцери продовжували на основних ділянках роботи і тимчасово звільнялися лише для проходження спеціальної підготовки на Курсах удосконалення офіцерського складу (КУОС).

Під час цих навчань співробітники вчилися керувати різними видами транспорту, стріляти з будь-якої зброї вітчизняного та іноземного виробництва, володіти навичками рукопашного бою, мінно-підривної справи, способам виживання в екстремальних ситуаціях і в різних кліматичних умовах на території

противника, методам організації і ведення партизанської війни. Практичні заняття відбувалися в умовах, наближених до бойових, на реальних об'єктах і за будь-якої погоди. План навчань для співробітників спецрезерву також передбачав проведення повітряно-десантної, гірської і підводної підготовки.

Решта особового складу парашутно-десантного полку добиралася у відповідності зі штатним розкладом з-поміж військовослужбовців запасу, які раніше служили у підрозділах спеціального призначення Радянської Армії – десантників, морських піхотинців, водолазів, радистів. Вони повинні були сприяти кадровим офіцерам спецрезерву під час виконання оперативних завдань у бойовій обстановці.

Усі ці заходи планувалися і здійснювалися за безпосередньої участі М. Ковальова. Він завжди був серйозним, зібраним, вимогливим і принциповим у багатьох питаннях, можливо іноді занадто різким і безапеляційним, але цього вимагала його особлива посада. Таким він запам'ятався підлеглим. У своїй книзі «Команда «Карпати» один з учасників тих подій Геннадій Лобачов так пише про свого колегу і старшого товариша: «Хочеться добрим словом ще раз згадати нашого командира полковника М. Д. Ковальова, людину військову за своєю суттю, але зі складним характером... Він у стислі терміни зробив усе можливе, щоб кожен член команди відправився у Афганістан добре підготовленим і, що особливо важливо, впевненим у собі, в своїх товаришах, у своїй зброї. Упевнений, що величезною заслугою Михайла Даниловича було те, що команда не зазнала бойових втрат (не було навіть поранених!), і це після повернення з Афганістану було справедливо відзначено орденом Червоного Прапора. Пройшли роки. Звісно, ми стали старшими і, мабуть, мудрішими, вляглися минулі пристрасті, і багато скептиків докорінно змінили свою думку і ставлення до Михайла Даниловича, зрозуміли й оцінили, кому зобов'язані життям».

У липні 1980 року для М. Ковальова і його колег настав час, до якого вони напружено готувалися багато років. За рішенням уряду СРСР на базі українського спецрезерву створювалася команда спеціального призначення, яка мала направитися до Афганістану. Його призначили командиром. А через деякий час пролунала команда «Тривога», і упродовж 48 годин усі, хто значився у заздалегідь складених і затверджених списках, прибули у місто Суми на місце оголошеного збору – у Сумському вищому командному артилерійському училищі. Тут була сформована команда, до складу якої увійшло 250 чоловік, серед яких було 130 кадрових офіцерів і 120 військовозобов'язаних запасу, з-поміж яких половина також мала офіцерські звання. Структурно команда складалася зі штабу, вузла зв'язку, підрозділу забезпечення і двох оперативних напрямків. До складу цих напрямків входило по вісім оперативно-бойових груп на чолі з досвідченими офіцерами, більшість з яких до цього вже побувала в Афганістані.

Команда одержала назву «Карпати» і на літаках була доставлена у Фергану, де на території повітряно-десантної дивізії отримала бойову техніку і пройшла додаткову підготовку. Перед самим вильотом до Афганістану команду поділили на дві частини під назвами «Карпати» і «Карпати-1». Михайло Ковальов очолив команду «Карпати» в кількості 140 чоловік. Одразу ж по прибуттю на аеродром Шинданд вона на бронетранспортерах направилася до Герату, де в двадцяти кілометрах від міста на висоті близько півтори тисячі метрів над рівнем моря зайнялася облаштуванням бази. Команді належало організовувати оперативно-бойову роботу в провінціях Герат, Бадгіс і Гор, у яких на той час була найнеспокійніша обстановка, особливо у Гераті. Цю складну ділянку не випадково доручили забезпечувати саме М. Ковальову, оскільки він був найбільш досвідчений у військових справах.

Під його керівництвом особовий склад команди «Карпати» успішно займався збиранням інформації про місця дислокації,

плани і наміри озброєних угруповань, які виступали проти уряду республіки, у тому числі тих, які діяли з-за кордону, викривав канали постачання зброї, надавав допомогу у створенні місцевих розвідувальних і контррозвідувальних органів й організації їх роботи, виконував інші завдання. Було проведено низку операцій у взаємодії з великими військовими підрозділами. Уміле поєднання оперативно-розвідувальної і бойової складової приносило хороші результати.

У січні 1981 року команди «Карпати» і «Карпати-1» повернулися на батьківщину. Михайло Ковальов продовжив займатися тим, чим займався і раніше, – добором і підготовкою кандидатів до спецрезерву. Ще упродовж кількох років він передавав свої знання і досвід тим, хто готувався до відрядження у Афганістан. У відставку звільнився у 1987 році. Впродовж двадцяти років зустрічався з нинішніми співробітниками української зовнішньої розвідки, ділився набутим досвідом і спогадами про пережите. Помер Михайло Данилович Ковальов 2 вересня 2007 року.

Керівник оперативних груп

Під час перебування в Афганістані Анатолій Васильович Неежмаков був причетний до особливої сфери діяльності спецслужб, про яку практично не згадується в книгах, спогадах і інтерв'ю учасників тих подій. Він був співробітником Представництва КДБ СРСР в Афганістані і протягом чотирьох років керував оперативними групами у кількох провінціях. За активну і результативну роботу нагороджений бойовими орденами і медалями СРСР і Афганістану. В органах державної безпеки він служив з 1974 до 2001 року, пройшов шлях від оперативного співробітника до начальника одного з управлінь Головного управління розвідки СБ України, звільнився зі служби у званні полковника.

Народився Анатолій Неежмаков у м. Донецьк у 1950 році, закінчив з відзнакою Донецький політехнічний інститут, потім майже два роки працював у спеціальному конструкторському бюро на одному з донецьких машинобудівних заводів, мав не-

Анатолій Неежмаков

погані результати в роботі, власні винаходи, підтверджені авторськими свідоцтвами. Але несподівано у його долі стався різкий поворот: йому запропонували перейти на роботу в органи держбезпеки.

По проходженню в Києві спеціальної підготовки повернувся на Донбас, працював по лінії контррозвідки спершу оперативним уповноваженим, а через кілька років дослужився до начальника відділення. Як перспективний праців-

ник, у вересні 1979 року направляється на навчання на факультет підвищення кваліфікації керівного складу органів і військ КДБ Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР імені Держинського з поглибленим вивченням іноземної мови і перспективою подальшої роботи у зовнішній розвідці. Основна мова його навчальної групи була перська. Спочатку офіційно про призначення їхньої групи нічого не говорили, однак поглиблено вивчали історію Афганістану, звичаї цієї країни, тогочасну політичну обстановку в регіоні. В аудиторії стали часто запитувати тих, хто уже працював у Афганістані. Відтак уже ніхто не сумнівався, що після завершення навчання доведеться їхати у цю країну. Саме так і сталося: слухачі групи стали першими радниками КДБ, які мали спеціальну «афганську» підготовку.

7 вересня 1981 року А. Неежмаков у складі спецгрупи прибув до Кабулу. Він і ще двоє випускників були призначені керівниками оперативних груп Представництва КДБ СРСР у різних

провінціях Афганістану, решта – співробітниками таких оперативних груп. Центральний апарат Представництва знаходився у Кабулі (співробітників цього Представництва ще називали радниками при афганських спецслужбах), а вся країна була поділена на вісім зон відповідальності. До складу кожної із зон входило чотири провінції, у кожній із них знаходилася оперативна група КДБ. Також там знаходилися радянські радники по лінії партійних, комсомольських органів, МВС, Міністерства оборони зі штатом помічників, перекладачів, інших цивільних фахівців, які працювали за контрактом.

Діяльність Представництва і його оперативних груп у провінціях була спрямована на надання допомоги афганській стороні у вирішенні таких завдань: створення власної спецслужби, здатної забезпечувати державну безпеку Афганістану, використання її сил і засобів в інтересах КДБ СРСР, недопущення з її боку дій, які б могли завдати шкоди Радянському Союзу.

Анатолія Неежмакова призначають керівником оперативної групи у провінцію Бадахшан (на крайньому північному сході країни). Структура і чисельність опергрупи, як і місцевого органу держбезпеки, визначалася особливостями воєнно-політичної і оперативної обстановки у зоні відповідальності. У адміністративному центрі провінції Бадахшан місті Файзабад підрозділ афганської Служби державної інформації (держбезпеки) налічував близько 200 осіб, а до складу опергрупи, яку очолив А. Неежмаков, входило три оперативних співробітники, слідчий, два прикордонники, перекладач і екіпаж зв'язку, який складався з одного офіцера і трьох солдат.

Умови, в яких він починав роботу у 1981 році, були досить складними. Як керівнику групи потрібно було швидко розібратися в обстановці, встановити нормальні ділові стосунки зі співробітниками афганських органів безпеки і стати для них справжнім радником, наставником, авторитетною особистістю, яка може брати на себе відповідальність, приймати правильні

рішення і безпосередньо сама спроможна брати участь у реалізації різноманітних оперативних та інших заходів, які потребували швидкого та якісного професійного вирішення.

Доводилося особисто постійно займатися оперативною роботою, виїздити в населені пункти для одержання оперативної інформації, здійснення різноманітних оперативних та інших необхідних заходів, проводити численні зустрічі з оперативними джерелами, переговори з впливовими місцевими авторитетами, керівниками озброєних опозиційних формувань. Усе це супроводжувалося ризиком. Якось навіть виникла ситуація, коли на життя А. Неежмакова було організовано замах. Це трапилося восени 1983 року поблизу міста Файзабад. На службовий автомобіль УАЗ-469, яким він постійно користувався, був здійснений напад, внаслідок якого загинув водій і був поранений солдат із супроводу. За щасливим збігом обставин, А. Неежмаков залишився живим.

На той час протистояння між владою і антиурядовими формуваннями загострилися й надзвичайної ваги набували нові слушні ідеї, неординарні рішення, нетрадиційні шляхи вирішення конфліктів і протистоянь. Саме цього очікували на місцях від представників КДБ СРСР, і на них покладалася величезна відповідальність за прийняття правильних рішень. Крім цього, інформація, яку вони одержували і реалізовували, використовувалася для проведення не лише оперативних заходів, але й військових операцій. Помилки радників могли призвести до того, що військові підрозділи радянської і афганської армій могли завдати ударів не по тих об'єктах, які цього потребували, могли самі потрапити у розставлені пастки, могли постраждати мирні жителі. Необхідно було ретельно все аналізувати, оцінювати одержану інформацію з різних джерел і лише на підставі цього вносити слушні пропозиції.

Через два роки, після завершення раніше обумовленого терміну роботи в провінції Бадахшан, А. Неежмакову, з урахуван-

ням набутого досвіду, результатів роботи, хорошого знання обстановки і мови, була зроблена пропозиція продовжити термін відрядження на більш відповідальній посаді – керівника оперативної групи провінції Балх, а на додаток до цього – виконуючим обов'язки представника КДБ СРСР у зоні «Північ». Іншими словами, нарівні з керівництвом своєї групою він мав здійснювати координацію і взаємодію з афганською стороною, апаратом радників і представників інших радянських відомств а також надавати допомогу у вирішенні різноманітних проблем у діяльності ще трьох опергруп, що входили до складу зони «Північ».

Опергрупа провінції Балх, яку він очолив, була чи не найчисельнішою в Афганістані. У військово-політичному і оперативному відношенні провінція мала дуже важливе значення. Це обумовлювалося наявністю великої ділянки кордону з Радянським Союзом, тут розміщувалося Генконсульство СРСР, філія торговельного представництва, потужні об'єкти радянсько-афганського економічного співробітництва, трубопроводи, якими постачалося пальне і газ, порт Хайратон, одна з найбільших баз для вантажів військового і народногосподарського призначення, працювало понад 1100 радянських цивільних фахівців і представників різних відомств. Управління Служби державної інформації Афганістану тут нараховувало понад 800 співробітників і понад 1200 бійців у складі шести спеціальних бойових загонів. До складу оперативної групи «Балх» входило понад 40 співробітників.

За результатами роботи упродовж двох років очолювана А. Неєжмаковим оперативна група була визнана кращою в Афганістані. Через низку причин неможливо їй досі детально розповісти про все, чим займалася група, лише про деякі операції.

Так, опергрупою «Балх» був розроблений і здійснений, із залученням інших сил і засобів афганської та радянської сторін, комплекс організаційних та оперативно-військових заходів, що отримали назву «Операція «Зелень». У результаті під контроль

держави водночас було взято більше двох десятків великих кишлаків, що знаходилися у зеленій родючій зоні, виведено з боротьби проти влади чимало озброєних формувань: частина з них просто склала зброю, інші почали негласно співпрацювати з органами держбезпеки, деякі відкрито перейшли на бік держави. По відношенню до так званої «непримиримої опозиції» було проведено масштабну військову операцію, внаслідок якої частина озброєних формувань була розгромлена або потрапила у полон, іншим завдано чутливих збитків. Ситуацію в цьому важливому регіоні було стабілізовано.

Досить резонансною була операція «Відплата», яку здійснила опергрупа А. Неєжмакова. Ще до його прибуття у провінцію, на початку 1983 року, одне з місцевих терористичних угруповань викрало 16 радянських цивільних фахівців. Як з'ясувалося згодом, їх утримували у віддаленому гірському кишлаку. Поблизу утримання полонених висадили мобільний десант, якому вдалося їх звільнити. На жаль, живими лишилося лише дев'ять осіб, декого встигли убити охоронці, а кілька осіб були застрелені ще раніше при провадженні у кишлак. Організаторам і виконавцям цього злочину тоді вдалося зникнути.

Перед оперативною групою було поставлене завдання за будь-яку ціну знайти та покарати злочинців. Ось як описує подальші події сам А. Неєжмаков:

«Не дивлячись на звільнення наших громадян, організатор і головні виконавці злочину лишалися на волі, створюючи тим самим небезпечний прецедент, що могло спричинити повторення подібних акцій. Потрібно було не просто покарати бандитів, а зробити це так, щоб, як кажуть, іншим не кортіло. З урахуванням низки обставин, основний удар планувалося спрямувати проти ватажка банди на ім'я Каюм і на прізвисько «Терор». Так було почато операцію «Відплата». Для її реалізації знадобилося майже півтора року. Робота ускладнювалася тим, що після висадки десанту для звільнення наших громадян Каюм усвідомив

свою вразливість (раніше такі операції не проводились, і в захищеній гірській місцевості у бандитів розвинулося почуття безкарності) і став проявляти особливу обачність. Він і раніше вирізнявся підвищеною підозрілістю, а тепер вона ще більше зросла, що упродовж тривалого часу не дозволяло створити оперативні позиції у його близькому оточенні, а без цього досягнути наміченої мети було неможливо. Поки тривала робота щодо вирішення цих проблем, вживалися й інші заходи оперативно-військового характеру. Вдалося скомпрометувати Каюма перед його керівництвом і тим самим знизити його впливовість і активність. Використовувалися його суперництво і неузгодженість з іншими ватажками, що приводило до збройних зіткнень між бандгрупами, інспірувалися його зіткнення з озброєними групами, які перебували під нашим контролем, влаштовувалися засідки на шляхах його можливого пересування, за допомогою керованої міни був підірваний його автомобіль, здійснювалися локальні військові операції, при цьому двічі із застосуванням повітряного десанту. Внаслідок цього банда зазнавала втрат, але самому Каюму вдавалося зникати. І все ж ми його дістали...»

Розголос про успішне завершення операції і ліквідацію Каюма був досить значним. Після цього активність дій антиурядових угруповань у цьому регіоні значно знизилася.

Одним із вагомих напрямків роботи на той час була також реалізація спільно з афганськими колегами заходів із втілення в життя ідеї національного примирення. Докладалося багато зусиль для того, щоб схилити на сторону революції місцевих лідерів, авторитетів, ватажків угруповань. Серед таких був Абдул Рашид Дустум, який проживав на південному заході від Мазарі-Шаріфа і користувався серйозною підтримкою у місцевих жителів. У переговорах з ним брав особисту участь і Анатолій Неєжмаков разом з представником афганського партійного керівництва і начальником Управління держбезпеки Наджибом. Участь радника Представництва

КДБ СРСР у цих заходах спеціально обумовлювалася афганською стороною. Більше того, вони наполягали, щоб А. Неєжмаков був обов'язково присутній на зустрічі, бо розуміли, що це є додатковою гарантією успіху проведення переговорів, а також виконання досягнутих домовленостей.

«Це була моя перша зустріч з Дустумом, – згадує про неї А. Неєжмаков. – Під час бесіди ми домовились, що він зі своїми підлеглими відкрито заявить про підтримку центральної влади. Крім цього, він виступив з ініціативою не обмежуватися лише охороною своїх кишляків, а активно діяти для підтримки революції. Загальне враження було таким: безперечно, розумний, лідер, людина справи, але із завищеною самооцінкою. Про наявність у нього такої риси я зробив висновок, коли на питання про контрольовані ним людські ресурси одержав відповідь: «Я можу виставити стільки людей, скільки зможете озброїти і нагодувати». Але подальший хід подій засвідчив, що саме у цьому відношенні я помилився – Дустум даремно обіцянок не давав».

Зрештою, переговори пройшли успішно, і згодом, після додаткових перевірок і зустрічей, представники влади, пересвідчившись у щирості намірів протилежної сторони, зарахували Дустума і частину його підлеглих до штату Управління держбезпеки. Упродовж деякого часу вони активно діяли під час вирішення багатьох завдань у межах зони «Північ». А через кілька місяців, коли авторитет Дустума став досить помітним, він з частиною своїх бойових підрозділів за особистим розпорядженням керівника органів держбезпеки Афганістану був направлений для проходження служби у Кабул.

У подальшому генерал Абдул Рашид Дустум став помітною особистістю і відігравав у новітній історії Афганістану важливу роль, його дії іноді визначали хід подій у країні і впливали на долі багатьох людей. У різні періоди він був командиром дивізії урядових військ, очолював партію Національний ісламський рух Афганістану і значний регіон країни зі столицею в Мазарі-

Шаріфі, який одержав назву «Дустумістан» з власним урядом, грошима і добре озброєною 65-тисячною армією, у 2004 році балотувався на пост президента Афганістану і посів четверте місце, у 2005 році призначений начальником штабу верховного командування збройними силами країни.

Про ці події А. Неежмаков дізнавався уже на батьківщині. У серпні 1985 року термін його закордонного відрядження закінчився. Перед від'їздом керівник Представництва КДБ СРСР в Афганістані надіслав у Центр офіційну телеграму, в якій позитивно його охарактеризував і рекомендував у подальшому знайти застосування набутих знань і досвіду у сфері зовнішньої розвідки.

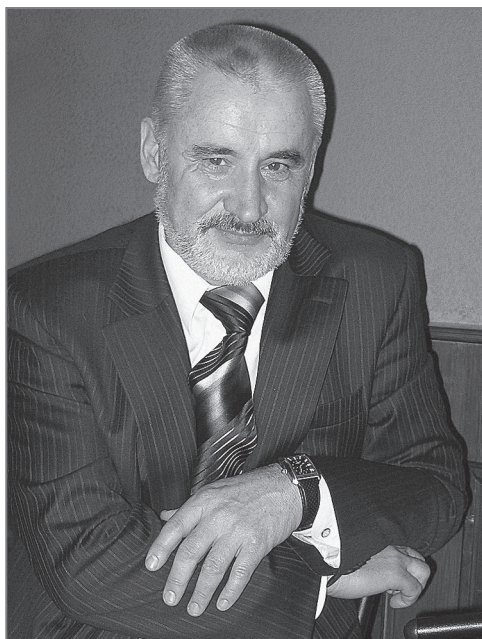
По поверненню на батьківщину А. Неежмаков продовжив службу у Першому управлінні КДБ УРСР. За якийсь час, у 1988 році, обійняв посаду заступника начальника відділу, через три роки став заступником начальника управління, а невдовзі – начальником одного з управлінь у складі Головного управління розвідки Служби безпеки України. У подальшому протягом кількох років був керівником групи радників і консультантів при начальнику ГУР СБ України.

Три відрядження до Афганістану Валентина Дьоміна

Всі три відрядження до Афганістану Валентина Сергійовича Дьоміна здійснювалися по лінії Першого головного управління КДБ СРСР. На той час він уже був співробітником радянської зовнішньої розвідки і цілком логічно, що за кордоном працював радником переважно саме з цих питань. Кожне відрядження було особливе, не схоже на попередні, насичене багатьма подіями, незвичними ситуаціями, несподіваними зустрічами і смертельним ризиком. Втім, багато радянських розвідників діяли в таких же складних умо-

вах, але далеко не кожен упродовж одного місяця нагороджувався двома орденами і двома медалями.

З третього відрядження, яке достроково завершилося у січні 1992 року, полковник Дьомін повернувся у Москву – столицю вже неіснуючої країни, з великими труднощами поселився у готель «Пекін» і став очікувати подальших вказівок, намагався потрапити на прийом до керівництва розвідки. Остання посада, яку він обіймав у Представництві КДБ СРСР у Афганіста-

Валентин Дьомін

ні, була генеральською, але ні це, ні інші заслуги, не допомогли йому хоч якось конкретно визначитися з подальшим проходженням служби. «Потрібно трішки почекати», – приблизно такою була відповідь на його звертання. І тоді він зателефонував у рідний Харків, у обласне управління Служби національної безпеки України (на той час воно вже так називалося), звідки він відряджався за кордон. На іншому кінці дроту від-

повіли: «Генеральську посаду не обіцяємо, але без роботи не залишитесь. Приїздіть, будемо раді». І він повернувся туди, де починав свою професійну кар'єру, де навчався й зростав.

Валентин Дьомін народився 28 серпня 1948 року в селі Левківка, що за сорок кілометрів од Харкова. Він раніше від інших дорослішав і призвичаювався до самостійного життя. Його мама рано пішла з життя. Батько-фронтівик повернувся з війни без

обох ніг, працював ковалем у селі, згодом був обраний головою колгоспу, який незмінно очолював упродовж двадцяти п'яти років і вивів у число передових господарств області. За рекордні врожаї зернових був поданий до присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці, але, за іронією долі, з'ясувалося, що у 1930-ті роки його близькі родичі були репресовані через відмову йти до колгоспу, і подання відхилили. Після цього, ображений несправедливістю, заслужений голова колгоспу залишив свою посаду, вийшов зі складу райкому партії, а невдовзі помер.

Репресовані родичі ледве не стали перепоною і під час оформлення Валентина на службу в органи держбезпеки. На здібного випускника Харківського політехнічного інституту, який добре зарекомендував себе на інженерних посадах на Зміївському машинобудівному заводі, секретаря заводського комітету комсомолу, організатора комсомольського оперативного загону з охорони громадського порядку, звернули увагу в Управлінні КДБ по Харківській області. Але при ретельній його перевірці стало відомо про репресовану бабусю у ті давні, ще довоєнні часи. Цікаво, що він сам про це майже нічого не знав, бо в сім'ї цей епізод з родоводу ретельно замовчувався. Лише під час чергової співбесіди з одним із керівників обласного управління КДБ, коли той почав цікавитися його ставленням до Сталіна, до колективізації, до арештів громадян за «антирадянську» агітацію і пропаганду, Валентин зрозумів, чому так затягується його зарахування.

Це було у 1975 році. Тоді цьому ще надавали певного значення, але вже не настільки, щоб відмовляти у прийомі на службу. Його одразу направили на спеціальну підготовку до Києва, після завершення якої він потрапив у один із райвідділів Харкова. Через пару років до Харкова приїхали представники ПГУ КДБ СРСР, які займалися вивченням і добором кандидатів для роботи у зовнішній розвідці. З-поміж інших до списку претендентів потрапив і Валентин Дьомін. А під час тестування він здивував

представників Центру тим, що без жодної похибки відтворив по пам'яті всю таблицю із 25 різних знаків. Він виділявся хорошою пам'яттю, що завжди допомагало у навчанні (ще в юнацькі роки вивчив майже всього Сергія Єсеніна і неодноразово вражав цим дівчат). Такі здібності потрібні були при вивченні іноземних мов. І він потрапив у кадровий резерв розвідки.

У жовтні 1979 року з Москви надійшла шифротелеграма: терміново звільнити В. Дьоміна із займаної посади, зняти з усіх обліків і відрядити до столиці. Через добу він прибув на Курський вокзал Москви, звідти зателефонував за наданим номером. Йому одразу сказали, куди підійти. У названому місці його вже чекала чорна «Волга» із тонованим склом. У салоні автомобіля поважний чоловік сказав, що тепер він матиме прізвище Денисов, під яким проживатиме й навчатиметься у Червонопрапорному інституті – вищому навчальному закладі зовнішньої розвідки.

Група, в яку він потрапив, займалася поглибленим вивченням країн Сходу і перської мови. Звісно, що спеціальна розвідувальна підготовка була на першому місці. З урахуванням подій в Афганістані, згодом для усіх стало зрозуміло, що їх готують до цієї країни. Остаточно все з'ясувалося у грудні 1980 року, коли після випускних екзаменів всі були призначені радниками у Представництво КДБ СРСР у Афганістані. По прибуттю до Кабулу В. Дьомін одержав розпорядження їхати у Джелалабад, в один із підрозділів представництва, добувати розвідувальну інформацію і виконувати функції радника з питань сприяння місцевим органам держбезпеки.

За час цього відрядження впродовж майже півроку В. Дьомін сам проходив своєрідну школу становлення професійного розвідника. Він вивчав обстановку, встановлював необхідні контакти з афганськими колегами, за їх допомогою схиляв до співробітництва представників антиурядових сил. Як і завжди до цього у своєму житті, він займав активну позицію, був іні-

ціативним і діяльним. Судячи з усього, його розвідувальні спрямування зайшли досить далеко, оскільки в середовищі незаконних озброєних формувань з'явилося замовлення на його захоплення. Але удача була на його боці. Якось на місцевому ринку, куди він зайшов з перекладачем-таджиком, до нього ззаду наблизився один завербований нещодавно афганець і попередив, що зараз на нього буде здійснено напад.

Ті п'ятдесят метрів, які їх відділяли від службової «Ниви», вони подолали за лічені секунди, але коли двигун запрацював, і Дьомін щосили натиснув на педаль газу, автомобіль не зрушив з місця. У дзеркало він побачив, що кілька чоловік підняли задок авто і тримають на руках. Він увімкнув передній привід, але за якусь секунду бородані уже з'явилися попереду. І тоді він скомандував своєму візаві: «Вогонь!». Після довгої черги прямо з салону через лобове скло, поверх голів нападників, ті попадали на землю, а Валентин знову натиснув на педаль газу – і автомобіль, здіймаючи хмару пилу, помчав уперед. Ззаду пролунало кілька пострілів, але, на щастя, невлучних. Авто, ревучи, мчало на базу. А В. Дьомін лише через кількасот метрів збагнув, що він так і не перемкнув швидкість. Пізніше він дізнався, що за його голову, голову радянського радника по лінії КДБ, була встановлена плата у розмірі 100 тисяч американських доларів.

По завершенню відрядження і поверненню до Харкова Валентин Дьомін працював у відділі розвідки. Від завербованого іноземця якось він одержав інформацію про точну дату державного перевороту в одній з країн Сходу, про склад нового уряду і про те, як той має намір будувати стосунки з Радянським Союзом. Після відправлення цієї важливої інформації у Москву всі очікували на високу оцінку, а можливо й на якусь винагороду. Натомість він і його керівник одержали по догані за... дезінформацію. Центр рекомендував більше не надсилати таких неперевіраних відомостей, щоб не дезорієнтувати ними керівництво держави.

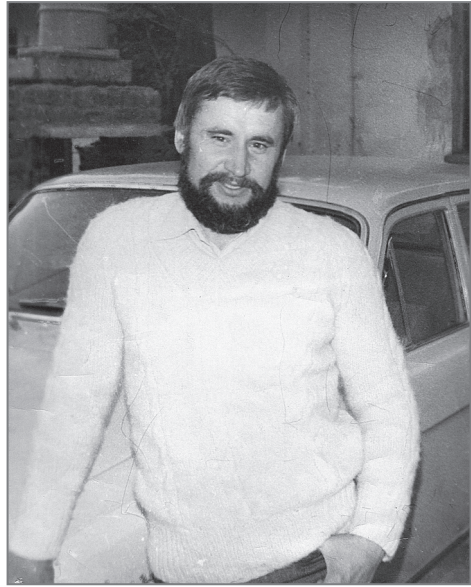
Минув якийсь час, і якось на світанку у квартирі В. Дьоміна пролунав телефонний дзвінок. Черговий по управлінню повідомляв, що його негайно викликають на роботу, і що за ним уже відправлено службовий автомобіль. Начальник управління, який уже в такий ранній час був на роботі, повідомив, що напередодні стався державний переворот у тій країні, про яку раніше вони інформували Центр. Повністю все співпало. Москва просила надати більш детальну інформацію на доповнення до того, про що інформували раніше. Однак іноземець, який був на зв'язку у В. Дьоміна, вже покинув Радянський Союз і обійняв у новому уряді тієї держави відповідальну посаду. Довелося йому самому напружувати пам'ять і самотужки згадувати деякі подробиці.

У серпні 1982 року Дьоміна посилають на навчання у Вищу школу КДБ СРСР на дворічні курси підготовки фахівців для подальшого направлення в англомовні країни. Там він досконало вивчив англійську мову, а на додачу удосконалив свої знання з перської і успішно склав іспити. Так сталося, що Дьомін випадково зайшов у аудиторію, де для іншої групи демонстрували іранський фільм з відомою у той час іранською співачкою Гутуш у головній ролі. Коли світло увімкнули і викладач почала питати присутніх про зміст фільму, лише Валентин Дьомін зумів вичерпно відповісти на всі запитання.

Йому запропонували у вигляді експерименту паралельно вчити дві мови, і він погодився. До 15-ї години він займався зі своєю основною групою, а потім з ним індивідуально працювали викладачі з перської. На випуску йому вручили почесну грамоту КДБ СРСР за самостійне опанування ще одним навчальним курсом. А потім був розподіл. Він мав їхати до Канади, але так сталося, що туди відправили іншого, а йому знову запропонували Афганістан.

У вересні 1984 року В. Дьомін опинився на посаді заступника командира оперативної групи з питань розвідки, але вже

у провінції Хост, розташованій на кордоні з Пакистаном. Там обстановка була дуже складною. Він це відчув уже при приземленні в аеропорту, коли довелося на ходу вистрибувати з літака, який одразу ж злетів, стрімко набрав максимальну висоту і полетів у зворотному напрямку. А прибульців афганські колеги швидко завели за товсті глинобитні стіни будівель, щоб убезпечитись від обстрілів, якими злітна смуга піддавалася постійно.

В. Дьомін під час перебування в Афганістані

У Хості В. Дьомін одразу звернув увагу на те, що в антиурядових формуваннях помітно зросла кількість іноземних найманців, вони стали діяти більш організовано і контролювати більшу територію. З урахуванням набутого раніше досвіду, він став діяти більш ефективно. Інформація, яку йому вдавалося добувати, незмінно одержувала високу оцінку. Якимось йому довелося доставляти у Кабул особливо цінного агента, з яким він працював спільно з афганськими представниками органів безпеки. Той надавав інформацію про табори підготовки найманців на території Пакистану, місця їхнього впровадження на афганську територію, шляхи постачання зброї, схеми фінансування, рахунки у закордонних банках. З ним виявив бажання особисто зустрітись керівник афганської служби держбезпеки Наджиб, майбутній президент Афганістану.

Для конспірації агенту змінили зовнішність, загримували, як і всіх супроводжуючих, і у такому вигляді вдалося без перешкод дістатися до столиці. В. Дьомін був свідком, як Наджиб

після тривалої розмови з агентом і усіма тими, хто з ним працював, високо оцінив роботу й надану інформацію і одразу дав вказівку видати агенту, як винагороду, один мільйон афгані.

Важливі джерела інформації були у Валентина Дьоміна і в провінції Кундуз, на кордоні з Китаєм, куди його відправили згодом. Там він брав участь у проведенні операцій з викупу радянських військовополонених або їх обміну на заарештованих представників антиурядових формувань. А після участі у масштабних заходах з викриття корупції серед представників державних органів влади й управління і органів внутрішніх справ Афганістану його викликали до Кабулу. Перед цим було отримано санкцію на арешт у провінції Кундуз племінника колишнього президента країни Бабрака Кармаля, який на той час очолював контрольню-ревізійне відомство Афганістану. У результаті проведених оперативних заходів надійшла достовірна і досить резонансна інформація про зловживання службовим становищем з його боку.

Валентин Дьомін одержав на найвищому рівні згоду на участь у з'ясуванні усіх обставин цієї справи, він особисто брав участь у допитах урядовця у в'язниці і схилив його до надання правдивих показань. Після того як слідство завершилося, до відповідальності було притягнуто низку високопосадовців, процес широко висвітлювався у пресі і на телебаченні, що підвищило серед населення авторитет діючої влади, яка взялася за наведення порядку. До відповідальності притягнули цілу низку осіб. Внесок В. Дьоміна у цю справу був оцінений досить високо. Буквально упродовж двох – трьох тижнів він був нагороджений орденом Червоної Зірки, афганським орденом «За мужність» і двома медалями (афганською і від радянського прикордонного відомства). Крім цього, за участь у інших операціях у різні роки афганської епопеї його нагородили ще одним орденом Червоної Зірки, а також медалями.

По завершенню цього відрядження В. Дьомін знову повернувся до Харкова, очолив відділення у розвідувальному підрозділі, яке займалося добором кандидатів на роботу в нелегальній розвідці. Це була нова цікава і захоплююча робота. Її перервав дзвінок з Москви у травні 1991 року. Колишній колега В. Дьоміна по роботі у Представництві КДБ СРСР у Афганістані збирався вилітати до Кабулу, вже як керівник цього представництва, і запропонував йому ще раз поїхати у закордонне відрядження на генеральську посаду.

Невідомо, скільки б тривало дане відрядження, якби не розпад Радянського Союзу. Можливо, він устиг би одержати генеральське звання і нове високе призначення у центральному апараті радянської зовнішньої розвідки. Та не судилося. У представництві він займався наданням сприяння керівництву афганських органів безпеки по лінії розвідки і контррозвідки, зокрема, був радником у одного із заступників керівника Комітету державної безпеки Афганістану генерал-полковника Бабрака. Після зникнення з політичної карти світу СРСР почалася підготовка до передачі афганським колегам приміщень і майна представництва. В. Дьомін, як і інші співробітники, не знали, що їх очікує на батьківщині.

Але... знову Харків, знову на посаді начальника одного з підрозділів обласного управління СБУ. А у вересні 1992 року прийняв пропозицію директора Харківського електролампового заводу поїхати у Сирію керівником українських фахівців на будівництво заводу зі складання електродвигунів. За кілька днів звільнився зі служби і почав новий етап своєї досить насиченої подальшої трудової кар'єри. Після Сирії працював на Харківському електроламповому заводі заступником головного інженера, потім у комерційних структурах, створив кілька спільних підприємств, у 1992 – 1995 роках брав участь у складі постійних урядових делегацій у переговорах з продажу Ірану літаків Ан-74 ТК200, передачі іранській стороні технології ви-

робництва літака Ан-140 на суму понад 320 мільйонів доларів, у 1997 – 2004 роках працював на різних посадах у ряді країн Сходу, потім – у Секретаріаті Кабінету Міністрів України, де за дев'ять років роботи пройшов шлях від головного спеціаліста до першого заступника начальника одного з управлінь, отримав третій ранг державного службовця.

З огляду на роки, що лишилися позаду, Валентин Сергійович Дьомін говорить, що спогади про будь-яке місце роботи є для нього дорогими і пам'ятними, але найяскравішими і найвагомішими сторінками у його біографії все ж є роки, віддані зовнішній розвідці і, зокрема, проведені в Афганістані.

Ракетник. Каскадер. Розвідник

На обкладці книги, яку написав і опублікував Віталій Койнов під назвою «Без пометок на календаре», зображено групу осіб у польовій військовій формі, за зовнішнім виглядом яких одразу стає зрозуміло, що знімок зроблений в Афганістані. Книга складається з трьох розділів: «Ракетник», «Каскадер», «Розвідник». Щонайменше третина розповіді в ній присвячена афганським подіям у складі команд «Зеніт» і «Карпати-1» і ще третина – спогадам про роботу у розвідці. Зрештою, в Афганістані він також знаходився по лінії зовнішньої розвідки, куди був відрядже-

Віталій Койнов

ний із Управління КДБ Української РСР по Дніпропетровській області. І за кордоном, і за час проходження спеціальної підготовки під Москвою його з іншими земляками по-доброму товариші називали українцями і «хохлами».

Віталій Дмитрович Койнов і справді виріс, учився і все життя мешкав в Україні, хоча народився в Ленінграді 9 липня 1949 року, у сім'ї військовослужбовця. Його батько пройшов усю війну, а в післявоєнний період часто змінював місце служби: був у Групі радянських військ у НДР, служив у Білорусії, Росії, Україні. Віталій у перший клас пішов у НДР, у другий – в Ленінграді, а закінчував школу у Дніпропетровську. Коли батька перевели в Україну, дітям військовослужбовців тоді дозволялося не вивчати українську мову. Але Віталій Койнов, навпаки, почав її наполегливо студіювати і досить швидко опанував. Це стало йому в нагоді упродовж усього життя, коли доводилося спілкуватися українською під час служби в армії у Коломиї Івано-Франківської області, а пізніше на державній службі та і в побуті.

У 1967 році він став студентом фізико-технічного факультету Дніпропетровського державного університету. Це був факультет закритого типу, оскільки займався питаннями, пов'язаними зі створенням ракетно-космічної техніки. Спеціалізація В. Койнова – система управління літальними апаратами. Одночасно він вступив до Московського заочного інституту іноземних мов на факультет перекладачів. По закінченню навчання за розподілом він потрапив у знамените Конструкторське бюро «Південне», де його діяльність була пов'язана з гарантійним наглядом за ракетними комплексами, які знаходилися на бойовому чергуванні.

Коли йому надійшла пропозиція перейти в органи державної безпеки, він одразу дав згоду, оскільки цікавість до роботи у спецслужбі у нього проявилася ще раніше. Двоюрідний брат Віталія Віктор був співробітником зовнішньої стратегічної розвідки, він готувався до роботи за кордоном і дещо розпові-

дав про цю утаємничену сферу діяльності. Так В. Койнов став молодшим оперуповноваженим Управління КДБ по Дніпропетровській області. Перші ділянки його роботи були пов'язані з попередньою практичною діяльністю у КБ «Південне» і службою в ракетних військах стратегічного призначення. Знадобилися і знання, одержані в університеті.

У 1978 році сталася подія, яка наклала серйозний відбиток на всю його подальшу службу і життя в цілому. Віталія Койнова направили на навчання на Курси удосконалення офіцерського складу, знамениті і засекречені курси з аббревіатурою КУОС, відбір на які був надзвичайно ретельним і прискіпливим. Лише незначна кількість офіцерів потрапляла на ці курси у підмосковній Балашихі. З їхнього обласного управління таких було лише троє. На В. Койнова вибір припав ще й тому, що він був чи не єдиним на той час ракетником з-поміж співробітників органів безпеки, який, до того ж, володів іноземною мовою. Саме на таких осіб, які володіли спеціальними знаннями й іншими мовами, звертали особливу увагу під час добору кандидатів на навчання. Начальником КУОС тоді був легендарний Григорій Бояринов, майбутній Герой Радянського Союзу, який загинув при штурмі палацу Аміна в Афганістані у 1979 році. Завдяки йому, як і іншим викладачам, Віталій здобув додаткові знання і спеціальні навички, які йому знадобилися на подальшій службі, особливо в Афганістані.

Через рік після навчання на курсах В. Койнова несподівано, без пояснення причин, знову викликали до Балашихи. Це сталося в серпні 1979 року. Там з ним та іншими випускниками провадили додаткові співбесіди й навчання. Було зрозуміло, що їх готують до участі в якихось особливих і спеціальних операціях. Згодом вони зрозуміли, що пунктом призначення буде Афганістан нібито із попереднім завданням охорони радянського посольства і радянських спеціалістів у Кабулі. Команда спецпризначення, в яку він потрапив, пізніше отримала назву

«Зеніт» і зіграла одну з головних ролей у проведенні відомої операції «Шторм-333».

Віталій Койнов опинився в Кабулі наприкінці вересня 1979 року, ще задовго до введення контингенту радянських військ. Пізніше він потрапив у місто Герат, що поблизу іранського кордону, і у взаємодії з радянськими радниками і представниками місцевих органів безпеки займався збиранням розвідувальної інформації, брав участь у проведенні окремих спеціальних операцій, у тому числі з проникненням на кілька десятків кілометрів на іранську територію. Одержані ним відомості, а особливо нові зразки зброї, вибухівки, мін високо оцінило керівництво.

На початку 1980 року В. Койнов повернувся на батьківщину, а в липні того ж року його знову включили до складу команди, що готувалася в Афганістан. Цього разу це була команда українського формування, яка отримала назву «Карпати». Його призначили командиром однієї з оперативно-бойових груп під номером 15. Пізніше, коли команду поділили на дві частини, В. Койнов потрапив до складу команди «Карпати-1». Вона дислокувалася у Шинданді.

В одній операції його група захопила сейф з важливими документами, які свідчили про втручання у внутрішні справи Афганістану з боку Ірану. Як згодом з'ясувалося, це були перші документальні відомості, що підтверджували інформацію про підготовку на іранській території бандформувань, направлення Іраном караванів зі зброєю і спорядженням антиурядовим угрупованням у афганських провінціях Герат, Фарах і Німроз. Крім цього, у сейфі зберігалася півтора мільйона афгані, але це було нічого у порівнянні з цінністю захоплених документів. Пізніше їх оприлюднили на одній з прес-конференцій у Москві. А через два місяці по цій операції вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження В. Койнова орденом Червоної Зірки.

На його рахунку були й інші успішно проведені операції. А наприкінці січня 1981 року завершилося друге відря-

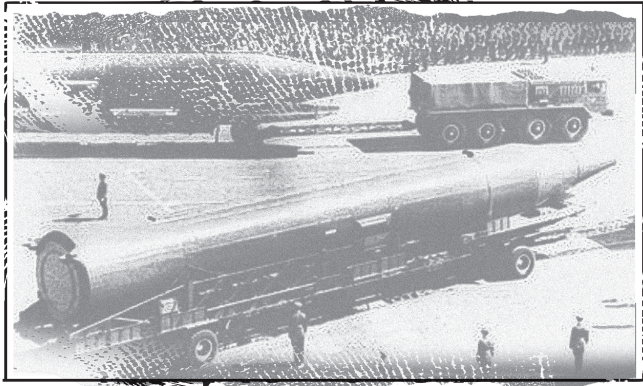

дження до Афганістану, і він повернувся у Дніпропетровськ. Наступний етап його професійної кар'єри був пов'язаний з роботою по лінії науково-технічної розвідки. Додаткова підготовка в Червонопрапорному інституті імені Ю. Андропова сприяла тому, що він став краще розуміти різні аспекти діяльності розвідки. З урахуванням академічної освіти і набутого певного досвіду роботи в ракетно-космічній галузі, В. Койнову вдалося зробити вагомий внесок з позицій розвідки у подальший розвиток цієї галузі і розробку нових, суміжних, напрямків. Гідрокосмос, космопорт, сонячні батареї, альтернативні джерела енергії – це ті сфери, у дослідженні й втілення у виробництво яких є і його частка. А ще він згодом брав участь у розвитку таких міжнародних проектів, як «Морський старт», «Надземний старт», «Вега», «Циклон-4» та інших.

Упродовж якогось часу В. Койнову довелося попрацювати в Австралії. Він мав певні повноваження від Головкиосмосу СРСР, і однією з його головних завдань була робота над проектом будівництва міжнародного космопорту на мисі Кейп-Йорк, розташованому на північній частині австралійського континенту, поблизу екватора. Звідти передбачалося запускати в космос ракети-носії «Зеніт» на екологічно чистих компонентах ракетного палива. Все це могло бути використано в інтересах світового співтовариства.

Але у 1991 році Радянський Союз розпався і роботи за цим, як і за іншими глобальними проектами, в реалізації яких брав участь В. Койнов, зупинилися. Хоча дещо з того, над чим він у взаємодії з іншими фахівцями працював упродовж багатьох років, все ж одержало втілення у готових виробках. Зокрема, це стосується подвійної технології виробництва сонячних батарей на металевій підкладці. Виготовлена у рамках цього проекту сонячна панель функціонувала на космічній станції «Мир».

Серпневі події 1991 року застали Віталія Койнова у Москві, коли він із сім'єю після відпустки мав вилітати якраз 21 серпня до Австралії. Його поїздки не відмінили, і він ще упродовж кількох місяців працював за кордоном. Але в грудні, після формального припинення існування СРСР, йому запропонували зробити вибір: або приймати російське громадянство і продовжувати роботу в Австралії, або повертатися на батьківщину. Він повернувся в Україну і ще деякий час працював у щойно створеному Головному управлінні розвідки Служби безпеки України. Після звільнення у званні генерал-майора зі служби продовжував займатися питаннями, до вирішення яких мав безпосереднє відношення протягом всього життя, але вже з позицій Ради національної безпеки і оборони України.

На фронтах «ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ»

Фундатор Служби зовнішньої контррозвідки

Ім'я генерал-полковника Григорія Григоренка у більшості ветеранів асоціюється з діяльністю контррозвідки. Із 1970 по 1983 рік він обіймав посаду начальника 2-го Головного управління КДБ СРСР, пізніше – заступника Голови КДБ СРСР. Під його керівництвом проведено низку резонансних контррозвідувальних операцій, розкрито агентів іноземних розвідок О. Огородніка, В. Калініна, А. Філатова та інших, захоплено на гарячому і видворено з СРСР співробітників ЦРУ В. Крокетта, Р. Осборна, М. Петерсона та інших, які працювали у Москві під дипломатичним прикриттям. Водночас він займає почесне місце і серед ветеранів зовнішньої розвідки як фундатор Служби зовнішньої контррозвідки ПГУ КДБ СРСР. Службі у цьому підрозділі він віддав десять років своєї професійної кар'єри.

Григорій Федорович Григоренко народився 18 серпня 1918 року у місті Зіньків Полтавської губернії у селянській сім'ї. По закінченню фізико-математичного факультету Полтавського педінституту його направили на роботу в органи державної безпеки. Службу починав у 1940 році помічником оперупов-

новаженого особливого відділу 151-ї стрілецької дивізії. Війну зустрів на посаді співробітника особливого відділу 4-ї повітряно-десантної бригади, що дислокувалася у місті Конотоп. Брав участь у боях на Південно-Західному фронті, в обороні Сталінграду, був тяжко поранений.

На початку 1942 року Г. Григоренка направляють на тримісячні курси при Вищій школі НКВС, де за прискореною програмою готувалися кадри для протидії розвідувально-диверсійній діяльності німецької розвідки. По їх закінченню призначають у 1-й (німецький) відділ 2-го управління НКВС – у групу, що займалася організацією радіоігор з німецькими спецслужбами з використанням захоплених у полон німецьких агентів.

Григорій Григоренко

Це була нова і досить цікава робота. Спершу виявляли і затримували ворожу агентуру в тилу Радянської Армії, схилили її до співробітництва і змушували працювати в інтересах радянського командування. Операції розробляли дуже ретельно, щоб у гітлерівців не виникали сумніви у щирості своїх агентів. А для підготовки радіограм ретельно добирали лише такі відомості, які б не шкодили радянським військам, і, у той же час, сприяли успішному проведенню військових дій.

У 1943 році групу ввели до складу щойно створеного Головного управління контррозвідки (СМЕРШ) і на її основі ство-

рили відділення з проведення радіоігор. Всього за роки війни радянська сторона здійснила понад 180 таких операцій, спрямованих на дезінформацію гітлерівського командування, проникнення в агентурну мережу розвідувальних органів Німеччини, одержання інформації про плани противника. У багатьох з них безпосередню участь брав і Григорій Григоренко. У документальній повісті Василя Ардаматського «Сатурн» майже не видно» та знятій за її мотивами кінотрилогії «Шлях у «Сатурн», «Кінець «Сатурну» і «Бій після перемоги» викладені літературна і кіноверсія однієї з ігор, які провадив Григорій Григоренко.

Згідно зі змальованими у повісті подіями, в абверівський центр, що готував агентуру для засилання у тил радянських військ на московському напрямку, впроваджується наш агент. Через якийсь час він добуває і передає у Центр відомості про підготовлені групи гітлерівських диверсантів і місця їхньої діяльності. Григорій Григоренко спільно з колегами виявляють і заарештовують ворожих агентів, а деяких з них схиляють до роботи на радянське командування. Після цього на адресу абверівського центру починають надходити фальшиві донесення, за допомогою яких противника вводять в оману щодо дислокації військ, їх переміщення і планів наступальних операцій Радянської Армії.

По війні Г. Григоренко ще якийсь час працює у контррозвідці, а у 1954 році його відряджають до Угорщини на посаду першого заступника представника КДБ СРСР. Там він знайомиться з послом СРСР Ю. Андроповим, з яким у нього склалися хороші ділові стосунки. На той час в Угорщині ускладнилася політична ситуація, і для її нормалізації ввели війська країн Варшавського договору. Григорій Григоренко потрапив у гущу тих подій. У складі військової колони, яка у 1956 році потрапила під обстріл, був тяжко поранений розривною кулею в голову. На цьому відрядження закінчилося, і йому довелося тривалий час лікуватися у госпіталях Львова і Москви.

Службу продовжив у контррозвідці на посаді начальника одного з відділів. У 1959 році його призначили заступником начальника Служби активних заходів ПГУ КДБ СРСР – начальником контррозвідувального відділу. По суті саме тоді починає створюватися підрозділ, перед яким ставляться завдання щодо контррозвідувального забезпечення зовнішньої розвідки та її співробітників і проникнення в іноземні спецслужби з метою одержання інформації про завербованих радянських громадян і впроваджену противником агентуру у вітчизняні органи держбезпеки. Григорій Григоренко – один з ініціаторів і організаторів цієї роботи. У 1962 році його призначають начальником щойно створеної Служби зовнішньої контррозвідки ПГУ. Цю посаду він обіймає протягом семи років і має досить широкі повноваження.

У 1969 році Голова КДБ СРСР Ю. Андропов знову повертає його у контррозвідку, призначивши спершу першим заступником начальника, а через кілька місяців – начальником 2-го Головного управління КДБ. На цій посаді Григорій Федорович проявив себе повною мірою, застосувавши системний і комплексний підхід до здійснення контррозвідувальних операцій у поєднанні з оперативно-технічними заходами, зовнішнім спостереженням та іншими спеціальними заходами. Це дало змогу щороку розкривати глибоко законспірованих агентів іноземних спецслужб. Серед них найвідоміший – другий секретар Міністерства закордонних справ СРСР Олександр Огороднік. Операція з його затримання лягла в основу повісті Юліана Семенова і однойменного багатосерійного кінофільму під назвою «ТАРС уповноважений заявити». У ньому Г. Григоренко змальований як генерал КДБ Федоров, якого грає актор Михайло Глузський.

Упродовж 1978 – 1983 років Г. Григоренко одночасно обіймає посади начальника 2-го Головного управління і заступника Голови КДБ СРСР, стає генерал-полковником, лауреатом

Державної премії СРСР, нагороджується багатьма орденами і медалями. По звільненню зі служби переходить на роботу у Міністерство загального машинобудування на посаду заступника міністра. У той час перед міністерством та іншими оборонними галузями ставиться важливе завдання щодо створення у відповідь на американську стратегічну оборонну ініціативу (СОІ) системи радянської протиракетної оборони. Саме цими питанням безпосередньо займається Г. Григоренко.

По виходу на пенсію Григорій Федорович багато уваги приділяв роботі ветеранської організації, його обирають президентом Асоціації ветеранів контррозвідки. І тоді, як і раніше, він завжди з душевною теплотою ставився до земляків з України, а особливо до полтавців.

Помер Г. Григоренко 19 травня 2007 року на 89-му році життя.

Генерал Константинов із фільму «ТАРС уповноважений заявити»

У багатосерійному телевізійному фільмі «ТАРС уповноважений заявити» В'ячеслав Тихонов майстерно зіграв роль розсудливого, грамотного і нестандартно мислячого генерала КДБ Константинова. Але мало хто знає, що реальним прообразом цього кіногероя став колишній киянин Віталій Костянтинович Бояров – один з головних розробників і керівників операції з викриття і арешту агента ЦРУ «Тріанона». Під цим псевдонімом діяв другий секретар управління планування зовнішньополітичних заходів МЗС СРСР Олександр Огороднік.

По завершенню операції В. Бояров у загальних рисах розповів про її перебіг письменнику Юліану Семенову. Вони були добрими знайомими і підтримували між собою дружні стосунки. Ю. Семенов одразу зацікавився цією те-

Віталій Бояров

мою і зателефонував до Голови КДБ СРСР Ю. Андропова, аби отримати дозвіл на написання повісті. Під час роботи над твором і зйомок художнього фільму генерал Бояров виступав у ролі головного консультанта.

Народився Віталій Костянтинович Бояров 27 серпня 1928 року у місті Чугуїв Харківської області. Його батько, кавалерист чапєвської дивізії, служив у органах ДПУ. У 1938 році сім'я Боярових переїхала до Києва, тут їх застала

війна. Батько пішов добровольцем на фронт, згодом воював у партизанському загоні. У одному з боїв загинув.

У 1944 році Віталій з матір'ю повернулися у звільнений Київ. Юнакові тоді ще не виповнилося й 16 років, але він рвався на фронт. По допомогу звернувся до батькового товариша генерал-лейтенанта Строкача – начальника штабу партизанського руху в Україні. Звісно, що його бажання задовольнити не могли. Водночас Строкач посприяв, щоб хлопця взяли на навчання у школу радистів.

У червні 1945 року Віталій здобув спеціальність радіопеленгаторника. Ще під час навчання його разом з іншими курсантами залучали до участі у деяких військових операціях. По війні служив у підрозділі радіоконтррозвідки МДБ УРСР. Йому присвоїли, як виняток, звання молодшого лейтенанта, але військову вислугу років почали рахувати з моменту досягнення повноліття. Тобто, майже рік служби не увійшов до календарної вислуги років. Але Віталій Бояров не дуже цим переймався.

Упродовж кількох років він працює у підрозділах радіоконтррозвідки, водночас обирається звільненим секретарем

комітету комсомолу МДБ УРСР. У 1949 році перейшов на оперативну роботу, працював на різних посадах в управлінні контррозвідки республіканського міністерства держбезпеки. У 1956 році перебував у закордонному відрядженні в Угорщині. По поверненню до Києва і навчанню у Вищій школі КДБ СРСР (заочно) обіймає посаду начальника відділу у цьому ж управлінні, займається протидією іноземним спецслужбам.

Наступний період службової кар'єри В. Боярова пов'язаний з роботою у розвідці. Після дворічного навчання у 101-й (розвідувальній) школі КДБ СРСР його направили до Великої Британії другим секретарем радянського посольства. Це була посада прикриття, реально ж він виконував функції заступника резидента зовнішньої розвідки по лінії «К» (зовнішня контррозвідка). Його попередника на цій посаді довелося у терміновому порядку через зраду колеги відкликати на батьківщину. На новому місці В. Бояров займається контррозвідувальним забезпеченням діяльності радянського дипломатичного представництва, а також проникненням у спеціальні служби і поліцейські структури країни перебування шляхом вербовки їхніх працівників.

У той час колишній співробітник англійської розвідки Кім Філбі уже знаходився на території Радянського Союзу, в Англії ж залишилися деякі його джерела, з якими слід було поновити зв'язки. Це мав робити Бояров на першому етапі свого перебування за кордоном. Філбі надав рекомендації щодо роботи зі своїм колишнім колегою, офіцером британської розвідслужби МІ-6, росіянином за походженням. Боярову вдалося встановити з ним контакт і розпочати співробітництво, але, як і у випадку з його попередником на посаді заступника резидента, втрутилися непередбачувані обставини – зрада співробітника КДБ Носенка. Зрадник особисто знав Боярова і міг його вказати. У цій ситуації довелося призупинити оперативну роботу, щоб все ретельно зважити і визначитися, як діяти далі.

В. Бояров під час служби
в МДБ УРСР

А події розгорталися стрімко. По видворенню з Москви другого секретаря англійського посольства, у відповідь в Англії персоною нон грата оголосили другого секретаря радянського посольства – Віталія Боярова.

Він пробув за кордоном менше двох років. Претензій з боку керівництва зовнішньої розвідки до нього не було. Навпаки, роботу оцінили позитивно, навіть нагородили медаллю «За бойові заслуги», яку вручив Голова Президії Верховної Ради СРСР А. Мікоян. У 1965 році В. Боярова, з

урахуванням попереднього досвіду, призначили заступником начальника управління зовнішньої контррозвідки ПГУ КДБ СРСР. Начальником цього управління був генерал Григорій Григоренко. Подальша їхня спільна робота тривала довго і досить плідно. У 1969 році, після призначення Г. Григоренка першим заступником начальника 2-го Головного управління КДБ СРСР, замість себе він рекомендував саме В. Боярова.

«Холодна війна» набирала обертів, виникали нові загрози для радянських громадян за кордоном, зокрема, почастишали випадки їх вербування, збільшилася кількість інцидентів щодо радянських дипломатичних представництв. Під керівництвом В. Боярова для протидії цьому створюється своєрідний інститут офіцерів безпеки при посольствах, залучаються підрозділи прикордонних військ для спеціальної охорони посольств у Нью-Йорку, Бонні, країнах Латинської Америки і Близького Сходу.

В. Бояров детально знайомиться з відповідним досвідом роботи спецслужб США, Центральної і Латинської Америки, Північної Африки, заочно вчиться у Вищій дипломатичній

школі МЗС СРСР і особисто бере участь у проведенні складних операцій. Одна з них пов'язана з розробкою колишнього командира радянського есмінця капітана 1-го рангу Артамонова, який утік у Швецію, потім перебрався до США, і там його взяли на службу в розвідувальне управління міністерства оборони. Коли це з'ясувалося, керівництво прийняло рішення відправити одного зі співробітників для встановлення з ним контакту і схилення до роботи на радянську розвідку.

Віталій Бояров розробив спеціальну операцію, яка полягала в тому, щоб виманити Артамонова на зустріч у Відень, там заарештувати й таємно вивезти до Радянського Союзу. Але в останню мить керівництво КДБ прийняло рішення про припинення операції. З'ясувалося, що Артамонов завербований ЦРУ. Водночас оперативна гра з ним тривала і була завершена, щоправда з деякими відхиленнями від попереднього плану, уже О. Калугіним – наступником В. Боярова на цій посаді.

У 1972 році В. Бояров став генерал-майором, через дев'ять років – генерал-лейтенантом. На той час він уже працював на посаді першого заступника начальника 2-го Головного управління КДБ СРСР. І саме тоді, на початку 1980-х років, на телевізійні екрани вийшов художній фільм «ТАРС уповноважений заявити». Ще до опублікування Юліаном Семеновим однойменної повісті і зйомок фільму колеги по роботі вже знали про успішне завершення цієї операції у 1977 році і про її високу оцінку керівництвом КДБ. Обмежене коло людей знало й про те, що реальні події відбувалися не на африканському континенті, а в Колумбії.

На фоні загального позитиву вкрасяся, щоправда, невелика крапля дьогтю. Під час допиту головного фігуранта справи Олександра Огородніка й написання ним власноручних зізнань агент ЦРУ несподівано розкрутив ручку і проковтнув ампулу із сильнодіючою отрутою. Це був прокол у роботі контррозвідки, і від керівництва КДБ довелося вислухати чимало неприємних

слів. Проте невдовзі ситуацію вдалося виправити. Завдяки ретельно продуманому плану оперативна гра з американською розвідку ще якийсь час тривала. Це дало змогу затримати на гарячому під час проведення тайникової операції співробітницю посольства США у Москві Марту Петерсон і оголосити її персоною нон грата. У вилученому в неї контейнері знайшли інструкції для агента, мініатюрні фотоапарати для зйомки документів, гроші, золоті прикраси і резервуар з новою порцією отрути. І хоч задум якомога довше поводити за ніс ЦРУ й нав'язати свої правила гри не вдалося реалізувати сповна, все ж дії розробників і керівників операції оцінили високо.

На посаді першого заступника начальника 2-го Головного управління КДБ СРСР Віталій Бояров працював до 1985 року. Потім – робота у Головному управлінні державного митного контролю при Раді Міністрів СРСР першим заступником начальника, а згодом – начальником відомства. Після виходу у 1991 році на пенсію став засновником і президентом Міжнародної асоціації з правових і податкових питань «І. Л. Т. С.», президентом Всеросійської спілки ветеранів митної служби, а по смерті свого колишнього керівника і земляка Григорія Григоренка обраний президентом Асоціації ветеранів контррозвідки.

Опікун агента ЦРУ

У 1960 – 1970-ті роки він брав участь у масштабній операції радянських спецслужб, у результаті якої вдалося надійно сховати в Києві колишнього співробітника шифрувальної служби держдепартаменту США, агента ЦРУ, котрий попросив політичного притулку в Радянському Союзі. Це було надзвичайно важливе завдання, яке постійно знаходилося на контролі у ПГУ КДБ СРСР, і класичний приклад роботи з так званої програми захисту свідків. Утіка-

Ігор Бугайов

чу в короткий термін надали громадянство СРСР, змінили прізвище, розробили відповідну легенду, виділили квартиру в Києві й приставили до нього співробітника держбезпеки, який вільно володів англійською мовою. Для лейтенанта Ігоря Бугайова це стало серйозною школою роботи по лінії розвідки й контррозвідки. Більше того, американець фактично протягом 17 років став невід'ємною частиною його життя, чимось середнім

між членом родини, товаришем і колегою.

Ігор Іванович Бугайов народився 9 вересня 1930 року в Києві у сім'ї військовослужбовця. Батька часто переводили по службі з одного гарнізону до іншого, разом з ним мандрували дружина, син і донька. Початок війни застав їх у Вінниці. Батько пішов на фронт, а сім'я евакуювалася. Згодом 12-річний Ігор став, як і деякі його ровесники у той грізний час, так званим сином полку. Разом з військовою частиною, у якій служив батько, він став свідком Сталінградської і Корсунь-Шевченківської битв, операції «Багратіон», звільнення Прибалтики і Польщі. День Перемоги зустрів у Кенігсберзі.

По війні батька перевели у Білорусію. Там Ігор продовжив навчання у школі, а завершив його у селищі Монастирище Чернігівської області, куди батька після демобілізації відрядили замполітом машино-тракторної станції. Потім – факультет міжнародних відносин Київського державного університету. На здібного студента звернули увагу представники органів держбезпеки і запропонували роботу в МДБ УРСР. Після

спеціальної підготовки у Новосибірську повернувся до Києва і почав займатися оперативною роботою в управлінні контррозвідки. Згодом, з урахуванням володіння англійською мовою, Ігоря Бугайова переводять до розвідувального підрозділу.

Нове, несподіване завдання, він одержав влітку 1960 року. Тоді працював в Управлінні КДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області. Його викликав начальник управління генерал-майор Тихонов і повідомив, що його кандидатура схвалена у Москві в ПГУ, і він має негайно прибути у готель «Україна», де представники Центру все пояснять. Лейтенант Бугайов ще не знав, що отримане в цей день завдання надовго внесе серйозні корективи в його життя і роботу.

У готельному номері зустрів двох співробітників центрального апарату розвідки, які коротко виклали суть справи. У липні 1960 року в радянське посольство у Фінляндії звернувся колишній співробітник шифрувальної служби держдепартаменту США Джон Сміт із проханням про надання політичного притулку. По його прибуттю до Москви й оцінки отриманої від нього важливої інформації керівництво КДБ ухвалило рішення: зберегти його перехід на нашу сторону в найсуворішій таємниці, щоб мати можливість реалізувати всі матеріали, надійно сховати подалі від столиці, і водночас дати можливість нормально жити й працювати, повною мірою відчувати себе повноправним членом радянського суспільства. Протягом місяця закритим Указом Президії Верховної Ради СРСР, підписаним Л. Брежневим і М. Георгадзе, йому надали радянське громадянство й такою самою закритою Постановою ЦК КПРС зобов'язали виконком Київської міськради виділити окрему двокімнатну квартиру.

На І. Бугайова поклали всю відповідальність за організацію побуту, дозвілля, працевлаштування, забезпечення безпеки іноземця й вирішення будь-яких питань, що могли у нього виникнути. По-перше, потрібно було створити такі

умови, щоб він відчув себе комфортно й не розчарувався у правильності зробленого кроку. Це передбачало вибір і облаштування квартири, оформлення прописки, постановку на облік у поліклініку, купування продуктів тощо. Американиць ні української, ні російської мов не розумів, тому оперативний співробітник мав стати для нього і перекладачем, і вчителем. По-друге, І. Бугайов мав задіяти всі засоби для його зашифровки й контррозвідувального забезпечення, по-третє, – додатково аналізувати отримані від нього відомості, уточнювати їх і брати участь у використанні іноземця в заходах з протидії закордонним спецслужбам.

Через кілька днів, ознайомившись з усіма матеріалами цієї справи, І. Бугайов остаточно збагнув, наскільки важливою особою йому належало опікуватися. Джон Сміт народився в штаті Масачусетс у 1926 році. Під час Другої світової війни добровольцем пішов на службу у ВМФ США, закінчив радіошколу, працював у сфері кодованого зв'язку й шифрування у військово-морському міністерстві. Після закінчення війни близько двох років навчався в університеті Джорджа Вашингтона, потім залишив навчання й зайнявся пошуком роботи. Колишній командир по військовій службі, який на той час займав керівний пост у шифрувальному підрозділі держдепартаменту, запросив до себе. Джон без вагань погодився.

Близько десяти років він працював техніком з експлуатації шифрувальних машин в американських посольствах і військових аташатах у Південній Африці, Індії, Пакистані, Афганістані, Цейлоні, Саудівській Аравії, Австрії, якийсь час виконував обов'язку шифрувальника. В Індії одружився з колегою по роботі в посольстві – кадровою співробітницею ЦРУ. Незабаром і його почали залучати до проведення секретних операцій. А одного разу дружина повідомила, що на його ім'я в Сполучених Штатах відкритий спеціальний рахунок, на який за його послуги ЦРУ переказує чималі кошти.

Однак незабаром Джон Сміт відчув на собі пильну увагу з боку своїх роботодавців, начебто щось змінилося. Очевидно, причиною стали його ліберальні погляди й негативне ставлення до війни у В'єтнамі. Його перевели на іншу роботу, з'явилися проблеми в родині, які призвели до розлучення. Зрештою, він подав у відставку з державної служби. Довгий час ніде не міг або не хотів влаштуватися на роботу, постійно підозрював, що

Ігор Бугайов із Джоном Смітом на ВДНГ СРСР

за ним стежать, у душі носив образу на колишніх колег, багато подорожував, розмірковуючи про минуле й майбутнє життя. Ці пошуки й роздуми привели його в Гельсінкі до радянського посольства із проханням про надання політичного притулку. А вже через три тижні він одержав паспорт громадянина СРСР.

За новим паспортом Джон уже був Яном Казимировичем, нібито чехом за походженням, який упродовж якогось часу проживав у англомовних країнах. І. Бугайову довелося навіть повезти його в Прагу, показати місто, всі місцеві визначні пам'ятки, щоб у разі потреби він міг щось розповісти за своєю легендою. Крім цього, співробітники радянської розвідки постійно працювали над підтриманням іншої легенди про те, що він подорожує Європою, зупиняючись на тривалий час у різних країнах. Це робилося для його колишніх колег із-за океану. Для цього довелося виїздити з ним у Берлін, Будапешт, інші міста, там Сміт заходив в американські посольства, надсилав на батьківщину листівки. Так тривало кілька років. Увесь цей час радянській стороні вдавалося користуватися наданими Д. Смітом відомостями про шифри і шифрувальні машини, кадрових співробітників і агентів ЦРУ в деяких закордонних країнах.

А Джон працював у Київському інституті іноземних мов і готував брошуру під назвою «Я був агентом ЦРУ в Індії». Біографічне оповідання з реальними прикладами із його життя вийшло в Індії і мало великий резонанс. Звісно, що це була спланована акція КДБ, спрямована проти головного супротивника, і вона була лише однією у низці подібних масштабних заходів. Голова КДБ СРСР Юрій Андропов, після втечі офіцера КДБ Олега Ляліна до Англії, дав вказівку розробити програму переманювання співробітників іноземних спецслужб для того, щоб вони не лише надавали секретну інформацію, а й перебиралися на постійне проживання до Радянського Союзу. Керівник держбезпеки був готовий навіть виділяти втікачам

квартири, дачі, великі суми грошей, вдаватися до гучних пропагандистських заходів за їхньою участю.

Історія із Джоном Смітом найкращим чином вписувалася у цей задум, і його використовували повною мірою. Одночасно з виходом в Індії брошури уривки з неї публікувалися в «Литературной газете». В «Известиях» і «Правде» з'явилися статті й інтерв'ю із Джоном. Він двічі виступав на радіостанції «Мир и прогресс» зі зверненням до американського народу й американських солдатів, які воювали у В'єтнамі, висловлювався на підтримку національно-визвольних рухів. Він щиро вважав, що не зрадив своїй батьківщині, навпаки, сприяє зміцненню миру на землі.

В Ігоря Бугайова додалося роботи з контррозвідального забезпечення американця. Іноземні кореспонденти прагнули взяти інтерв'ю в Сміта, довідатися, де він живе, чим займається. Планувалася навіть прес-конференція з його участю. Але потім від цього відмовилися.

Всі ці роки Ігор Іванович Бугайов не тільки опікав Джона Сміта, але займався й іншою оперативною роботою, за яку ніхто з нього відповідальності не знімав. Напередодні приїзду до Києва Президента США Ніксона, Бугайов запропонував залучити іноземця до вивчення і аналізу таємних матеріалів, одержаних оперативним шляхом, про підготовку передовою групою американського держдепартаменту документів до візиту. Зрештою, Д. Сміт суттєво допоміг. Вдалося отримати важливу інформацію про плани й наміри американської делегації, можливі компроміси, готовність піти на конкретні поблажки. В отриманих матеріалах виділялися слабкі місця радянської сторони, питання, на які можна було натиснути під час переговорів. Все це мало велику цінність. Керівництво КДБ УРСР терміново підготувало й відправило відповідний документ у Москву, який одразу ж ліг на стіл Генеральному секретареві ЦК КПРС Л.

Брежневу. Джон Сміт разом зі своїм київським куратором були заохочені за роботу цінними подарунками.

В останні роки життя Джон тяжко хворів. У 1977 році помер від раку легенів. Керівництво КДБ СРСР прийняло рішення про його поховання під справжнім прізвищем у Києві. У США надіслали близьким родичам телеграму, але на похорони ніхто не приїхав.

Ігор Іванович Бугайов звільнився в запас у 1989 році у званні полковника. Він дожив до свого 80-ліття і помер 27 березня 2011 року. У його особистому архіві збереглися брошура Джона Сміта, його фотографії, пожовклі газетні вирізки з інтерв'ю американця в радянській пресі.

Майже половина років служби І. Бугайова в органах держбезпеки припала на цікаву, складну, часом обтяжливу, але дуже важливу роботу із цією людиною. З позицій сьогодення ця справа постає під дещо іншим кутом зору. Давно залишилися позаду часи «холодної війни», гостре протистояння між спецслужбами поступово переросло в площину цивілізованої конкуренції й партнерських взаємин з багатьох питань. Але чимало тодішніх напрацювань залишається актуальним і понині.

На ділянці підготовки розвідників-нелегалів

З майже сорока років служби Павла Олександровича Спіріна в органах держбезпеки двадцять п'ять він працював у зовнішній розвідці: займався добором, вивченням, підготовкою кандидатів для роботи з нелегальних позицій, здійснював різноманітні заходи на каналах зв'язку з розвідниками-нелегалами під час свого перебування у двох довготермінових відрядженнях за кордоном. З фахової точки зору це один із найскладніших і найцікавіших напрямків роботи у розвідці, вести який доручають лише досвідченим

Павло Спирін

співробітникам. П. Спирін упродовж семи років очолював другий відділ Першого управління КДБ Української РСР, що здійснював пошук кандидатів для роботи за кордоном в особливих умовах, був особисто знайомий з Рудольфом Абелем, радистом Ріхарда Зорге Максом Клаузенем та деякими іншими розвідниками-нелегалами, про яких уже написані книги і зняті документальні фільми, з

керівниками радянської нелегальної розвідки.

Перед тим, як потрапити у зовнішню розвідку, Павло Олександрович спершу якийсь час попрацював в інших підрозділах МДБ УРСР. Це було в Києві невдовзі по завершенню Другої світової війни. Тоді батько, після тяжких поранень на фронті і потреби в кваліфікованому лікуванні, домігся переїзду сім'ї з Уралу до столиці України. У 1945 році Павло у Києві закінчив десятирічку, мріяв стати юристом, але з першої спроби вступити до університету не зміг. Один зі знайомих запропонував піти на службу в органи держбезпеки, де сам у той час працював.

Павла Спіріна зарахували у підрозділ охорони. Спершу він через відсутність вищої освіти і офіцерського звання ніс службу в бюро перепусток у Раді Міністрів УРСР, потім охороняв одну з державних дач Микити Хрущова у Святошино під Києвом. Згодом його перевели на оперативну роботу і направили на навчання у Ленінградську спеціальну школу МДБ. Після одержання необхідних навичок у сфері оперативного

документування, зовнішнього спостереження, здійснення різних оперативних заходів він повернувся до Києва, на практиці реалізовував набуті знання і водночас заочно навчався на юридичному факультеті Київського державного університету імені Тараса Шевченка.

У 1958 році П. Спірін одержав диплом юриста, а через якийсь час з Москви надійшла телеграма із вказівкою відрядити його для складання іспитів у 101-шу (розвідувальну) школу. По двох роках поглибленого вивчення спеціальних дисциплін, німецької і англійської мов, його направили у закордонне відрядження до Німецької Демократичної Республіки, у Апарат представництва КДБ СРСР при Міністерстві державної безпеки НДР. Спершу відбулася бесіда з Олександром Коротковим – керівником представництва і колишнім начальником Спеціального управління ПГУ КДБ СРСР, що опікувалося розвідниками-нелегалами. О. Коротков прийняв рішення про його призначення у відділ, який займався підтриманням каналів зв'язку з радянськими розвідниками, котрі працювали в різних країнах з нелегальних позицій. Від них регулярно надходили до Берліну поштові відправлення, які необхідно було забирати у так званих утримувачів підставних адрес, обробляти на наявність тайнописного тексту, розшифровувати і надсилати відповідні повідомлення у Центр. Крім цього, доводилося виводити нелегалів за кордон, зустрічати їх на території НДР під час їхніх транзитних поїздок у відпустку або в інших справах на батьківщину.

Під час цього відрядження П. Спіріну довелося брати участь у завершальній стадії історичної операції з обміну радянського розвідника Рудольфа Абеля на американського льотчика Пауерса, збитого над територією СРСР і звинуваченого у шпигунстві. Павло входив до групи прикриття, яка складалася з дев'яти осіб і повинна була гарантувати безпеку основних учасників операції безпосередньо після обміну. Сама процеду-

ра відбулася 10 лютого 1962 року на мосту Глінікер-брюкке, що з'єднує Західний Берлін і Потсдам. П. Спірін з колегами знаходилися у приміщенні для працівників німецької митної служби. Як тільки процедура обміну відбулася і полковник Микола Корзніков, котрий готував Абеля до нелегальної роботи, міцно обійняв його й повів з мосту до берега, група прикриття вибігла назустріч, обступила позаду і у такий спосіб, щільно прикриваючи собою, супроводжувала до автомобіля.

Такі запобіжні заходи були вжиті на випадок можливих провокацій. Адже під час інструктажів наголошувалося на тому, що у розпалі «холодна війна», тому потрібно бути готовим до будь-якого розвитку подій, навіть до застосування зброї. Тоді про Абеля Павло Спірін знав мало. А пізніше, у 1967 році, він з ним зустрівся ще раз. Легендарного розвідника запросило керівництво КДБ УРСР для зустрічі з особовим складом. Спіріну ж, спільно з начальником 2-го відділу Першого управління полковником Дем'яненком, доручили супроводжувати його Києвом, поселити до готелю і організувати культурну програму.

Павлу Олександровичу пощастило тривалий час безпосередньо спілкуватися ще з одним відомим розвідником-нелегалом – Максом Клаузенем, який був радистом Ріхарда Зорге. По звільненню з японської в'язниці Клаузен у Москві доповів про роботу й разом із дружиною поїхав на лікування до Сочі. Коли вони повернулися з відпочинку, їх запитали на Луб'янці: «Де б ви хотіли жити?» Вони попроси дозволу на проживання в Німеччині. Там Макс жив до 1928 року, був членом компартії Німеччини, а потім добровольцем приїхав у Радянський Союз брати участь у будівництві соціалізму, потрапив у поле зору органів безпеки, був залучений до розвідувальної роботи як радист в Китаї і Японії.

По поверненню до Німеччини Клаузену допомогли влаштуватися комендантом радянських посольських будинків у Берліні. Жили вони з дружиною тихо й спокійно, і до 1965

року мало хто знав про їхню діяльність у групі Зорге. Лише після виходу в Європі фільму «Хто Ви, доктор Зорге?» до діяльності розвідгрупи була прикута велика увага. Ріхарду Зорге посмертно присвоїли звання Героя Радянського Союзу, а Клаузена із дружиною нагородили орденами Червоного Прапора. Саме тоді Павлу Спіріну доручили підтримувати з ними стосунки і надавати, у разі необхідності, допомогу при вирішенні будь-яких питань. Він їх привозив до посольського клубу і на вручення нагород, і на перегляд кінофільму.

Під час перебування за кордоном П. Спірін кілька разів приховано возив на автомобілі із Західного Берліну у одне з невеличких містечок НДР, на зустріч з близькими родичами, радянського розвідника-нелегала, який у той час успішно працював у США. Все робилося із суворим дотриманням необхідних заходів конспірації. А через деякий час він дізнався, що гість із-за океану зрадив. Після цього шлях до роботи у капіталістичних країнах для П. Спіріна був закритий. Однак він продовжував плідно діяти з території НДР.

За час свого першого від'їзду Павло Спірін брав участь у виведенні за кордон розвідника-нелегала Федора Хілька. Згідно з відпрацьованою легендою, той спочатку виступав у ролі німця-репатріанта, який після війни повернувся з Радян-

П. Спірін (ліворуч) з Рудольфом Абелем

ського Союзу на батьківщину, протягом півтора року прожив у НДР, а вже звідти мав нелегально перейти кордон і потрапити до Федеративної Республіки Німеччини. Саме тоді вже була зведена «берлінська стіна», і Ф. Хільку для надання своїй втечі на Захід реального забарвлення довелося долати всі перепони у прикордонній смузі, у тому числі й колючий дріт. Серед тих, хто готував його до переходу кордону, був і П. Спірін. Пізніше між ними склалися хороші службові й товариські стосунки.

Перше закордонне відрядження П. Спіріна тривало чотири з половиною роки. Потім, з 1966 до 1972 року, він працював у Києві у Першому управлінні КДБ УРСР, згодом був направлений у друге закордонне відрядження до НДР. Там йому знову довелося займатися уже звичною справою. По поверненню на батьківщину очолив відділ, у якому до цього працював, і далі керував ним упродовж семи років.

Після звільнення зі служби П. Спірін ще упродовж якогось часу ділився своїми знаннями і досвідом з молодими співробітниками української зовнішньої розвідки, займався створенням музейної експозиції, особисто проводив екскурсії у Центрі професійного і патріотичного виховання співробітників Головного управління розвідки СБ України (пізніше – СЗР України). Тут є і окремі експонати, присвячені діяльності саме розвідників-нелегалів, яких ветеран добре знав особисто, є в портретній галереї заслужених ветеранів і його фото.

У нью-йоркській резидентурі

Шлях Бориса Ілліча Логінова до лав зовнішньої розвідки був, напевне, багато в чому схожий на той, що проходила більшість розвідників його покоління. Хоча все ж цей шлях мав свої особливості, тривалість і несподівані повороти, як і сама історія з його потраплянням у розвідку.

Дитинство Бориса проходило в тяжкі 1930-ті роки і Другу світову війну. Батька ще у вересні 1941 року мобілізували в армію. Він пропав безвісті у 1942 році на фронті на Новгородському напрямку під Псковом. По визволенню України від гітлерівських військ доля закинула родину Логінових на Вінниччину, у містечко Вороновиця. Хлопець навчався у школі, з

Борис Логінов

12-літнього віку працював на канікулах у колгоспі та заготзерні. Потім вступив на юридичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, закінчив його з відзнакою, одержавши ґрунтовні професійні знання не лише за фахом з юриспруденції, але й поза програмою – з гуманітарних предметів, світової та української літератури, історії тощо. Брав активну участь у суспільному та

спортивному житті університету, у художній самодіяльності і увесь вільний час проводив у бібліотеках.

У той час, у середині 50-х років минулого століття, до випускників юридичного факультету уважно придивлялися співробітники органів держбезпеки і найуспішнішим пропонували роботу в КДБ. Таку пропозицію отримав і Борис Логінов. Його зарахували до слідчого Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР. На перших бесідах з керівництвом підрозділу він одержав принципи настанови: суворо дотримуватися соціалістичної законності, не порушувати прав громадян і не скоювати жодних протиправних дій. Це було продиктовано

тодішнім курсом влади на перегляд справ репресованих у період культу особи та реабілітацію незаконно засуджених осіб.

Б. Логінову випало переглядати справи, частина з яких стосувалася долі оперативних співробітників Іноземного відділу НКВС УРСР, засуджених у 1937 – 1938 роки „за шпигунство та державну зраду», Корецького, Новоград-Волинського, Славутського та інших прикордонних загонів, учасників громадянської війни в Іспанії. За відпрацьованою схемою їх у ті роки звинувачували в антирадянській діяльності, складали примітивні протоколи допитів, вибивали потрібні свідчення, а то й без жодних доказів виносили звинувачувальні вироків і засуджували до тривалих термінів ув'язнення або розстрілу.

Молодий слідчий Логінов з цікавістю гортав долучені до кримінальних справ біографічні матеріали про розвідників, вивчав відомості про їхню роботу за кордоном, вагомі результати розвідувальної діяльності. Він вперше долучився до цієї утаємниченої сфери діяльності органів держбезпеки. До цього лише з деяких книг і кінофільму «Подвиг розвідника» мав уявлення про професію розвідника, а тепер у своїх руках тримав документи, в яких йшлося про розвідувальні операції за межами держави. Неупереджений перегляд цих справ беззаперечно доводив, що більшість звинувачень була надуманою. Він, як юрист, розумів це з першого погляду і раз за разом виносив постанови про реабілітацію незаконно репресованим. У процесі виконання цієї роботи у Б. Логінова вперше проявилася професійна цікавість до роботи розвідки, але він ще не здогадувався, що через деякий час сам стане розвідником.

Досвід слідчої роботи переконливо доводив, що проти СРСР велася боротьба потаємними засобами: у провадженні Логінова були справи щодо радянського військовослужбовця, завербованого спецслужбами США, іноземних „автотурис-тів», які збирали відомості про військові та оборонні об'єкти в Україні, він брав участь у документуванні речових доказів

шпигунської діяльності викинутих з американського військового літака агентів-парашутистів, захоплених українськими контррозвідниками відразу після приземлення тощо.

Під час служби Борис Логінов виявив бажання досконаліше вивчити іноземну мову, став відвідувати вечірні курси англійської мови і упродовж трьох років навчався на них без відриву від основної роботи. Після цього представники кадрового підрозділу запропонували йому змінити кар'єру слідчого на роботу у розвідці. У 1960-ті роки в апараті КДБ УРСР було небагато співробітників, які на доповнення до вищої освіти володіли ще й іноземною мовою. Саме у той час, у 1959 році, замість відділу розвідки було створено Перше управління КДБ УРСР, розширювалися штати і йшов пошук співробітників на заміщення вакантних посад.

Б. Логінова спершу відрядили на навчання у 101-шу (розвідувальну) школу. Протягом року він опановував особливості й специфіку нової професії, поглиблював свої знання з англійської мови і додатково почав вивчати французьку. У 1962 році повернувся до Києва і був призначений у відділ, який займався добором і первинною підготовкою розвідників-нелегалів. Працював під керівництвом досвідчених працівників Георгія Івановича Глушакова, Івана Сергійовича Борисова та інших. Тут він на власному досвіді переконався, скільки часу і зусиль необхідно докласти для того, щоб знайти, перевірити, вивчити, скласти легенду і вивести за кордон подружню пару нелегалів, добитися, щоб вони надавали необхідну й важливу для розвідки та інших зацікавлених відомств країни інформацію.

Б. Логінов пропрацював на цій ділянці чотири роки, потім – у підрозділі зовнішньої контррозвідки, у якому служив ще протягом року під керівництвом досвідчених розвідників і наставників В. М'якушка, В. Цуркана, В. Юшка та інших.

Саме тоді приймаються рішення про розширення повноважень союзних республік у міжнародній сфері. У кількох

відомствах України були створені підрозділи міжнародних зв'язків, а українська зовнішня розвідка одержала додаткові можливості оперативного використання посад у цих структурах для прикриття кадрових розвідників.

Зважаючи на рівень підготовки, життєвий та оперативний досвід, Б. Логінова направляють під прикриття до одного з цих відомств з перспективою довгострокового зарубіжного відрядження. Оскільки на службі слідчим його знали як офіційного співробітника держбезпеки, була розроблена легенда про подальшу роботу під іншим прізвищем.

На цей час він уже кілька разів виїздив у складі українських делегацій до Нью-Йорку та Парижу. Щоразу перед ним ставилися конкретні розвідувальні завдання. Зокрема, за першої поїздки необхідно було поновити зв'язок з одним закордонним агентом. Розшукавши його, за умовами зв'язку, Борис Логінов під час короткого контакту, який тривав всього хвилину, домовився про наступну зустріч у заздалегідь обраному місці. На призначеній зустрічі, що відбулася наступного тижня, агент, побоюючись провокацій з боку місцевих спецслужб, детально розпитував про тих, кого він добре знав із колишніх співробітників, з ким раніше співпрацював. Лише переконавшись, що його новий знайомий представляє радянську розвідку, пішов на відвертість. Як з'ясувалося, агент не втратив можливостей добувати важливу інформацію й погодився продовжити роботу. З ним були опрацьовані умови зв'язку, і він ще тривалий час успішно працював у складі агентурної мережі нью-йоркської резидентури.

У 1970 році в розміреній роботі Б. Логінова настав різкий поворот. Колишній перший секретар ЦК компартії України Петро Шелест, перед вильотом з Борисполя до Москви на нову посаду, запитав голову КДБ УРСР Віталія Федорчука, чому той досі не відкликав з Нью-Йорка до Києва співробітника розвідки, який чимось не догодив тамтешнім керівникам партійної

номенклатури. Це запитання сприйнялося як керівництво до дії. А єдиний, хто цілком підходив для заміщення цієї посади, був Борис Логінов. Він одержав вказівку терміново оформляти необхідні документи і виїздити у довготривале відрядження до Нью-Йорка для здійснення розвідувальної діяльності з позицій відомства, яке він представляв.

У нью-йоркській резидентурі Б. Логінов працював з 1970 до 1974 року по лінії зовнішньої контррозвідки, тобто займався забезпеченням безпеки функціонування радянських зарубіжних установ і делегацій з України, виявленням акцій американських спецслужб проти українських громадян та використанням здобутої інформації для проникнення до агентурної мережі спецслужб, добуванням розвідувальної інформації. Одразу по приїзду резидент радянської зовнішньої розвідки у Нью-Йорку Борис Соломатін, з урахуванням того, що Б. Логінова готував до відрядження підрозділ української розвідки і націлював на вирішення певних завдань, сказав йому: «По емігрантських організаціях ми вже не працюємо у тому форматі, як це було раніше, бо розробка й проникнення до їх центрів виявилися неефективними з огляду на обмеженість можливостей їхніх ватажків та досягнуті результати з компрометації перед владними структурами у країні перебування». Водночас не відкидалися можливості використання представників української діаспори, які досягли певного становища в урядових, наукових, бізнесових колах, як потенційних джерел інформації політичного, економічного або науково-технічного характеру чи для проникнення у поліцейські структури і спецслужби.

Час перебування розвідника у Сполучених Штатах співпав з чи не найгострішим періодом «холодної війни», коли політики з обох таборів не надто добирали епітети для взаємних звинувачень, а спецслужби намагалися завдати одна одній найболючіших ударів. Крім того, дошкульними виявились зрадництва Ляліна, Гордієвського, Шевченка, яких усіяко ви-

користували засоби масової інформації та спецслужби Заходу для нагнітання шпигуноманії, посилення контррозвідувального режиму щодо радянських громадян.

У такій складній оперативній обстановці довелося працювати у той час усім співробітникам нью-йоркської резидентури, в тому числі й Логінову. З самого початку він залучив до співпраці низку осіб і спрямував їх на встановлення контактів у колах, які могли представляти інтерес для розвідки. Особливу увагу приділив забезпеченню конспірації при підготовці й проведенні зустрічей, тайникових та інших операцій з агентурою. Коли з Центру прибув представник для перевірки роботи, у нього жодних зауважень до Б. Логінова не було. Зрештою, усі ці заходи сприяли гарантуванню особистої безпеки агентів.

Водночас іноді виникали певні моменти, пов'язані з власною безпекою розвідника. Зокрема, за кордоном він проживав під іншим прізвиськом, а декому з близького оточення та членам українських делегацій було відоме справжнє. А якось він несподівано зустрівся з шкільним товаришем ще по Вороновицькій школі, який приїхав до США на стажування як лікар-хірург. Довелося у довірчій формі пояснювати йому ситуацію.

У період перебування Б. Логінова у США перед усіма радянськими розвідниками, за яку б ділянку вони не відповідали, ставилися завдання з добування політичної інформації. Цього вимагала обстановка, зумовлена, перш за все, загостренням міжнародних конфліктів, як наприклад, мінуванням флотом США в'єтнамських проток, розігруванням американцями так званої „китайської карти», Уотергейтським скандалом 1972-го року, відставкою Ніксона і новими президентськими виборами у США.

Крім цього, активізувалася діяльність ФБР з виявлення спрямувань радянських розвідників. Б. Логінов особливо це відчув у день виступу Ніксона по телебаченню із заявою про свою відставку. Розвідникові тоді за якимись сімейними обста-

винами потрібно було раніше виїхати з роботи, і в цей момент він помітив за собою автомобілі зовнішнього спостереження, які демонстративно супроводжували його до місця проживання, а потім навіть до узбережжя, куди він пішов на прогулянку з донькою, хоча зазвичай співробітники спецслужби діяли з дотриманням конспірації. Уже пізніше в резидентурі зробили висновок про те, що представники ФБР брали під щільну опіку усіх тих, хто діяв з порушенням усталених графіків роботи, маршрутів пересування тощо.

Треба визнати, що не всі напрацювання й задуми радянських розвідників на терені США закінчувалися успіхом. Так, приблизно у цей же період, Б. Логінову довелося брати участь у одній з важливих розвідувальних операцій. Тоді до представників радянської резидентури у Вашингтоні звернувся співробітник ФБР з пропозицією про співпрацю. Він мав причетність до оперативної картотеки і бази даних одного із підрозділів ФБР і готовий був її передати за матеріальну винагороду. Зустріч вирішили провести у Нью-Йорку. Для її здійснення прибув представник вашингтонської резидентури, а до місця зустрічі з „ініціативником» його мав доставити Борис Логінов, який добре знав місто, набув неабиякого досвіду та навичок виявляти зовнішнє спостереження, вивчив специфіку роботи та технічні засоби, які використовувало ФБР, і до цього вже неодноразово добре зарекомендував себе при проведенні подібних заходів. На жаль, ця операція не стала успішною з незалежних від Б. Логінова причин. Її учасники, крім Бориса Ілліча, були затримані. Не виключено, що це було спланованою провокацією американських спецслужб, і «ініціативник» привів за собою агентів ФБР.

Водночас ця справа не викликала ускладнень у відносинах між країнами, можливо тому, що все відбувалося безпосередньо після радянсько-американської зустрічі на вищому рівні. Щоправда, ця історія дещо ускладнила оперативну обстановку навколо самого розвідника. Незважаючи на це, Логінов,

після вжиття спеціальних запобіжних заходів, ще протягом певного часу продовжував працювати з повним навантаженням, проводячи зустрічі з агентурою та іншими джерелами інформації й надсилаючи до Центру відомості, які позитивно оцінювалися. І тоді ж йому доручили провести тайникову операцію замість одного зі співробітників резидентури, якому не дали в'їзної візи до США після поїздки у відпустку. З цим завданням він справився успішно.

По завершенню терміну закордонного відрядження Б. Логінов повернувся на батьківщину. Він продовжив роботу у Першому управлінні КДБ УРСР, використовуючи досвід і професіоналізм, набуті у закордонному відрядженні. Працював по лінії науково-технічної розвідки, згодом упродовж нетривалого періоду брав участь у здійсненні оперативних ігор з іноземними спецслужбами й завершив професійну кар'єру на посаді начальника одного з відділів у званні полковника. Крім цього, він неодноразово виїздив у короткотермінові відрядження на Кубу, до Франції, НДР, виконуючи завдання і проводячи зустрічі із закордонними агентами. На його рахунку кілька вербовок цінних агентів і проведення оперативних заходів. За це нагороджений чотирма грамотами Голови КДБ СРСР.

Борис Ілліч Логінов також приділяв значну увагу передачі досвіду молодим співробітникам розвідки і їх вихованню та становленню як зрілих оперативників-агентуристів. Про ці якості неодноразово з теплотою згадували Анатолій Шиян, Олександр Мушцен-

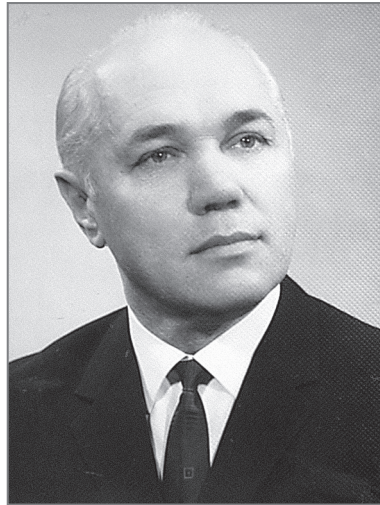

Б. Логінов

ко, Сергій Марушевський та інші, які свого часу працювали під його керівництвом, а потім самі досягли вагомих здобутків у зовнішній розвідці.

По обидва боки «берлінської стіни»

Одним з тих, кому довелося працювати у боннській резидентурі радянської зовнішньої розвідки в період чергового загострення міжнародної обстановки і Берлінської кризи зокрема, був Григорій Матвійович Руденко. Він прибув до Бонну наприкінці 1963 року, через два роки після спорудження «берлінської стіни», і на власному досвіді відчув, що таке «холодна війна».

Григорій Руденко

Ще не вляглися пристрасті навколо Карибської кризи 1962 року, коли світ стояв перед загрозою ядерного зіткнення між СРСР і США після розміщення на Кубі, за вказівкою М. Хрущова, радянських ракет середнього радіусу дії. У листопаді 1963 року президента США Джона Кеннеді, який змушений був піти на компроміс із радянським керівництвом, застрелили у Далласі. У цьому ж місяці заарештували начальника відділу західнонімецької розвідки (БНД) Хайнца Фельфе. Упродовж 11 років він співпрацював з радянською розвідкою, надавав важливі документи, які розкривали структуру БНД, форми і методи роботи цього відомства, матеріали про кадрових співробітників і агентуру. Хайнц Фельфе керував операцією зі встановлення техніки підслуховування у посольстві СРСР у Бонні і торговельному представництві у Кельні, на квартирах,

де проживали радянські співробітники, і заздалегідь повідомляв про це радянську розвідку, а також про підготовку операцій із захоплення радянських розвідників та іншу інформацію. Зрештою, він був засуджений до 14 років ув'язнення, але вже у лютому 1969 року, у результаті вжиття Радянським Союзом і НДР відповідних заходів, був звільнений внаслідок обміну на 21 агента західних спецслужб.

Після цих подій іноземні спецслужби вжили додаткові заходи, які створили серйозні перепони для роботи радянської розвідки за кордоном, зокрема у ФРН. Був посилений контррозвідувальний режим, на чому особливо акцентував увагу резидент радянської розвідки у Бонні під час першої ж розмови з Г. Руденком. До цього інструктажу Григорій Матвійович поставився з усією відповідальністю. Він уже встиг пройти ґрунтовну спеціальну підготовку, досконало вивчив німецьку мову, мав досвід оперативної роботи, встиг побувати у тривалому відрядженні за кордоном по той бік «берлінської стіни» – у Німецькій Демократичній Республіці. Крім цього, у нього за плечима – участь у Другій світовій війні, а це багато важило. Водночас 38-річний розвідник цілком усвідомлював усю складність обстановки і був готовий до роботи в непростих умовах.

Григорій Руденко народився 7 лютого 1925 року у містечку Зіньків Полтавської області. Там він прожив п'ять років, а потім, через переміщення батька по службі, сім'я часто змінювала місце проживання. Миргород, Кременчук, Запоріжжя, Нікополь, Меджибож – у цих містах довелося жити й навчатися Григорію. Напередодні війни Руденки опинилися у Вінниці – батька призначили на посаду заступника начальника Управління НКДБ по Вінницькій області.

Невдовзі після початку війни Григорій з матір'ю і молодшим братом евакуювалися до Туапсе. Там юнак умовив батькового товариша – командира міноносця «Грозний» – взяти його до складу екіпажу юнгою. На борту міноносця Г. Руденко брав участь у

супроводженні транспортних суден з обладнанням і пораненими захисниками Севастополя на борту. Під час рейдів неодноразово потрапляв під обстріл ворожої авіації. Згодом командир міноносця, незважаючи на спротив юнги, наполіг на зарахуванні його до Севастопольського військово-морського училища, що знаходилося тоді у Баку. У серпні 1942 року з курсантів училища сформували батальйон морської піхоти, до складу якого добровольцем вступив і Г. Руденко. Брав участь у боях на Кавказі, у одному з яких був тяжко поранений, а після лікування у госпіталі повернувся до училища для завершення навчання. Диплом одержав уже у Владивостоці, після передислокації училища, потім брав участь у війні з мілітаристською Японією, нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня і медалями.

По закінченню Другої світової війни і скороченню Збройних сил СРСР Григорій Руденко повернувся в Україну. Влітку 1946 року його зарахували в органи державної безпеки. Починав у кадровому підрозділі МДБ УРСР, водночас здобував вищу освіту на заочному відділенні педінституту на історичному факультеті, потім упродовж 1952 – 1955 років навчався у Вищій школі МДБ СРСР, крім спеціальних і юридичних знань поглиблено вивчав німецьку мову. На останньому курсі на Григорія звернули увагу представники спеціального підрозділу зовнішньої розвідки, які займалися добором кадрів для роботи за кордоном з нелегальних позицій. Відтоді у його житті почався особливий період, пов'язаний з опануванням нових знань і навичок на надзвичайно утаємниченій ділянці діяльності зовнішньої розвідки.

Після нетривалої служби у Києві, коли всі формальності були залагоджені, його знову викликали до Москви, де протягом року інтенсивно готували як розвідника-нелегала. Перед виведенням в основну країну перебування Г. Руденко протягом шести місяців стажувався у Апараті уповноваженого КДБ СРСР при Міністерстві державної безпеки Німецької Демократичної Республіки. У Берліні проживав на квартирі у одно-

го з місцевих мешканців під іншим прізвиськом і під виглядом німця, записався на курси іноземних мов при Берлінському університеті і регулярно їх відвідував. Періодично на конспіративній основі зустрічався зі своїм куратором з Апарату уповноваженого КДБ СРСР, одержував завдання і виконував їх, зокрема, на території Західного Берліну.

На завершальній стадії підготовки обставини склалися так, що його не змогли відправити за кордон як розвідника-нелегала. Довелося у Центрі вносити відповідні корективи. У 1958 році Григорій Руденко повернувся до Києва на посаду оперативного уповноваженого у першому відділі КДБ при Раді Міністрів УРСР. Через рік відділ реорганізували у Перше управління (розвідувальне). Відтоді його професійна кар'єра остаточно пов'язується із зовнішньою розвідкою. А ще раніше у службовій біографії Г. Руденка стався випадок, який оцінили як вагомий результат роботи саме зовнішньої розвідки.

У 1950 році, ще під час роботи у відділі кадрів МДБ УРСР, Григорій Руденко познайомився з одним із активних і успішних студентів Київського державного університету імені Т. Шевченка. Той був відмінником навчання, кандидатом у майстри спорту, досконало володів німецькою мовою, а ще вивчав англійську і французьку. У нього була цікава і непростя доля. Його батько – член компартії Німеччини, соратник Ернста Тельмана – загинув у одному з боїв з франкістськими військами під час громадянської війни в Іспанії. Мати, також член компартії Німеччини, після приходу до влади нацистів працювала у підпіллі, була заарештована і згодом страчена. Тоді ж їхнього сина нелегально вивезли з Німеччини до Радянського Союзу, його усиновив радянський генерал – бойовий товариш батька по спільній боротьбі з фашизмом в Іспанії.

По війні генерал, після тяжких поранень, звільнився з військової служби за станом здоров'я, одержав квартиру в Києві, проживав з дружиною і прийомним сином. Юнака по закінчен-

ню університету Григорій Руденко, який звернув на нього увагу при доборі кадрів, рекомендував на роботу в органи держбезпеки. Кращого кандидата годі й шукати. Ним одразу зацікавилася зовнішня розвідка. Після необхідної у таких випадках ретельної перевірки, його зарахували на службу і направили для проходження спеціальної підготовки до Москви. Невдовзі вивели за кордон у одну з розвинених європейських країн як розвідника-нелегала з ретельно відпрацьованою легендою. Через якийсь час він обійняв вагому посаду у зовнішньополітичному відомстві, що давало змогу радянській розвідці завчасно одержувати цінну інформацію політичного характеру.

Але про це Григорій Руденко дізнається значно пізніше. Спершу він сам на практиці опановує ази розвідувальної майстерності. Відділ, у який він потрапив, був невеликий за чисельністю. Кістяк складали учасники війни і партизанського руху, кваліфіковані фахівці – О. Дьяченко, В. Цуркан, В. Юшко, В. Дубовенко, М. Брюханов, С. Гамаріс, Ю. Римаренко, І. Безуглий, В. Агеев та інші на чолі з полковником Ткаченком Андрієм Купріяновичем. Одне з відділень очолював Деймон Олексій Филімонович, воно займалося розробкою закордонних еміграційних центрів. На чолі іншого відділення стояв Борисов Іван Сергійович, який під час війни брав участь у плануванні і здійсненні розвідувально-диверсійних заходів у тилу ворога, зокрема, легендарної операції «Березино». Тоді він разом з іншими колегами грав роль німецьких військовослужбовців, що потрапили в оточення і вимагали у гітлерівського командування підтримки. Під час оперативної гри радянській розвідці упродовж тривалого часу вдавалося відволікати значні сили противника і вводити його в оману.

Саме у відділення під керівництвом І. Борисова потрапив Г. Руденко. Це відділення займалося пошуком кандидатів для роботи за кордоном з нелегальних позицій. Наприкінці 1963 року, після додаткової підготовки, його відправили за кордон

– у Федеративну Республіку Німеччину. Офіційно він обійняв посаду третього секретаря радянського посольства і займався консульськими питаннями. Звісно, що це була посада прикриття, і він старанно виконував усі обов'язки, які на нього покладали. Водночас основною роботою була розвідка.

Обстановку, в якій працював Григорій Руденко, можна охарактеризувати одним словом – кризова. Якщо Берлінська криза 1948 року, коли справа дійшла навіть до блокування транспортного сполучення із Західним Берліном, була першим серйозним загостренням в «холодній війні», яка тоді ще тільки починалася, то криза 1960-х років, спричинена спорудженням «берлінської стіни», стала досить затяжною. Вона призвела до тривалих переговорів між СРСР і західними країнами й завершилася лише в 1971 році підписанням чотиристоронньої угоди щодо Західного Берліну. Зусилля розвідки у той час спрямовувалися на забезпечення радянського керівництва всебічною інформацією, потрібною для ведення складних переговорів із Заходом з берлінського питання. Необхідно було точно знати про плани й наміри супротивної сторони, щоб не допустити відкритої конфронтації й не переступити критичну межу.

Г. Руденко, як і інші його колеги з резидентури, встановлював необхідні оперативні контакти, зустрічався з джерелами інформації, брав участь у проведенні тайникових операцій та інших заходах. Це була жива, цікава, нерідко ризикована, але дуже потрібна робота, у центрі якої завжди перебувала людина. Він працював, в основному, по лінії зовнішньої контррозвідки. Ще перед виїздом за кордон з ним спілкувався начальник одного з управлінь ПГУ КДБ СРСР Григорій Григоренко, дав останні настанови і поставив конкретне завдання: зустрітися з працівником одного з розвідувальних органів ФРН, який цікавив радянську розвідку, симпатизував Радянському Союзу і мав знайомих в СРСР, передати вітання й домовитись про подальші зустрічі вже на конспіративній основі.

З цим завданням розвідник успішно впорався. В іншій ситуації Г. Руденку вдалося поновити перерваний на деякий час зв'язок з жінкою, завербованою радянською розвідкою на основі прихильного ставлення до комуністичної ідеології ще під час навчання в Берлінському університеті. Упродовж якогось часу від неї не надходило важливої інформації, тому вирішили співпрацю з нею призупинити. Але коли вона стала співробітницею канцелярії у щойно сформованому новому уряді, про неї згадали. Провести зустріч доручили Григорію Руденку. Він ретельно вивчив її особисті риси характеру, життєвий шлях, проблеми, що випали на її долю. Все це сприяло обранню правильної поведінки у спілкуванні з нею і здійсненню цілого комплексу масштабних довгострокових заходів. Коли з'явилася загроза її можливого викриття, радянська розвідка зробила все можливе, щоб вона змогла безпечно покинути країну, а згодом створили умови для її проживання з чоловіком у Радянському Союзі. Це сталося уже після повернення Г. Руденка на батьківщину, і він до проведення цих заходів уже не мав відношення. Пізніше подружжя брало участь у підготовці розвідників-нелегалів. Зі своїми давніми знайомими Григорій Матвійович упродовж тривалого часу підтримував дружні стосунки.

Якось він залучив до співпраці працівника іноземного дипломатичного відомства, який згодом за завданням радянської розвідки познайомився з послом США. Невдовзі їхні стосунки з послом стали досить тісними, їх зблизили спільні захоплення, вони стали часто зустрічатися, навіть у позаробочий час. Внаслідок цього випадала нагода здобувати політичну інформацію, що цікавила радянську сторону. У питаннях безпеки і конспірації іноземний дипломат повністю покладався на Г. Руденка і довіряв йому. І коли постало питання про завершення терміну відрядження Григорія Матвійовича, іноземець категорично відмовився мати справу з кимось іншим. Саме у той час у пресі з'явилися публікації про втечу на Захід

підполковника радянської контррозвідки Носенка, сина тогочасного міністра суднобудування СРСР, і про видачу ним секретних відомостей. Дипломат про це знав і на одній із зустрічей заявив Г. Руденку: «Я вас добре знаю і впевнений, що ви ніколи зрадником не станете. Але серед ваших колег бувають зрадники, а наражати себе на небезпеку я не хочу». Через це розвіднику довелося пізніше спеціально виїздити за кордон для зустрічі з ним на території іншої країни, оскільки з іншими співробітниками він не хотів зустрічатися.

Після чотирирічної роботи у ФРН Г. Руденко продовжив службу у Першому управлінні КДБ УРСР. За якийсь час обійняв посаду начальника розвідувального відділу в Управлінні КДБ УРСР по Закарпатській області і упродовж восьми років провадив розвідувальну діяльність з позицій важливого стратегічного прикордонного регіону країни. Крім цього, йому доводилося неодноразово виїздити за кордон – до Австрії, ФРН, Чехословаччини, Угорщини, Югославії. Іноді такі відрядження тривали кілька місяців, а одного разу – майже рік.

Під час перебування у цих відрядженнях Г. Руденко виконував різні завдання і грав найрізноманітніші ролі. Якимось до радянського посольства у одній з країн прийшов чоловік, англійською відрекомендувався громадянином США, сказав, що має документальну інформацію для радянської розвідки, і попросив зустрічі з резидентом. Прохання задовольнили, але з деякими пересторогами, на випадок можливих провокацій з боку іноземних спецслужб.

Роль резидента зіграв солідний за своїм зовнішнім виглядом посольський лікар, а перекладачем виступав Григорій Матвійович, який на той час офіційно обіймав посаду першого секретаря радянського посольства і якому належало спрямувати розмову у потрібне русло й одразу приймати необхідні рішення. Відвідувач відверто заявив, що перебуває у скрутному фінансовому становищі і готовий надавати за винагороду

важливі матеріали військово-технічного характеру. При цьому передав досить об'ємну течку і назвав суму, яку він хотів би за неї отримати. Документи терміново надіслали на експертизу до Академії наук СРСР, вони одержали схвальні відгуки. На черговій зустрічі американцю передали необхідну суму грошей, а він – наступну течку з матеріалами.

Про себе він розповів лише те, що має відношення до новітніх розробок військово-промислового комплексу, але не назвав ні свого прізвища, ні посади, ні назви фірми, в якій працює. При цьому акцентував увагу на тому, щоб радянська розвідка не намагалась збирати якісь відомості про нього і стежити, інакше припинить будь-які контакти і зникне. Судячи з усього, він заздалегідь детально розробив конкретний план і подбав про свою безпеку. Його бажання задовольнили, і під час однієї із зустрічей, яку проводив Г. Руденко, досягли домовленості, що у подальшому всі контакти відбуватимуться безособово, тобто, через тайники. Іноземцю надали апаратуру для фотокопіювання документів, інші необхідні поради й побажання.

Так тривало півтора року. У результаті використання наданих відомостей радянським вченим і виробничникам вдалося у короткий термін вирішити важливу науково-технічну проблему і значно випередити у цій галузі основних закордонних конкурентів. Згодом іноземець попросився на чергову зустріч. При цьому висунув вимогу, щоб прийшла особа, з якою він до цього зустрічався, тобто Г. Руденко. Він не хотів, щоб його обличчя бачив хтось інший. Довелося Григорію Матвійовича спеціально для цього відряджати за кордон. На зустрічі іноземець, який так і не назвав свого справжнього імені й місця роботи, повідомив, що тепер його фінансове становище вже не викликає занепокоєння, подякував за ті заходи безпеки, які вживалися у зв'язку із його співпрацею, і заявив про припинення подальших контактів. При цьому наполегливо просив, щоб його не намагалися розшукувати. На цьому довелося розпрощатися.

Г. Руденко

У 1976 році Г. Руденко повернувся до Києва і продовжив роботу у Першому управлінні КДБ УРСР, водночас навчався у Дипломатичній академії при МЗС СРСР. По звільненню зі служби і аж до 2009 року працював в Управлінні з обслуговування дипломатичного корпусу (пізніше реорганізоване у Генеральну дирекцію з обслуговування іноземних представництв в Україні) на посадах першого заступника начальника управління, заступника генерального директора, а потім радника. На заслужений відпочинок вийшов у 84-річному віці, маючи у трудовій книжці понад 65 років загального стажу. Він залишив вагомий слід не лише в історії розвідки, а й на дипломатичній ниві. З-під його пера вийшли книги «Основи дипломатичного протоколу», «Україна дипломатична», «Представництва іноземних держав в Україні», «Основи консульських зносин», «Стислий український дипломатичний довідник», низка фахових досліджень і публікацій, що широко використовуються у професійній підготовці як майбутніх розвідників, так і вітчизняних дипломатів.

На науково-технічному напрямі

Серед тих, хто позитивно зарекомендував себе на напрямі науково-технічної розвідки у Першому управлінні КДБ Української РСР, Юрій Михайлович Калін посідає особливе місце. І хоч він не мав учених ступенів, як деякі його колеги по роботі, але фундаментальна технічна освіта, постійне прагнення до вдосконалення, високий

інтелект, хороші ділові й організаторські якості сприяли тому, що він став одним з найяскравіших представників науково-технічної розвідки свого часу. Під його керівництвом працювали Олександр Шарков, Леонід Рожен, В'ячеслав Абрамов, які згодом стали керівниками зовнішньої розвідки в Україні, а український підрозділ НТР незмінно займав провідні позиції у колишньому Радянському Союзі. Він мав на зв'язку цінні закордонні джерела інформації, на матеріалах одного з яких і наданому новітньому імпортному обладнанні працювало ціле конструкторське бюро.

Можна знайти чимало пояснень, чому Україна постійно мала вагомі результати по лінії науково-технічної розвідки. Та найголовніше з них полягає в тому, що республіка мала потуж-

Юрій Калін

ний науково-виробничий і оборонно-промисловий комплекс, звідки надходили відповідні замовлення і де реалізовувалась добута інформація, добиралися кадри для роботи в розвідці.

Юрій Калін у розвідці дослужився до заступника начальника Першого управління КДБ УРСР, на цій посаді він здійснював кураторство підрозділу науково-технічної розвідки. А починав свій трудовий шлях у конструкторському бюро ма-

шинобудування на одному з ленінградських підприємств радіотехнічної промисловості. Туди його привів і влаштував на роботу як здібного студента його науковий керівник. Тоді Юрій Калін ще навчався на механіко-машинобудівному факультеті Ленінградського політехнічного інституту. Так аж до одержання диплома він вчився і одночасно працював. Було

важкувато, але скрізь устигав. На захист диплому приніс частину верстата, який сам винайшов.

По закінченню інституту Ю. Калін мріяв залишитися в Ленінграді, але, на жаль, не мав прописки. Сюди він приїхав услід за батьком з Владивостока, де народився й виріс. Батька тоді направили на навчання в Академію морського флоту, а невдовзі призначили головним інженером морського порту в Одесі. За ним подався і Юрій. Він влаштувався на роботу у Чорноморське морське пароплавство, устиг побувати на судні «Петро Великий» за кордоном. Але згодом морська кар'єра так само швидко завершилася, як і почалася. На нього звернув увагу співробітник КДБ, який обслуговував пароплавство, і запропонував перейти на роботу в органи держбезпеки.

Удома, дізнавшись про цю новину, особливої ейфорії не було, але ніхто й не заперечував проти зміни місця роботи. Сам Юрій з цікавістю поставився до нової і утаємниченої сфери діяльності, якою йому належало займатися. Спочатку він упродовж двох років навчався у спеціальній школі КДБ, після чого в Управлінні КДБ по Одеській області займався контррозвідальною роботою на морському каналі. Але це тривало недовго. Згодом його перевели до Києва, і він опинився у Першому управлінні КДБ УРСР у підрозділі науково-технічної розвідки.

Через якийсь час з Москви надійшла вказівка підготувати і рекомендувати для закордонного відрядження у Канаду співробітника зі знанням іноземної мови і з інженерною освітою. Під поставлені вимоги підходив Ю. Калін, який у той час обіймав посаду прикриття в одному з республіканських міністерств. Офіційно від цього міністерства він і поїхав за кордон, де крім основної роботи займався добуванням інформації науково-технічного характеру, а також виконував інші завдання, які ставилися перед ним резидентом радянської розвідки.

Наступне його закордонне відрядження було до Фінляндії. Там він діяв з позиції співробітника радянського торговель-

ного представництва і одночасно з роботою над плановими контрактами займався укладанням таких, в яких була зацікавлена вітчизняна Військово-промислова комісія. У Гельсінкі Ю. Калін пробув чотири роки, повернувся на батьківщину і продовжив службу у ПГУ КДБ СРСР. За його кар'єрним зростанням уважно стежили як у Москві, так і в Києві. Коли в Першому управлінні КДБ УРСР з'явилася вакантна посада заступника начальника у відділі науково-технічної розвідки, йому запропонували її обійняти. Потім він став начальником цього відділу, а згодом – заступником начальника управління.

Перебуваючи на різних посадах, Юрій Михайлович особисто або за участю своїх підлеглих добував важливу інформацію, документальні матеріали, зразки нових виробів, які високо оцінювалися науковцями і вченими, мали значний економічний ефект, окремими з них серйозно займалися представники військових галузей виробництва. Зокрема, завдяки вдало проведеним заходам і цілеспрямованій роботі із закордонними джерелами вдалося добути унікальну технологію пресування матеріалів. В іншому випадку були одержані документальні матеріали стосовно технології виробництва мурашиної кислоти, яка використовується як у військовому виробництві для виготовлення вибухових речовин, так і в цивільних галузях. А в одому з регіонів СРСР за кресленнями, добутими підрозділом Ю. Каліна, побудували цех з виробництва теплоізоляційних матеріалів, які використовуються при виготовленні ракетних двигунів.

Стосовно ж конструкторського бюро, яке працювало завдяки закордонному агенту, Юрій Калін розповів у своєму єдиному інтерв'ю для преси, опублікованому буквально за два дні до його смерті (Ю. Калін народився 5 листопада 1932 року, помер 12 червня 2006 року). У ньому ветеран розвідки, не називаючи прізвища й інших біографічних даних агента, охарактеризував його і те, чим він займався в інтересах радянської розвідки, так:

«...Комп'ютерник божою милістю. Він все знав, все умів. Ще коли був молодим і маловідомим фахівцем, він відкрив у одній з європейських країн комп'ютерний інститут. Він завозив туди обладнання, те, яке потрібно було нам. Він копіював, робив креслення, закупував дублікати – і все це передавав нам. На його матеріалах у Москві у той час працювало ціле конструкторське бюро, що було повністю оснащене новітньою закордонною технікою. Друге. Він привіз гору обладнання, яким і досі користуються в одному з московських інститутів ядерних досліджень. Третє. Він здійснив постачання у один з московських дослідницьких інститутів стільки комп'ютерної техніки, стільки новітніх технологічних розробок, що, якби там, на заводі, сиділи нормальні люди, то ми б мали блискучі вітчизняні автомобілі, які б ні в чому не поступалися західним...»

Юрій Калін особисто неодноразово зустрічався з цим особливо цінним джерелом інформації радянської розвідки, брав участь у здійсненні заходів з надання йому юридичної

Ю. Калін (праворуч) під час зустрічі розвідника-нелегала Ф. Хілька

допомоги, коли той потрапив у поле зору іноземної контррозвідки, був заарештований і засуджений до позбавлення волі, а після відбуття покарання знову контактував з ним, підтримуючи у скрутну хвилину. Лише з урахуванням того, що справа мала судовий розголос, Калін погодився навести деякі деталі. Щодо іншої роботи всередині країни і за кордоном зазначав: «Давайте напишемо так: там були звичайні будні, працював з агентурою».

Проти ядерного тероризму

Починаючи службу в зовнішній розвідці, Анатолій Федотов аж ніяк не міг передбачити, що йому доведеться певним чином залучатися до справ, пов'язаних з тероризмом. Спершу це були випадки так званого повітряного тероризму, коли зловмисники захоплювали літаки і у такий спосіб намагалися втекти від відповідальності за межі Радянського Союзу. А вже на посаді начальника одного з управлінь Головного управління розвідки Служби безпеки України йому довелося брати участь у розробці шведського громадянина, який прибув до Києва з метою заволодіння ядерним зарядом, перевезення його до Стокгольму і подальшого вимагання шляхом шантажу грошей в уряді своєї держави.

Розвідувальна кар'єра Анатолія Денисовича Федотова складалася успішно. Він народився в Одесі 28 червня 1939 року. По закінченню школи працював слюсарем на Одеському ремонтно-механічному заводі, потім вступив до Одеського політехнічного інституту, здобув спеціальність інженера-механіка і одержав направлення на одне з підприємств Міністерства радіоелектронної промисловості. У 1965 році молодому здібному інженеру запропонували перейти на роботу в органи держбезпеки. Він дав згоду, спершу працював по лінії забезпечення еко-

Анатолій Федотов

номічної безпеки, а в 1970 році став співробітником підрозділу зовнішньої розвідки.

Після проходження спеціальної підготовки з поглибленим вивченням іноземних мов у Червонопрапорному інституті КДБ СРСР його згодом направили у перше закордонне відрядження у Королівство Таїланд. Там він перебував під прикриттям експерта Секретаріату ООН і займався добуванням розвідувальної інформації економічного і

науково-технічного характеру. У наступне закордонне відрядження А. Федотов виїхав у вересні 1986 року до Пакистану. З урахуванням позитивних результатів роботи та низки інших обставин, термін його перебування за кордоном продовжували, і він повернувся на батьківщину у квітні 1992 року.

У Пакистані він займався розвідувальною діяльністю під прикриттям. Цього вимагала оперативна обстановка у цьому регіоні. Адже офіційний Ісламабад виступав проти радянської присутності в Афганістані, надавав свою територію для підготовки найманців, постачання зброї афганським антиурядовим формуванням. На території Пакистану утримувалися полонені радянські військовослужбовці, захоплені моджахедами. Важливим стратегічним пунктом був порт Карачі, через який морським шляхом могли надходити вантажі, що згодом караванними шляхами потрапляли до Афганістану. Все це необхідно було вчасно відстежувати й повідомляти у Центр для аналізу, прийняття рішень і планування відповідних операцій.

Особливо напруженим для А. Федотова був день, коли в одному з населених пунктів Північного Кавказу терористи захопили автобус із школярами і прибули на ньому в аеропорт Мінеральних Вод. Там їм був наданий літак, яким вони спершу планували дістатися до Пакистану, одержавши на це згоду у політичного керівництва цієї країни. Вранці цього дня Генеральне консульство СРСР у Карачі отримало інформацію про захоплення літака і маршрут його слідування, а також вказівку терміново зв'язатися з представниками місцевої влади і вжити всіх необхідних заходів для звільнення заручників.

Організацією цих заходів довелося безпосередньо займатися А. Федотову. Зробити це було непросто саме у п'ятницю, вихідний для усіх мусульман день. Незважаючи на це, все ж вдалося через місцевих представників Міністерства закордонних справ Пакистану викликати на роботу генерального директора міжнародного аеропорту в Карачі, командувача військово-повітряних сил і одночасно підняти за сигналом тривоги спецпідрозділ пакистанських спецслужб. Анатолій отримав розпорядження резидента радянської розвідки терміново виїхати до аеропорту для узгодження і координації усіх дій безпосередньо на місці.

За кілька годин напруженого очікування А. Федотов встиг познайомитися і поспілкуватися з керівником спецназу, який повідомив, що має наказ на відкриття вогню у разі виникнення загрози життю його бійцям. Судячи з безапеляційного і рішучого тону свого співбесідника, розвідник зрозумів, що це не просто слова. При цьому він пригадав схожу ситуацію середини 1970-х років, коли пакистанські загони з боротьби з тероризмом взяли штурмом американський авіалайнер «Боїнг-747» з пасажирами на борту, який захопили злочинці і змусили зробити посадку в аеропорту Карачі. Та операція була невдалою. Внаслідок штурму тоді разом з терористами загинуло 105 пасажирів.

Розмірковуючи над цим, А. Федотов мав усі підстави для хвилювання. Він намагався переконати протилежну сторону, щоб під час проведення операції ставку було зроблено виключно на переговорний процес. На щастя, по обіді ситуація кардинально змінилася. Зловмисники переінакшили плани і взяли курс на Тель-Авів. Подальший розвиток подій і звільнення заручників детально показано у одному з кінофільмів, знятому за хронологічним перебігом тих подій.

Кількома роками пізніше Анатолію Федотову довелося ще раз брати участь у подібній справі. Тоді групу у складі 11 кримінальних злочинців перевозили літаком Аерофлоту з Якутії в інше місце. У повітрі ув'язнені обеззброїли конвоїрів і наказали екіпажу взяти курс на Ізраїль. Однак ні Ізраїль, ні деякі інші країни не погодились прийняти їх на своїй території, згоду дав лише Пакистан. Посадка відбулася в міжнародному аеропорту Карачі. Утікачів помістили в спеціальні камери на території поліцейської школи, і після цього почалися тривалі переговори про їх повернення до Радянського Союзу і притягнення до відповідальності.

А. Федотов до кінця завершення свого закордонного відрядження займався цією справою, зустрічався з ув'язненими, намагався схилити їх до прийняття рішення про добровільне повернення на батьківщину. Натомість пакистанські спецслужби обробляли їх на свій лад, пропонували прийняти мусульманство, а судити мали намір лише за незаконне перетинання кордону. Зрештою, завдяки наполегливим дипломатичним та іншим зусиллям пакистанський уряд у 2001 році прийняв рішення про депортацію утікачів.

Після повернення із довготривалого закордонного відрядження Анатолій Денисович продовжив службу на різних посадах вже у підрозділі зовнішньої розвідки незалежної Української держави, згодом обійняв посаду начальника одного з управлінь Головного управління розвідки СБУ. Як офіційний

представник спецслужби побував в Індії, Чехії, Угорщині, Франції, Великобританії, США, Сінгапурі, де брав участь у вирішенні багатьох питань загальнодержавного значення.

На початку 1994 року йому довелося займатися дещо незвичною справою, яка згодом набула широкого резонансу і якій у музейній експозиції Служби безпеки України присвячено окремий стенд. Тоді від закордонних джерел розвідки надійшла інформація про те, що до Києва має намір вилетіти 32-річний громадянин Швеції Ерік Олаф Естенсон, який серед свого оточення висловлював намір заволодіти ядерними боезарядами, яких в Україні на той час було вдосталь. Згодом швед дійсно прибув до аеропорту Борисполя нібито з метою культурного і наукового туризму, поселився в столичному готелі «Дніпро» і почав шукати контакти з військовослужбовцями.

Для того, щоб детальніше дізнатися про наміри іноземця, контррозвідка організувала знайомство з особою, яка виступала у ролі колишнього військовослужбовця радянської ракетної армії, розташованої на території України. У конфіденційному спілкуванні з ним Естенсон розкрив свій план, який він нібито детально розробляв упродовж досить тривалого часу. Суть цього авантюрного плану зводився до того, що він мав намір одержати в Україні ядерний боезаряд потужністю 2 – 3 мегатонни, нелегально доставити його у Стокгольм, обладнати годинниковим механізмом, встановити його на короткий термін і у вихідні, коли всі працівники урядових установ відпочивають, несподівано поставити перед прем'єр-міністром країни ультимативну вимогу про виплату йому двох мільярдів американських доларів. У разі несплати він погрожував підірвати боезаряд, який би зруйнував столицю Швеції. З одержаної суми половину він обіцяв передати тим, хто допоможе йому добути надпотужну зброю і переправити її до Стокгольма. Естенсон на всі сумніви стосовно реальності такого плану і його антигуманності запевняв співбесідника, що ним все заздалегідь продумано і прораховано до дрібниць.

У цій ситуації, з урахуванням наявності у світі міжнародних терористичних організацій, які виношували подібні плани, а також величезної суспільної небезпеки таких задумів, було вирішено надати справі ходу і залучити до її реалізації досвідчених фахівців. Було створено спеціальну оперативну групу з числа співробітників контррозвідки і розвідки, яка мала розробляти і здійснювати всі необхідні заходи. З-поміж них був і А. Федотов. Упродовж нетривалого часу членам групи вдалося одержати докази протиправності дій іноземця, задокументувати їх і навіть виявити у схованці власноруч зробленим ним записи, які свідчили про приготування до злочину.

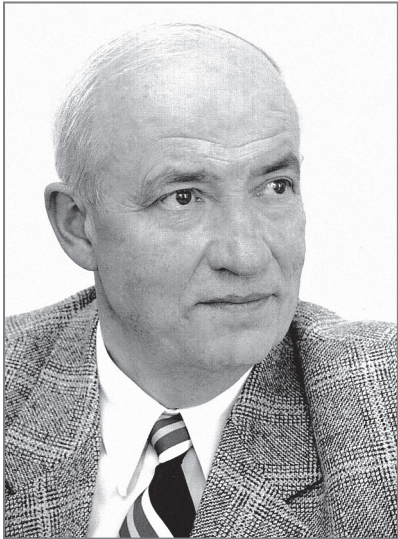
Невдовзі Естенсон був затриманий контррозвідкою СБУ, за місцем його проживання зробили обшук, склали відповідні протоколи, до яких долучили речові докази. Через МЗС України були викликані представники посольства Швеції в Україні, у присутності яких іноземцю було повідомлено про те, що він оголошується персоною нон грата. Після цього його під охороною доправили в аеропорт Бориспіль і черговим рейсом відправили у Стокгольм, де на нього вже очікували представники шведських спецслужб. За підсумками цієї справи були проінформовані партнери зі спецслужб основних ядерних держав, які високо оцінили дії української сторони. Позитивно була оцінена керівництвом і роль А. Федотова в оперативному, грамотному і своєчасному проведенню всіх необхідних заходів.

Про свою участь у цих та деяких інших справах Анатолій Денисович іноді розповідав слухачам Інституту підготовки кадрів зовнішньої розвідки Національної академії СБ України (нині – Інститут Служби зовнішньої розвідки України). Хоча про свої особисті здобутки в роботі він не дуже любив згадувати. На викладацькій ниві яскраво проявилися такі риси його характеру, як уміння цікаво, дохідливо й переконливо доносити до майбутніх розвідників навчальний матеріал. Його педагогічні здібності високо оцінювали і колеги по

роботі. На той час він уже був полковником у відставці, з військової служби звільнився ще у квітні 2000 року. На жаль, у 66 років його життя несподівано обірвалося. Це сталося якраз у день народження – 28 червня 2005 року.

Зв'язок з Центром – через супутник

Сьогодні вже ні для кого не є секретом, що в роки «холодної війни» радянська розвідка досить активно провадила розвідувальну роботу з території Німецької Демократичної Республіки. Там знаходився розгалужений і численний Апарат уповноваженого КДБ СРСР при

Володимир Бердніков

Міністерстві державної безпеки НДР, спрямування й інтереси якого поширювалися на увесь європейський континент і навіть сягали за океан. Основним полем діяльності радянських розвідників був Західний Берлін, територія НДР з її досить жвавими транзитними шляхами, що з'єднували ФРН із Західним Берліном, а також сусідні Польща та Чехословаччина. Основною метою радянської розвідки було добування інформації політичного, економічного, науково-технічного характеру і вирішення багатьох інших питань шляхом залучення до співробітництва громадян ФРН, інших країн Європи, інколи – і США. За взаємною домовленістю з німецькими колегами співробітники радянської розвідки нерідко залучали до участі в окремих заходах і громадян НДР на їх території. Деякі з них мали родичів, друзів і зна-

йомих у ФРН, але, на жаль, не мали можливості вільно долати кордони та виїжджати до інших країн.

Одним з тих, хто ефективно працював на цій ділянці упродовж двох тривалих закордонних відряджень, був Володимир Федорович Бердніков. Він мав на зв'язку цінні джерела інформації і займався придбанням нових. Один із його агентів був визнаний особливо цінним, і за вказівкою з Москви йому через тайник передали компактну спеціальну систему зв'язку для оперативної передачі зашифрованих відомостей через супутник безпосередньо у Центр. Такі оперативні дії у практиці розвідки були винятковими, особливо відповідальними і досить рідкісними.

Володимир Бердніков більше тридцяти років пропрацював у Першому управлінні КДБ УРСР. Практично увесь цей час він спеціалізувався на науково-технічній розвідці. І це не випадковість, адже за цивільною освітою він фахівець у галузі фізики. Свого часу закінчив фізико-математичний факультет Чернівецького державного університету, потім протягом двох років навчався в аспірантурі при кафедрі експериментальної фізики, друкувався в наукових журналах. На таких фахівців представники органів державної безпеки у той час звертали особливу увагу з метою поповнення своїх лав. У їхнє поле зору потрапив В. Бердніков, у 1963 році одержав пропозицію перейти на роботу в органи КДБ і дав свою згоду.

В аспірантурі він так і недовчився, не встиг захистити кандидатську дисертацію, зате одержані знання ставали йому в нагоді за новим місцем роботи упродовж усієї професійної кар'єри. На той час він з сім'єю проживав у Чернівцях. Туди його батька, колишнього директора школи у одному із сіл Воронізької області, який усю війну провоював на фронті, перевели для подальшого проходження служби.

Володимира, після оформлення усіх необхідних документів, направили до Києва у Перше управління КДБ УРСР у підрозділ

під керівництвом Івана Борисова, котрий займався пошуком кандидатів для роботи за кордоном з нелегальних позицій.

На перших порах особливо серйозних завдань йому не до ручали. Натомість активно залучали до перегляду архівних справ, що стосувалися діяльності радянських розвідувально-диверсійних груп у тилу ворога. Наближалася двадцята річниця Перемоги, і одне з питань, яке стояло у процесі підготовки до цієї дати, пов'язувалося з пошуком невідомих героїв війни, яких можна було б подати до нагородження за конкретні справи у важкій боротьбі з ворогом. Декого тоді вдалося віднайти, і В. Бердніков пишається, що і він мав відношення до цієї роботи.

Якось його зустрів у коридорі начальник третього відділу Першого управління КДБ УРСР Павло Тимофеев, який займався науково-технічною розвідкою, і запропонував перейти до його підрозділу. Ця сфера діяльності була ближчою і зрозумілішою для молодого співробітника, що невдовзі позначилося на результатах його роботи. Невдовзі В. Берднікову вдалося знайти підхід до іноземця, який був одружений на українці і періодично приїздив до України в гості і у справах фірми, що займалася постачанням та налагодженням обладнання на одному з підприємств. Ця фірма у той час була одним із об'єктів проникнення розвідки.

Після низки особистих зустрічей іноземець погодився надавати інформацію про новітні розробки фірми. Однак з урахуванням того, що він приїздив до України рідко, було вирішено передати його на зв'язок закордонній резидентурі зовнішньої розвідки. Для цього В. Берднікова включили до складу делегації українського підприємства, яка виїздила за кордон для приймання обладнання фірми, на якій той працював. Переговори пройшли успішно певною мірою і завдяки наданій інформації агентом розвідки. Без жодних ускладнень його вдалося передати на зв'язок місцевій резидентурі. А на підприємстві після повернення із-за кордону було розгорну-

те виробництво певного обладнання, призначеного для вітчизняних аналогових електронно-обчислювальних машин. За участь у цій операції В. Берднікова нагородили іменним годинником від начальника ПГУ КДБ СРСР.

Це був перший серйозний успіх у професійній кар'єрі капітана Берднікова, його помітили у Центрі і внесли до списку перспективних офіцерів для довготривалих закордонних відряджень. Ще одним плюсом для нього було те, що він ініціативно записався на курси іноземної мови і опанував німецьку. Не дивно, що у 1973 році його направили у перше тривале закордонне відрядження до Німецької Демократичної Республіки. Через чотири роки він повернувся на батьківщину, пройшов спеціальну підготовку на курсах удосконалення оперативного складу у Червонопрапорному інституті КДБ СРСР, і невдовзі знову був направлений до НДР.

У цих відрядженнях В. Бердніков працював у підрозділі, який займався добуванням науково-технічної інформації. Розвідку цікавили новітні розробки у перспективних сферах науки і техніки, військово-технічній галузі, атомній, хімічній промисловості та інших. Він мав можливість виїздити до Західного Берліну, до деяких країн Європи, брати участь у міжнародних виставках, ярмарках, наукових форумах, встановлював контакти з особами, які мали доступ до актуальної інформації, якою цікавилась розвідка. Не можна сказати, що йому завжди щастило. Була напружена, рутинна праця, але часом було й везіння. А везіння завжди супроводжує людей наполегливих, які постійно щось роблять для досягнення поставленої мети. Саме таким був Володимир Бердніков.

Один із тих, через кого він регулярно одержував окремі зразки військової техніки, зброї і боєприпасів, служив на полігоні. Свого часу він ініціативно запропонував свої послуги радянській розвідці, потім постійно дивував керівництво Апарату уповноваженого КДБ СРСР і Центр своїми здобутками і

винахідливістю. Одного разу він провіз через кордон снаряд нової розробки блоку НАТО. Ним зацікавилися радянські фахівці, дослідили, випробували, але щось не до кінця збагнули. Надійшла вказівка Центру добути ще один такий самий зразок. На черговій зустрічі В. Бердніков передав вказівку агенту, але той відповів, що зараз стрільби такими снарядами не провадяться, а наступні передбачалися лише через кілька місяців. У цій ситуації Володимир Федорович поцікавився: «А чи можна непомітно взяти один снаряд, провезти через кордон, а згодом, після необхідних досліджень, повернути на місце?» «Спробую», - відповів агент, для якого, здавалося, не було нічого неможливого. Утім, він співпрацював за гроші, тому сам був зацікавлений у результативності своєї роботи.

У зазначений час В. Бердніков на пункті перетину кордону з хвилюванням очікував агента. А той при огляді автомобіля повадився природно й невимушено, ніби провозив звичайні речі. В кабінеті оперативного співробітника фахівці з Москви обережно розібрали головну частину снаряда до найменших деталей, потім зібрали, подякували і дали дозвіл на повернення. Згодом снаряд, подолавши кордон у зворотному напрямку, зайняв своє місце на складі.

Та це був ще не найбільший сюрприз, якого приготував агент. Через деякий час він привіз у автомобілі двометрову ракету класу «повітря – повітря», яка навіть не помістилася у салон автомобіля і виглядала із задніх бокових дверей крізь опущене скло. Вона була обмотана цупким папером і заклеєна стрічкою для пакування товарів. Коли прикордонник поцікавився, що це таке, водій з гумором відповів: «Ракета». Той засміявся і скомандував: «Проїжджай». Після цього В. Берднікову довелося акцентувати увагу агента, аби той був обережнішим і зайвий раз не піддавав себе небезпеці. Той прислухався до настанов. На наступні зустрічі із дотриманням необхідних правил конспірації привозив зразки і деякі важливі блоки для військової техніки.

Однак своєрідною вершиною оперативної майстерності для В. Берднікова була не ця робота з працівником військового полігону. Він вів кілька справ, за якими агенти з числа іноземців використовувалися для придбання додаткових джерел інформації, а також справу агента-груповода, того самого, якому за вказівкою керівництва радянської зовнішньої розвідки була надана спеціальна станція супутникового зв'язку, щоб він міг оперативно передавати добуту інформацію від кількох джерел безпосередньо у Центр.

Той, хто завоював таку довіру у керівництва радянської розвідки, був звичайним іноземним інженером, який працював у одній з європейських країн на підприємстві, що входило до сфери зацікавленості розвідки. Він був вихідцем з робітничого середовища, відповідного положення на фірмі добився власними зусиллями, і, мабуть тому, був небайдужий до соціалістичних ідей. Він мав знайомих у НДР, куди періодично приїздив з метою більш глибокого пізнання особливостей життя у цій країні. До його особи проявив інтерес В. Бердніков, зібрав про нього всю можливу на той час інформацію, а згодом знайшов прийнятну нагоду для знайомства, яке поступово переросло у серйозну роботу на конфіденційній основі.

Щоправда, керівництво спочатку було не дуже у захваті від можливостей інженера, бо профіль його роботи не співпадав з тим, що цікавило радянську розвідку на цьому підприємстві. Але, як з'ясувалося згодом, він сидів у одному офісі з тими, хто зберігав у своїх шафах і сейфах необхідні відомості. Перезняти і винести їх із заводу було вже справою техніки. Іноді він привозив на зустрічі плівки з понад тисячею відзнятих кадрів документів. Крім цього, ним були виконані декілька дуже важливих інформаційних завдань.

Через деякий час агенту вдалося значно розширити свої можливості, він виявляв неабиякі здібності в опануванні нових навичок розвідувальної діяльності, постійно зростала

його оперативна майстерність. Але посилення режимних заходів за місцем роботи стали негативно впливати на його інформаційну віддачу, і це спонукало до пошуку нових форм його використання. Зважаючи на ділові і особисті якості агента, прийняли рішення про створення під його керівництвом агентурної групи, яка б могла працювати по двох об'єктах розвідувального проникнення. Для втілення у життя цієї ідеї був виконаний досить значний обсяг організаційної і підготовчої роботи, і група почала плідно діяти.

У той же час численні поїздки агента на особисті зустрічі до Берліну могли викликати підозру до нього. У цій ситуації було прийнято рішення про переведення його на автономний режим роботи. З цією метою його додатково навчили, як складати тайнописні повідомлення, користуватися тайниками для передачі мікроплівок та інших повідомлень, приймати однобічні закодовані радіограми і їх розшифровувати. Для нього персонально був розроблений шифр. Шифрблокнот з кодами на кожен радіограму на його прохання фахівці сховали у елемент живлення для кінокамери. У такому вигляді він його провів через кордон і у подальшому зберігав удома.

Крім цього, потрібно було навчитися користуватися спеціальною станцією супутникового зв'язку. Вона мала вигляд невеликого габаритного кейсу з розкладною антеною і пристроями для зашифровки й стиснення повідомлення. У робочий стан все приводилося досить швидко, з набиранням тексту також особливих труднощів не було, а наступні операції здійснювалися автоматично. Необхідно було лише у визначений час, у момент появи над регіоном, де мешкав і працював агент, супутника (а цей проміжок тривав три – чотири години), натиснути кнопку, і буквально за кілька секунд підготовлене послання «вистрелювалося» у космос. Запеленгувати місце передачі було практично неможливо. А вже через кілька годин у Центрі одержували важливу інформацію.

Правилам роботи на цій станції Володимир Бердніков навчав агента особисто на конспіративній квартирі у НДР, а сам апарат було передано йому через тайник у одній із західноєвропейських країн. За увесь час жодних збоїв у роботі не було. У Центрі регулярно отримували інформацію військово-технічного характеру, зокрема, щодо новітніх розробок у галузі авіаційної техніки і озброєння. Ці матеріали добували два надійно законспіровані джерела інформації радянської розвідки, які працювали у безпосередній близькості від місця проживання агента і які були йому передані на зв'язок. Це виключало необхідність виїзду за сотні кілометрів для зустрічей з радянськими розвідниками з ризиком потрапити у поле зору контррозвідки. Звісно, що періодично особисті зустрічі все ж відбувалися, але вже набагато рідше.

На рахунку В. Берднікова було ще чимало успішних розвідувальних операцій. Тоді фахівців у галузі фізики в лавах радянської зовнішньої розвідки практично не було. Пізніше, уже під час навчання на курсах у Червонопрапорному інституті КДБ СРСР, доля звела його з одним із тих, хто у 1940-і роки добував секретні відомості про ядерні дослідження у Великобританії, Володимиром Барковським, майбутнім Героєм Росії. Після завершення служби той займався викладацькою діяльністю, готував майбутніх розвідників, а відтак звернув увагу на одне з досліджень В. Берднікова, яке було підготовлене у рамках навчальної програми. Воно його дуже зацікавило, і заслужений ветеран розвідки неодноразово зустрічався з Володимиром Федоровичем з порушених ним у праці питань, навіть викликав його з Києва до Москви для доопрацювання деяких положень.

Після повернення із-за кордону подальша робота В. Берднікова також була пов'язана з діяльністю розвідки. У 1991 році він звільнився у запас, працював у Національній академії наук України, нині займається науковою і викладацькою діяльністю.

Особливий підхід до джерел інформації

Сьогодні з-поміж ветеранів української зовнішньої розвідки знайдеться небагато таких, кому у 1970 – 1980-ті роки довелося тричі побувати у закордонних відрядженнях, кожне з яких тривало 4 – 5 років. На долю Василя Олексійовича Ільченка випало три рази виїздити до Німеччини, причому це були різні регіони перебування, різні завдання і, по суті, різні країни. Спершу він працював на півночі

Василь Ільченко

Німецької Демократичної Республіки, потім у Берліні, де в основному діяв з позицій Західного Берліну, а втретє був направлений за кордон вже після об'єднання НДР і ФРН. У той же час, незважаючи на різні умови перебування, завдання, статус, він незмінно дотримувався роками виробленого свого стилю, своєрідного почерку роботи, який характеризувався особливим підходом до джерел інформації. Із двох десятків

іноземців, залучених ним до роботи на радянську розвідку, не було жодного, хто б працював за страх, за гроші чи на підставі якихось компрометуючих матеріалів або меркантильних міркувань. В. Ільченко умів до кожного добирати ключик, який відкривав найпотаємніші замки душі.

Його шлях у органи державної безпеки пролягав через Харківський авіаційний інститут. У цей престижний навчальний заклад він вступив за порадою батька, фронтовика, людини практичної, роботящої, авторитетної, який упродовж бага-

тьох повоєнних років був головою колгоспу у рідному селищі Золочів Харківської області, де народився і Василь 15 жовтня 1935 року. Юнак мріяв стати військовим льотчиком і вступати до військового училища, і вже навіть пройшов медичну комісію у військкоматі. Але батько стояв на тому, що краще здобути хорошу цивільну інженерну освіту, це, мовляв, дозволить знайти застосування своїм знанням упродовж усього життя і буде краще з практичної точки зору.

Пізніше Василь Ільченко не пошкодував, що вступив до цього інституту. Він добре вчився, брав активну участь у громадському житті і, мабуть, не випадково, що на нього незадовго до випуску звернув увагу представник Управління КДБ УРСР по Харківській області і запропонував працювати в органах безпеки. Василь дав згоду, після цього він ще упродовж двох років здобував контррозвідувальну освіту у Харківській вищій школі КДБ СРСР. У 1960 році, при проходженні практики в обласному управлінні КДБ, був зарахований на посаду оперативного уповноваженого. Але не встиг відчутися смак оперативної роботи, як було прийняте рішення глави радянської держави Микити Хрущова про масове скорочення армії і всіх силових структур. Це стосувалося і органів держбезпеки. У цій ситуації група молодих співробітників управління написала рапорти на звільнення, щоб дати можливість дослужити до необхідного терміну іншим.

Так для В. Ільченка ледве не закінчилася професійна кар'єра ще на початковому етапі. Але в КДБ УРСР ці рапорти залишили без задоволення і розкритикували місцевих керівників за недалекоглядність. Була дана вказівка на просування молодих кадрів і створення умов для їхньої роботи. Зрештою, Василя зарахували у контррозвідувальний відділ, в якому він працював до першого закордонного відрядження по лінії зовнішньої розвідки до Німецької Демократичної Республіки. Це сталося у 1970 році. А рапорт на звільнення був покладений у особову справу і перед кожним виїздом за кордон члени ман-

датної комісії незмінно задавали йому одне й те саме питання про мотиви того звільнення. Після одержання пояснень лишалися задоволеними і більше питань не задавали.

У цьому відрядженні В. Ільченко працював у Апараті уповноваженого КДБ СРСР при Міністерстві державної безпеки НДР у одному з підрозділів цього досить потужного представництва радянських органів держбезпеки, якого не було у такому вигляді у жодній іншій країні. Він територіально перебував у північному регіоні країни і в основному займався пошуком, перевіркою і вивченням кандидатів з числа німецьких громадян для роботи за кордоном з нелегальних позицій. Крім цього, з урахуванням базової цивільної освіти, йому доводилося брати участь у заходах з добування інформації науково-технічного характеру. Німецьку мову він вивчив під час проходження тривалої спеціальної підготовки, англійську – ще раніше, коли одночасно з основною роботою упродовж трьох років ходив на платні курси у Харкові. Так що мовних проблем у спілкуванні з іноземцями не мав.

Водночас В. Ільченко прагнув не просто залучати іноземців до роботи на радянську розвідку, а намагався знайти свій підхід до кожної людини, багато уваги приділяв психологічним особливостям кожного, намагався відшукати таких, хто б свідомо йшов на співробітництво і щоб це не було для них тягарем. Звісно, що в першу чергу звертав увагу на розвідувальні можливості людини і перспективу її службового зростання. При цьому для нього завжди за приклад у цій справі був легендарний радянський розвідник і талановитий вербувальник Арнольд Дейч, який свого часу звернув увагу на перспективних англійських студентів з Кембриджу, що прихильно ставилися до комуністичних ідей, були здібними, амбітними і перспективними. Згодом вони стали відомими усьому світові членами так званої «кембриджської п'ятірки», котрі досить успішно працювали на радянську розвідку.

На одного з таких студентів, але вже Берлінського університету, звернув свою увагу у перший рік роботи за кордоном і Василь Ільченко. Той з симпатією ставився до Радянського Союзу, виступав проти можливого розв'язання ядерної війни, політики країн блоку НАТО, спрямованої проти соціалістичних країн. Крім того, він вирізнявся з-поміж інших допитливим розумом, глибокими знаннями, самостійністю, хорошими організаторськими здібностями. Згодом він обійняв посаду з широкими можливостями для поїздок у різні країни, укладання угод з виробництва новітньої техніки, став одним з керівників великої корпорації. Упродовж двадцяти років він надавав важливу інформацію для радянської розвідки, а у 1991 році на останній зустрічі зі співробітником розвідки відверто заявив: «Радянський Союз, у який я щиро вірив, помер, а отже завершується і наше співробітництво». Головна і принципово важлива основа, на якій усі ці роки трималася його співпраця, зникла, і довелося всі контакти припиняти, як би це не було сумно.

Інший німець, на якого звернув увагу Василь Ільченко під час одного із закордонних відряджень, також досить приязно ставився до Радянського Союзу і його громадян пропри те, що він сам воював на фронтах Другої світової війни і потрапив у полон. «По суті ще тоді наш лікар, образно кажучи, створив основу для його вербовки, – розповідає про цей випадок В. Ільченко. – Все відбувалося таким чином. Під час обходу полонених німецький лікар, який також перебував у полоні і був залучений до лікувальної справи, оглянув його тяжко поранену руку і одразу виніс вердикт: ампутація. А після цього рану оглядав наш хірург, він більш уважно поставився до пораненого, задавав запитання, цікавився його цивільною спеціальністю і зрештою сказав, що без руки той не зможе виконувати роботу за цивільним фахом, тому він спробує руку врятувати. Операція пройшла успішно, і полонений на все життя зберіг у

душі вдячність радянському лікарю, яка переросла у приязне ставлення до Радянського Союзу».

В. Ільченко зустрівся з ним через тридцять років після тих подій, у подальшому між ними склалися хороші стосунки. З урахуванням займаної солідної посади іноземця, ці взаємовідносини переросли в плідну роботу на радянську розвідку.

Після першого закордонного відрядження В. Ільченко протягом року навчався у 101-й (розвідувальній) школі КДБ СРСР за програмою підготовки резидентів зовнішньої розвідки. Невдовзі був направлений до Берліну, де більше п'яти років в основному займався підготовкою операцій з виведення радянських розвідників-нелегалів для роботи в різних країнах та іншими справами. Спеціальні документи давали йому можливість вільно потрапляти до Західного Берліну, де відбувалися зустрічі з джерелами інформації, оброблялися тайники, здійснювалися відправка й одержання поштової кореспонденції від агентів з усього світу. Особливий статус цього міста, розділеного за післявоєнними угодами на чотири окупаційні зони, давав дуже широкі можливості для діяльності розвідок, чим постійно користувалися.

У Західному Берліні зручно було зустрічатися з іноземцями, щоб не «засвічувати» їх зайвий раз під час перетину кордону із соціалістичною Німеччиною. Там від агентури одержували різноманітні добути документи і зразки новітніх виробів, щоб не піддавати їх ризику при проходженні прикордонного контролю. Під час однієї з операцій у такий спосіб В. Ільченко забрав з камери схову більше десяти кілограмів каталізаторів для ракетного пального, які агент привіз з-за океану за спеціальним завданням Центру. Звісно, що при проведенні подальших дій уже розвідникові, а не агенту доводилося остерігатися пильного ока контррозвідки.

У той же час обстановка дозволяла здійснювати підготовку розвідників-нелегалів в умовах, наближених до реальних. Для

перевірки одного з кандидатів на заключній стадії було вирішено поставити йому таке завдання: перейти кордон між НДР і ФРН з подоланням колючого дроту, на тому боці зустрітися з іноземцем, забрати у нього матеріали і передати пакет із новим завданням. Насправді ж, і кордон, і колючий дріт були облаштовані на своїй території, але він цього не знав. Зрештою, і цю завершальну перевірку агент пройшов успішно, без особливого страху, і, найголовніше, що потрібно було усвідомити, не втік і не став на шлях зради, опинившись без опіки по той бік так званої «залізної завіси».

Третє відрядження за кордон Василя Ільченка відбулося вже після об'єднання НДР і ФРН. На той час він керував однією з розвідувальних точок. Апарату уповноваженого КДБ СРСР уже не існувало, натомість розвідникам доводилося виступати під прикриттям офіцерів радянських військових частин, які ще дислокувалися на території Німеччини, торговельних, дипломатичних представництв. Одне з основних завдань полягало у збереженні особливо цінних джерел інформації, переведенні їх на інші способи зв'язку, консервації на певний період або виведенні в інші країни. Все це відбувалося під пильним оком контррозвідки, тому потрібно було діяти особливо обережно. У цей період до Німеччини відряджали лише найдосвідченіших співробітників.

На батьківщину В. Ільченко повернувся у листопаді 1991 року і продовжив роботу вже у складі щойно створеного Головного управління розвідки Служби національної безпеки України. А до цього йому пропонували залишитися у Москві, обіцяли хорошу посаду, квартиру, але він не дав згоди і пов'язував своє майбутнє лише з Україною. Через якийсь час йому запропонували перейти до Управління міжнародних зв'язків СБУ і, з урахуванням попереднього досвіду й знання іноземних мов, долучитися до налагодження партнерських контактів з іноземними спецслужбами вже у нових умовах.

Він прекрасно розумів, що «холодна війна» давно закінчилася і актуальним стає співробітництво у сфері боротьби з міжнародним тероризмом, організованою злочинністю, наркобізнесом, торгівлею людьми, незаконною міграцією. Перші угоди про двосторонню партнерську співпрацю, до розробки яких мав причетність, були підписані з Російською Федерацією, Казахстаном, Республікою Беларусь. Пізніше, під час перебування у складі офіційної делегації СБУ у Пулаху – штабквартирі німецької розвідки (БНД), один німецький генерал, знайомлячись з Василем Олексійовичем, промовив: «А про вас ми знаємо давно». Очевидно, що три закордонні відрядження В. Ільченка залишили певний слід і в архівах західнонімецького таємного відомства.

Сьогодні він із задоволенням згадує роки напруженої й плідної роботи за кордоном. Йому є чим пишатися.

Офіційний представник української спецслужби у США

У роки існування незалежної Української держави Ігор Хижняк був першим офіційним представником Служби безпеки України у США. До того він працював заступником начальника підрозділу зовнішньої контррозвідки у Головному управлінні розвідки СБУ, а ще раніше перебував у тривалому закордонному відрядженні у Сполучених Штатах Америки, виконував функції офіцера безпеки радянського дипломатичного представництва і заступника резидента радянської розвідки у Нью-Йорку з питань зовнішньої контррозвідки. Він мав великий досвід оперативної роботи, пройшов хорошу життєву школу, обіймав різні посади у підрозділах зовнішньої розвідки, тому не випадково вибір припав саме на нього.

Ігор Володимирович Хижняк народився 16 листопада

Ігор Хижняк

1945 року у Дніпродзержинську. Після закінчення школи навчався у технікумі, якийсь час працював слюсарем на заводі, потім служив у армії, де йому запропонували продовжити службу в органах держбезпеки. Але перевірка дещо затягнулася, і він не встиг до вступу у Вищу школу КДБ СРСР. Натомість вступив на історичний фа-

культет Московського державного університету. Через рік він таки став слухачем Вищої школи КДБ, а в університеті довелось перевестися на заочне відділення.

По завершенню навчання отримав призначення на посаду молодшого оперуповноваженого у підрозділ розвідки Управління КДБ УРСР по Харківській області. Наполегливість і працьовитість молодого співробітника була помічена й оцінена керівництвом. У 1976 році І. Хижняка переводять до Києва у Перше управління КДБ УРСР, а згодом направляють на навчання у Червонопрапорний інститут імені Ю. Андропова. Там він отримує додаткову спеціальну і мовну підготовку для роботи за кордоном. На момент розподілу до Москви із Києва надійшла телеграма за підписом заступника Голови КДБ УРСР В. М'якушка, який тоді здійснював кураторство по лінії розвідки, з проханням направити І. Хижняка для подальшого проходження служби до столиці України.

Після кількох нетривалих поїздок за кордон керівництво дійшло висновку, що І. Хижняк готовий до самостійної серйозної роботи в одній з капіталістичних країн. Зрештою, у 1985 році його направляють у резидентуру радянської зовнішньої розвідки у Нью-Йорку. Згідно з офіційною посадою, йому доводилося брати участь у підготовці й проведенні переговорів українських делегацій, займатися різноманітною дипломатичною, а водночас і розвідувальною діяльністю.

Згодом, у 1986 році, Ігор Хижняк став очевидцем грандіозного шпигунського скандалу. Тоді, за підозрою у шпигунській діяльності, адміністрація Рональда Рейгана вислала з країни 80 співробітників радянських дипломатичний та інших місій. У відповідь персонами нон-грата було оголошено певну кількість американців, які змушені були покинути СРСР. Після цього міждержавні стосунки загострилися, натомість у резидентурі радянської зовнішньої розвідки у Нью-Йорку з'явилося багато вакансій, які потрібно було терміново заповнювати. І. Хижняка одразу призначають на досить відповідальну посаду офіцера безпеки радянського дипломатичного представництва. Йому належало організовувати заходи із безпечного функціонування радянських установ за кордоном і їх співробітників, членів радянських делегацій, які прибували до США і були обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю, налагоджувати контакти з представниками американських спецслужб і правоохоронних органів для вирішення різноманітних питань.

У цей період, зрештою, як і в попередні роки, було немало спроб вербування радянських громадян. Зокрема, одному з шифрувальників резидентури, який мав право виходити в місто лише у супроводі оперативного співробітника, під час переходу вулиці у кишеню підкинули лист із пропозицією співробітництва та з великим діамантом на додачу. Довелося вжити адекватні заходи протидії.

Водночас І. Хижняк брав участь в операціях з проникнення до американських спецслужб і залучення їхніх співробітників до роботи на радянську розвідку. Одна з таких справ стосувалася працівника нью-йоркського відділення ФБР Пітса, який входив до спеціальної групи з виявлення представників КДБ і ГРУ з-поміж радянських громадян, які працювали в ООН, дипломатичних і торговельних місіях. У 1987 році той ініціативно надіслав листа на адресу одного з радянських дипломатів, у якому просив про зустріч. З ним зустрівся колега І. Хижняка по роботі в резидентурі. Пітс передав йому список співробітників радянських закладів у Нью-Йорку, підозрюваних у приналежності до розвідувальних органів.

У подальшому, завдяки інформації Пітса, в радянській резидентурі точно знали, за ким із співробітників встановлено стеження, які провокації і акції готує ФБР, та іншу важливу інформацію. Пітс був викритий і заарештований у 1996 році через зраду радянського дипломата, до якого він з самого початку звернувся з листом і пропозицією про співпрацю. Через рік відбувся суд над Пітсом. Вирок: 27 років ув'язнення. Після завершення судового процесу ця справа набула широкого розголосу у США і у всьому світі.

На той час Ігор Хижняк мав уже інший статус. У 1989 році він повернувся на батьківщину, працював у Першому управлінні КДБ УРСР. Після розпаду Радянського Союзу і кардинальних реорганізацій спецслужб був призначений заступником начальника підрозділу зовнішньої контррозвідки у Головному управлінні розвідки Служби безпеки України. Невдовзі після початку функціонування посольства України у США він став офіційним представником СБ України зі зв'язків з американськими спецслужбами. Це був період завершення «холодної війни» й політики конфронтації і початку налагодження діалогу, порозуміння і співробітництва у сфері боротьби з міжнародним тероризмом, організа-

ною злочинністю, нелегальною міграцією, наркобізнесом, торгівлею людьми. Встановлювалися офіційні контакти між спецслужбами, здійснювалися візити на високому рівні, обговорювалися важливі питання, які стосувалися різних сфер діяльності.

– То був по-своєму дуже цікавий, напружений і творчий період, – згадує про ті часи Ігор Володимирович. – З'ясувалося, що можна позитивно вирішувати питання в інтересах України.

І. Хижняк з директором ЦРУ Джеймсом Вулсі

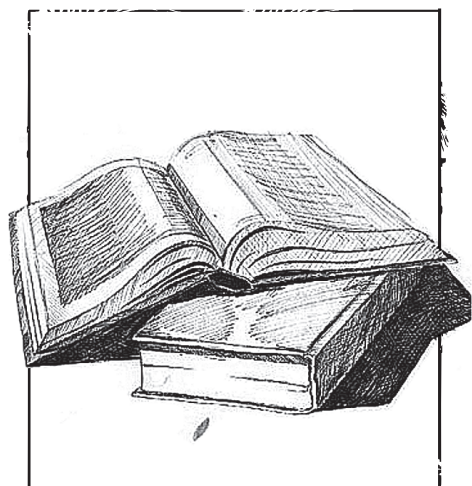
Моя посада передбачала можливість, у разі необхідності, невідкладно зустрітися з керівництвом ЦРУ і ФБР, на регулярній основі відбувалися спілкування з відповідальними співробітниками і обмін взаємовигідною інформацією.

Під час одного з візитів офіційної делегації українських спецслужб до США І. Хижняк звернувся до директора ФБР Луїса Фрі з незвичним проханням організувати йому зустріч зі співробітниками, які, так би мовити, протистояли йому під час попереднього відрядження до Сполучених Штатів Америки. Через два дні його познайомили зі співробітником ФБР, який мав відношення, зокрема, і до його розробки. Розмова була неформальною і цікавою, обом було що згадати. Ця зустріч показала І. Хижняку, що світ змінився, дещо змінилися правила гри, але кожна спецслужба продовжує захищати свої секрети і дбати, перш за все, про національні інтереси й безпеку своєї держави.

Подальша робота за кордоном це підтвердила. Працювати стало дещо спокійніше, ніж у минулі десятиліття, але напруженість, відповідальність і складність збереглися. Про останній період своєї професійної діяльності Ігор Хижняк у одному зі своїх інтерв'ю сказав так: «Мені пощастило брати участь у деяких історичних і знаменних подіях, пов'язаних з радянсько-американськими відносинами на міжнародній арені, становленням і зміцненням незалежності України, спільно з колегами в міру своїх сил і можливостей сприяти створенню і розвитку української розвідки».

А ще у зв'язку з цим він акцентував увагу на деяких нюансах у роботі з українською діаспорою: «Не можу не зазначити, що робота з українськими емігрантськими організаціями усіх спрямувань у США почалася і отримала розвиток з позицій Постійного представництва України при ООН в середині 80-х років. У цей період представництвом керував Г. Й. Удовенко. Робота із зазначеною категорією української еміграції у США вимагала певної мужності й сміливості при тогочасній політичній розстановці в СРСР і в Україні. При цьому Геннадій Йосипович повністю покладався на мою підтримку. Це був цікавий і неповторний період, гідний окремої розповіді».

Після звільнення зі служби І. Хижняк упродовж ще кількох років очолював підрозділ безпеки одного з великих українських підприємств, використовуючи свої знання і досвід для відстоювання національних інтересів.

Список використаних джерел

1. Абрамов В. Евреи в КГБ. Палачи и жертвы. – М. : Яуза – Эксмо, 2005.
2. Авербух Л. Г. Рассекреченные судьбы. Очерки (Евреи в советской внешней разведке). – Одесса : Оптимум, 2001. – 236 с.
3. Антонов В., Карпов В. Тайные информаторы Кремля (Биографические очерки о разведчиках). – М., 2000.
4. Антонов В., Карпов В. Нелегальная разведка. – М., 2005.
5. Антонов В. С. Разведчики: Герои Советского Союза и Герои России / Антонов В. С., Карпов В. Н. – М. : Молодая гвардия, 2005. – 298 с. : ил.
6. Бессмертный И. Силуэты разведки: Книга-интервью. – Одесса : Астропринт, 2007. – 264 с.
7. Березняк Є. С. Пароль «Dum spiro...» Розповідь розвідника. – К. : Видавництво Україна, 2003. – 222 с.
8. Бондаренко А. Человек огромной эрудиции и воли // Красная Звезда, – 2008, 19 августа.
9. Бровар Д. П. На південь від Кракова. – К. : Політвидав України, 1985. – 183 с.
10. Вавринчук М. П., Шевченко В. С. Легендарний розвідник команданте Ніколас. – Хмельницький : «Поліграфіст», 2010. – 271 с.
11. Велидов А. Похождения террориста. Одиссея Якова Блюмкина. – М. : Современник, 1998.
12. Веденеев Д. В., Шевченко С. В. Українські Соловки. – К. : «ЕксОб», 2001. – 208 с. : іл.
13. Веденеев Д. Разведка его ясновельможности. Малоизвестное о спецслужбах гетмана Павла Скоропадского // В мире спецслужб. – 2004. – №4.
14. Веденеев Д. Кубань... Часть украинской земли // 2000. – 2001. – № 21 (73).
15. Вислоцький І. Спомини розвідчого старшини 1919 – 1923 рр. Військова розвідка НКГА. – Б. м., 1934. – 56 с.
16. Внешняя разведка СССР / Клим Дегтярев, Александр Колпакиди. – М. : Яуза : Эксмо, 2009. – 736 с. – (Энциклопедия спецслужб).
17. Вольтон Т. КГБ во Франции. – М. : Центрполиграф, 2000.

18. Воронов. В. «Джеймс Бонд» начала века // Комсомольская правда в Украине – 2002, 8 ноября.
19. Гладков Т. К. Наш человек в Нью-Йорке. Судьба резидента. – М., 2007.
20. Горобець В., Чухліб Т. Незнайомо Клію. Таємниці, казуси і курйози української історії. Козацька доба. – К. : Наукова думка, 2004. – 310 с.
21. Дамаскин И. Разведчицы и шпионки. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 1999. – 432 с.
22. Дамаскин И. Разведчицы и шпионки-2. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 400 с.
23. Дамаскин И. 100 великих разведчиков. – М. : Вече, 2006. – 528 с.
24. Дамаскин И. 100 великих операций спецслужб. – М. : Вече, 2004. – 512 с.
25. Дерябин Ю. «Вторая линия» в посольстве СССР. Последствия работы в Финляндии миссии Ярцева // Независимое военное обозрение. – 2009, 30 октября.
26. Десятникова И. Игорь Хижняк, отдавший 35 лет службе в советской и украинской разведке, рассказывает о своей работе в США // Факты. – 2007, 4 декабря.
27. Джеджула Ю. Таємна війна Бодана Хмельницького. Історико-документальна оповідь. – К. : Молодь, 1995. – 224 с.
28. Долгополов Н. М. Они украли бомбу для Советов. – М. : XXI век – Согласие, 2000. – 220 с.
29. Домиль В. Подвиг разведчика и сценариста // Секрет. – 2009, 21 августа.
30. Дроздов Ю. Нужная работа: Записки разведчика. – М. : ВлаДар, 1994. – 196 с.
31. Егорова О. Дамы НКВД // Спецназ России. – 2004, № 2 (89), № 3 (90).
32. Жирнов Е. Товарищ с Востока // Власть. – 2001, 18 декабря.
33. Завалішина В., Смешнов М. Його звали Зорич. – К. : Видавництво політичної літератури, 1965. – 96 с.
34. Заліський В. І. Останній бій Лавріна Капусти. – Кременчук, 2003.
35. Кава В., Попик В. Герой, позбавлений Золотої Зірки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994, № 1; 1995, №1/2.
36. Карих М. Ас контрразведки во главе разведки // ВПК. – 2007, 3-9 октября.
37. Качиков С. П. Мария Фортус. Подвиг разведчицы. Серия: Люди и подвиги. – К. : Политиздат Украины. – 1976. – 136 с.

38. Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упорядн.: В. Д. Хоменко, О. В. Скрипник, І. М. Шиденко, І. В. Білоконь, В. О. Романюк ; за редакцією Г. О. Ілляшова ; художник-офолрмл. І. Женченко. – К. : Ярославів Вал, 2010. – 176 с. : іл.
39. Кирпиченко В. Разведка: лица и личности, – М. : Гея, 1998.
40. Ковтун Г. К. Философия разведки. – К. : Видавничий дім «Президент», 2001. – 629 с.
41. Койнов В. Без пометок на календаре. – К. : Новий друк, 2008. – 456 с. : ил.
42. Колпакиди А., Прохоров Д. Внешняя разведка России.– М. : 2001.
43. Кравцевич-Рожнецкий В. Орлик, сын Орлика // Зеркало недели. – 2002. – № 43.
44. Липовецький С. Розвідниця Ольга // Україна молода. – 2009, 11 лютого.
45. Лобачов Г. С. Команда «Карпаты» отряда спецназначения КГБ СССР «Каскад». – Одесса : Астропринт, 2010. – 304 с.: ил.
46. Мартынов В. Явка в Копенгагене. Записки нелегала. – М. : Олма-пресс, 1999.
47. Мицько І., Заславський Т. Юрій Франц Кульчицький. Герой оборони Відня 1683 року. – Львів, 2006.
48. Млечин Л. М. Служба внешней разведки. М. : Эксмо, Яуза. – 2004.
49. Млечин Л. М. История внешней разведки. Карьеры и судьбы. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2008. – 510 с.
50. Нездоля А., Нестеренко С., Нестеренко Э. Досье генерала госбезопасности Александра Нездоли. – Б. Церковь: ООО «Червона Рута-Турс», ЧП «Дельта», 2003. – 471 с.: ил.
51. Нездоля А. И. КГБ – рассекреченные воспоминания. – Донецк: Каштан, 2008. – 560 с.
52. Озеров С. Там, за тяжелой дверью // Спецслужбы. – 2002, № 10-11.
53. Олейник В. 22 июня, ровно в четыре часа... // Вечерний Николаев. – 2010, 22 июня.
54. Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. Т. 2 : 1917 – 1933 годы. – М. : Международные отношения, 1996. – 272 с.
55. Очерки истории российской внешней разведки: В 6 т. Т. 3 : 1933 – 1941 годы. – М. : Международные отношения, 1997. – 496 с.

56. Очерки истории российской внешней разведки:
В 6 т. Т. 4 : 1941 – 1945 годы. –
М. : Международные отношения, 1999. – 696 с.
57. Очерки истории российской внешней разведки:
В 6 т. Т. 5 : 1945 – 1965 годы. –
М. : Международные отношения, 2003. – 768 с.
58. Павлов В. Г. Операция «Снег». – М. : «Гея», 1996.
59. Павлов В. Г. «Сезам, откройся!» – М., 1999.
60. Побережник С. Крутые перевалы, – М. : Советская Россия, 1975.
61. Прохоров Д. П. Разведка от Сталина до Путина. – СПб. :
Издательский Дом «Нева», 2005. – 416 с.
62. Разведка и контрразведка в лицах. Энциклопедический словарь
российских спецслужб. – М. : Русский Миръ, 2002. – 607 с.
63. Різниченко В., Борщак І. Пилип Орлик – гетьман України.
Великий мазепинець Григор Орлик. – К., 1996.
64. Рибак Н. Переяславська Рада. – К. : Дніпро, 1973.
65. Семиряга М. И. Советские люди в европейском сопротивлении. –
М. : Издательство Наука, 1970.
66. Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та
контррозвідки. – К. : Інститут СБ України, 1995. – 201 с.
67. Сідак В.С. Національні спецслужби в період української революції 1917-
1921 рр. (невідомі сторінки історії). Монографія. – К. :
Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.
68. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території:
люди, події, факти. – К. : Темпора, 2003. – 240 с.
69. Сидоров Н. Красный Джеймс Бонд – Абрам Эйнгорн //
Столичные новости. – 2002, № 44 (240).
70. Скрипник О. В. Український слід у розвідці. –
К. : Ярославів Вал, 2009. – 319 с. : іл.
71. Скрипник О. В. За золотом Нестора Махна. – К.: Ярославів Вал,
2011. – 312 с.: іл.

72. Старосадский В. Карающий меч разведки // Новости разведки и контрразведки. – 2005, 18 ноября.
73. Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648 – 1657 рр.). – Камянець-Подільський, 2008. – 264 с.
74. Сто великих авантюристов / Автор-составитель И. А. Муромов. – М. : Вече, 1999. – 608 с.
75. Стравинский Э. Зарубины. Семейная резидентура. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 478 с. : ил.
76. Судоплатов П. Разведка и Кремль: Записки нежелательного свидетеля. – М. : ТОО «Гей», 1996. – 509 с.
77. Терещенко А. Под псевдонимом «Зорич». – Суми, ТОВ «Торговельний дім «Папірус», 2010. – 302 с.
78. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : наукове видання. – К. : Темпора, 2007.
79. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К. : Генеза, Запоріжжя: Прем'єр, 2002.
80. Чертопруд С. В. Научно-техническая разведка от Ленина до Горбачева. – М., 2002.
81. Чиков В. Нелегалы в 2 кн. – М. : Олімп-АСТ, 1997.
82. Чорновіл І. «Героям – слава!»: Ольга Басараб // Львівська газета. – 2006. – № 30 (837).
83. Шарков А. К. Моя жизнь в разведке. – К. : АДЕФ-Украина, 2008. – 256 с.
84. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 2000.
85. Шебаршин Л. В. Рука Москвы. – М. : Центр-100, 1992.
86. Штейнберг М. А был ли Штирлиц? // Независимое военное обозрение. – 2003, 22 июля.
87. Яворский И. Классик разведывательного искусства // Секретные материалы XX века. – 2001, №15 (59).
88. Якименко В. С. С мечом, щитом и кистью: Хроника одной жизни. – Нежин : ООО Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. – 112 с. : ил.

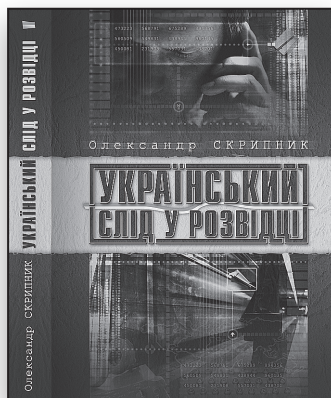

КНИГИ, ЗА ЯКІ
НЕ СОРОМНО!

Ярославів
ВАЛ

Олександр
Скрипник

«УКРАЇНСЬКИЙ
СЛІД У РОЗВІДЦІ»

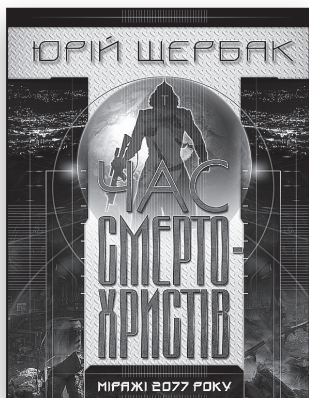
Герої художньо-документальних нарисів — люди незвичайної долі й унікальної професії. Вони — розвідники. А ще їх усіх об'єднує місце народження — Україна. Камергер польського короля, генерал французької армії, рятівники Відня від турецької облоги і Кракова від цілковитого зруйнування гітлерівськими військами, прототипи головних дійових осіб у кінофільмах «Щит і меч», «Салют, Маріє!», «Майор «Вихор», художник зі світовим ім'ям та інші персонажі книги — всі вони у різні часи виконували важливі розвідувальні завдання за кордоном...

ВИДАВНИЦТВО
«ЯРОСЛАВІВ ВАЛ»

yar_val@ukr.net
www.yarval.org.ua

**Юрій
Щербак**

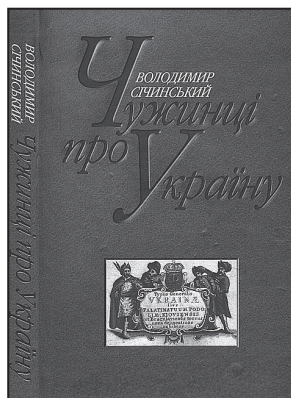
**«ЧАС СМЕРТОХРИСТІВ:
МІРАЖІ 2077 РОКУ»**

Роман Юрія Щербака «Час смертохристів: Міражі 2077 року» є гостросюжетним політичним трилером, дія якого розгортається напередодні Четвертої глобальної війни. Це антиутопія, сигнал тривоги, в якому за гротескною формою і фантастичністю ситуацій стоїть реальна масштабність можливих геополітичних подій майбутнього. Автор широко використовує прийом цитування таємних документів, які розкривають цинізм і подвійні стандарти акторів світової політичної сцени. Збагачений досвідом політичної, державної і дипломатичної діяльності, автор, екс-посол України в США, Канаді, Мексиці та Ізраїлі, дає своє парадоксальне і пророчечне бачення того, що може статися з Україною в майбутньому.

**Володимир
СІЧИНСЬКИЙ**

**«ЧУЖИНЦІ
ПРО УКРАЇНУ»**

Книга містить огляд відгуків чужоземців про Україну та українців від найдавніших часів до середини XIX ст. Багато уваги приділяється відомостям про Запорозьку Січ періоду Б. Хмельницького, гетьмана І. Мазепи. Наводяться цікаві дані про побут і етнографію українського народу. Друкується за виданням: Січинський В. «Чужинці про Україну» – Авсбург, 1946р.

01034, м.Київ, вул. Ярославів Вал, 21Є, офіс 57
тел. (044) 234-1524, тел./ф. (044) 486-5378

Документальне видання

Олександр Скрипник
**РОЗВІДНИКИ,
НАРОДЖЕНІ В УКРАЇНІ**

Художнє оформлення, верстка С. В. Тарасенко
Редактор В. П. Сидоренко
Відповідальна за випуск О. М. Шевчук

*На звороті обкладинки –
монумент українським розвідникам.
Скульптор Микола Білик*

*Книгу видано завдяки фінансовій
підтримці благодійного фонду «Фонд
сприяння зовнішній розвідці України»*

Підписано до друку 07.10.2011
Формат 60х90/16. Ум. друк. арк. 19,25
ТОВ «Видавниче підприємство
«Ярославів Вал»
Адреса: 01034, Україна, м. Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є
тел. (044) 234-15-24
e-mail: yar_val@ukr.net

Свідоцтво про внесення
до державного реєстру
суб'єкта видавничої справи:
ДК № 2971 від 12.09.2007 р.

Надруковано у ДП «Преса України»
м. Київ, просп. Перемоги, 50
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №310 від 11.01.2001